

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

«Психология» сериясы
Серия «Психология»
Series of «Psychology»
№3(72)

**Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Kazakh National Pedagogical University after Abai**

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК BULLETIN

**«Психология» сериясы
Серия «Психология»
Series of «Psychology»
№3(72), 2022**

Алматы

Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті

ХАБАРШЫ

«Психология» сериясы,
№3 (72), 2022

Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір.
2000 ж. бастап шығады

Бас редактор
психол.ғ.д., проф.
О.Б. Тапалова

Бас редактордың орынбасары
психол. ғыл.д., проф.
А.К. Сатова

Жауапты хатшы:
психол.ғыл.к.,
қауымдастырылған профессор м.а.
Б.Д. Жигитбекова

Редакция алқасы:
Халықаралық дифференциалды
психология институтының директоры,
PhD докторы, психол.ғыл.д., проф.

Н.Л. Нагибина (Берлин),
психол.ғ.д., доцент

А.Т. Акажанова,
психол.ғ.д., профессор;

Мәскеу мемлекеттік педагогикалық
университетінің Педагогика және
психология факультетінің деканы

Л.А. Григорович,
психол.ғ.д., аль-Фараби атындағы Қазақ
Ұлттық университетінің Жалпы және
қолданбалы психология кафедрасының
профессоры

Д.Д. Дүйсенбеков,
психол.ғ.д., М.В. Ломоносов атындағы
Мәскеу мемлекеттік университетінің
Философия кафедрасының профессоры

Г.В. Новикова,
психол.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы
Евразия Ұлттық университетінің
доценті

А.С. Нурадинов,

© Абай атындағы
Қазақ ұлттық педагогикалық
университеті, 2022

Қазақстан Республикасының
мәдениет және ақпарат министрлігінде
2009 жылы мамырдың 8-де тіркелген
№10103 - Ж

Басуға 14.11.2022 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 30.75 е.б.т.
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 665.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы ҚазҰПУ

Абай атындағы Қазақ ұлттық
педагогикалық университетінің
«Ұлағат» баспасы

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

- Жиенбаева Н.Б., Абдигалбарова У.М., Тапалова О.Б.**
Особенности использования партисипативного управления
в построении единой системы научно-исследовательского и
образовательного процесса..... 9
- Жиенбаева Н.Б., Әбдіғалбарова У.М., Тапалова О.Б.**
Зерттеу және білім беру процесінің бірыңғай жүйесін
күрде қатысуды басқаруды пайдалану ерекшеліктері
Zhiyenbayeva N. B.Abdigapbarova U.M. Tapalova O.B.
Peculiarities of using participative management in construction
of a unified system of research and educational process
- Ақажанова А.Т., Қорғамбекова Ж.Ж.** Жабық мекемедегі
тәрбиеленушілердің психологиялық ерекшеліктері..... 19
- Ақажанова А.Т., Қорғамбекова Ж.Ж.** Психологические
особенности воспитанников в условиях социальной
изоляции
- Akazhanova A.T., Korgambekova Zh.Zh.** Psychological
characteristics of minors in social isolation
- Мағауова А.С.** Формирование компетенций социальных
педагогов в использовании социальной терапии в
инклюзивном пространстве..... 26
- Мағауова А.С.** Әлеуметтік педагогтардың инклюзивтік
кеңістікте әлеуметтік терапияны пайдалану бойынша
құзыреттілігін қалыптастыру
- Magauova A.S.** Formation of competences of social
pedagogues in the use of social therapy in an inclusive space
- Бапаева М.К., Бапаева С.Т., Исмаилова Р.Б.** Белгісіздік
жағдайында білім алушылардың фрустрация күйін кешіруі
және стресске төзімділігі..... 32
- Бапаева М.К., Бапаева С.Т., Исмаилова Р.Б.**
Переживание фрустрации и стрессоустойчивость
обучающихся в условиях неопределенности
- Barayeva M.K., Barayeva S.T., Ismailova R.B.**
Experiencing frustration and stress tolerance of students in
conditions of ambiguity
- Аймаганбетова О.Х., Қасен Г.А., Баймолдина Л.О.,
Садыкова Н.М., Казиханов Б.М., Садвақасова З.М.**
Теоретический обзор опыта стран мира по применению
метода психифизиологического исследования на основе
полиграфа..... 40

Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК

Серия «Психология», №3(72), 2022

Выходит с 2000 года. Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор д.психол.н., проф. Тапалова О.Б.

Зам. главного редактора д.психол.н., проф. Сатова А.К.

Ответственный секретарь: к.психол.н., и.о. ассоциированного профессора Жигитбекова Б.Д.

Редакционная коллегия: директор международного института Дифференциальной психологии, д. PhD, д.психол.н., проф.

Нагибина Н.Л. (Берлин), д.психол.н., доцент

Акажанова А.Т., д.психол.н., профессор; декан факультета Педагогики и психологии Московского государственного педагогического университета

Григоревич Л.А., д.психол.н., профессор кафедры Общей и прикладной психологии Казахского национального университета имени аль-Фараби Дуйсенбеков Д.Д., д.психол.н., профессор кафедры Философии Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова Новикова Г.В., к.психол.н., доцент Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева Нурадинов А.С.,

© Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2022

Зарегистрировано в Министерстве культуры и информации Республики Казахстан 8 мая 2009 г. №10103-Ж

Подписано в печать 14.11.2022. Формат 60x84 1/8. Объем 30.75 уч.-изд.л. Тираж 300 экз. Заказ 665.

050010, г. Алматы, пр. Достык, 13. КазНПУ им. Абая

Издательство «Ұлағат» Казахского национального педагогического университета имени Абая

Аймаганбетова О.Х., Қасен Г.А., Баймолдина Л.О., Садыкова Н.М., Казиханов Б.М., Садвакасова З.М. Полиграф негізінде психофизиологиялық зерттеу әдісін қолдану бойынша әлем елдерінің тәжірибесіне теориялық шолу

Aimagambetova A.Kh., Kassen G.A., Baimoldina L.O., Sadykova N.M., Kazikhanov B.M., Sadvakasova Z.M. Theoretical overview of the world's experience on the application of the moment of psychological research based on a polygraph

Мадалиева З.Б., Қасен Г.А., Садыкова Н.М., Баймолдина Л.О., Садвакасова З.М. Теория и практика распознавания негативных эмоциональных состояний в прикладной психологии..... 55

Мадалиева З.Б., Қасен Г.А., Садыкова Н.М., Баймолдина Л.О., Садвакасова З.М. Қолданбалы психологиядағы теріс эмоционалды жағдайларды тану теориясы мен практикасы

Madalyeva Z.B., Kassen G.A., Sadykova N.M., Baimoldina L.O., Sadvakasova Z.M. Theory and practice of recognition of negative emotional states in applied psychology

Polyvyannaya N., Akhtayeva N. Stress, sleep quality and mindfulness of adult students..... 68

Полывянная Н., Ахтаева Н. Ересек студенттердегі стресс, ұйқы сапасы және санадан өткізу

Полывянная Н., Ахтаева Н. Стресс, качество сна и осознанность взрослых студентов

Садвакасова З.М., Мадалиева З.Б., Садыкова Н.М., Кудайбергенова С.К., Алкамбаев К.Ж. Адамның жағымсыз эмоцияларын танудың заманауи технологиялары мен алгоритмдері..... 76

Садвакасова З.М., Мадалиева З.Б., Садыкова Н.М., Кудайбергенова С.К., Алкамбаев К.Ж. Современные технологии и алгоритмы распознавания негативных эмоций человека

Sadvakassova Z.M., Madaliyeva Z.B., Sadykova N.M., Kudaibergenova S.K., Alkambaev K.Z. Modern technologies and algorithms for of negative human emotions

Пономарев Р.Д., Крупельницкая Л.Ф., Утешева З.Б. Педагогические условия профилактики задержки психического развития у младших школьников..... 89

Пономарев Р.Д., Крупельницкая Л.Ф., Утешева З.Б. Кіші мектеп оқушыларының психикалық дамуы тежелуін алдын алудың педагогикалық шарттары

Kazakh National Pedagogical National
University named after Abai

BULLETIN

«Bulletin KazNPU named after Abai»

Series «Psychology»
№3 (72), 2022

Editor in chief

doctor of psychological sciences., academician,
professor **O.B. Tapalova**

Deputy Editor-in-Chief

doctor of psychological sciences, professor,
Abai KazNPU **A.K. Satova**

Executive Secretary:

candidate of psychological sciences,
associate professor, Abai KazNPU
B.D. Zhigitbekova

The editorial board members:

director of the International Institute
of Differential Psychology,
doctor PhD, Ph.D. psychologist, professor
N.L. Nagibina (Germany),
doctor of psychological sciences, professor,
Abai KazNPU **A.T. Akazhanova**,
Doctor of Psychological Sciences, Professor;
Dean of the Pedagogy and Psychology
Faculty of Moscow State Pedagogical
University

L.A. Grigorovich,

Doctor of Psychological Sciences, Professor
of the General and Applied Psychology
Department of al-Farabi Kazakh National
University

D.D. Duisenbekov,

Doctor of Psychological Sciences, Professor
of the Philosophy Department of
M.V.Lomonosov Moscow State University

G.V. Novikova,

Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor of L.N. Gumilyov
Eurasian National University

A.S. Nuradinov

© Kazakh National Pedagogical
University named after Abai, 2022

Registered in the Ministry of Culture and
Information of the Republic of Kazakhstan
8 May 2009 №10103-Zh/Ж

Signed in print 14.11.2022.

Format 60x84 1/8

Volume 30.75 teaching and publishing lists
Number of copies 300, Order 665.

050010, Almaty, Dostyk avenue 13,
KazNPU named after Abai

Publishing House “Ulagat” of the Kazakh
National Pedagogical University
named after Abai

Ponomarev R.D., Krupelnitskaya L.F., Utesheva Z.B.
Pedagogical conditions for the prevention of mental delay in
younger schoolchildren

Нуркасинова Л.М., Кулымбаева А.К., Бағыбаева М.И.
Жеткіншектердің қарым-қатынасындағы қиындықтарын
эмпирикалық зерттеу..... 95

Нуркасинова Л.М., Кулымбаева А.К., Бағыбаева М.И.
Эмпирическое исследование трудностей в общении
подростков

Nurkasimova L.M., Kulymbaeva A.K., Bagibaeva M.I. An
empirical study of communication difficulties in adolescence

Аксакалова Ж.К., Аксакалова М.К. Психологические
особенности развития языковых компетенций у будущих
офицеров..... 104

Ақсақалова Ж.К., Ақсақалова М.К. Болашақ офицер-
лерде тілдік құзыреттілікті дамытудың психологиялық
ерекшеліктері

Aksakalova Zh.K., Aksakalova M.K. Psychological features
of the development of language competences in future officers

Қожан А. Стресстік факторларға психологиялық
төзімділікті эмпирикалық зерттеу нәтижелерінің
корреляциялық талдауы..... 111

Қожан А. Корреляционный анализ результатов
эмпирического исследования психологической
устойчивости к стрессовым факторам

Kozhan A. Correlation analysis of the results of an empirical
study of psychological resistance to stress factors

**Дүйсебекова Ж.М., Сматаев Т.Х., Шаймерденова Ж.К.,
Сагиндикова Э.У.** Ауызша сөз мәдениетін жаңаша
менгертуде қызығушылықты оята оқыту – психологиялық
фактор ретінде..... 118

Дүйсебекова Ж.М., Сматаев Т.Х., Шаймерденова Ж.К.
Обучение на основе интересов освоение устную культуру
речи по новому как психологический фактор

**Duisebekova Zh.M., Smatayev T.Kh., Shaimerdenova Zh.,
Sagindykova E.U.** Interest-based learning mastering the oral
culture of speech in a new way as a psychological factor

Абдрахманов А.Э., Тарасенко Е.Б. Психолого-
педагогическая коррекция эмоционально-волевой сферы
подростков с цифровой зависимостью..... 126

Абдрахманов А.Э., Тарасенко Е.Б. Цифрлық аддикция
бар жасөспірімдердің эмоционалды-еріктік саласын
психологиялық-педагогикалық түзету

- Abdrakhmanov A., Tarasenko E.** Psychological and pedagogical correction of the emotional-volitional sphere of adolescents with digital dependence
- Бапаева С.Т., Касымжанова А.А.** Тұлғаның белгісіздікке толеранттығы мен стресске төзімділігінің зерттелуі..... 135
- Бапаева С.Т., Касымжанова А.А.** Исследование взаимосвязи толерантности к неопределенности и стрессоустойчивости личности
- Barayeva S.T., Kassymzhanova A.A.** The study of tolerance to ambiguity and stress resistance of the individual
- Казетова А.Х., Хасанова И.У., Хабиева Д.Г., Токашова Г.Ж.** Жасөспірімдердің интернет ойындарына тәуелділігінің психологиялық аспектілері..... 147
- Казетова А.Х., Хасанова И.У., Хабиева Д.Г., Токашова Г.Ж.** Психологические аспекты зависимости подростков от интернет-игр
- Kazetova A.Kh., Khasanova I.U., Khabieva D.G., Tokashova G.Zh.** Psychological aspects of teenagers' dependence on internet games
- Иниятова А.Е., Сламбекова Т.С., Қиякбаева Ұ.Қ.** Кибербуллингтің жасөспірімдерге әлеуметтік-психологиялық әсері..... 155
- Иниятова А.Е., Сламбекова Т.С., Қыякбаева Ұ.Қ.** Социально-психологическое воздействие кибербуллинга на подростков
- Iniyatova A.E., Slambekova T.S., Kyuyakbayeva U.K.** Socio-psychological impact of cyberbullying on adolescents
- Нагымжанова К.М., Иргебаева Н.М., Исмаил Ө.Р.** Студенттерінің болашақ мамандығына сай имиджін қалыптастыру жолдарын зерттеу..... 161
- Нагымжанова К.М., Иргебаева Н.М., Исмаил Ө.Р.** Исследование способов формирования образа студентов в соответствии с будущей профессией
- Nagymzhanova K.M., Irgebaeva N.M., Ismail O.R.** Research of ways for forming the image of students according to the future profession
- Мажинов Н.А., Болатова Н.А.** Дислалиясы бар мектеп жасына дейінгі балалармен жеке логопедиялық сабақтарда интерактивті ойындарды қолданудың педагогикалық шарттары..... 171
- Мажинов Н.А., Болатова Н.А.** Педагогические условия использования интерактивных игр на индивидуальных логопедических занятиях с детьми дошкольного возраста с дислалией

- Mazhinov M., Bolatova N.A.** Pedagogical conditions for the use of interactive games in individual speech therapy classes with preschool children with dyslalia
- Баймолдина Л.О., Закарьянова Ш.Н., Аймаганбетова О.Х., Мадалиева З.Б., Адилова Э.Т., Садвакасова З.М.** Полиграф көмегімен жүзеге асырылатын психофизиологиялық зерттеу жүргізу әдіснамасы..... 178
- Баймолдина Л.О., Закарьянова Ш.Н., Аймаганбетова О.Х., Мадалиева З.Б., Адилова Э.Т., Садвакасова З.М.** Методология проведения психофизиологического исследования, осуществляемого с помощью полиграфа
- Vaimoldina L.O., Zakaryanova Sh.N., Aimagambetova O.Kh., Madaliyeva Z.B., Adilova E.T., Sadvakassova Z.M.** Methodology of conducting psychophysiological research carried out with the help of a polygraph
- Абилдаева Г.С., Нурахметова А.Р.** Изучение мотивационной сферы и ее направленности у школьников подросткового возраста..... 187
- Әбілдаева Г.С., Нұрахметова А.Р.** Мектеп оқушыларының мотивациялық саласын және оның бағытын зерттеу
- Abildaeva G.S., Nurakhmetova A.R.** Studying the motivational sphere and its direction in adolescent Schoolchildren
- Байкулова А.М., Елубаева Р.С.** Жеткіншектерге психологиялық және патриоттық тәрбие берудің маңыздылығы.... 195
- Байкулова А.М., Елубаева Р.С.** Важность психологического и патриотического воспитания подростков
- Baikulova A.M., Yelubayeva R.S.** The importance of psychological and patriotic education of adolescents
- Красмик Ю.Н., Аймагамбетова О.Х.** Особенности самореализации спортсменов в период подготовки к соревнованиям..... 203
- Красмик Ю.Н., Аймагамбетова О.Х.** Жарыстарға дайындық кезеңіндегі спортшылардың өзін-өзі өзектендіру ерекшеліктері
- Krasmik Yu.N., Aimagambetova O.Kh.** Features of athletes' self-realization during the preparation for competitions
- Ainakulov Zh.Zh., Bogacheva M.A., Suleimanova E.S., Beisenbayeva A.M., Koshekov K.T., Kurmankulova G.E.** Methods and tools for operational psychodiagnostics for identifying and preventing acts of unlawful interference in civil aviation activities..... 214
- Айнакулов Ж.Ж., Богачева М.А., Сулейманова Е.С., Бейсенбаева А.К., Кошеков К.Т., Курманкулова Г.Е.**

Методы и инструменты оперативной психодиагностики для выявления и предотвращения актов незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации

Айнакулов Ж.Ж., Богачева М.А., Сулейманова Е.С., Бейсенбаева А.К., Кошекков К.Т., Курманкулова Г.Е.

Азаматтық авиацияның қызметіне заңсыз араласу әрекеттерін анықтау және алдын алу үшін жедел психодиагностика әдістері мен құралдары

Кисметова Г.Н., Насимуллина А.Б., Полянина О.Г.

Бірінші сынып оқушыларының мінез-құлықтық сапалары қалыптасуының психологиялық ерекшелігі..... 223

Кисметова Г.Н., Насимуллина А.Б., Полянина О.Г.

Психологические особенности формирования поведенческих качеств первоклассников

Kismetova G.N., Nassimullina A.B., Polyagina O.G.

Psychological features of the formation of behavioral qualities of first graders

Махамбетжанова Н.Р., Аугаева А.Н. Инклюзивті білім

беру ортасында логопедиялық қолдаудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері..... 232

Махамбетжанова Н.Р., Аугаева А.Н. Психолого-

педагогические особенности логопедической поддержки детей с нарушениями речи в условиях инклюзивной среды

Makhambetzhanova N.R., Autayeva A.N. Psychological and

pedagogical features of speech therapy support for children with speech disorders in an inclusive environment

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Психология» сериясы Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласында сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесіне енгізілді (2021 жылғы 12 шілдедегі №52 бұйрығына 1-қосымша №568 бұйрығы).

Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Психология» внесен в список для публикации основных результатов научных деятельности по психологическим наукам изданий рекомендуемых Комитетом по обеспечению качества в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (дополнение к приказу №52 от 12 июля 2021 г. №568)

Жиенбаева Н.Б.¹, Абдиганбарова У.М.¹, Тапалова О.Б.^{1*}

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая (Алматы, Казахстан)

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПАРТИСИПАТИВНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ПОСТРОЕНИИ ЕДИНОЙ СИСТЕМЫ НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОГО И ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА

Аннотация

Партисипативное управление образовательного процесса является эффективным управленческим решением, так как создаёт равноправные взаимоотношения всех участников образовательного процесса, предоставляя им возможность регулировать темпы и качество внедряемых инноваций. Целью исследования являлось определение принципов партисипативного управления и выявления особенностей их реализации в построении единой системы гибридного обучения. Методология исследования основывалась на системном подходе, закономерностях развития личности человека и социума, теории деятельности, социально-педагогических концепциях высшего образования и управления образовательным процессом, взаимодействия и взаимообусловленности преподавателя и студента, а также принципах внедрения современных цифровых технологий обучения. Исследование проводилось в форме анкетирования при помощи полуструктурированной анкеты, разработанной с учётом принципов партисипативного управления автором Е.С. Дашковой и адаптированной нами применительно к сфере образования. Исследование было проведено на базе Казахского национального педагогического университета имени Абая. Полученные результаты анкетирования свидетельствовали о наличии благоприятного морально-психологического климата при построении единой системы гибридного обучения как основы обеспечения эффективной коммуникации и способствовали гармонизации целей всех участников образовательного процесса посредством расширения их участия в управлении обучением. Развитие принципов партисипативного управления в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая позволяет создать целостную дееспособную систему студенческого самоуправления и способствует повышению роли студенчества в обеспечении модернизации высшего образования, эффективности развития инновационных образовательных программ и проектов, в соответствии со стратегией развития университета. Полученные результаты могут быть ориентиром, позволяющим усовершенствовать управление образовательной и научно-исследовательской деятельностью университета, где существует единая логика движения научно-исследовательской мысли, установление дискуссионных сопряжений в рамках одной проблематики, в данном случае, построении интегральной системы гибридного обучения.

Данное исследование было проведено казахстанскими учеными, в рамках проекта МОН РК ИРН АР14872123 «Партисипативное управление развитием научно-инновационного потенциала профессорско-преподавательского состава исследовательского университета»

Ключевые слова: партисипативное управление, образовательный процесс, научно-исследовательский потенциал, единая система образования, гибридное обучение

Н.Б. Жиенбаева¹, У.М. Абдиганбарова¹, О.Б. Тапалова^{1*}

¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

ЗЕРТТЕУ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНІҢ БІРЫҢҒАЙ ЖҮЙЕСІН ҚҰРУДА ҚАТЫСУДЫ БАСҚАРУДЫ ПАЙДАЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Білім беру үдерісін бірлесіп басқару тиімді басқару шешімі болып табылады, өйткені ол білім беру процесінің барлық қатысушыларының тең қарым-қатынасын қалыптастырады, оларға инновациялардың қарқыны мен сапасын реттеуге мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты бірлескен басқару принциптерін анықтау және гибриді оқытудың біртұтас жүйесін құруда оларды жүзеге асыру ерекшеліктерін анықтау болды. Зерттеу әдістемесі жүйелік көзқарасқа, адам және қоғам

дамуының заңдылықтарына, іс-әрекет теориясына, жоғары білім берудің әлеуметтік-педагогикалық тұжырымдамаларына және оқу-тәрбие процесін басқаруға, мұғалім мен студенттің өзара әрекет-тестігі мен өзара тәуелділігіне, сондай-ақ оқу-тәрбие үдерісін басқару принциптеріне негізделді. заманауи цифрлық оқыту технологияларын енгізу. Зерттеу автор Е.С. Дашкованың қатысумен басқару қағидағарын ескере отырып әзірлеген және білім беру саласына қатысты біз бейімдеген жартылай құрылымдық сауалнаманы қолдану арқылы сауалнама түрінде жүргізілді. Зерттеу Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің базасында жүргізілді. Сауалнама нәтижелері тиімді қарым-қатынасты қамтамасыз етудің негізі ретінде гибридті оқытудың біртұтас жүйесін құруда қолайлы моральдық-психологиялық климаттың бар екендігін дәлелдеді және білім беру үдерісінің барлық қатысушыларының мақсаттарын кеңейту арқылы үйлестіруге ықпал етті. олардың оқуды басқаруға қатысуы. Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде бірлескен басқару принциптерін дамыту студенттердің өзін-өзі басқаруының біртұтас, қабілетті жүйесін құруға мүмкіндік береді және жоғары білім беруді жаңғыртуды қамтамасыз етудегі студенттердің рөлін, дамудың тиімділігін арттырады. университеттің даму стратегиясына сәйкес инновациялық білім беру бағдарламалары мен жобаларының. Алынған нәтижелер ғылыми-зерттеу ой қозғалысының біртұтас логикасы бар университеттің оқу және ғылыми-зерттеу қызметін басқаруды жетілдіруге, бір мәселе аясында пікірталас жұптарын орнатуға мүмкіндік беретін бағдар бола алады, бұл жағдайда, гибридті білім берудің интегралды жүйесін құру.

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің IRN AR14872123 «Зерттеу университетінің профессорлық-оқытушылар құрамының ғылыми-инновациялық әлеуетін дамытуды бірлесіп басқару» жобасы аясында қазақстандық ғалымдар жүргізді.

Түйін сөздер: бірлескен басқару, білім беру процесі, зерттеу әлеуеті, бірыңғай білім беру жүйесі, гибридтік оқыту

*Zhiyenbayeva N.B.¹, Abdigapbarova U.M.¹, Tapalova O.B.^{1*}
¹Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)*

PECULIARITIES OF USING PARTICIPATIVE MANAGEMENT IN CONSTRUCTION OF A UNIFIED SYSTEM OF RESEARCH AND EDUCATIONAL PROCESS

Abstract

Participatory management of the educational process is an effective management solution, as it creates an equal relationship of all participants in the educational process, giving them the opportunity to regulate the pace and quality of innovations. The purpose of the study was to determine the principles of participatory management and identify the features of their implementation in building a unified system of hybrid learning. The research methodology was based on a systematic approach, patterns of human and social development, activity theory, socio-pedagogical concepts of higher education and management of the educational process, interaction and interdependence of a teacher and a student, as well as the principles of introducing modern digital learning technologies. The study was conducted in the form of a questionnaire using a semi-structured questionnaire developed taking into account the principles of participatory management by the author E. S. Dashkova and adapted by us in relation to the field of education. The study was conducted on the basis of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. The results of the survey testified to the presence of a favorable moral and psychological climate in the construction of a unified system of hybrid learning as the basis for ensuring effective communication and contributed to the harmonization of the goals of all participants in the educational process by expanding their participation in learning management. The development of the principles of participatory management at the Abai Kazakh National Pedagogical University allows you to create a holistic, capable system of student self-government and enhances the role of students in ensuring the modernization of higher education, the effectiveness of the development of innovative educational programs and projects, in accordance with the development strategy of the university. The results obtained can be a guideline that allows improving the management of the educational and research activities of the university, where there is a single logic of the movement of scientific research thought, the establishment of discussion pairings within the same issue, in this case, the construction of an integral system of hybrid education.

This study was conducted by Kazakh scientists, within the framework of the project of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan IRN AR14872123 "Participatory management of the development of scientific and innovative potential of the faculty of a research university"

Keywords: participatory management, educational process, research potential, unified education system, hybrid learning

ВВЕДЕНИЕ. Партиципативный метод как инновационный подход к управлению характеризуется построением системы на основе прямого участия каждого из сотрудников в различных аспектах деятельности предприятия, где сотрудники самостоятельно формируют внутренние подразделения компании, направление и время реализации трудовой деятельности, решая таким образом проблемы психологической совместимости и удобного графика работы, они также являются активными участниками разработки, внедрения и продвижения инновационных решений [1, 2].

Партиципативное управление в образовании – это регулирование образовательного процесса всеми его участниками, включая администрацию учебного заведения, преподавательский состав, студенческий коллектив, вспомогательный персонал. Его важнейшей особенностью является то, что любой участник образовательного процесса может непосредственно участвовать в его совершенствовании и развитии. В первую очередь речь идет о привлечении к регулированию образовательного процесса лучших представителей студенческого коллектива.

При организации партиципативного управления в образовательных учреждениях важно помнить о его сильных и слабых сторонах. К сильным сторонам партиципативного управления относится то, что с его помощью можно в значительной степени повысить мотивированность студентов к успешной учебе, способствовать формированию благоприятного социально-психологического климата в коллективе, развивать сотрудничество преподавателей и студентов в образовательном процессе, обеспечивать повышенную сплоченность коллектива образовательного учреждения. К слабым сторонам партиципативного управления относится то, что не все привлеченные к управлению образовательным учреждением студенты обладают достаточной подготовленностью к принятию качественных управленческих решений, принятие управленческих решений затягивается во временном отношении и требует всесторонних согласований со всеми участниками такого управления, роль наиболее квалифицированных управленцев при принятии сложных управленческих решений снижается и ставится в зависимость от мнения недостаточно подготовленных участников данного вида управления.

Опыт перехода на онлайн-обучение вскрыл ряд комплексных проблем – от доступности качественного Интернета до содержания учебных программ и их ценностной составляющей. Вопрос в том, насколько онлайн-обучение соответствует целям и задачам образовательного процесса, способно ли оно заменить десятилетиями отлаженные традиционные механизмы преподавания и обеспечить надлежащий уровень нравственного воспитания личности.

Мы склонны рассматривать онлайн-обучение только как дополнительную форму образования, вынужденно используемую в особых, чрезвычайных карантинных условиях. Обеспечение эффективности и качества образовательного процесса предполагает его *смешанные формы* на основе построения единой системы гибридного обучения, что возможно осуществить благодаря реализации принципов партиципативного управления.

Исходя из системного подхода, внедрение партиципативного управления должно обеспечиваться на всех уровнях единой системы обучения, к которому относятся самостоятельная работа с электронными материалами, дистанционное обучение и получение студентами онлайн-консультаций преподавателей, создание социальных сетей для *виртуальной учебной деятельности, дистанционных средств обучения и онлайн-библиотек* [1, 2].

Понимание единой системы гибридного обучения как обеспечения единства приобретаемых студентами знаний, умений и навыков ставит перед онлайн обучением как инновационным образовательным подходом важную задачу формирования компетентного специалиста, способного не только овладеть теорией, но и самостоятельно решать практические профессиональные вопросы.

Актуальность проблемы партиципативного управления как основы для построения единой системы гибридного обучения обусловила определение *цели нашего исследования*: определить принципы партиципативного управления и выявить особенности их реализации в построении единой

системы образовательного процесса при гибридном обучении, где онлайн-обучение будет дополнительной к традиционным формы организации образовательного процесса.

Задачи исследования: проанализировать данные научной литературы по вопросу партисипативного управления применительно к системе высшего образования; провести эмпирическое исследование, направленное на выявление особенностей эффективности реализации принципов партисипативного управления в построении единой системы образовательного процесса; на основе полученных результатов, создать логическую концептуальную модель партисипативного управления единой системой гибридного обучения.

Гипотеза исследования: реализация принципов партисипативного управления обеспечивает повышение эффективности единой системы образовательного и научно-исследовательского процесса в высшей школе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ. Партисипативное управление связано с внедрением новых технологических решений во всех сферах жизнедеятельности [3]. Партисипативное управление применительно к системе образования должно предполагать участие всех заинтересованных лиц-субъектов образовательного процесса, для чего необходимо наличие реальных рычагов их влияния на решение образовательных вопросов, а также достаточный уровень сформированности управленческого мышления как основы активизации управленческих ресурсов [4].

Партисипативное управление в наибольшей степени отвечает современным тенденциям развития образования, что предполагает привлечение к управлению не только членов правления, но и непосредственных исполнителей и пользователей - преподавателей и студентов. Партисипативное управление создаёт новые взаимоотношения участников образовательного процесса, когда заказчик (студент) и исполнитель (преподаватель) становятся равными субъектами управления обучением, и оказывают на инновационные изменения, такие как активное внедрение онлайн-технологий, такое же влияние, как и министерские чиновники [4].

Партисипативная модель противопоставляется как сервисной, так и бюрократической моделям управления и, несмотря на наличие ряда ограничений, является предпочтительной для совместного формирования органами власти и пользователями общественно значимых ценностей [4], среди которых приоритетной является уровень образования. Именно поэтому партисипативное управление сегодня считается самой популярной управленческой концепцией, которую называют также «участвующей» или «соучаствующей» [5].

Понимание *научной организации управления* как определения наиболее рациональных приёмов и методов выполнения управленческих действий, таких как формирование организационных структур, распределение обязанностей, планирование, учёт, подбор и распределение кадров, поддержание дисциплин в отношении партисипативного управления образованием должно реализоваться через участие (соучастие) в этом процессе студентов и преподавателей на уровне университета, института, кафедры [5].

Внедрение партисипативного подхода в образовании обусловлено как технологическим прогрессом, так и приоритетами социально ориентированного государства, что предполагает не только быструю адаптацию к социально-экономическим изменениям, но и обеспечение научной и творческой деятельности, при которой важно стремление к достижению неординарного результата на основе реализации индивидуальных способностей и талантов, приоритета духовных ценностей перед экономическими. Соответственно, невозможность управлять в новых технологических условиях, новыми людьми при помощи имеющегося арсенала традиционных методов обуславливает переход к партисипативному управлению образованием в целом и построением единой системы гибридного обучения, в частности [6].

Современная образовательная среда уже не мыслима без цифровых технологий, и педагоги, многие из которых поначалу были настроены консервативно и скептически относились к возможностям дистанционного обучения, обнаруживают значительный потенциал для более полного вовлечения студентов в современную образовательную среду. Учебный контент и взаимодействие становятся доступными через мобильные устройства как в аудитории, так и за её пределами. Предлагается прикладная модель взаимодействия с учащимися, включая индивидуальные задачи и факторы окружающей среды, которые влияют на вероятность того, что студент будет вовлечен в

учебный контент с помощью мобильных технологий и технологий онлайн-обучения в современной образовательной среде [7].

S.Alyahya & A. Aldausar [8] предполагают, что компьютерная среда для совместного обучения, которая помогает учащимся во время подготовки к стандартизированным экзаменационным тестам, а также онлайн-платформа помогает поддерживать учащихся в совместных, когнитивных, интерактивных и социальных аспектах процесса обучения, а полученные результаты оптимизируют процесс преподавания.

R.Qrngreen [9] выявлено, недостаточное внимание онлайн-платформ к проблемно-ориентированному обучению, которое составляет педагогическую основу учебных программ. Дистанционное обучение зачастую сводится к обмену информацией и учебными материалами, а не на проектной учебной деятельности студентов, что указывает на необходимость усовершенствования систем управления обучением [10].

Учреждения, рассматривающие возможность онлайн и смешанного обучения, сталкиваются с проблемой разработки, внедрения, мониторинга, оценки и повышения качества программ и курсов. Принципы непрерывного улучшения качества позволяют решить эту проблему благодаря эффективному управлению. Современный подход к эффективному управлению способствует достижению согласованности, диалогу и консультациям между всеми заинтересованными сторонами образовательного процесса в учебном заведении с целью стратегической оценки и повышения качества учебных программ и курсов [11, 12].

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. Организация исследования было выполнено в несколько последовательных этапов. На первом этапе был осуществлён анализ научной литературы по вопросам партисипативного управления образовательным процессом, единой системы смешанного обучения. Второй этап заключался в разработке методики и осуществлении эмпирического исследования, направленного на изучение актуальной ситуации организации партисипативного управления и его влияния на образовательный процесс. На третьем этапе был проведён анализ полученных результатов исследования, сформулированы соответствующие выводы и представлены практические рекомендации.

Методология исследования основывалась на системном подходе, закономерностях развития личности человека и социума, теории деятельности, социально-педагогических концепциях высшего образования и управления образовательным процессом, взаимодействия и взаимообусловленности преподавателя и студента, а также принципах внедрения современных цифровых технологий обучения.

В процессе исследования использовались следующие *методы*: теоретические (анализ научной литературы по теме исследования); систематизация и синтез полученной информации; эмпирические (анкетирование); методы количественного и качественного анализа полученных данных; моделирование (создание логической концептуальной модели партисипативного управления интегральной системой электронного обучения), метод SWOT-анализа (выявление как strengths (сильных сторон), так и weaknesses (слабых сторон) партисипативного управления развитием электронного обучения как факторов внутренней среды, поддающихся влиянию со стороны объекта образовательного процесса.

Методика исследования. Исследование проводилось в форме анкетирования при помощи полуструктурированной анкеты, разработанной с учётом принципов партисипативного управления, выделенных Е.С. Дашковой [6] и адаптированных нами применительно к сфере образования. Каждое утверждение анкеты оценивалось по 5-балльной системе (полностью не согласен, в основном не согласен, затрудняюсь ответить, в основном согласен, полностью согласен). Статистическая обработка результатов (определение статистической достоверности и коэффициента корреляции) проводилась при помощи онлайн-калькулятора medstatistic.ru. Всего было роздано 250 анкет (150 для студентов и 100 для преподавателей). Посредством процедуры рандомизации для участия в анкетировании было выбрано 145 студентов и 93 преподавателя (остальные анкеты оказались заполнены не полностью, поэтому пришлось исключить их из исследования).

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ. В Таблице 1. представлены средние баллы, полученные в результате анкетирования студентов (А) и преподавателей (В)

Казахского национального педагогического университета имени Абая, по основным аспектам партисипативного управления процессом построения единой системы гибридного обучения.

Таблица 1.

Использование элементов партисипативного управления в процессе построения единой системы образовательного процесса

Составляющие партисипативного управления построением единой системы гибридного обучения	Средний балл		t-критерий Стьюдента	p
	А	В		
Создание в университете комплекса условий, формирующих у всех участников образовательного процесса мотивы к участию в принятии решений и активизирующих их взаимодействие в процессе построения единой системы гибридного обучения	3,5±0,5	3,8±0,1	2,12	<0,05
Обеспечение и поддержка возможности нестандартного подхода к решению образовательных задач	3,8±0,05	4,1±0,1	2,12	<0,05
Обеспечение эффективной коммуникации между всеми участниками образовательного процесса	4,1±0,03	4,3±0,01	1,41	>0,05
Обеспечение широкого доступа к информации, её прозрачности, понимания каждым участником образовательного процесса сути и смысла инновационных изменений в процессе построения единой системы гибридного обучения	4,6±0,02	4,6±0,05	0,00	>0,05
Доверительное и доброжелательное отношение со стороны руководства ко всем участникам образовательного процесса	4,0±0,5	4,2±0,01	1,41	>0,05
Ориентация построения единой системы обучения на развитие востребованных компетенций и знаний	4,8±0,02	4,7±0,05	0,71	>0,05
Профилактика профессионального выгорания и программы борьбы со стрессом, связанным с обучением	3,4±0,1	4,0±0,1	4,24	<0,05
Развитие университета за счёт гармонизации целей всех участников образовательного процесса построения единой системы обучения посредством расширения их участия в управлении обучением	3,9±0,1	4,0±0,1	0,71	>0,05
Учёт в процессе построения единой системы обучения факторов внутренней и внешней среды (потребности рынка труда, социальное партнёрство, академическая мобильность и др.)	4,5±0,1	4,6±0,05	0,71	>0,05
Ориентация управления образовательным процессом построения единой системы обучения на принцип участия (соучастия) всех его субъектов	4,7±0,2	4,8±0,2	0,71	>0,05
Групповое и личное участие преподавателей и студентов в решении вопросов построения интегральной системы электронного обучения	4,7±0,2	4,8±0,2	0,71	>0,05
Гибкое, прозрачное, дифференцированное стимулирование участников образовательного процесса построения интегральной системы электронного обучения на основе индивидуализированной системы оценки их деятельности	3,6±0,03	3,7±0,02	0,71	>0,05
Ориентация в процессе построения интегральной системы электронного обучения на развитие профессиональных, творческих, интеллектуальных и организационных способностей личности	3,9±0,02	3,6±0,5	2,12	<0,05
Ориентация на учёт потребностей всех участников образовательного процесса построения единой системы обучения	4,1±0,03	4,6±0,02	3,54	<0,05

Связь управления процессом построения единой системы обучения со стратегией развития университета и его кадровой политикой	3,6±0,03	4,3±0,02	4,95	<0,05
Предоставление каждому участнику образовательного процесса возможности инициировать изменения в системе, выступать с инициативой, инновационными предложениями по оптимизации и усовершенствованию образовательного процесса построения единой системы обучения	3,9±0,2	4,3±0,1	2,83	<0,05
Наличие «обратной связи», использование социологических опросов участников процесса построения интегральной системы электронного обучения для информирования и своевременного выявления проблем и внесения корректив	4,4±0,05	4,3±0,01	0,71	>0,05
Анализ кадровой политики университета и управления участниками процесса построения единой системы обучения	3,0±0,07	3,8±0,06	5,66	<0,05
Обеспечение благоприятного морально-психологического климата процесса построения единой системы обучения	3,8±0,1	4,0±0,1	1,41	>0,05
Удовлетворённость преподавателей и студентов справедливостью оценки их участия в процессе построения единой системы обучения	3,9±0,02	4,3±0,01	2,83	<0,05
Научное обоснование и сопровождение процесса построения единой системы электронного обучения	3,9±0,2	4,8±0,02	6,36	<0,05
Обсуждение вариантов вовлеченности и участия преподавателей и студентов в процессе построения интегральной системы обучения	3,6±0,01	4,4±0,06	5,66	<0,05
Понимание каждым участником образовательного процесса своей роли в построении интегральной системы обучения	3,9±0,06	4,1±0,07	1,41	>0,05
Возможность совмещения каждым участником образовательного процесса личных целей и целей университета в построении интегральной системы обучения	3,2±0,1	4,0±0,06	5,66	<0,05
Наличие «синергетического эффекта» от коллективного решения всех вопросов построения интегральной системы обучения	4,1±0,03	3,9±0,02	1,41	>0,05
Влияние построения интегральной системы обучения на качество образования и повышение успеваемости студентов	3,7±0,03	3,8±0,06	0,71	>0,05
Коэффициент корреляции	0,704		4,859	<0,05

Анкетирование студентов проводилось с помощью анкеты, которая состояла из 26 утверждений, позволяющих по 5-балльной системе оценить уровень реализации различных аспектов партисипативного управления в построении интегральной системы образования, была предложена 100 преподавателям и 150 студентам. Наивысший балл был получен по вопросу ориентации управления процессом построения интегральной системы обучения на принцип участия (соучастия) всех его субъектов, причём по данному пункту анкеты между оценкой, данной преподавателями (4,8±0,2 баллов) и студентами (4,7±0,2 баллов), статистическая разница была несущественной ($p>0,05$).

Реализация новой парадигмы высшего образования на основе интегральной системы обучения в университете обеспечивается партисипативным управлением, которое мы схематически представили на рис. 1 в виде логической концептуальной модели, постаравшись отразить в ней как основные составляющие партисипативного управления, так и ключевые аспекты оценки качества образования в соответствии с системой QS Stars.

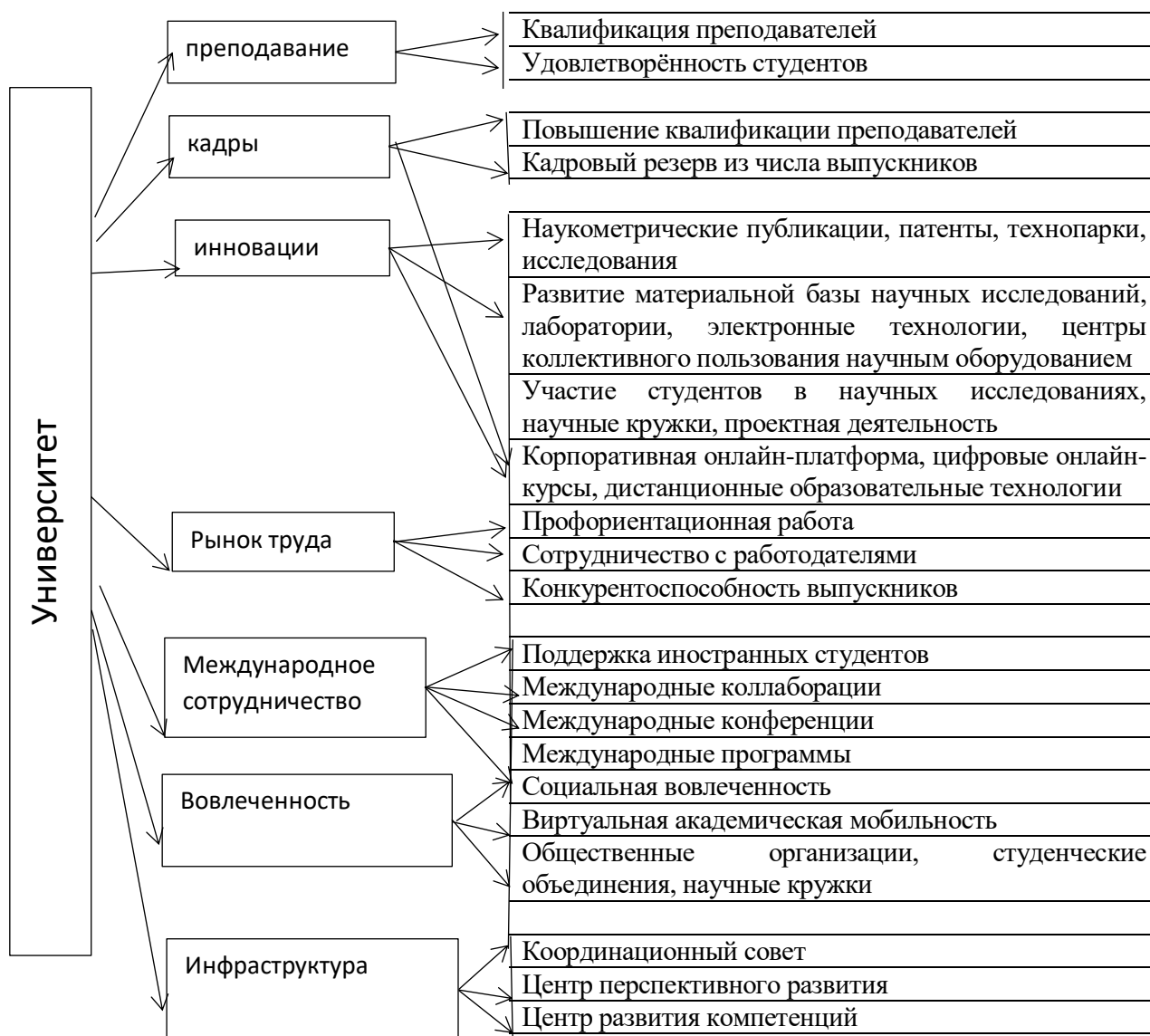

Рис. 1. Модель партисипативного управления в построении интегральной системы обучения в университете

Также высокую оценку получил такой аспект партисипативного управления, как обеспечение широкого доступа к информации, её прозрачности, понимания каждым участником образовательного процесса сути и смысла инновационных изменений в процессе построения интегральной системы электронного обучения. Это важнейшие показатели, которые не только обуславливают вовлеченность в построение интегральной системы обучения всех участников образовательного процесса, но и отражают их инновационную активность. Интегральность подразумевает целостность, взаимосвязь и взаимообусловленность компонентов системы, и акцент на информационной составляющей является фактором, определяющим результативность инновационной деятельности университета на всех уровнях. Как преподаватели ($4,7 \pm 0,05$ баллов), так и студенты ($4,8 \pm 0,02$ баллов) отметили, что построения интегральной системы гибридного обучения ориентировано на развитие востребованных компетенций и знаний, что можно рассматривать как дополнительный стимулирующий фактор партисипативного управления, исходя из утверждения, что какой-либо объект или действие можно рассматривать как стимул, если в сознании человека происходит активизация потребностей и возникновение мотива к деятельности, преобразование потребностей в мотив и стремление получить то, что предлагается в качестве стимула как основного элемента стимулирования [6].

Важными показателями социальной эффективности партисипативного управления процессом построения интегральной системы электронного обучения являются: предоставление каждому участнику образовательного процесса возможности инициировать изменения в системе, выступать с инициативой, инновационными предложениями, что отметили не только преподаватели ($4,3 \pm 0,1$ баллов), но и студенты ($3,9 \pm 0,2$ баллов); наличие «обратной связи», использование социологических опросов участников процесса построения интегральной системы электронного обучения для информирования и своевременного выявления проблем и внесения корректив ($4,3 \pm 0,01$ и $4,4 \pm 0,05$ баллов соответственно) и удовлетворённость как преподавателей ($4,3 \pm 0,01$ баллов), так и студентов ($3,9 \pm 0,02$) справедливостью оценки их участия в процессе построения интегральной системы электронного обучения. По последнему утверждению, оценка, поставленная преподавателями, была несколько выше, чем данная студентами, что подтверждается статистически достоверной разницей этих показателей. Этот пункт обращает на себя внимание, показывая необходимость более глубокой проработки вопроса стимулирования инновационной и управленческой активности студентов.

Данные научной литературы свидетельствуют о том, что об эффективности партисипативного управления могут свидетельствовать показатели не только удовлетворённости системой стимулирования, но и сплочённости коллектива, приверженности и развития корпоративной культуры [13, 14]. По результатам наших исследований, наличие благоприятного морально-психологического климата процесса построения интегральной системы электронного обучения в равной мере ($p > 0,05$) засвидетельствовано как со стороны преподавателей ($4,0 \pm 0,1$ баллов), так и со стороны студентов ($3,8 \pm 0,1$ баллов), что является основой обеспечения эффективной коммуникации между преподавателями ($4,3 \pm 0,01$ баллов) и студентами ($4,1 \pm 0,03$ баллов) и способствует гармонизации целей всех участников образовательного процесса ($4,0 \pm 0,1$ и $3,9 \pm 0,1$ баллов соответственно, при $p > 0,05$) построения интегральной системы электронного обучения посредством расширения их участия в управлении обучением.

Следует обратить внимание на показатель «Профилактика профессионального выгорания и программы борьбы со стрессом, связанным с обучением», по которому оценки, данные преподавателями ($4,0 \pm 0,1$ баллов) и студентами ($3,4 \pm 0,1$ баллов), имеют статистически достоверно значительное различие ($p < 0,05$). Можно предположить, что преподаватели в большинстве случаев вполне удовлетворены условиями работы и деятельностью руководства университета по профилактике профессионального выгорания, тогда как в отношении студентов снижению стрессогенности процесса обучения уделяется меньше внимания. Студенты, находясь в ситуации постоянного оценивания их знаний, испытывают хронический стресс, а внедрение инновационных форм обучения способствует его усилению, так как добавляет чувство неуверенности и неопределённости, поэтому реализация принципов партисипативного управления должна быть направлена на разработку соответствующих психопрофилактических и психокоррекционных способов снижения уровня стресса у студентов.

Одним из наиболее значимых факторов, обеспечивающих эффективность партисипативного управления, преподаватели ($4,8 \pm 0,02$ баллов) и студенты ($3,9 \pm 0,2$ баллов) называют научное обоснование и сопровождение процесса построения интегральной системы электронного обучения. Однако результаты по данному показателю статистически достоверно ($p < 0,05$) отличаются ещё в большей мере, чем по вопросу профилактики профессионального выгорания. Эта разница указывает на необходимость большего вовлечения студентов не только в сам процесс партисипативного управления построением интегральной системы электронного обучения, но и в его научное обоснование и мониторинг. Участие студентов в научных разработках в сфере партисипативного управления инновациями в образовательном процессе будет способствовать большему развитию навыков самостоятельной работы, критического мышления, творческого потенциала личности, то есть формированию необходимых профессиональных компетенций [11, 15].

Говоря о составляющих звеньях модели партисипативного управления, следует отметить наличие возможности электронного и смешанного обучения при помощи корпоративной платформы Microsoft Teams, цифровых образовательных курсов и/или онлайн-курсов других университетов на открытых платформах онлайн-обучения, что обеспечивает виртуальную академическую мобильность и позволяет привлекать к образовательному процессу ведущих отечественных и зарубежных преподавателей. Расширение возможностей формирования профессиональных компетенций, обеспечивающих высокую конкурентоспособность на международном рынке труда, обеспечивается как созданием федеральных центров коллективного пользования научным оборудованием, так и предоставлением широкого спектра дополнительных образовательных услуг в

Центре развития компетенций, деятельность которого направлена, прежде всего, на усовершенствование знания иностранных языков и тренинг управленческих навыков. Соответственно, ориентация в процессе построения интегральной системы электронного обучения на развитие профессиональных, творческих, интеллектуальных и организационных способностей личности была высоко оценена студентами ($3,9 \pm 0,02$ баллов). Оценка, данная по этому показателю преподавателями, оказалась несколько ниже ($3,6 \pm 0,5$ баллов), что говорит об их желании не останавливаться на достигнутом и в большей мере развивать перспективные инновационные подходы к обучению.

Значительным шагом в развитии партисипативного управления стало создание в КазНПУ им. Абая - Студенческого STEM-парка и управленческого совета «Sanaly ugraq», что позволило создать целостную дееспособную систему студенческого самоуправления и способствовало повышению роли студенчества в обеспечении модернизации высшего образования построения интегральной системы обучения. Кроме того, вопросы студенчества курирует Департамент молодёжной политики университета.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Для подготовки конкурентоспособных профессионалов в единой системе образовательного процесса необходимо обеспечить единство и целостность знаний, умений и навыков, что предполагает реформирование системы управления на качественно новом уровне. Акцент на самостоятельной работе студентов, которые становятся равноправными участниками образовательного процесса, обуславливает выбор партисипативной формы управления, которая наилучшим образом соответствует задачам построения интегральной системы образования.

В качестве приоритетных принципов партисипативного управления были выделены «ориентация управления процессом построения интегральной системы электронного обучения на принцип участия (соучастия) всех его субъектов» (оценка преподавателей $4,8 \pm 0,2$ баллов, студентов $4,7 \pm 0,2$ баллов по 5-балльной системе, $p > 0,05$) и «обеспечение широкого доступа к информации, её прозрачности, понимания каждым участником образовательного процесса сути и смысла инновационных изменений в процессе построения интегральной системы электронного обучения» (оценка преподавателей $4,6 \pm 0,05$ баллов, студентов $4,6 \pm 0,02$ балла, $p > 0,05$). Эти показатели обуславливают вовлеченность в построение интегральной системы образовательного процесса всех участников образовательного процесса и отражают их инновационную активность, а акцент на информационной составляющей является фактором, определяющим результативность инновационной деятельности университета на всех уровнях.

Выявлена необходимость более глубокой проработки вопроса стимулирования инновационной и управленческой активности студентов. Также следует уделить внимание проблеме снижения стрессогенности процесса обучения для студентов.

Развитие принципов партисипативного управления в Казахском национальном педагогическом университете имени Абая позволит создать целостную дееспособную систему студенческого самоуправления и будет способствовать повышению роли студенчества в обеспечении модернизации высшего образования, эффективности построения интегральной системы электронного обучения и развития других инновационных образовательных программ и проектов, в соответствии со стратегией развития университета.

Список использованной литературы

References

1. Lapchik M.P. O razvitu normativno-pravovyh osnov distantcionnogo obrazovanua v Rossu // Vestnik RÝDN, serua Informatizatsua obrazovanua. – 2014. – № 4. – S. 100 - 113.
2. Udaya Sri K., Vamsi Krishna T. V. E-Learning: Technological Development in Teaching for school kids // International Journal of Computer Science and Information Technologies. – 2014. – P. 6124-6126.
3. Perezolova A.S. Praktiki partispativnogo ýpravlenua v pýblichnoi politike / A. S. Perezolova // RUDN Journal of Political Science, 2018, Vol. 20. – No. 1. – PP. 122-130
4. Karlina A.A. Partispativnye printsipy pýblichnogo ýpravlenua sotsialno-ekonomicheskim razvitiem goroda / A.A. Karlina, D.I. Riazanov // Vestnik Samarskogo mýnitsipalnogo institýta ýpravlenua: Ekonomika i ýpravlenie s sotsialnyh i ekonomicheskikh sistemah, 2016, №4. – S. 44-51
5. Petrovich M.V. Partispativnaia model v sovremennom ýpravleniu: metodologua i praktika / M. V. Petrovich // Ekonomika i ýpravlenie, 2016. - №10 (132). - S. 51-56.

6. Dashkova, E.S. *Partisipativnost kak chastnyi printsip postroenua, fŷnksionirovanua i razvitua innovatsionnyh sistem stimŷlirovanua rabotnikov / E. S. Dashkova // Innovatsionnaia deiatelnost, 2017. - No2(41). – S. 9-13.*
7. Meredith Carroll, Summer Lindsey, Maria Chaparro & Brent Winslow. *An applied model of learner engagement and strategies for increasing learner engagement in the modern educational environment, Interactive Learning Environments, - 2021. 29:5, PR. 757-771*
8. Sultan Alyahya & Asma Aldausari *An Electronic Collaborative Learning Environment for Standardized Tests, EJEL. - 2021. - Vol. 19 No 3, PP. 90-106.*
9. Rikke Ørngreen, Sara Paasch Knudsen, Ditte Kolbæk & Rune Hagel Skaarup Jensen), *Moodle and Problem-Based Learning: Pedagogical Designs and Contradictions in the Activity System, EJEL. - 2021 - Vol. 19 No.3, pp. 133-146, DOI: <https://doi.org/10.34190/ejel.19.3.2218>*
10. Moritz Philip Recke & Stefano Perna (2021), *Emergent Narratives in Remote Learning Experiences for Project Based Education, EJEL, Vol. 19 No.2, pp. 59-70*
11. Yves Blicke, Chang Zhu, Kim Shildkamp et al. (2020), *A Conceptual Model for Effective Quality Management of Online and Blended Learning, EJEL, Vol. 18, No. 2, pp. 189-204.*
12. Airina Volungeviciene, Margarita Tereseviciene & Ulf-Daniel Ehlers (2020), *When is Open and online Learning Relevant for Curriculum Change in Higher Education? Digital and Network Society Perspective, EJEL, Vol. 18, No. 1, pp. 88-101*
13. Kazaeva E.A. *Rol partisipativnosti v sisteme vysshego obrazovanua / E.A. Kazaeva // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. - Ekaterinbŷrg: Izd.-vo ŸGPŸ, 2014.- №1.- S. 25-26.*
14. Jienbaeva N.B., Abdŷgapbarova Ÿ.M. *Personalizirovannua traektorua razvitua lichnosti stŷdenta v tsifrovoi srede stŷdentotsentrirovannogo obŷchenua. United States. American Scientific Journal No (43)/ 2020-12-11. doi.org/10.31618/asj.2707-9864.2020.2.43.*
15. Vijay Anand Rajasekaran, Kumar K.R., Susi S. et al. *An Evaluation of E-Learning and User Satisfaction, International Journal of Web-Based Learning and Teaching Technologies. -2022. Vol. 17 (2), pp. 11.*

МРНТИ: 15.41.59

10.51889/5402.2022.75.60.002

А.Т. Ақажанова¹, Ж.Ж. Қорғамбекова¹

*¹ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы қаласы*

ЖАБЫҚ МЕКЕМЕДЕГІ ТӘРБИЕЛЕНУШІЛЕРДІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазіргі уақытта жасөспірімдердегі девиантты мінез-құлық мәселесінің жалпы әлеуметтік дағдарысқа байланысты ерекше маңызға ие болуы жайлы, жабық мекемедегі тәрбиеленушілердің психикалық күйін, ерекшеліктерін психологиялық тұжырымдамалар арқылы түсіндіріліп, олардың сол мекемеге түскеннен кейінгі психикалық жағдайының ерекшеліктері туралы қарастырылған. Жабық мекемедегі тәрбиеленушілер, әр жас кезеңінде, оларды отбасында өсіп келе жатқан құрдастарынан ерекшелендіретін психологиялық қасиеттердің спецификалық және әр түрлі кешендерімен сипатталады. Құқық бұзушының зиян келтіруі адамға, оның құқықтары мен бостандықтарына, мүлкіне, заңды тұлғалардың құқықтарына, басқа да қоғамдық және мемлекеттік мүдделерге, мемлекет белгілеген құқықтық тәртіпке қол сұғумен байланысты. Оларды заңдарда жауапкершіліктің әр түрлі түрлері белгіленген құқық бұзушылықтар ретінде анықтау арқылы, құқық нормаларында рәсімдейді, белгіленген заң бойынша жауапкершілікке тартылады. Бас бостандығынан айыру жаза-сын өтеп жатқан кәмелетке толмағандарды қайта әлеуметтендіру бойынша жұмысты ұйымдастыру үшін ең алдымен олардың жасына байланысты психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет.

Түйін сөздер: девиантты, пенитенциярлы мекеме, жасөспірімдер, психикалық күй, қылмыс, алдын алу, түзеу мекемелері, қарым-қатынас, кәмелетке толмағандар.

Акажанова А.Т.¹, Коргамбекова Ж.Ж.¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ВОСПИТАННИКОВ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ ИЗОЛЯЦИИ

Аннотация

В статье рассматривается актуальность проблемы девиантного поведения подростков в связи с общим социальным кризисом, через психологические понятия объясняется психическое состояние и особенности детей в учреждениях закрытого типа и особенности их психического состояния после поступления в учреждение. Воспитанники закрытого учреждения в каждом возрасте характеризуются определенным и различным набором психологических черт, отличающих их от сверстников, растущих в семье. Причинение вреда преступником связано с посягательством на человека, его права и свободы, имущество, права юридических лиц, иные общественные и государственные интересы, установленный государством правопорядок. Они оформлены в нормах права путем определения их как нарушений различных видов ответственности, преследуемых в установленном законом порядке. Для организации работы по ресоциализации несовершеннолетних, отбывающих наказание в виде лишения свободы, необходимо учитывать, прежде всего, их психологические особенности в зависимости от возраста.

Ключевые слова: девиант, пенитенциарное учреждение, подростки, психическое состояние, преступность, профилактика, исправительные учреждения, общение, несовершеннолетние.

Akazhanova A.T.¹, Korgambekova Zh.Zh.¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Kazakhstan, Almaty

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MINORS IN SOCIAL ISOLATION

Abstract

The article discusses the current importance of the issue of deviant behavior in adolescents in connection with the general social crisis, explains the mental state and characteristics of children in closed institutions through psychological concepts and the features of their mental state after entering the institution. Pupils in a closed institution, at each age, are characterized by specific and different sets of psychological traits that distinguish them from their peers growing up in the family. Infliction of harm by an offender is associated with an attack on a person, his rights and freedoms, property, rights of legal entities, other public and state interests, the legal order established by the state. They are formalized in the norms of law by defining them as violations of various types of liability established by law, are prosecuted under the established law. In order to organize the work on re-socialization of juveniles serving a sentence of imprisonment, it is necessary to take into account, first of all, their psychological characteristics, depending on their age.

Keywords: deviant, penitentiary institution, adolescents, mental state, crime, prevention, correctional institutions, communication, minors.

Кіріспе. Жасөспірімдік шақ – бұл балалардың ересек өмірге өтуі. Кішкентай балалар физиологиялық өзгерістерге ұшырай бастайды. Көбінесе кәмелетке толмағандар достарына немесе басқа адамдарға қатысты құқық бұзушылықтар жасайды, олар жеке тұлғаның құқықтары мен қауіпсіздігінің бұзылуы ретінде сипатталады, яғни жасөспірімдер бұл адамдарға агрессияны қолданады.

Девиантты әрекеттер – бұл әлеуметтік нормаларға қайшы келетін әрекеттер. Девиантты әрекеттерге ұсақ құқық бұзушылықтар жатады, мысалы, ауыр қылмыстар, кісі өлтіру.

Бүгінде әлеуметтік нормаларға қайшы келетін әрекеттер деп нені айта аламыз? Психологтардың айтуынша, бұл агрессивті мінез-құлық зорлық-зомбылықты көрсетуге бағытталған, сонымен қатар оған аутоагрессивті мінез-құлық кіреді. Яғни, бұл адамның өзіне бағытталған агрессиясы. Оған кейбір зиянды әрекеттер (мысалы, өз-өзін тістеу, денесіне тыртық қалдыру, суицидке бейімділік) сияқты кейбір шағын формалар болуы мүмкін. Аддиктивті немесе тәуелді мінез-құлық та өте

танымал, бұл объектіге ең танымал алкоголь, психоактивті заттар, темекі шегу, құмар ойындары мен интернетке тәуелділік жатады.

Осыған орай, қазіргі әлемде БАҚ девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсер етуі мүмкін. Жаһандану дәуірінде ақпараттық технологиялар балаларды ата-аналармен, ұстаздарымен және достармен алмастырады, отбасы, мектеп, кітапхана сияқты институттардың әсерін өзгертеді. Отандық ғалым А.Т. Ақажанова Қазақстанда кәмелетке толмағандардың психикасына теріс әсер тигізетін, ол шетелдік БАҚ-тың көбеюін «прайм-тайм» телебағдарламалар көрсетілім жиілігінің артуымен түсіндіреді. Бұқаралық ақпарат құралдарының теріс әсерін зерттей отырып, ғалым У.Белсон зорлық-зомбылықпен фильмдерді көргенде жасөспірімдер арасындағы құқық бұзушылықтың екі есе артатынын анықтады. М.Хусманның айтуынша, 8 жыл бойы қаралған жас шектеулері бар фильмдер 30 жасында жасалған қылмыстардың қатыгездігін көрсетеді. Бұл факторды талдау үшін әр түрлі психологиялық және ғылыми теорияларды зерттеу қажет. [1, 64-71 б.]

Жасөспірімнің жеке қасиеттері - тәуелсіздікке ұмтылу. Ол тұлғаның, мінез-құлықтың, сезімнің барлық аспектілерінде із қалдырады. Олардың қалауы - тәуелсіз болуға тырысу. Жасөспірімнің психологиялық ерекшеліктері келесідей:

1. Эмоционалды қабылдауы өткірлене, көңіл-күйдің өзгеруі мүмкін. Эмоционалды тербеліс, көңіл күйдің жақсы болып күрт өзгеруі. Мысалға, көңіл-күйдің қуанышты апатиясы, көңілсіздікке, қайғыға тез өзгереді. Өзіне деген сенімділіктің жоғарылауы, апелляциялық шешімдерсіз, тез осалдықпен, өзіне сенімсіздікпен ауыстырылады. Сонымен қатар, жасөспірімге тұрақсыздық тән, басқалар сияқты болуға ұмтылу және сонымен бірге бір-бірінен ерекшелену. Басқаларға дөрекілік үлкен осалдықпен ұштасады. Тәуелсіз және ересек болуға тырысады, бірақ сонымен бірге өзін бала сияқты ұстауға деген ұмтылыс. Досы үшін ол көп нәрсені істей алады, бірақ үйде ол тіпті ата-анасының сөзін елемейді. Барлық осы қарама-қайшы сезімдер эндокриндік және жүйке жүйесінің белсенді қайта құрылуының нәтижесі болып табылады. Гормондардың белсенді көтерілісі басталады, бұл импульсивті мінез-құлыққа әкеледі. Ал жасөспірім болса, бұл жаңа энергиямен не істеу керектігін білмейді.

2. Маңызды адамдардың өзгеруі және ересектермен қарым-қатынастың қайта құрылуы. Жасөспірімдер бұрын өздері бедел тұтқан адамдарға сыни көзқарасты қалыптастырады. Ал бірінші құрбан – ол ең жақын адамдар – ата-анасы. Егер нәресте шағында бала ата-анасын жақсы көріп, оларды ең мықты, көрікті және ақылды деп санаса, жасөспірім шақта ата-анаға деген көзқарасы керісінше болады. Жасөспірімнің физикалық дамуы, оған жетілу сезімін береді, бірақ әлеуметтік мәртебе отбасында да, мектепте де өзгермейді. Содан кейін олардың құқықтары мен тәуелсіздіктерін мойындау үшін күрес басталады. Олар шектеулерге көнбейді, көбінесе ересектердің талаптарына теріс көзқарас көрсетеді. Жасөспірім үлкендерден, құрбы-құрдастарынан оған кішкентай балаға сияқты емес, ересек адам сияқты қарауды талап етеді. Олардың өміріндегі кейбір аспектілерге ата-аналардың араласуынан қорғауға деген ұмтылыс пайда болып, олардың талғамы, көзқарасы, бағасы, мінез-құлқының өзіндік орны анықталады. Көбінесе ересектермен қақтығыстар, ата-анасы ұлының немесе қызының өскенін байқамайтын отбасыларда туындайды. Олар балаларына кішкентай бала ретінде қарауды жалғастырады.

3. Жетекші әрекет - құрдастарымен қарым-қатынас. Баланың қалыпты дамуы үшін ол өз құрдастарымен коммуникация жасау керек. Жасөспірім кезіндегі құрдастарымен қарым-қатынас жасау - бұл аса бір қажеттілік, өйткені қарым -қатынас кезінде балалар қажетті әлеуметтік өзара әрекеттесу дағдыларына ие болады.

4. Басқа адамдарды бағалауға сезімталдықтың жоғарылауы. Жасөспірім басқалардың бағалауына сезімтал болады. Яғни ол осалдық, көңіл-күйдің ауытқуы. Олардың сыртқы дағдарысы дөрекілікпен, мінез-құлықтың құпиялылығында, ересектердің талаптары мен тілектеріне қайшы әрекет етуге ұмтылуда, пікірлерді елемейтіннен көрінеді. Жасөспірім кезінде әлсіз, біреуге тәуелді, кіші болып таңбаланудан қорқу күшейеді. Ал өзінің тәуелсіздігін көрсету үшін жасөспірім жиі қыңырлықпен дөрекілікті өзінің қателескенін түсінсе де көрсетеді. Кейде жасөспірім не болып жатқанын түсінуі үшін жалғыздықты, өз-өзімен болуды қалайды. Егер мұндай кезеңдерде жасөспірімге ашықтықты, сөйлесуді талап етсе, онда ол керісінше қарсылығын көрсетуі мүмкін. Мұның артында

депрессия мен шарасыздықты жатқызамыз. Жасөспірімдерде өзін-өзі бағалау жиі өзгере бастайды. Кез келген кішкене нәрсе жасөспірімнің өзіне деген көзқарасын түбегейлі өзгерте алады.

Девиантты мінез-құлық - бұл қоғамда қабылданған нормалар мен ережелерден ауытқуы. Яғни, бұл қоғам үшін норма болып табылмайтын мәселе. Бұл мінез-құлық көбінесе құрбы-құрдастарымен және әлеуметтік әсермен байланысты. Дегенмен, адам алдымен тәлім-тәрбие алады және өзінің алғашқы әсерін отбасы арқылы, әсіресе ата-анасы арқылы кездестіреді [2].

«Жас бала – жас бір шыбық, жас күнінде қай күйде иіп тастасаң, есейгенде сол иілген күйінде қатып қалмақ» деп қазақтың Ұлы ақыны Мағжан Жұмабаев айтып өткендей, баланың жас кезінен тәрбиесіне, оның махаббат пен сүйіспеншілікке баулып өсіру қажет. Ата-аналар - адам өміріндегі ең бірінші, ең ықпалды тұлға. Отбасы балалар арасындағы негізгі әлеуметтік қарым-қатынас болғандықтан, ата-аналар бірінші болып баланың өзін-өзі бағалауын қалыптастырады немесе кедергі жасайды; олар өз баласына классикалық түрде шарт қоюға болатын ережелер мен ортаны жасайды, сонымен қатар баланың қарым-қатынасқа деген көзқарасын қалыптастырады [3].

«Балаңды бес жасқа дейін патшаңдай сыйла, он бес жасқа дейін құлыңдай жұмса, он бес жастан кейін досыңдай сыйла» – деп қазақ даналығында айтылған. Өйткені, өмірдің алғашқы үш жылы – бұл баланың интеллектуалды қабілетін қалыптастырудың бірегей кезеңі, ол кезде әр күн тез және жан-жақты өсудің маңызды кезеңіне айналуы мүмкін. Бір жағынан ми физиологиясын, екінші жағынан балалар психологиясын зерттеу баланың ақыл-ой қабілетінің дамуының кілті, яғни ми жасушаларының дамуы, оның өмірінің алғашқы үш жылындағы жеке танымдық тәжірибесі екенін көрсетті. Ешбір бала гений болып туылмайды. Мұның бәрі баланың өмірінің шешуші жылдарындағы мидың қозуы мен даму дәрежесіне байланысты. Бұл туғаннан үш жасқа дейінгі жылдар. Балабақшада тәрбиеге кеш болады. Бұл жерде, ерте дамудың негізгі мақсаты - бақытсыз балалардың алдын алу. Ең бастысы – баланың өмірінде де, әлемде де қуаныш болуы үшін оның шектеусіз мүмкіндіктерін дамыту.

Ал шетелдік, отбасы зерттеушілері, отбасындағы жасөспірімдердің педагогикалық тұрғыдағы қате тәрбиесі, нәтижесінде деструктивті мінездің қалыптасуына әкеледі деп есептейді. Сонымен қатар, ата-ананың шамадан тыс баланы мәпелеуі немесе шамадан тыс қараусыздығы жасөспірімдерде тұрақсыздық пен агрессивтіліктің қалыптасуына әкеледі.

Ата-аналардың жанжалдары, жиі даулар, физикалық жазалауы жасөспірімдердегі тежелу процестердің бұзылуына, ашуланшақтыққа, дұшпандық, қорқыныш, сенімсіздік (скептицизм), жалғыздық, немқұрайлылық сияқты теріс психикалық күйге әкеледі [4, 24-26 б].

Девиантты мінез-құлық шеңберінде - деликвентті ұғым бар. Бұл - құқық бұзушылық. Девиантты мінез-құлықтың ерекшеліктері аутоагрессивті мінез-құлық. Мінез-құлықтың агрессивті түрлері (дене) немесе тамақтану мінез-құлқы (анорексия, булимия) болуы мүмкін. Бұдан басқа, бұл - агрессия мен зорлық-зомбылыққа бейімділік. Перфекционизмде сонымен қатар аутоагрессивті мінез-құлықты білдіреді. Жапондық зерттеушілер перфекционизмі жоғары адамдар өз-өзіне қол жұмсайтынын анықтады.

Девиантты мінез-құлықтың мұндай формаларына қандай жеке факторлар әсер етуі мүмкін? Атап айтқанда, бұл өзіне деген көзқарас, отбасында, сыныпта өзін-өзі сезіну және өзіне деген сенімділік. Девиантты мінез-құлықты көрсететін тікелей байланыс мазасыздық пен копинг-стратегиясының кейбір түрлері болады. Копинг-стратегиясы – бұл стрессті басқару стратегиясы. Яғни, стресстік жағдайдан аман қалу үшін ең сәтті болатын форманы таңдау. Айталық - алыстау, яғни стресстік жағдайлардан алшақтап, өзінің ол ортада болмауын қалау. Бұл конфронтация, яғни қарсыласу, стресстік фактормен күресу және қашу әрекеті.

Шеттен тыс шыққан жасөспірімдердің жасаған іс-әрекеттерін түзеу және жаңа қылмыстарды алдын алу үшін пенитенциарлы мекемелерге орналастырады. Яғни ол жаққа аса ауыр және ауыр қылмыс жасаған жасөспірімдер сотталады. Пенитенциарлық мекемелер ұғымы әділ сот мәңгілігінде кәмелетке толмаған балалардың істері бойынша қолданылады. Балалар білім алу құқығына, медициналық көмек көрсету құқығына, демалыс, ойын және мәдени шаралар құқығына, сонымен қатар қатыгездік пен күш барлық нысандарынан қорғалу құқығына ие болады. [5, 66 б.]

Левингер жасаған даму кезеңдерін сипаттай отырып, Леонтьев деликвентті мінез-құлықтың алғашқы алғышарттары бала конформизмнің даму сатысына ене алмаған кезде, бала импульсивті және өзін-өзі қорғау сатысында қалып қойған кезде пайда болуы мүмкін.

Конформизм сатысына қадам, бала өзінің әл-ауқатын топтың әл-ауқатымен байланыстыра бастағанда, топпен қарым-қатынаста жеткілікті сенімділік болған кезде жасалады. Әйтпесе, адам өзін-өзі қорғаудың дамуының қатерлі нұсқасына, яғни агрессиямен, алдау мен мазаққа ұласады. Дәл осы жерде, Левингердің айтуынша, деликвентті дамудың алғашқы алғышарттары пайда болады [6].

Кәмелетке толмағандардың психологиялық сипаттамалары, оның нақты өмірлік жағдайдағы мінез-құлқына әсер етеді, көп жағдайда өмір салты мен шындық пен қоршаған ортаға субъективті қатынасты анықтайды. Өз кезегінде жасөспірім орналасқан қоршаған орта оның жеке басының қалыптасуына әсер етеді. Тиісінше, сотталған адам, кез келген адам сияқты, қандай ортада болса сол ортаға бейімделе бастайды [7].

Пенитенциарлық мекемелерде сотталған кәмелетке толмағандар арасында қысым мен еліктеу атмосферасы қалыптасады. Сотталушының санасына тәулік бойы үздіксіз болатын ұжымның (отряд, бригада) әсері тиеді, сондықтан ол ерте ме, кеш пе айналасындағы жасөспірімдердің әсерінен басыла бастайды. Бұл жағдайда индивидтің өзін-өзі сендіру деңгейі маңызды рөл атқарады. В.М. Бехтерев айтқандай, сендіру психикалық салаға ұсынылған адам тарапынан көп күресусіз және қарсылықсыз енеді. *«Бұл логикалық сенімділікке әсер етпейді, бірақ психикалық салаға тікелей әсер етеді»* – деп жазды ол [8].

Жабық мекемедегі кәмелетке толмағандардың едәуір бөлігінің интеллектуалдық құндылық сферасының даму деңгейі, шамамен заңға бағынатын жасөспірімдердікімен бірдей. Алайда, сотталғандар, әдетте, мектепте оқу үлгерімі төмен, сабақтан қалу, мұғалімдерді алдау, қыңырлық пен бағынбауды көрсету, мектепті ерте тастап, шытырман оқиғаларды іздейді [9].

А.Д. Глоточкин мен В.Ф. Пирожков сотталғандардың психикалық күйінің әр түрлілігін ескере отырып, кәмелетке толмағандар арасында келесі типтер жиі кездесетінін атап өтеді:

- қырағылық, өз тағдырына қызығушылық, таңдану, таң қалу;
- шоғырлану, алаңдаушылық, зерігу, үмітсіздік, сенімсіздік, меланхолия;
- белсенділік, көңілділік, тыныштық, депрессия, қорқыныш;
- шаршау, әлсіздік, немқұрайлылық, апатия, көтеріңкі көңіл, агрессивтілік;
- шешімсіздік, белгісіздік, ұялшақтық, табандылық, күту, өкіну, шиеленіс және т.б.

Нақты бас бостандығынан айырылып, жазасын өтеп жүрген кәмелетке толмағандар үнемі күту күйінде болады, белгісіздік, шектеулі ақпараттан туындаған мазасыздық сезімімен бірге жүреді. Сотталған кәмелетке толмағандардың ең типтік психологиялық жағдайы - үмітсіздік. Бұл әсіресе жабық мекемеге келудегі алғашқы кезеңінде перспективалар мен өмірлік мақсаттардың жоғалуы нәтижесінде пайда болады [10].

Айта кету керек, сотталған жасөспірімдердің теріс психикалық жағдайы олардың танымдық процестеріне (қабылдау, зейін, есте сақтау, ойлау, қиял) теріс әсер етіп қана қоймайды, сонымен қатар ұйқы мен арманға да ерекше әсер етеді.

Әдістер. Жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін анықтау үшін Алматы қаласы, ЛА 155/6, кәмелетке толмағандарға арналған мемлекеттік пенитенциарлы мекемедегі тәрбиеленушілер мен салыстырмалы түрде №122 жалпы білім беретін мектеп оқушылары арасында әдістеме өткізілді. Әдістемелер:

1. А.Т. Ақажанованың авторлығымен құрастырылған делинквентті мінез-құлықты анықтауға арналған сауалнамасы.

2. «Ч.Д. Спилбергер мен Ю.Л. Ханиннің жекелеген мазасыздануды өзін-өзі бағалау диагностикасының» әдістемесі.

Нәтижелері. Зерттеуге эксперименталды топ бойынша (жабық мекеме тәрбиеленушілері) 30 респондент, бақылау топ бойынша (мектеп оқушылары) 30 респондент қатысты.

А.Т. Ақажанованың авторлығымен құрастырылған делинквентті мінез-құлықты анықтауға арналған әдістеменің мақсаты: девиантты (делинквентті) мінез-құлықтың негізгі түрлерін анықтау. Мұнда делинквентті мінез-құлық түрлерін сипаттайтын сұрақтар кіреді:

- агрессивті,

- деликвентті-қылмыстық,
  - тәуелділік,
  - суицидтік
- Олардың болуын субъект растауы керек.

1-кесте.

А.Т. Ақажанованың авторлығымен құрастырылған деликвентті мінез-құлықты анықтауға арналған әдістеменің пайыздық көрсеткіші

	Агрессивті	Криминалды-деликвентті	Аддиктивті	Суицидті
Эксперименталды топ	39,6 %	29,7%	6,6%	29,7%
Бақылау топ	49,5%	69,3%	59,4%	69,3%

Деликвентті мінез-құлықты анықтауға арналған әдістемесін интерпретациялаудың талдау қорытындысы бойынша мектеп оқушыларында жабық мекемедегі жасөспірімдерге қарағанда криминалды-деликвентті (69,3%) және суицидті (69,3%) мінез-құлықтың жоғары екенін анықталды. Бұл балалардың отбасындағы қолайсыз жағдайын, мектепке теріс көзқарасты, белгілі бір сабақтардан қорқуды, мұғаліммен немесе сыныптастарымен қарым-қатынастың дамымағанын көрсетуі мүмкін – мұның нәтижесінде баланың жақсы қарым-қатынасын, оның болмысы мен оқу процесін айтарлықтай бұзуы мүмкін.

Әр түрлі заңсыз әрекеттер жасаған девиантты жасөспірімдердің ортақ белгілері де, спецификалық жеке психологиялық ерекшеліктері де бар. Девиантты жасөспірімдерге агрессивтілік, реніш, негативизм, басқалардың проблемаларына сезімсіздік тән. Жасөспірімдер ішкі тәжірибеге аса назар аударады. Жақын адамдармен қарым-қатынас жасау қажеттілігін сезініп, оларды қолдау мен қорғауда жасөспірімдер басқаларға күдік пен агрессияны көрсетеді. Жасөспірімдер алаңдаушылықпен, өзіне деген күмәнмен, әсерленушілікпен, эмоционалды реакциялардың тұрақсыздығымен, мазасыздыққа бейімділігімен және көңіл-күйдің көтеріңкіден депрессияға жиі ауысуымен сипатталады. Зорлық-зомбылық жасаған жасөспірімдер эмоционалды тұрақсыз, әсерлі, көңіл-күйдің кенеттен өзгеруіне бейім және демонстративті болады.

Осыған орай, жасөспірімдердің мазасыздану деңгейін анықтау барысында, Ч.Д. Спилбергер мен Ю.Л. Ханиннің жекелеген мазасыздануды өзін-өзі бағалау әдістемесі жүргізілді. Бұл әдістеме екі сауалнамадан тұрады, оның көмегімен жасөспірімнің жеке қасиеті ретінде Жағдайға байланысты мазасыздану деңгейі мен Жеке басқа байланысты мазасыздану деңгейін анықтауға болады.

2-кесте.

Ч.Д. Спилбергер мен Ю.Л. Ханиннің жекелеген мазасыздануды өзін-өзі бағалау диагностикасының әдістемесінің пайыздық көрсеткіші

Мазасыздану деңгейі	Эксперименталды тобы (Жабық мекеме тәрбиеленушілері)		Бақылау топ (Мектеп оқушылары)	
	РТ (Жағдайға байланысты)	ЛТ (Жеке басқа байланысты)	РТ (Жағдайға байланысты)	ЛТ (Жеке басқа байланысты)
Жоғарғы деңгей	51,6	50,6	6,6	49,5
Орташа деңгей	30	28,2	52,8	39,6
Төмен деңгей	18,4	21,2	39,6	9,9

Бұл көрсеткіштерден, Жабық мекемедегі тәрбиеленушілерде жағдайға және жеке басқа байланысты (51,6), Мектеп оқушыларында Жеке басқа байланысқа байланысты (50,6) мазасыздану деңгейі жоғары екені анықталды. Құқық бұзушылық мінез-құлқы бар жасөспірімдер жиі бас тарту сезімін бастан кешіреді, сондықтан бұл жасөспірімдердің, оқшауланған ортаға түскеннен кейін, жасаған іс-әрекеті үшін уайымдауы, бостандыққа шыққан соң, қоршаған орта қалай қабылдайды, не ойлайды деген тұжырым беруі мүмкін.

Қорытынды. Көбінесе девиантты мінез-құлықтың пайда болуына бір емес, жасөспірім кезіндегі тұлғаның қалыптасуына жан-жақты әсер ететін детерминанттар тобы себеп болады. Осы себепті мінез-құлық ауытқуларымен жұмыс, профилактикалық шараларды жүргізуде жүйелі көзқарасты қажет етеді және жеке қасиеттер мен мінез-құлықтың деструктивті формаларын психологиялық-педагогикалық түзету, жасөспірімдердің ата-аналарына уақтылы кеңес беру жатқызылады. Жасөспірімдердің өмірінде маңызды орын алатын ауытқушылық пен агрессия олардың әлеуметтенуі жағдайында қалыптасады, ол қоғамның көзқарасы мен мәдениетімен анықталады. Жасөспірімдердің әлеуметтену процесін зерттеу мәдениетаралық факторлардың жеке тұлғаға әсерін міндетті түрде қарастыруды талап етеді. Жас ұрпақтың девиантты мінез-құлқының пайда болу себептерін талдау оны анықтаушы ретінде қоршаған ортаның мәдени ерекшеліктерін ескерусіз мүмкін емес. Қазіргі әлемде девиантты мінез-құлыққа бейім жастардың жеке ерекшеліктерін, мәдениетаралық зерттеулердің өзектілігі артып келеді. Девиантты мінез-құлық ұзақ уақыт бойы зерттелді, және оның өзектілігі әлі де жоғалмаған. Ауытқу үрдісінің себебі жасөспірімнің негізгі әлеуметтік институттармен - отбасы, мектеп, бұқаралық ақпарат құралдарымен және интернетпен барабар байланысының бұзылуы болуы мүмкін. Әлеуметтік институттар жасөспірімдердің жеке басының қалыптасуына елеулі үлес қосады, бұл өз кезегінде әлеуметтену процесін және қоршаған ортамен қарым-қатынасты қаншалықты сәтті меңгеретінін, басқа адамдармен қарым-қатынасты қалай қалыптастыратынын және стресстік жағдайлардан қалай шығудың жолдарын алдын ала анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Akazhanova A.T. *Psychology of deviant behavior of minors: theory and practice. Monograph.* - Almaty, Securities publishing house, 2011. – 304 p.
2. Kovalev V.V. *Socio-psychiatric aspect of the problem of deviant behavior in children and adolescents // Violation of behavior in children and adolescents.* – M., 1981. – P. 11-23.
3. Zhumabaev M. *Pidagogy.* – Almaty:: "Rauan" 1992. – 112 p.
4. Freud A. *Lectures on children's psychoanalysis / transl. 7 from English; ed. S.Rimsky, Yu.Z. Zlobina.* – M.: EKSMO, 2002. – 304 p.
5. *Kazakhstanagy balalarga arналган mekemeler monitoringi boyinsha materialdar zhinagy.* – Astana, 2013. – 136 p.
6. Bakeev V. A. *Influence of the opinion of an unorganized group and the existing team on the manifestation of the suggestibility of a personality // Questions of Psychology.* 1971. No. 4. P. 89–98.
7. Parygin B. D. *Social psychology as a science.* L., 1967. – S. 147; Sundurov F. R. *Socio-psychological and legal aspects of the correction and re-education of offenders.* Kazan, 1976, p. 122; Yakovlev AM *Crime and social psychology.* – M., 1971. – P. 60
8. Bekhterev V. M. *Suggestion and its role in public life.* SPb., 1908. – P. 6-7
9. *Characteristics of the convict's personality (social and psychological portrait).* – M., 2004. – P. 23.
10. Glotochkin A. D., Pirozhkov V. F. *Mental state of a person deprived of freedom.* – M., 1972. – P. 31.

Магауова А.С.¹

¹ *Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
magauova@mail.ru. г. Алматы, Казахстан*

ФОРМИРОВАНИЕ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ ПЕДАГОГОВ В ИСПОЛЬЗОВАНИИ СОЦИАЛЬНОЙ ТЕРАПИИ В ИНКЛЮЗИВНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Аннотация

В данной статье обоснована актуальность подготовки психолого-педагогических кадров к использованию социальной терапии в работе с лицами с инвалидностью. Проведен анализ научных исследований по проблеме модернизации содержательного компонента подготовки специалистов для инклюзивного образования с позиции компетентностного подхода. Раскрывается опыт внедрения авторского учебного курса в формировании когнитивных, функциональных, системных и других компетенций у педагогов в сфере психолого-социальной службы. Автором обоснована типологии компетенций как результата процесса обучения специалистов, представленных в содержании изучаемых тем курса. Раскрыта роль использования современных образовательных технологий обучения в подготовке магистрантов к внедрению социальной терапии в инклюзивной практике. По итогам апробации курса сформулированы научно-обоснованные, практико-ориентированные рекомендации.

Ключевые слова: социальная терапия, инклюзивное пространство, инклюзивная среда.

А.С. Магауова¹

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан*

ӘЛЕУМЕТТІК ПЕДАГОГТАРДЫҢ ИНКЛЮЗИВТІК КЕҢІСТІКТЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТЕРАПИЯНЫ ПАЙДАЛАНУ БОЙЫНША ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Аңдатпа

Бұл мақалада мүмкіндігі шектеулі тұлғалармен жұмыс істеуде әлеуметтік терапияны қолдану үшін психологиялық-педагогикалық кадрларды дайындаудың өзектілігі негізделді. Инклюзивті білім беру үшін мамандарды даярлаудың мазмұндық құрамдас бөлігін жаңғырту мәселесі бойынша ғылыми зерттеулерге талдау құзыреттілік көзқарас тұрғысынан жүргізілді. Психологиялық-әлеуметтік қызмет көрсету саласында педагогтар арасында танымдық, функционалдық, жүйелік және басқа да құзыреттерді қалыптастыруда авторлық оқыту курсы енгізу тәжірибесі ашылды. Автор оқытылатын курс тақырыптарының мазмұнында берілген мамандарды даярлау үдерісінің нәтижесінде құзыреттердің типологиясын негіздейді. Магистранттарды инклюзивті тәжірибеге әлеуметтік терапияны енгізуге дайындауда заманауи білім беру оқыту технологияларын қолданудың рөлі ашылды. Курсты апробациялау нәтижелері бойынша ғылыми негізделген, тәжірибеге бағытталған ұсыныстар тұжырымдалды.

Түйін сөздер: әлеуметтік терапия, инклюзивті кеңістік, инклюзивті орта.

Magauova A.S.¹

¹*Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

FORMATION OF COMPETENCES OF SOCIAL PEDAGOGUES IN THE USE OF SOCIAL THERAPY IN AN INCLUSIVE SPACE

Abstract

This article substantiates the relevance of training psychological and pedagogical staff for the use of social therapy in working with persons with disabilities. The analysis of scientific research on the problem of

modernization of the content component of the training of specialists for inclusive education was carried out from the standpoint of a competency-based approach. The experience of introducing the author's training course in the formation of cognitive, functional, systemic and other competencies among teachers in the field of psychological and social services is revealed. The author substantiates the typology of competencies as a result of the process of training specialists, presented in the content of the course topics studied. The role of using modern educational learning technologies in preparing undergraduates for the introduction of social therapy in inclusive practice is revealed. Based on the results of the approbation of the course, scientifically based, practice-oriented recommendations were formulated.

Keywords: social therapy, inclusive space, inclusive environment.

Введение. Одной из приоритетных направлений системы образования Казахстана является внедрение принципов инклюзивного образования, ориентированного на предоставление равных возможностей для обучения детей с учётом их особых образовательных потребностей, что вызывает необходимость усиления психолого-педагогической подготовки специалистов социальной сферы. Формирование у студентов личностных качеств, а также профессиональных компетенций – становится важнейшей целью подготовки специалистов в вузе.

В современных условиях развития казахстанской системы высшего образования происходит постоянное обновление содержания, форм и технологий подготовки психолого-педагогических кадров в вузах. В связи с этим, коллективы кафедр университетов постоянно разрабатывают профессиональные Образовательные Программы (ОП) подготовки специалистов с учетом компетентностного подхода. По нашему мнению, основным образовательным результатом деятельности преподавателей должна стать готовность выпускника вуза выстраивать собственную профессиональную траекторию развития [1, с.129].

Цель статьи: раскрыть возможности авторского учебного курса в формировании у будущих социальных педагогов компетенций использования социальной терапии в инклюзивном образовании.

Материалы и методы. Методологическая база данного исследования: личностно – деятельностный (В.П. Ананьев, Л.И. Божович, В.В. Давыдов, А.Н. Леонтьев, А.В. Петровский и др.), аксиологический (В.А.Сластенин, Е.И.Артамонова, М.Г.Гинзбург и др.), системный (В.Г. Афанасьев, А.Н. И.В. Блауберг, Б.Г. Юдин, В.П. Беспалько, В.И. Звягинский, Хмель Н.Д. и др.), компетентностный (И.А. Зимняя, Болатов В.А., Сериков В.В. и др.), контекстный (А.А. Вербицкий и др.), рефлексивный подходы (О.Л. Жук, Э.Ф. Зеер и др.).

Методы исследования: изучение и анализ современной психологической и педагогической научной литературы, систематизация теоретического состояния и степени развития проблемы инклюзивного образования. В качестве эмпирических методов исследования использовались: проектирование учебных занятий, обобщение передового педагогического опыта, изучение продуктов деятельности обучающихся. *Источниковедческой базой* исследования явились международные нормативные документы в сфере инклюзии[2]. Информационной основой нашего исследования являются данные, содержащиеся в законодательных актах и нормативно-правовых документах РК по вопросам инклюзивного образования [3].

Обзор литературы.

Особое внимание исследователей психолого-педагогической науки привлекают поиск путей формирования компетенций будущих педагогов к профессиональной деятельности в условиях инклюзивного образования. В трудах таких ученых, как О.С. Кузьмина, И.Н. Хафизуллина, В.В. Хитрюк разработаны практико - ориентированные модели обучения педагогов для реализации инклюзивного образования. Описанию опыта использования инновационных технологий в инклюзивной практике посвящены работы казахстанских ученых [4,5].

Компетентностный подход является сегодня одним из ведущих методологических подходов в подготовки специалистов. В.В.Хитрюк, Е.И.Пономарева считают, что в содержание инклюзивной готовности педагога необходимо включить систему компетенций, направленных на формирование их готовности к успешной профессионально-педагогической деятельности с учетом потребностей всех субъектов инклюзивного образовательного пространства [6]. И.Н.Хафизуллина понятие «инклюзивная компетентность» определяет как интегративное личностное образование,

позволяющее осуществлять профессиональные педагогические функции с учетом разных образовательных потребностей детей [7].

В современных научных исследованиях социальная терапия рассматривается как технология, способствующая адаптации лиц с ограниченными возможностями здоровья к условиям окружающей его образовательно-развивающей среды, развитию его способностей с учетом его индивидуально-психологических особенностей развития. В связи с этим, актуализируется поиск путей использования психолого-педагогических возможностей социальной терапии в инклюзивном образовании.

Результаты исследования и их обсуждение. К числу дисциплин, направленных на усиление практической подготовки специалистов инклюзивного образования, относится курс «STIP 5208-Социальная терапия в инклюзивном пространстве», разработанный автором и внедренный в учебный процесс магистратуры по специальности 6M010300–«Социальная педагогика и самопознание» в КазНУ им. аль-Фараби.

Таблица 1 – Общие сведения о дисциплине «STIP 5208-Социальная терапия в инклюзивном пространстве»

Код дисциплины	Название дисциплины	СРС	Кол-во часов в неделю			Кол-во кредитов	СРСП
			Лек	Практ	Лаб		
STIP 5208	Социальная терапия в инклюзивном пространстве	22,5	30	15	-	5	7

Особенность дисциплины «Социальная терапия в инклюзивном пространстве» заключается в том, что она позволяет расширить представления о современных технологиях социальной терапии, что способствует магистрантам успешно работать на практике в соответствии с принципами и идеологией инклюзивного образования.

Основной целью курса является: овладение магистрантами технологиями социальной терапии для решения психолого-социальных проблем лиц с ОВЗ, оказание им адекватной психолого-педагогической помощи.

Задачи курса:

- формировать системные знания о сущности, содержании, условий, особенностей использования социальной терапии в инклюзивном образовании;
- овладеть навыками профессиональной деятельности социального педагога по внедрению социальной терапии в инклюзивном пространстве;
- обучать магистрантов овладению современными технологиями социальной терапии в работе с лицами с ОВЗ;
- формировать социально - значимые качества будущего социального педагога.

Результатом изучения дисциплины является формирование у магистрантов *способностей:*

- 1). выбирать технологии социальной терапии для использования социально-педагогической деятельности;
- 2). ориентироваться на международные и республиканские нормативные документы, отражающие принципы и политику оказания социально-педагогической помощи лицам с ограниченными возможностями;
- 3). оценивать социальную эффективность использования социальной терапии в деятельности социального педагога;
- 4) разрабатывать методики и технологии оказания социальной терапевтической помощи лицам с ограниченными возможностями;
- 5) организовывать взаимодействие с участниками реабилитационного процесса лиц с ограниченными возможностями на основе использования социальной терапии;
- 6) практиковать навыки, полученные в ходе изучения различных техник и методик социальной терапии.

На основе «Таксономии результатов обучения (по Блуму): знание, понимание, использование, анализ, синтез, оценка», и требованиях Дублинских дескрипторов нами были сформулированы ожидаемые результаты обучения как системы сформированных компетенций, которые описаны в УМКД данного курса [8], [9].

Изучение курса «Социальная терапия в инклюзивном пространстве» призвано сформировать у магистрантов следующие компетенции:

1. Когнитивная компетенция: знать сущность, содержание, современные теории и концепции социальной терапии в инклюзивном образовании; знать стратегии и модели социальной терапии; определить критерии отбора социальной терапии в зависимости от категорий лиц с ОВЗ.

2. Функциональная компетенция: умение использовать изученный материал в конкретных практических условиях, умения применять полученные знания в практике по использованию социальной терапии в инклюзивном образовании, понимать сущность социальной терапии; описать диагностическое заключение о результатах использования социальной терапии; конструировать процесс разработки инновационных методов социальной терапии в работе с лицами с ОВЗ.

3. Системная компетенция: умение анализировать, систематизировать, излагать полученные знания в виде выполнения творческих работ, моделировать процесс внедрения социальной терапии в инклюзивном пространстве; собрать материал на основе обобщения зарубежного и отечественного опыта использования социальной терапии в работе с лицами с ОВЗ.

4. Социальная компетенция: проявлять готовность к взаимодействию, взаимопониманию, взаимопомощи и сотрудничеству; готовность признавать принципы, правила, традиции коллектива, работать в команде, уметь сформулировать творческие идеи и предложения по проблемам внедрения социальной терапии в инклюзивном пространстве; уметь отстаивать свои позиции в возникающих проблемных ситуациях на основе полученных научных знаний.

5. Метакомпетенция: развитие рефлексивных способностей, стремление к саморазвитию, самообразованию, самосовершенствованию; стремление формировать новые знания, практический опыт и компетенции в использовании социальной терапии в практике работы в системе инклюзивного образования.

Содержание дисциплины «Социальная терапия в инклюзивном пространстве» включает следующие модули:

Модуль 1. Концептуальные основы социальной терапии в инклюзивном пространстве.

Модуль II. Методики социальной терапия в инклюзивном пространстве

В ходе изучения тем первого Модуля дисциплины магистранты усваивают опорные понятия «инклюзия», «инклюзивное образования», «инклюзивное пространство», «социальная терапия», «лица с ОВЗ», «лица с ООП» и др. Знакомятся с психолого-педагогическими методами социальной терапии в инклюзивном пространстве. Анализируют особенности социальной терапии в работе с лицами ООП, с детьми с инвалидностью. Овладевают разными видами, методами, формами социальной терапией в работе с лицами с ОВЗ: ортобиотика, игровая терапия, музыкотерапия, артсинтезтерапия и др. Изучение таких тем, как «Научные подходы социальной терапии», «Модели социальной терапии: медицинская, философская, социологическая, психологическая», «Инновационные формы социальной терапии в инклюзивном пространстве» способствуют формированию у магистрантов системы знаний о моделях, стратегиях социальной терапии.

Большое внимание уделялось внедрению различных форм работы и организации учебно-познавательной деятельности магистрантов: лекции, практические занятия, работа с первоисточниками, составление Глоссария, написание рефератов по актуальным проблемам социальной терапии, решение педагогических ситуаций, тренинги, проведение мини-исследования, дискуссионные площадки, видеоролики и др.

Опираясь на опыт использования *деятельностного подхода* в подготовке психолого-педагогических кадров [10, с.12], при организации семинарских и практических занятий мы использовали интерактивные технологии обучения.

В процессе изучения предлагаемого курса особое внимание уделялось формированию у магистрантов исследовательской культуры и научно-исследовательских способностей и навыков. Решению данной задачи способствовали выполнение ими заданий СРМ.

Таблица 2 - Содержание СРМ по дисциплине «Социальная терапия в инклюзивном пространстве»

Номер СРМ	Содержание задания	Процедура выполнения задания
СРСП 1	Смоделируйте Схему «Проблемное поле» детей с ограниченными возможностями». Обоснуйте роль социального педагога в работе с лицами с ограниченными возможностями	Необходимо на основе изученного теоретического материала смоделировать схему «Проблемное поле» детей с ограниченными возможностями». Описать роль социального педагога в работе с лицами с ограниченными возможностями.
СРСП 2.	Представьте Глоссарий «Сущность ключевых понятий: инклюзивное образование, инклюзивное пространство, инклюзия, лица с ОВЗ, лица с особыми образовательными потребностями, социальная терапия и т.д.».	Магистранты должны раскрыть сущность ключевых понятий изучаемой дисциплины. Ранее предшествует работа над составлением Глоссария. Работа со словарями и научными источниками
СРСП 3.	Разработайте таблицу «Сравнительная характеристика моделей социальной терапии: медицинская, психологическая, социологическая, философская»	Данное задание направлено на закрепление теоретических материалов по теме «Модели социальной терапии». Необходимо на основе использования сравнительного метода разработать таблицу.
СРСП 4.	Написать реферат по теме: «Социальная терапия в инклюзивном пространстве: опыт зарубежья»	Предполагает работу с источниками, научными монографиями, материалами периодической печати.
СРСП 5	Написать Эссе: «Сравнительный анализ социальной терапия и медицинской терапия в инклюзии».	Задание требует логического мышления, умений сравнивать научные материалы, высказывать и обосновывать собственную позицию. Направлено на закрепление изученного теоретического материала.
СРСП 6	Проведите мини-исследование «Методики и технологии социальной терапии в работе с детьми с ООП».	Требуется выбрать одну из методик социальной терапии, заранее провести мини-исследование с лицам с ОВЗ, описать данное исследование. Предварительно представить план и программу исследования.
СРСП 7	Защита Кейса «Творческая лаборатория по социальной терапии в инклюзивном пространстве».	В кейсе магистранты должны представить все собранные в ходе изучения данной дисциплины материалы (методики, разработки, видеоролики).

Итак, наш опыт подтверждает о необходимости внедрения в систему подготовки психолого-педагогических кадров к работе с различными категориями и лицами с ООП курсов, направленных на их практическую готовность использовать инновационные методы и технологии в условиях инклюзивного образования [11]. Учебный курс «Социальная терапия в инклюзивном пространстве» вносит определенный практический вклад в подготовке социальных педагогов к использованию социальной терапии с лицами с ООП.

Заключение. Таким образом, наше исследование и практический опыт позволило выявить *эффективные условия* подготовки специалистов к использованию социальной терапии в инклюзивном образовании:

- формирование профессиональных компетенции педагога должна исходить из понимания новой философии инклюзии;
- в целях результативной психолого-педагогической подготовки специалистов необходимо ориентироваться на использование компетентного подхода;
- усиление психолого-медико-педагогического взаимодействия специалистов в разработке совместных программ по внедрению социальной терапии в работе с детьми с ООП;

Перспективы решения проблемы подготовки социальных педагогов к использованию социальной терапии в инклюзивной практике мы связываем с включением в содержательный компонент психолого-педагогической подготовки педагога систему профессиональных компетенций, определяющих их способность и готовность к работе в условиях инклюзивно-развивающей среды с учетом потребностей всех субъектов целостного педагогического процесса, что должно найти отражение в Государственных образовательных стандартах, Образовательных программах по психолого-педагогическим специальностям.

Список использованной литературы

References

1. Magauova A.S. Makhambetova Zh.T. *The readiness of future social pedagogues to work in inclusive education: rescuers of a diagnostic research.* - Vestnik KazNÝ/serua: Pedagogicheskme náyki, Kazakhstan, rekomendýemyi KKSON MON RK, izdatelstvo: " Qazaq ýniversiteti ".- № 1 (62) 2020.- S. 43-51.
DOI-<https://doi.org/10.26577/JES.2020.v62.iL.05>
2. UNESCO (2003) *Overcoming Exclusion Through Inclusive Approaches In Education: A Challenge & A Vision.* Paris: UNESCO
3. Order of the Minister of Education and Science of the Republic of Kazakhstan dated June 1, 2015 No. 348 "On the approval of Conceptual approaches to the development of inclusive education in the Republic of Kazakhstan". URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39711662#pos=4;-106
4. Magauova A.S., Oralbekova A.K., Begaliev S.B., Ortaeva A.S., Suleimen M.N. *Teachers' readiness to use the ICT in the conditions of inclusive education.*- E3S WEB of Conferences -2021,258,07021 Scopus, E-ISSN 2267-1242, N- index, SJR – 0,116, Quartiles Q4- DOI: https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125807021https://www.e3sconferences.org/articles/e3sconf/abs/2021/34/e3sconf_uesf2021_07021/e3sconf_uesf2021_07021.html
5. Sadvakasova Z.M., Askýbaeva A.K. *Sotsialno-pedagogicheskie tehnologu v organizatsiiah obrazovaniia - Ýchebno-metodicheskoe posobie.* – Almaty: Izd-vo «Kazak ýniversitet» – 2013. – 328 s.
6. Hutyryk, V.V. *Model pedagoga inklýzivnogo obrazovaniia: kompetentnostnyi podhod* /V.V. Hutyryk, E.I. Ponomareva // Adýkatsiia i vyhavanne. – 2013. – № 11. – S. 35-40.
7. Hafizýllina, I.N. *Formirovanie inklýzivnoi kompetentnosti býdyih ýchitelei v protsesse professionalnoi podgotovki: avtoref. dis ... kand. ped. náyk: 13.00.08 /I. N. Hafizýllina.* – Astrahan, 2008. – 22 s.
8. *Natsionalnye ramki kvalifikatsiu, ýtverjdennye Protokolom Respyblikanskoi trehstoronnei komissu po sotsialnomý partnerstvý i regýlrovaniý sotsialnyh i trýdovyh otnosheni ot 16 marta 2016g.;*
9. *Evropeiskaiia ramka kvalifikatsiu vysshego obrazovaniia («Dýblinskie deskriptory»).* (Dostýp <http://www.tempus-russia.ru/Tem-pus-3call.pdf>.)
10. Margolis A.A. *Trebovaniia k modernizatsiu osnovnyh professionalnyh programm (OPOO) podgotovki pedagogicheskikh kadrov v sootvetstviu s professionalnym standartom pedagoga: predlojenia k realizatsiu deiatel'nostnogo podhoda v podgotovke pedagogicheskikh kadrov // Psihologicheskaiia náyka i obrazovanie, 2014., T 6, №2. – S. 11-18.*
11. Magayova A.S., Mahambetova J.T. *Deiatel'nost sotsialnogo pedagoga v ýsloviiah inklýzivnogo obrazovaniia: ýchebno-metodicheskoe posobie.*- Almaty: KazNÝ im. al-Farabi, Izd-vo «Qazaq ýniversiteti», 2019. – 188 s.

МРНТИ:15.21.41

10.51889/5932.2022.38.55.004

М.К. Бапаева,¹ С.Т. Бапаева², Р.Б. Исмаилова³

¹Қазақ ұлттық Қыздар педагогикалық университеті
(Алматы, Қазақстан *m.bapaeva@mail.ru*)

²«Тұран» университеті
(Алматы, Қазақстан *m.saya_bapaeva@mail.ru*)

³Алматы технологиялық университеті
(Алматы, Қазақстан *e-mail: b8groza.i@mail.ru*)
Алматы, Қазақстан

БЕЛГІСІЗДІК ЖАҒДАЙЫНДА БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФРУСТРАЦИЯ КҮЙІН КЕШІРУІ ЖӘНЕ СТРЕСКЕ ТӨЗІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Мақалада эмоциялық күйлердің бірі – фрустрацияның адамның іс-әрекетіне, тұлғалық дамуына жағымды, жағымсыз әсерлері қарастырылған. Фрустрациялық жай-күйді кешірген білім алушыларды психологиялық қолдау оны жеңудің конструктивті стратегиясын қалыптастыруға, стресске төзімділігін арттыруға ықпал ететін психологтың жұмыс бағытын қоса алғанда, фрустрациялық көңіл-күйді жеңудің бір тәсілі болуы керек. Оқу барысында фрустрация жағдайында ұшыраған студенттердің проблемалары туралы зерттеулерді талдау нәтижесінде олардың әртүрлі қиындықтарға тап болатыны анықталды. Пандемия жағдайында ұзақ уақыт оқшауланудан туындаған жайттар олардың оқудағы үлгерімімен қатар эмоциялық күйлеріне айтарлықтай әсер етіп, фрустрациялық өзгеруіне әкелгені айқындалды.

Сонымен қатар әлемдік індет пандемияға байланысты оқытудың дәстүрлі жүйесінен онлайн оқу барысына ауысуы студенттердің фрустрация және көңіл қалу секілді жағымсыз эмоцияларды кешіретіндігі анықталды.

Түйін сөздер: фрустрация, фрустраторлар, фрустрациялық жағдаят, конструктивті мінез-құлық, деструктивті мінез-құлық, психологиялық қолдау.

Бапаева М.К.,¹ Бапаева С.Т.², Исмаилова Р.Б.³

¹Казахский национальный Женский педагогический университет
(Алматы, Казахстан, *e-mail: m.bapaeva@mail.ru*)

²Университет Туран, (Алматы, Казахстан, *saya_bapaeva@mail.ru*)

³Алматинский технологический университет
(Алматы, Казахстан, *e-mail: b8groza.i@mail.ru*)

ПЕРЕЖИВАНИЕ ФРУСТРАЦИИ И СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬ ОБУЧАЮЩИХСЯ В УСЛОВИЯХ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается одно из эмоциональных состояний - положительное, отрицательное влияние фрустрации на деятельность человека, развитие личности. Меры психологической поддержки помогают человеку совладать с трудностями, связанных с адаптацией к новым социальным условиям, в преодолении стрессовой ситуации, налаживании эффективного общения с окружающими, поддержании собственного психологического, психического и физического здоровья.

Психологическая поддержка студентов, переживающих фрустрационное состояние, должна быть одним из способов преодоления фрустрационного настроения, которая включает один из основных направлений работы психолога, способствует формированию конструктивной стратегии его преодоления. В результате анализа исследований проблем студентов, подвергшихся воздействию

фрустрации в процессе обучения, было установлено, что они сталкиваются с различными трудностями. Было установлено, что ситуации, вызванные длительной изоляцией в условиях пандемии, наряду с их успеваемостью в учебе, оказали значительное влияние на эмоциональное состояние и привели к фрустрационным изменениям.

Также было установлено, что переход от традиционной системы обучения к онлайн-обучению в связи с пандемией мировой эпидемии обуславливает переживание студентами таких негативных эмоций, как фрустрация и разочарование.

Ключевые слова: фрустрация, фрустраторы, фрустрационная ситуация, конструктивное поведение, деструктивное поведение, психологическая поддержка.

M.K. Bapayeva¹, S.T. Bapayeva², R.B. Ismailova³

*¹Kazakh national women's teacher training university
m.bapayeva@mail.ru*

²Turan University²saya_bapayeva@mail.ru

*³Almaty Technological University saya_bapayeva@mail.ru
(Almaty, Kazakhstan, e-mail: 68roza.i@mail.ru)*

EXPERIENCING FRUSTRATION AND STRESS TOLERANCE OF STUDENTS IN CONDITIONS OF AMBIGUITY

Abstract

The article examines one of the emotional states: the positive and negative effects of frustration on human behavior and personality development.

Psychological support measures facilitate a person in coping with the demands of adapting to the changing social situations, overcoming a stressful circumstance, developing good communication with others, and preserving their own psychological, intellectual, and physical well-being.

Psychological support for students in a frustrating mood should be one of the ways to overcome it. It is one of the key areas of work for a psychologist, and it adds to the construction of a constructive plan for overcoming it. The research conducted studies of problems of students who are frustrated in the learning process revealed that they confront a variety of challenges. Situations resulting from protracted isolation in a pandemic, as well as their academic performance, were discovered to have a substantial impact on their mental state and led to frustrating changes.

It was also discovered that, in conjunction with the pandemic of the worldwide disease, students experience difficult feelings such as frustration and disillusionment as a result of the transition from traditional learning to online learning.

Keywords: frustration, frustrators, frustration situation, constructive behavior, destructive behavior, psychological support, mental state, frustrating mood, disillusionment.

Кіріспе

Соңғы уақытта біздің елімізде болған әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жоғары кәсіптік білім берудің бүкіл жүйесіне әсер етті. Білім беруге елеулі материалдық қаражат жұмсайтын мемлекет мамандар даярлау сапасына барынша жоғары талаптар қояды. Жоғары мектеп түлегі әрі қарай жұмыс істеу үшін қажетті кәсіби білім мен дағдыларға ие болып қана қоймай, сонымен қатар өмірлік қиындықтарға төтеп бере алады, әртүрлі кедергілерді сәтті жеңе алады және мақсаттарына жетеді. Осыған байланысты, бұзылуға әкелетін әртүрлі – қиындықтарды (кедергілер, сыртқы және ішкі болуы мүмкін қиындықтар) анықтау өзекті болып табылады - кез-келген маңызды қажеттіліктің сәтсіздігінен, қанағаттанбауынан туындайтын психикалық жағдай. Адамның мінез-құлқы мен іс-әрекетіне, оның деструктивті көріністеріндегі бұзылуға әсер ете отырып, өмір сапасына және қызметтің, оның ішінде білімнің жетістіктеріне теріс әсер етеді.

Кедергілерді жеңе білу, сындарлы мінез-құлық формаларын қолдана отырып, қиын жағдайға жол табу – бұл университетте сәтті оқу факторларының бірі ғана емес, сонымен қатар маманның болашақ кәсіби іс-әрекетінде қойылған мақсаттарға жетудің қажетті шарты.

Сыртқы және ішкі фрустраторлардың әсерінен студенттердегі оқу іс-әрекеті кезінде туындайтын фрустрация, стресс жағдайларын жеңу қажеттілігі мен фрустрация жағдайын жеңуде студенттерге психологиялық қолдаудың ғылыми негізделген мазмұнының болмауы арасындағы қайшылық айқын болады. Осы қарама-қайшылықты шешудің жолдарын табуға деген ұмтылыс біздің зерттеуіміздің проблемасын анықтады. Теориялық тұрғыдан алғанда, бұл студенттердің фрустрацияны жеңудегі психологиялық қолдау шарттарын негіздеу мәселесі.

Әсіресе күллі әлемді жайлаған пандемияның жағдайында адамзатқа қай тұрғыдан болмасын психологиялық қолдаудың қажеттілігі өзектілігімен ерекшелінеді. Индеттің адам таңдамай қырып – жойып, жайпап келуі қорқыныш, үрей туғызып отырғаны да анық. Осы жайттың салдарынан еліміздің білім беру жүйесі қашықтан оқыту жағдайына ауыстырылды. Әрине, бұл амалдың адамдарды сақтатандырудан туындаған іс-шара екендігі белгілі, алайда оқытудың бұл түрінің өзіндік қолайсыздық туындатып отырғаны да белгілі.

Ең алдымен білім беру, медицина және т.б. түрлі салалардың, әлеуметтің мұндай тосын жағдаятқа дайын болмауы қоғамда толқыныс туыдырып, адамдарда эмоциялық мазасыздық пен белгісіздік орын алды. Осы орайда әр түрлі жастағы адамдарға психологиялық қолдау көрсету қолға алына бастады

Адамның субъективтілігіне назар аударатын заманауи гуманизациялық парадигма психологиялық қолдауды адамның жеке дамуына ықпал ету ретінде сипаттай келе, қарым-қатынастағы қолдау механизмдерін анықтауға: яғни түсіну, қабылдау, өзін басқалармен таныстыру, өзін басқалармен жалғастыру және т. б мүмкіндік береді

Осы орайда пандемия жағдайында жоғары оқу орындарында студенттердің онлайн курстар кезіндегі эмоциялық жағдайлары, олардың күрделі өмірлік жағдайларда бастарынан кешірген қиындықтарды еңсерудің бір бағыты ретінде психологиялық қолдаудың маңызын көрсеткен алыс-жақын шетелдік зерттеушілердің еңбектеріне салыстырмалы талдау жасалынды.

Негізгі бөлім

Мексиканың Гвадалахара Университетінің ғалымы Evangelina Cruz Barba «Жоғары оқу орындары студенттерінің эмоциясы: COVID-19 пандемиясында өткізілген онлайн курстардың эмпирикалық мәліметтері» атты мақаласында 611 студенттің пандемия кезіндегі онлайн сабақтар туралы пікіріне талдау жасалынып, факторлық талдаудың негізінде эмоциялық өзгерістің маңызды факторы дидактикалық және педагогикалық компоненттерді, білім алушылардың оқуға деген ресурстары мен қолдауын ескере отырып, онлайн сабақтар кезінде іс-әрекетке ынталандыруға ықпал ететіндігін анықтаған. Онлайн оқу барысында әйелдердің фрустрация және көңіл қалу секілді жағымсыз эмоцияларды кешіретіндігі анықталған [1].

Коронавирустық пандемияға байланысты үйде болу қажеттілігі үйде академиялық іс-әрекет стратегиясын жасауға тура келген білім беру жүйесін өзгертті. Жалпы, жеке дара университеттер онлайн білім беруді қолға алып, жаһандық деңгейде тиімді және тұрақты болуға тырысты.

Университет студенттерінің 538 сауалнамасының ішінен Н.Селим бұл процесстегі төрт факторды анықтайды: *оқытушы, студент, ақпараттық технологиялар және қолдау көрсету*. Мұның бәрі электронды оқытуға негізделген курстарды әзірлеу немесе енгізу кезінде ескерілуі керек [2]. Алайда, Evangelina Cruz Barba өз мақаласында зерттеушілердің көп жағдайларда онлайн оқу барысында білім алушылардың эмоционалды жай-күйінің ескерілмей қалып жататындығын тұжырымдайды [1].

Мимика – бұл студенттердің ішкі күйзелісін анықтауға арналған сөздермен қатар негізгі ақпарат көзі [4]. Қазіргі уақытта мемлекеттік университеттерде виртуалдылықпен күресуге тура келетіндердің эмоционалды тұрақтылығын талап ететін қиындық бар. COVID-19 пандемиясы кезінде Koçoğlu E және Tekdal D [4] Түркияның мемлекеттік университеттері профессорларының пікірлерін талдады. Олар онлайн оқыту ата-аналардың білім беру процесіне қатысуын жақсартады деп анықтады.

Осы идеядан кейін Pekrun R және басқалар [5] оқуға байланысты эмоциялардың көпшілігі жетістік эмоциясы деп саналады. Дегенмен, дәстүрлі модельден онлайн режиміне ауысудың нақты жағдайында студенттердің эмоционалды қабылдауына назар аударған жөн. Пандемия бірегей тәжірибе болғандықтан, біз виртуалдылықты оқу үлгеріміне әсер ету арқылы оқушылардың жай-күйін өзгертетін фрустрациялық өзгеруімен байланыстырамыз деп тұжырымдайды.

Сонымен қатар «Индонезия университеттері студенттерінің COVID-19 пандемиясындағы әңгімелері» атты мақалада COVID-19 кезінде жастардың әл-ауқаты туралы бірнеше соңғы зерттеулерге қарамастан, әлеуметтік шектеулерге ұшыраған төмен және орташа табысты елдердің (SNSD) жастарының тәжірибесін қамтитын бірнеше ауқымды сапалы зерттеулер жүргізгендерін айтады. COVID-19 кезінде SNSD жастарының проблемалары өз елдерінің көп болуымен, ресурстардың жетіспеушілігімен, медициналық көмекке қол жетімділіктің болмауымен, өмір сүру жағдайымен, әлеуметтік-кеңістіктік жағдаймен және пандемияның қауымдастықтар үшін әсерімен күрделене түсуі мүмкін деп тұжырымдайды авторлар. Олардың зерттеу жұмыстары COVID-19 пандемиясында бір жарым жыл оқшауланғаннан кейін жастардың өздерінің әл-ауқатын қалай қабылдағанын зерттеуге бағытталып, Индонезияның Джакарта қаласындағы 17-22 жас аралығындағы университеттің жүз алпыс алты студенті ұзақ пандемиядан оқшауланудың психикалық денсаулығына әсері туралы онлайн эссе жазу арқылы жүзеге асырылады [6]. Деректерді жинаудың аталмыш стратегиясы студенттердің жай-күйі жайлы ақпаратты жинауда, олардың әңгімелері арқылы терең түсінуге мүмкіндік береді. Индуктивті-рефлексивті тақырыптық талдаудың көмегімен жасөспірімдердің әл-ауқатын білдіретін жеті тақырып анықталды:

- жалғыздық пен жатсыну;
- эмоционалды азап пен қайғы-қасірет салдарынан еңсесінің түсуі;
- фрустрация, абдырау және ашу;
- қарама-қайшылықты эмоцияларды сезіну;
- қазіргі және болашаққа деген белгісіздік сезімдері;
- мақсат пен қанағат сезімі;
- сенімге жүгіну.

Авторлар алынған мәліметтер Индонезия жастарының аурудан кейінгі ұзақ әлеуметтік шектеулерден кейінгі әл-ауқаты туралы маңызды ақпарат береді деп тұжырымдайды.

COVID-19 кезінде студенттердің психикалық әл-ауқаты туралы жақында жүргізілген бірнеше зерттеулерге сәйкес, осы зерттеуде студенттер ұзақ уақыт оқшаулануға көптеген психологиялық реакцияларды бастан өткерді, соның ішінде фрустрация, ашуланшақтық, үмітсіздік, және жатсыну, шеттелу. Әлбетте, психологиялық стресс және үйде ұзақ мерзімде оқшауланудан туындаған жеке және отбасылық тәртіптегі өзгерістер жастардың денсаулығы мен әл-ауқатына теріс әсер етеді.

Білім алушы отбасыларының тікелей кірістерін жоғалтуды қоса алғанда, экономикалық шығындар мен белгісіздік оқушылардың психологиялық және эмоционалды әл-ауқатына ықпал ететін негізгі фактор болды. COVID-19 пандемиясында бұл бүкіл әлемдегі көптеген адамдар үшін жиі кездесетініне қарамастан, бірнеше зерттеулер студенттердің экономикалық шығындар олардың психологиялық әл-ауқатына қалай әсер еткені туралы эсселерінде жазды. Мұндай экономикалық шығындар студенттердің оқуын жалғастыруға тырысып, жұмыс істеу қабілетіне айтарлықтай әсер етуі мүмкін деп пайымдайды.

Студенттер көптеген қиындықтарға тап болғанына қарамастан, олардың эсселерінде құлдыраудың салдарын жеңілдету үшін платформа ретінде пайдалануға болатын сенім мен отбасылық қатынастарды қоса алғанда, қолдау көрсету жағдайлары да анықталғанын айтады[6].

Адамның қолайсыз факторлардың әсерін жеңе алуы оның өзгермелі қоғамға бейімделуінің негізгі шарты. Осы сөз тұрасында стресс пен фрустрация мәселесі, оны еңсеру амалдары, фрустрация мен стресс түйіндегі адамға, әсіресе білім алушыларға қолдау көрсету аса өзекті деп баса айтқымыз келеді.

Фрустрация сөзінің мәнісі алдау, сәтсіздік, пайдасыз әрекет дегенге саяды. Психикалық күйлерді және әсіресе фрустрация жағдайын зерттеу мәселесі ұзақ уақыт ғалымдардың назарында болды. Бұл мәселені зерттеуде ең алдымен екі тұрғы ажыратылады: психоаналитикалық (З.Фрейд) және мінез-құлық (С.Розенцвейг, Д.Доллард, Н.Миллер, Н.Майер және т.б.). Психоаналитикалық тұрғы аясында адам өз мақсаттарына жету жолында кедергілерге тап болған кезде фрустрация ерекше күй немесе ішкі кикілжің ретінде қарастырылады. Бихевиористік тұрғы аясында фрустрация индивидке қалаған ләззатқа қол жеткізуде кедергі келтіретін сыртқы шарт ретінде қарастырылады.

Психологиялық зерттеулер контекстінде фрустрация төмендегідей қарастырылады:

- 1) маңызды жағдайға жетуге бағытталған мінез-құлықты оқшаулау актісі (көңілсіз жағдай);

2) кез-келген маңызды қажеттіліктің сәтсіздігінен, қанағаттанбауынан, қорлаудан туындайтын эмоционалды жағдай.

Адамның қолайсыз факторлардың әсерін жеңу қабілеті, сөзсіз, оның жеке әлеуетін іске асыру мен өзектендірудің маңызды шарттарының бірі. Осыған байланысты фрустрация мәселесі және оны жеңу шарттары ерекше өзекті. Латын тілінен аударғанда "фрустрация" (лат. frustration) – алдау, сәтсіздік, пайдасыз әрекет. Психологиялық зерттеулер контекстінде фрустрация төмендегідей қарастырылады:

1) маңызды жағдайға жетуге бағытталған мінез-құлықты оқшаулау актісі (көңілсіз жағдай);

2) кез-келген маңызды қажеттіліктің сәтсіздігінен, қанағаттанбауынан, қорлаудан туындайтын эмоционалды жағдай [7].

Фрустрацияға толеранттылық адамның күйзеліс жағдайын барабар бағалау қабілетіне және одан шығудың алдын-ала болжауына негізделген. Кедергілерге төзімділік, адамның стресске төзімділігі ақылға қонымды және қажет қасиеттердің бірінен саналады.

З.Фрейдтің психоаналитикалық тұрғысының аясында фрустрация күйін еңсеру амалы неврозға ұшыраған тұлғаның ой-санасына және стресске психологиялық төзімділігіне байланысты жыныстық импульстерден туындаған тәжірибелі симптомның шынайы терең себептерін жеткізу арқылы жүзеге асырылады. Психоанализ сеанстарында фрустрацияланған қажеттілік күшін жоғалтып, адамның мінез-құлқы бейімделгіш болады [8].

Мінез-құлық тұрғысының аумағында (Р.Барон, Д.Ричардсон) фрустрация жағдайында агрессивті мінез-құлыққа бейім адамдармен психокоррекциялық және психологиялық-дамытушылық жұмыста әртүрлі әлеуметтік дағдыларға үйрену әрекеттері қолданылады. Әлеуметтік дағдыларды үйретудің нақты процедуралары: барабар мінез-құлықтың мысалдарын модельдеу / көрсету (викарлы оқыту), рөлдік ойындар (дағдыларды дамыту), қалаған және барабар әлеуметтік мінез-құлықты қолдау / марапат-тау арқылы кері байланыс орнату; дағдыларды оқу жағдайынан нақты өмір жағдайына ауыстыру[9].

Ф.Перлс гештальт терапиясында, клиенттің фрустрациясын түсіну және оның туындауына себепкер болған стресс механизмдерінің ықпалын бәсеңдетуге біршама көңіл бөлінеді. Ол үшін клиенттің тарапынан проекция, интроекция, идентификация сынды түрлі қорғаныс механиздері іске қосылуы мүмкін. Психотерапевт болса өз кезегінде клиент үшін қолжетімді ресурстарға бағыттай отырып, қиын да күрделі жағдайларды қайта сезіну үшін жағдай жасау амалдары қолданылады[10].

В.Франкл логотерапиясында адамның өмірдің мәнін түсінуге деген ұмтылысы бұзылған кезде пайда болатын экзистенциалды фрустрацияға ерекше назар аударылады. В.Франкл стресстің жойқын әсерінен қалыптасқан фрустрациялық күйді кешірудің экзистенциалды вакуум белгілеріне назар аудару; логотерапевтпен адамгершілікке негізделген қарым-қатынасты орнату, экзистенциалды хабардарлықты арттыру; сынды әдістерді қолданады: [11].

Рационалды эмоционалды мінез-құлық теориясының (А.Эллис) негізгі постулаттарының бірі-адамдарда бір уақытта рационалды да, иррационалды да сенімдер болуы мүмкін. А.Эллис адамдардың көптеген жағдайларға тікелей реакциясы жоқ екенін, эмоционалды реакциялар оқиғаларды қабылдау тәсіліне байланысты екенін атап өтті. Сонымен, бұл бізді алаңдататын, ренжітетін, ашуландыратын немесе ызамызды тудыратын оқиғалар емес, бірақ адамның оларды түсіндіру және түсіну тәсілі деп көрсетеді. Фрустрация шегі туралы ұғым (немесе фрустрацияға төзімділік) рационалды-эмоционалды-мінез-құлық теориясында Альберт Эллиспен тұжырымдалып, осы модальділіктің мамандарымен әлі күнге дейін қолданауда.

Іс жүзінде барлық адамдар өмір сүру, салыстырмалы түрде қиындықсыз тіршілік ету және ақылға қонымды шектерде қанағаттану немесе қанағаттану сынды негізгі үш мақсат аясында тіршілік етіп, оны басшылыққа ала отырып, бақытты болғысы келеді. Рационалды өмірге таңдалған мақсаттарға жету үшін ойлау, сезім және мінез-құлық компоненттерінің қатысуы қажет. Өз кезегінде, иррационалдық мақсаттарға жетуге кедергі келтіретін бұрыс ойлауды, сезімдерді және мінез-құлықты қамтиды. Рационалды өмір "осында және қазір" шарты бойынша ақылға қонымды тепе-теңдікті сақтауды қамтиды. Ал иррационалды нанымдар болса өз кезегінде эмоционалды проблемаларға әкеледі. Ондай нанымдар адамға деструктивті әсер етіп, кез-келген әрекетте сәтсіздікке

ұшыраған кезде жағымсыз эмоционалды күйлердің көрінісіне ұласады. Мұндай жағдайлар сөзсіз фрустрацияның кепілі. [12]

Жоғарыдағы тұрғыларға қоса тиімді және тиімсіз коппинг стратегиялары ажыратылады. Нәтижелі коппинг амалдары әдетте оң нәтиже береді: мәселені шешу, қиын жағдай, шиеленісті төмендету, ыңғайсыздық, ақыл-ойдың көтерілуі және жеңу қуанышы. Нәтижесіз коппинг амалдар жағдайға эмоционалды реакциялардың басым болуымен, олардың тұрақтап қалуына байланысты және тәжірибеге батыру, өзін-өзі айыптау, бір-бірін айыптау түрінде көрінеді.

Фрустрацияның мәнін, фрустраторлардың сипаттамаларын, мінез-құлық реакцияларын, эмоционалды реакцияларды және жеңу стратегияларын талдау фрустрация жағдайында адамның сындарлы, тиімсіз мінез-құлық амалдарын танытуға мүмкіндік берді. Осыған байланысты, фрустрация жағдайындағы сындарлы мінез-құлық төмендегі қасиеттерімен сипатталады:

1) фрустраторға оң мінез-құлық реакцияларымен (кедергіні еңсеру; кедергіні айналып өту; өтемдік әрекеттер; қажет болған жағдайда және негізделген болса, белгіленген мақсаттан бас тарту);

2) салауатты теріс эмоциялар (алаңдаушылық, қайғы, өкініш, қайғы, тітіркену), энергетикалық мінез-құлықты жеңу;

3) бейімделу (қолдауды іздеу, өзін-өзі бағалауды арттыру, проблеманы талдау), белсенді (ассертивті әрекеттер), просоциалдық (әлеуметтік байланысқа кіру, жанама жеңу стратегиялары.

Сол себепті фрустрация жағдайындағы тиімсіз мінез-құлық біршама жағымсыз көріністерімен сипатталады:

1) фрустраторға қатысты туындаған жағымсыз агрессивті экстрапунитивті немесе интрапунитивті реакциялар, болмаса ұшу; фиксация; регресс; басу сынды теріс агрессивті емес реакциялар;

2) зиянды жағымсыз эмоциялар (мазасыздық; депрессия; кінә; ұят/ұялу; ашу);

3) зиянды (өзін-өзі айыптау, кінәлілерді іздеу), пассивті (абайлап әрекет ету, аулақ болу), асоциалды (асоциалды әрекеттер, агрессивті әрекеттер) жеңу стратегиялары.

Талдау нәтижелері бойынша адамның психологиялық-дамыту және түзету жұмыстарының қажеттігін анықтауға болады. Фрустрацияның деструктивті сипаты фрустрация жағдайында субъектілерді психологиялық қолдау проблемасын туғызады. Психологиялық қолдау феноменінің талдауы көрсеткендей, ол жалпы түрде көмек, қолдау көрсету, тұрақтылықты сақтауға деген ұмтылыс ретінде түсініледі.

Адамның қолайсыз факторлардың әсеріне тұрақтылығы оның тұлғалық әлеуетін іске асыру мен жетілдірудің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Қоғамның қазіргі әлеуметтік-экономикалық дамуының динамикалық сипаты болашақ маманның кәсіби білімі мен дағдыларын ғана емес, сонымен қатар өмірлік қиындықтарға төтеп беруді, түрлі кедергілерді сәтті жеңіп, діндеген мақсаттарына жетуді талап етеді. Алайда, педагогикалық университетте оқу барысында студенттер оқу мақсаттарына қол жеткізуді қиындататын әртүрлі кедергілерді басынан кешіреді, бұл оқу мақсаттарына қол жеткізуге теріс әсер ететін деструктивті жағдайға әкеледі. Осыған байланысты, фрустрацияға әкелетін фрустраторлар (кедергілер, тосқауылдар) туралы айту, өмір сүрудің сапасына және қызметтің сәттілігіне теріс әсер ететін маңызды қажеттіліктің сәтсіздігінен немесе қанағаттанбауынан туындайтын эмоционалды жағдай ретінде қабылданады.

Осылайша, болашақ мамандардың туындаған қиындықтарды жеңу, жағдайдан шығу жолын табу және мақсатқа жету үшін конструктивті мінез-құлық формаларын қолдану қабілетін дамыту қажеттілігі туындайды. Бұл дағдыларды сәтті оқу іс-әрекетінің факторларының бірі ретінде де, одан әрі кәсіби қызмет үшін қажетті шарт ретінде қарастыруға болады.

Білім алушының іс-әрекеті мен мінез-құлықындағы фрустрацияларға және оның оқу мақсаттарына қол жеткізуге деструктивті әсеріне байланысты фрустрацияны еңсеру, жеңу мәселесі қарастырылған зерттеулер жоқтың қасы.

Т.В. Черникова білім алушыларға психологиялық қолдау түрлерінің ақпараттық-сараптамалық, эмоционалды-энергетикалық, кәсіби-белсенділік, жеке дам сынды нұсқаларын қарастырады [15]. Студенттердің фрустрацияны жеңудегі психологиялық қолдауына келетін болсақ, Н.Д. Левитов фрустрация жағдайының алдын алу; егер олар пайда болса, оларды реттеу; астеникалық және

жағымсыз стеникалық реакцияларды тудыратын фрустраторлардың оқу-тәрбиелік әсерінен аулақ болу; студенттердің еңсеруге болатын кедергілерді аса күрделі қиындық ретінде қабылдамауы үшін ол туралы дұрыс түсінікті дамыту, шыдамдылық пен ұстамдылықты тәрбиелеуге назар аудару; оқытушының бойынан фрустрацияны жеңудегі үлгі болар қасиеттердің табылуы сынды білім алушыларды оқыту, тәрбиелеу барысында шешілуі керек міндеттерді тұжырымдады [8].

Т.Д. Дубовицкая, А.Р. Эрбегеева [16] фрустрация деңгейінің орташа үлгерім деңгейімен, фрустрацияны еңсеру стратегиясымен және басқа да жеке қасиеттермен сәйкестігін анықтай отырып, сондай-ақ әртүрлі зерттеушілердің фрустрацияны еңсеру және психологиялық қолдау стратегиялары туралы теориялық тұрғыларына байланысын, оқуда қиындықтарға тап болған және оқу процесінде фрустрацияның жоғары деңгейі байқалған студенттерге психологиялық қолдаудың түрлері мен мазмұнын анықтайды:

1. Ақпараттық қолдау. Білім алушыларға оқу процесінің барысында қажет әдістемелік ақпарат ұсыну арқылы жүзеге асырылады; фрустрация құбылысы, күйзелістер, жеңу стратегиялары туралы психологиялық ақпарат беру арқылы жүзеге асырылады.

2. Эмоционалды қолдау. Қабылдау, тану, жанашырлық, сенімділік, эмпатия сынды эмоциялық көріністерді қамтиды.

3. Тұлғалық-дамытушылық қолдау. Танымдық аумақ мақсат қою, болжау, рефлексия қабілеттерін дамытуға бағытталады. Мотивациялық-семантикалық аумақта: жетістікке жету мотивациясын, тұлғаның кәсіби бағытын дамыту. Мінез-құлық аумағында: өзін және басқаларды қабылдау, төзімділік, ассертивтілік, мінез-құлықтың икемділігі, коммуникативтілік және ұйымдастырушылық дағдылар, бейімделу қабілеті сынды аумақтармен қатар просоциалдық жеңу стратегияларын дамытуды көздейді.

4. Оқу-технологиялық қолдау. Оқу-танымдық іс-әрекетті дамытуға; оқытуда белсенді әдістер мен ақпараттық технологияларды пайдалануға бағытталады.

Жағымсыз факторлардың әсерін жеңу үшін білім алушылардың жеке-дара әлеуетін арттырудың маңызды шарттарының бірі ретінде фрустрацияға төзімділікті қалыптастыру мәселесінің өзектілігін жоғары екендігін айтқымыз келеді.

Қорытынды

Нақты мақсатқа қол жеткізудегі үлкен қызығушылық пен оның жолындағы кедергілердің қатар кездесуі фрустрацияның қажетті шарты болғанымен біз кей жағдайларда үлкен қиыншылықтарды фрустрацияға ұшырамай-ақ еңсереміз. Демек, фрустрацияның жеткілікті шарттары немесе іс-әрекеттің қиын жағдайының фрустрация жағдайына өтуі жайлы мәселе көтерілуі керек. Оның жауабын фрустрациялану күйінің сипаттамаларының ішінен іздеу қажет, өйткені дәл сол дүние фрустрация жағдайын қиын жағдайдан ерекшелендіреді.

Алайда фрустрация мәселесі турасындағы әдебиеттерде сол күйдің психологиялық мәнінің талдауын көре алмаймыз, авторлардың көпшілігі түсіндірмелі анықтамалармен шектеліп, адам фрустрацияланғанда үрей мен қысым, селкостық, апатия сезімдері мен қызығушылықтың жоғалуы, күнә мен мазасыздық, ашу мен өшпенділік, көре алмаушылық пен қызғаныш және т.с.с. эмоциялық жағдайларды кешіруі мүмкін. Ондай эмоциялар күрделі мәселенің түйінін шешпейді, сол себепті біз үшін ақпараттың жалғыз көзі фрустрацияның мінез-құлықтағы салдары немесе фрустрациялық мінез-құлықтың талдауы маңызды болуда [17].

Фрустрацияны қалай жеңуге болады? Бұл жағдайдан шығу кей адамдар үшін қиынға соғуы мүмкін, фрустрация күйінің көбінде көңілсіздік пен эмоционалды құлдырауға әкелетіні де рас. Дегенмен, мүмкіндігінше жүйке жүйесіне қатты зиян келтірмей, көңіл-күйді бұзбай және діттеген мақсатқа жету үшін кедергі келтіретін теріс жағдайларды болдырмау үшін фрустрациямен барынша күресу керек. Пандемия кезінде студенттердің көпшілігі біраз зардап шегіп, түрлі психикалық жай-күйлерге душар болғанымен оның ұзақ мерзімді салдары қандай болатындығы туралы сұрақ ашық күйінде қалуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Barba, Evangelina Cruz. "Higher Education Student Emotions: Empirical Evidence From Online Classes Given During the COVID-19 Pandemic." *IJVPLE* vol.12, no.1 2022: pp.1-15. <http://doi.org/10.4018/IJVPLE.2022010103>
2. Selim H. (2007). *Critical success factors for e-learning acceptance: Confirmatory factor models.* *Computers & Education*, 49(2), 396–413. 10.1016/j.compedu.2005.09.004
3. Sathik M. Jonathan S. G. (2013). *Effect of facial expressions on student's comprehension recognition in virtual educational environments.* *SpringerPlus*, 2(1), 455. 10.1186/2193-1801-2-45524130957
4. Koçoğlu E. Tekdal D. (2020). *Analysis of distance education activities conducted during COVID-19 pandemic.* *Educational Research Review*, 15(9), 536–543. 10.5897/ERR2020.4033
5. Pekrun R. Frenzel A. C. Goetz T. Perry R. P. (2007). *The Control-Value Theory of Achievement Emotions: An Integrative Approach to Emotions in Education.* In Schutz P. A. Pekrun R. (Eds.), *Emotion in Education* (pp. 13–36). Academic Press. 10.1016/B978-012372545-5/50003-4
6. Rahiem, M.D.H.; Krauss, S.E.; Ersing, R. *Perceived Consequences of Extended Social Isolation on Mental Well-Being: Narratives from Indonesian University Students during the COVID-19 Pandemic.* *Int. J. Environ. Res. Public Health* 2021, 18, 10489. <https://doi.org/10.3390/ijerph181910489>
7. Levitov N.D. *Frustraciya kak odin vidov psichicheskikh sostoyanij.* *Hrestomatiya.* –Vladivostok: 2001. S 79- 82.
8. Frejd, Z. Trevoga / Z. Frejd // *Psihologiya emocij: hrestomatiya / sost. V. K. Vilyunas.* – SPb.: Piter, 2007. – S. 378-388.
9. R. Baron, D. Richardson *Agressiya. 2-e izdanie.* Piter SPb. Master psihologii. 2014, 416 s.
10. Perlz F. *Vnutri i vne pomojnogo vedra.* Piter. 2019. -384 s
11. Frankl V. *CHelovek v poiskah smysla. Biblioteka zarubezhnoj psihologii. Per.s angl i nem.* – M.: Progress, 1990.-S.66
12. Ellis A. *Praktika racional'no-emocional'noj povelencheskoy terapii.* – SPb.: Rech'. 2002. – 352 s.
13. Hobfoll, S. *Sohranenie resursov: novaya popytka konceptualizacii stressa / Hobfoll, S. // Psihologiya stressa.* 2018 S.513- 524. 50
14. Goncharova S.S. *Oprosnik «sposoby preodoleniya neativnyh situacij» metod diagnostiki psihologicheskog preodoleniya v rannem yunosheskom vozraste // Prakticheskij psiholog.* – 2006. - №6. – S. 132-147.
15. CHernikova T.V. *Psihologicheskaya podderzhka v obrazovanii.* – M., 2003.
16. T.D. Dubovickaya, A.R. Erbegeeva. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk*, t. 12, №5(2), 2010., 414-417 s.
17. Bapaeva M.K., Fымырзақ A.A., Rakisheva A. *Frustraciya laushy zhaздajday minez-құлық zhәне өmirlik kyrdeli zhaздayattardyң psihologiyalyқ ereksheликteri.* *Қазақ bilim akademiylarynyң bayandamalary.* № 3, 2019. – 134-142 bb.

Аймаганбетова О.Х.¹, Қасен Г.А.¹, Баймолдина Л.О.¹, Садықова Н.М.¹,
Казиханов Б.М.², Садвакасова З.М.¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

²Академия КНБ РК, Алматы, Казахстан

e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ОПЫТА СТРАН МИРА ПО ПРИМЕНЕНИЮ МЕТОДА ПСИХИФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ПОЛИГРАФА

Аннотация

В данной статье рассматривается опыт стран мира по использованию метода психофизиологического исследования (далее – ПФИ) с применением полиграфа. В частности, анализируются и обобщаются краткая история развития ПФИ в разных странах, современный опыт использования полиграфа с указанием сфер использования и передового опыта стран и т.п.

Методология статьи базируется на концентрировании информации, полученной в результате отбора, анализа, систематизации и логического обобщения научной литературы; аналитико-синтетическом осмыслении теоретических материалов и сведений, которые комплексно характеризуют существующий уровень фактического состояния проблемы, ее анализе и оценке, а также выявлении основных тенденций, направлений и перспектив развития метода ПФИ с применением полиграфа.

В статье также представлены результаты исследований возможностей полиграфа в диагностике и ранней профилактике деструктивных тенденций поведения молодежи, доказывается, что международный опыт применения полиграфа в основном заключается в борьбе с преступностью. На основе проведенного обзора был сделан вывод, что законодательство большинства стран критически подходит к использованию результатов психофизиологических исследований, проведенных при помощи полиграфа, т.к. использование прибора носит вероятностный характер, а результаты исследования основаны на субъективной оценке специалиста-полиграфолога.

Ключевые слова: метод психофизиологических исследований, психофизиологический феномен, полиграф, «детектор лжи», тестирование на полиграфе, опрос с использованием полиграфа.

О.Х. Аймаганбетова¹, Г.А. Қасен¹, Л.О. Баймолдина¹, Н.М. Садықова¹,
Б.М. Казиханов², З.М. Садвакасова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

²ҚР ҰҚК Академиясы, Алматы, Қазақстан

e-mail: gulmira.kassen@mail.ru

ПОЛИГРАФ НЕГІЗІНДЕ ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ӘДІСІН ҚОЛДАНУ БОЙЫНША ӘЛЕМ ЕЛДЕРІНІҢ ТӘЖІРИБЕСІНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Бұл мақалада полиграфты қолдана отырып, психофизиологиялық зерттеу әдісін (бұдан әрі – ПФИ) қолдану бойынша әлем елдерінің тәжірибесі қарастырылады. Атап айтқанда, әр түрлі елдердегі ПФИ дамуының қысқаша тарихы, пайдалану салалары мен елдердің озық тәжірибелері көрсетілген полиграфты пайдаланудың заманауи тәжірибесі және т.б. талданады және қорытындыланады.

Мақаланың әдіснамасы ғылыми әдебиетті іріктеу, талдау, жүйелеу және логикалық қорыту нәтижесінде алынған ақпаратты шоғырландыруға; проблеманың нақты жай-күйінің қазіргі деңгейін кешенді сипаттайтын теориялық материалдар мен мәліметтерді талдамалық-синтетикалық ұғынуға,

оны талдау мен бағалауға, сондай-ақ полиграфты қолдана отырып, ПФИ әдісінің негізгі үрдістерін, бағыттары мен даму перспективаларын анықтауға негізделеді.

Мақалада сонымен қатар жастардың деструктивті мінез-құлық тенденцияларын диагностикалау мен ерте алдын-алуға полиграфтың мүмкіндіктерін зерттеу нәтижелері келтірілген, полиграфты қолданудың халықаралық тәжірибесі негізінен қылмысқа қарсы күрес болып табылады. Жүргізілген шолудың негізінде көптеген елдердің заңнамасы полиграфтың көмегімен жүргізілген психофизиологиялық зерттеулердің нәтижелерін пайдалануға сыни тұрғыдан қарайды деген қорытынды жасалды. құрылғыны пайдалану ықтималды, ал зерттеу нәтижелері полиграфологтың субъективті бағалауына негізделген.

Түйінді сөздер: психофизиологиялық зерттеу әдісі, психофизиологиялық құбылыс, полиграф, "өтірік детекторы", полиграфта тестілеу, полиграфты қолдана отырып сұрау.

*Aimagambetova A.Kh.¹, Kassen G.A.¹, Baimoldina L.O.¹, Sadykova N.M.¹,
Kazikhanov B.M.², Sadvakasova Z.M.¹*

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

*²Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan
e-mail: gulmira.kassen@mail.ru*

THEORETICAL OVERVIEW OF THE WORLD'S EXPERIENCE ON THE APPLICATION OF THE MOMENT OF PSYCHOLOGICAL RESEARCH BASED ON A POLYGRAPH

Abstract

This article reviews the experience of countries around the world in the use of psychophysiological examination (hereinafter referred to as PBI) with the use of polygraph. In particular, it analyzes and summarizes a brief history of PFI development in different countries, modern experience in the use of polygraph with an indication of the areas of use and best practices of countries, etc.

The methodology of the article is based on the concentration of information obtained as a result of selection, analysis, systematization and logical generalization of scientific literature; analytical and synthetic comprehension of theoretical materials and data, which comprehensively characterize the existing level of the actual state of the problem, its analysis and evaluation, as well as identification of main trends, directions and prospects of the PFI method with a polygraph.

The article also presents the results of studies of polygraph possibilities in the diagnosis and early prevention of destructive tendencies in the behavior of young people, proves that the international experience of polygraph application is mainly in the fight against crime. On the basis of the review was concluded that the legislation of most countries has a critical approach to the use of results of psychophysiological studies conducted with the help of polygraph, because the use of the device has a probabilistic nature, and the results of the study are based on the subjective assessment of a polygraph examiner.

Keywords: method of psychophysiological research, psychophysiological phenomenon, polygraph, lie detector, polygraph testing, polygraph interview.

Введение

С увеличением террористических случаев в мире, вследствие неустойчивости и острой конфликтности в определенных странах нарастает риск оказаться в небезопасной среде. Несмотря на стереотипы, касающиеся внешнего вида, а это, одяния, борода или ее отсутствие, которые сейчас не отображают реальной причастности к различным течениям в экстремизме или терроризме, причастность к террористическим и экстремистским течениям можно опознать через исследовательский анализ с аппаратом полиграфа. Своевременное выявление личностей, несущих угрозу миру и стабильности общества, можно предотвратить колоссальные риски и объем ущерба материальному, экономическому и политическому состоянию стран, а также, в целях профилактики снизить моральный урон на социум.

К сегодняшнему дню психофизиологические изучения как метод исследований через полиграф стал одним из релевантных и наиболее результативных способов изучения в психологии; полиграфические исследования позволяют вычислить уровень взаимосвязанности функциональных состояний человеческого организма с психикой личности. Психофизиологическое исследование или ПФИ представлен следующим процессом – человека приглашают на беседу со специалистом, в ходе беседы человеку задаются определенный список вопросов, который фиксируется на полиграфе, далее психофизиологические реакции человека соотносятся с его ответами на вопросы специалиста.

Функциональная суть полиграфического аппарата с использованием методов психофизиологического исследования представлена в фиксации одновременно протекающих процессов организма – дыхательных, кровеносных, процессов изменения давления, мозговых и сердечных биотоков, электрической активности кожи, ударов пульса и пр. процессов. Фиксация важна в моменты воздействия определенных раздражителей на параметрические величины. К таким воздействиям можно отнести, согласно мнениям следователей полиграфических исследований, значимость проверяемой информации для специалиста [1; 2].

На данную информацию вырабатывается определенная подходящая психологическая или физиологическая ответная реакция. Согласно этому предположению, был построен метод детектора лжи, который принимал перемены в реакциях за ложь или сокрытие правды наблюдаемым.

Однако, полиграфическим аппаратом невозможно четко определить обман или искренность; обман или сокрытие, являясь явлением человеческого общения, представляет собой осознанное представление искаженного варианты истины или правды. Чаще всего после частых повторений подобного искажения истины, человеком вырабатывается склонность к дальнейшему повторению подобных действий, переходящая в умеренно постоянные стили поведения, которое может привести к тому, что человек сам начинает верить в тот обман, который говорит, этому может способствовать неподтвержденность информационных фактов. Специалистом-полиграфологом делается заключение о правдивости и честности или лживости и неискренности наблюдаемого, который оценивает и сопоставляет датчики психофизиологических реакций с параметрами полиграфического аппарата в процессе ведения четко запланированного опросника. Стоит отметить, что на психофизиологические изменения могут влиять разнообразный список личностных и внешних факторов.

Резюмируя вышеописанное, мы приходим к выводу о том, что полиграфический аппарат не является прибором детекции лжи и обмана, а представлен инструментом изучения личностной важности предложенных стимулов и раздражителей.

Принимая участие в полиграфическом исследовании, человеком проводится специальный вид поведения, который основан на четкой исполнительности инструктивных объявлений специалиста-полиграфолога. Наблюдаемому необходимо сидеть в кресле не двигаясь, взгляд направлен впереди себя, глаза не закрывать, внимательно слушать вопросы специалиста и отвечать четко согласием или несогласием. Чаще всего наблюдаемый осознает смысл содержания задаваемых вопросов специалистом согласно прописанному бланку опроса и присваивая им определенную степень важности и значимости выдает это определенными психофизиологическими раздражителями и соответственно реагирует на них [3].

Для наиболее высокой точности использования полиграфического метода следует сохранять у наблюдаемого на протяжении всего процесса опроса устойчивый феномен психофизиологии организма, т.е. когда реакции организма на наиболее важный стимул будут наиболее выражены, чем на остальные, менее значимые стимулы. При таких условиях полиграфическое исследование может нести в себе эффективное и результативное обоснование.

При феномене психофизиологии внешним стимулов в форме слова, вещи, картинки и прочих предметов, имеющих определенную степень ценности для человека, напоминающую определенный промежуток жизни в воспоминаниях, основательно влияет на реакции организма, сравнительно доминирующие над близкие или однокорневые стимулы или раздражители в одной и то же ситуации, но которые не обладают привязкой к сказанным случаям и не имеющие важность для человека в ситуативной информации [4].

Когда специалистом-полиграфологом на первых шагах психофизиологического изучения полиграфическим аппаратом будет проводиться контроль и регистрация изменений в реактивных

параметрах отрицательных стимулов на наличие у наблюдаемого лица феноменов психофизиологии, можно оценивать годность и дельность актуального психофизиологического положения к использованию психофизиологических исследований.

Главная закономерность психофизиологических методов обнаружения скрытых человеком информационных знаний заключается во взаимосвязанности процесса сокрытия, который происходит психикой вместе с быстротечными переменами определенных психофизиологических состояний. Эти данные фиксируются благодаря дополнительным технологическим инструментам, а наблюдаемый в это время остается под пристальным и неизменным вниманием со стороны исследователей.

Отмечаем, что признаками перемен в психофизиологических процессах в организме наблюдаемого во время психофизиологического исследования представлены физиологическими величинами деятельности систем дыхания и сердца, электроактивности кожных покровов и пр., которые кодируются полиграфическим устройством в электрические сигналы. Далее, сигналы трансформируются в графические изображения, которые изучаются с целью выявить потенциальное сокрытие правды человеком, с учетом переменных в ритме, пульсе, объемах, амплитуде, частоте и прочих характеристиках кривых, выражающие показатели деятельности систем дыхания, кровообращения и тд.

Цель представленной статьи состоит в проведении теоретического анализа мирового опыта и практики использования метода психофизиологических исследований полиграфическим аппаратом, выявить позитивный опыт применения полиграфического устройства для последующего его применения в диагностических процедурах и выявления деструктивных настроений в молодежной среде на начальных этапах их развития.

Методология и методы исследования

Методологический стержень статьи представлен концентрацией информации, полученной в ходе аналитической деятельности различных научных работ, а также, в ходе этапов анализа и синтеза, систематизации и логического обоснования и построения научных материалов; материалами, прошедшими тщательный анализ и синтез, комплексно отображающие реальное состояние актуальной проблемы, представленной научным сообществом оценкой и тенденциями, потенциалом и возможностями инструмента психофизиологических исследований с использованием полиграфического устройства.

Краткая история развития инструментальной детекции лжи

Исторические истоки лабораторных исследований, проводившихся в странах Западной Европы в начале 20 века, ознаменованы стартом научной вехи в хронике познаний потенциала и мощи психофизиологических феноменов для раскрытия обмана и лжи. Спусковым механизмом для совершенствования процессов разоблачения обмана стала научная работа физиолога из Италии Анжело Моссо в 1875. В представленной работе физиолог А. Моссо приводит доказательства перемен физиологических величин, обусловленных величиной эмоциональной интенсивности. Отмечается, что перемены в кровеносном давлении в сосудах и пульсовая частота зависят от скачков эмоционального фона наблюдаемого.

Французский доктор, электротерапевт Мари Габриэль Ромэн Вигуру в 1879 году обнаружил явление рефлекторных перемен электроактивности кожи, обусловленной влиянием разных стимулов или под воздействием эмоциональных настроений. Чуть позже это явление получило название кожно-гальванического рефлекса.

Появление способа по установлению наличия обмана или лжи благодаря устройствам, фиксирующим различные перемены в психофизиологических состояниях взаимосвязан с экспериментальным исследованием Чезаро Ломброзо, который проводился в 1895 году. Ч.Ломброзом был впервые применен аппарат для раскрытия обмана называемый гидросфигмографом. Этим прибором ученый смог зарегистрировать у наблюдаемого скачки в кровеносном давлении, частоте пульса после задавания вопросов, касающихся совершенного им преступного деяния [5].

К числу первооткрывателей, которые проводили экспериментальные исследования в сфере обнаружения скрытой истины, можно отнести М.Вертгеймера и Ю.Клейна. Учеными в 1904 году был проведен исследовательский анализ с применением классических ассоциативных

экспериментальных методов для обнаружения сокрытой человеком правды; по итогам исследований была выпущена статья о психологической диагностике состава преступления.

Представителем Гарвардского университета, профессором психологических наук Гуго Мюнстербергом в авторской книге о показаниях свидетелей, опубликованной в 1908 году, отмечается особое внимание на воздействия эмоциональных скачков на показатели кровеносной, дыхательной, кожно-гальванической системы, после чего ученый отмечает потенциал в применениях реактивных ответов организма в процессах раскрытия обмана и лжи у человека [6].

Особый вклад в сфере изучения электрической активности кожи и рефлекса был внесен американским психопатологом и психиатром начала 20 века доктором Борисом Сидисом. Ученым в 1908 году было проведено изучение гальванических изменений, обусловленных психофизиологическим феноменом. Чуть позже, в 1914 году, итальянским ученым Витторио Бенусси был применен аналитический метод изучения динамических показателей дыхательной системы, а точнее, велась учетная статистика перемен частоты и глубины вдохов и выдохов в процессе ведения допроса подозреваемых в преступленческих действиях. Информативными величинами были выбраны частотность и амплитуда дыхательного процесса, которые фиксировались пневмографическим прибором. В.Бенусси выявлял истину и обман через сопоставление длительности дыхательных процессов.

Появление электрической активности кожи впервые было рассмотрено русским физиологом Иваном Тархановым, который являлся учеником и последователем И.М. Сеченев. Метод изучения процессов физиологии получил обозначение – феномен Тарханова; феномен объясняет увеличения гальванических изменений в человеческой коже вследствие различных психических видов и формах деятельности.

Прототип сегодняшнего полиграфического устройства впервые был построен сотрудником американской полиции Джоном Ларсоном в 1921 году. Тогда устройство одновременно фиксировало динамические перемены в артериальном давлении, пульсе и дыхательных процессах. Вместе с полиграфическим устройством Ларсоном было применено тестирование от доктора Уильяма Марстона, разработанное в 1915 году в стенах психлаборатории Гарварда. Беседа Дж.Ларсона, именуемая релевантной/иррелевантной процедурой интервьюирования основана на вопросах, которые имеют\не имеют непосредственного отношения к расследуемому преступленческому действию.

Также, в 1933 году учеником Д.Ларсона – Лэнардом Килэрмом было налажено серийное производство приборов, специализированно предназначенных для раскрытия обмана и лжи. Перед началом Второй мировой войны американской полицией повсеместно был включен в оборот полиграфический прибор для раскрытия преступлений. Килэрмом в 1948 году в Чикагском округе было основано первое учебное заведение – институт полиграфологии для подготовки специалистов-полиграфологов.

Исторические события отображают родину психофизиологических исследований – США, где ПФИ получили широкий круг, распространившийся от исследования гражданских случаев до уголовных и судебных процессов. На основе широкого применения ПФИ американской страной в 1988 году было принято законодательстве о порядке защиты служащих от полиграфического обследования, который емко и жестко очертил систему реализации исследовательских анализов в больших случаях жизни [7, с. 55].

Второе место по исследованиям на полиграфологическом аппарате занимает Канада, где полиграф применяется в процессе раскрытия преступлений [8], но по сравнению с американским способом применением полиграфа, канадцы не используют итоги психофизиологического исследования для опровержения и доказательства виновности подсудимого, обращение к полиграфическим исследованиям носит исключительно узкий функционал – подтвердить факт преступного действия или сократить круг лиц, подозреваемых в преступлении. В таких случаях через полиграфическое исследование пропускают всех, кто причастен к преступлению – подсудимого, жертвы, свидетелей и истцов.

В Японии, третьей страны по количеству полиграфических исследований, данный метод применялся с начала 30-х годов 20 века для раскрытия обмана с помощью гальванометрического устройства, регистрирующего электрическую активность кожного покрова человека. Применение

полиграфического устройства в Японии зарегистрировано в 1956 году преимущественно в стенах полицейских учреждений [9].

Через три года после начала активного использования полиграфа в Японии стали использовать результаты исследований в роли доказательств в судах низшего ранга, а с 1970 года принимал на рассмотрение судьях Верховного Суда.

У японской полиции имеется увеличенный список прав на использование полиграфического устройства по сравнению с представителями страж порядка остальных стран, в том числе и с американскими. Японцы стали проактивно применять в практической деятельности тестирование на полиграфических аппаратах без контрольных опросов. Итоги тестирования использовались в судебных процессах наряду с другими материальными доказательствами. К подготовке полиграфических доказательств предъявляются жесткие профессиональные требования соответствия. Великобритания также попыталась внедрить в оборот полиграфические методы изучения людей, однако, попытки были безуспешными. В этот период Великобритании вела Маргарэт Тэтчер, что повлекло за собой большую наплыв протестных волнений, итогом которых стал полный отказ от использования полиграфа [10, с. 31].

Вместе с Великобританией, Германия также не смогла внедрить использование полиграфического аппарата. Один из судебных институтов в 1954 году подписал решение на запрет использования полиграфического аппарата в уголовных процессах сославшись на Конституции ФРГ. Запрет применения полиграфического аппарата был основан на том, что тестирование на аппарате оскорбляет честь человека и его неприкосновенность [9]. А в 1981 году Конституционным судом Германии был подписан запрет на применение полиграфа по всей территории государства.

Запрет применения полиграфа в процессе раскрытий преступлений на законодательном уровне было принято и в Австрии, несмотря на прошение обвиняемого [9].

Применение полиграфического устройства в Польше озаменовано в 1964 году; первая из стран, которая находилась под советским контролем, которая приобрела аппарат в США и подготовила специалистов, использующих его. Польские суды имеют в истории редкие случаи использования результатов полиграфического тестирования в качестве доказательств по делу о преступлениях, которые носят исключительный характер в своей природе. Сегодня польским обществом полиграфический аппарат используют для повышения эффективности работы органов правопорядка, к примеру, для определения направляющих материалов.

Израилем использование полиграфического аппарата началось в 1959 году, когда на опыте американских школ обучили более 60 специалистов навыкам работы с полиграфическим устройством. Венгрия начала использовать полиграфические тесты в полиции в 1978 году. Несомненно, использование полиграфических аппаратов регламентируются инструктивными письмами, основные положения которых берут начало из американской документации. Основным посылом инструктивных документов является согласие на тестирование самого испытуемого, в случаях отказа от тестирования на полиграфе испытуемый не будет преследоваться и не будет наказан на законодательном уровне.

Применение полиграфического аппарата в Индии берет начало в 1973 году, тогда индийское законодательство постановило порядок использования результатов полиграфических проверок, который разрешает использовать результаты как доказательство в случае проверки гражданским, а не представителем органов правопорядка или судебного представителя. Также, как и у остальных стран, в разработке основных правил и положений использования полиграфических исследований в Индии требования адаптировали опытные данные США.

На территории Китая появление полиграфического аппарата относится к концу 1940 года, тогда американцы передали полиграфическое устройство и технологические разработки для увеличения военной мощи. Однако, полиграф был увезен в Тайвань после того, как войска потерпели крах. Вместе с этим, воспитанная советским духом Китайская нация придерживается игнорированию полиграфических исследований.

Также, во многих европейских странах (Франции, Испании, Италии и Словении и др. стран) исследования на базе полиграфа не получили широкого распространения.

Возможность психофизиологических исследований сокрытия правды и истины привели в период начала 20-х годов 20 века к резкому росту научного потенциала экспериментов в психофизиологии. Наибольшей популярностью пользуются экспериментальные исследования в области инструментного способа выявления истины и лжи под руководством ученого А.Р. Лурия в период с 1927 по 1932 годы в рамках лаборатории Московской прокуратуры [10].

На фоне политической реструктуризации во второй половине 30-х годов 20 века исследования психофизиологических реакций по выявлению истины и обмана подверглись закрытию и были вновь возобновлены лишь в 80-е годы 20 века после появления специализированного отдела для полиграфических проверок и подготовке представителей специальных служб советского союза [11]. С 1975 года на территории Советов полиграфические исследования берут начало для оценивания предоставляемых информационных материалов в органах госбезопасности [10].

В органах внутренних дел на российской территории появление полиграфических устройств берет начало с 1993 года [12]. А со следующего года Министерство по внутренним делам Российской Федерации утверждает документ, инструктирующий порядок применения полиграфического устройства для опросника гражданских, что повлекло за собой активное применение методов ПФИ. Метод ПФИ официально был принят в Министерстве по обороне РФ в 1998 году, а в Следственный комитет РФ в 2009 году [12].

Главный и основной принцип использования методов ПФИ для раскрытия истины и обмана сформулирован А.Р. Лурием, который утверждает единичную и единственную перспективу для изучения системы внутриличностных процессов, которые возможно изучать при связке этих скрытых процессов в одно время с любым доступным процессом, который можно наблюдать, после чего производится выявление закономерностей и сопоставляются явления и изменения [13, с. 198].

На территории Республики Казахстан впервые использование полиграфического аппарата было зарегистрировано представителем органов правопорядка в 90-х годах в школе милиции И.Б. Зинкеевича в г. Караганда. В последующем 21 веке по всей территории Казахстана стали создаваться эксклюзивные полиграфические аппараты (ПАС-1,2, «Адал 1,2») для анализа стресса и с высокочувствительными датчиками изменений. Такие полиграфы имели в основе своей конкурирующие перспективы, однако было приостановлено создание устройств на итоговых этапах, после чего был произведен закуп российских и американских устройств [14]. Среди них были «Барьер», «Диагноз», «Конкорд», «Крис», «ПИК», «Поларг», «РИФ», «Эпос», «Энергия», «Дельта-Оптима», «Диана» и пр. [15].

Начало распространению полиграфических исследований в Казахстане было дано в связке со знаменитым ученым-криминалистом, доктором юридических наук и профессором А.Ф. Аубакирова, возглавлявший экспертно-оценочный центр по научно-исследовательским работам в области адаптации тестовых материалов через проверку на полиграфических аппаратах.

С 2003 года начинается бизнес-коммерциализация применения полиграфических аппаратов в казахстанском финансовом секторе. Отмечается использование «Лафайета» от США для КРАМДС банка, но из-за отсутствия подходящего специалиста по работе с полиграфическим устройством, Лафайет оказался неприменим.

Продолжалась работа по повсеместному распространению в органах правопорядка и национальной безопасности полиграфических устройств, с которыми работали заранее обученные специалисты. В 2002 году в закон вступило инструктивное положение о порядке использования полиграфического устройства на территории РК.

В январе 2012 года Президентом Казахстана было поручено всем органам правопорядка применять полиграфическое тестирование в процессе подбора сотрудников в их ряды, и был утвержден впервые в казахстанской истории закон, который регламентирует использование полиграфического аппарата в системе правопорядка [16].

Современный опыт использования полиграфа

Сегодняшняя картина мира по использованию полиграфических методов исследования человека такова: растет тенденция его использования в лидирующих странах, таких как США, Франции и Италии, Германии. Распространение полиграфических исследований вышло за рамки традиционного

применения полиграфа в органах правопорядка, теперь аппараты и метод ПФИ используется в структуре промышленных компаний, банковских и торговых компаниях.

Турецким правительством было утверждено использование полиграфических исследований относительно не так давно. С 1984 года турецкая республика занимает ведущую позицию по количественным показателям наличия полиграфических аппаратов. Обучение и профессиональная подготовка полиграфологов проводится на базе американских учреждений, в связи с этим, нормативные документы обладают основную содержательную базу аналогично документам США.

Среди стран Япония выделилась количеством квалифицированной базы специалистов по работе с полиграфами и заняла 4 место в мировом рейтинге. Вместе с этим, в Японии действуют ограничительные законы по использованию методов ПФИ в зависимости от самочувствия испытуемых. Категорически под запретом находятся попытки проверки на полиграфе лиц преклонного возраста, лиц с наркотической зависимостью, детей несовершеннолетнего возраста, лиц с тяжелыми или опасными для жизни увечьями, людей с психопатологиями и лиц, употреблявших алкоголь.

В израильской стране работает своя школа по обучению и подготовке психологов в судебной сфере специально для работы с полиграфическими аппаратами. С предоставлением возможностей для личной практикующей деятельности возросло количество сотрудников полиции – полиграфологов, которые имеют собственную процедуру проверок. Пару лет назад было создано первое контактное полиграфическое устройство, по сей день проводятся работы по неконтактному полиграфическому устройству и созданию правовых и инструктивных нормативов.

Американская ассоциация специалистов-полиграфологов на сегодняшний день утверждают подлинность результатов полиграфических тестирований только в связке с корректной процедурой проверки, задокументированной и подтвержденной. Это предполагает высокий ценностный потенциал для использования тестирования в различных сферах, расширяется потенциальная база для включения полиграфических исследований в целях увеличения доверия со стороны общественности.

Вместе с этим Научная Академия во многих странах, таких как Китай и США, обращают внимание на одно исследовательское изучение полиграфических возможностей, которое представляет не всегда одинаковый результат в связи с особенностями и индивидуальными характеристиками и техническими качествами каждого устройства, и уровнем профессионализма специалистов, работающих с полиграфом.

Упомянутый нами выше метод раскрытия лжи, или как правильно его называют – метод полиграфического исследования психофизиологических феноменов, в России нашел применение в органах с 2009 года. Упоминания о полиграфах в России следующие: процесс опроса с применением полиграфического устройства в рамках оперативно-розыскной деятельности в органах дознания; психофизиологическая экспертная деятельность с применением полиграфического прибора, используемый в рамках Следственного комитета РФ; полиграфические исследования в рамках криминалистического изучения в стенах института криминалистики РФ.

С ростом потенциала от применения полиграфического прибора в рамках профилактики преступной деятельности, увеличился рост применения прибора и в быденной жизни граждан. Появился новый вид судебных экспертиз, именуемый психофизиологической экспертизой на основе полиграфического устройства. Результаты полиграфических исследований успешно рассматриваются судами в качестве доказательств в нескольких регионах России, к примеру в Москве, Астрахани, Тамбовской и Саратовской областях [12].

Вместе с развитием полиграфических исследований выросло и количество профессионально ориентированных мероприятий для специалистов-полиграфологов из разных специальностей. К таким мероприятиям относят круглый стол, прошедший в 2015 году в Москве на тему проблем применения полиграфического прибора в рамках расследований, и в рамках профилактической деятельности против преступлений на основе коррупций, где приняли участие иностранные члены Полиграфологической Ассоциации.

На территории Казахстана развитие полиграфологических исследований нашло свое применение сравнительно недавно. Формирование базы полиграфологических исследований происходило на стыке конца 20 и начала 21 веков, к сегодняшнему дню, база превратилась в коммерческий бизнес-

процесс и органы правопорядка используют устройство полиграфа в рамках кадровой деятельности, при отборе кандидатов, аттестации и экзаменации сотрудников, а также в процессе служебных разбирательств.

На территории Казахстана впервые оформлена Евразийская ассоциация специалистов, работающих с полиграфологическими устройствами, став одной из основных институтов в области практической психофизиологии, проводящих комплексную деятельность в науке, практике и обучении. Представителями Евразийской Ассоциации была приведена в практическое действие программа по подготовке специалистов-полиграфологов. Как утверждает кандидат юридических наук и руководитель Евразийской ассоциации С.Алесковский, прописывание и оформление судебных психофизиологических экспертных заключений, сделанных на основе полиграфа, не нарушает Конституцию Казахстана [15].

Полиграфический прибор на сегодняшний день предусмотрен также в рамках профилактики и борьбы с коррупционными преступлениями в стенах государственных органов. Также, метод ПФИ с полиграфом успешно практикуется в судебных делах, где предоставляются результаты исследования наряду с другими доказательствами.

Практик в сфере судебного делопроизводства и криминалистики Г.Сагынбекова отметила и перечислила, где чаще всего используется метод полиграфологических исследований – в процессе оперативно-розыскной деятельности, в процессе профессионального подбора кадров, в рамках судебных экспертных заключений в сфере уголовного, гражданского, арбитражного и административного разбирательств.

Новейшие исследования с помощью ПФИ

Полиграфические приборы нового поколения способны регистрировать психофизиологические параметры в диапазоне до 32 величин [18]. Преимущественно, датчиками регистрируются изменения дыхательной и кровеносной систем, электрической активности кожи и состояния тремора. А также, предусмотрен анализ и фиксация других показателей психофизиологических процессов, например – изменения мимики на лице, анализ съема сигналов речи и т.д. [19].

На сегодняшний день благодаря методу психофизиологического изучения возможно решить большое количество бизнес-задач, задач в сфере управления человеческими ресурсами. К ним относят:

- Найм релевантных сотрудников;
- Изучение факторов, которые могут негативно повлиять при трудоустройстве;
- Фиксация сбоев в бизнес-системах;
- Превентивные мероприятия сбоев в бизнес-процессах;
- Оценка предоставленных данных в анкете;
- Проверка на истинность утверждений сотрудника;
- Поиск подозреваемых к краже;
- Поиск других подозреваемых в преступлениях;
- Диагностические мероприятия по отношению к партнеру по договорам.

Диагностические полиграфические исследования, которые выполняются в процессах отбора и найма сотрудников, содержательно различаются по сравнению с диагностикой людей в процессе раскрытия служебных разбирательств инструментарием и методиками, а также интенсивностью, надежностью и точностью выявляемых результатов.

В процессе судебного делопроизводства методы ПФИ используются для:

- Прояснения фактов совершенного преступления;
- Сокращения подозреваемого круга лиц;
- Уточнение статуса и ролевой ценности каждого причастного к преступной группировке;
- Поиск местоположения краденого имущества или орудия преступных действий;
- Выявление местоположения трупа жертвы;
- Поиски пропавших лиц;
- Уточнение обманных утверждений со стороны жертвы или свидетеля;

• Анализ истинности показаний подозреваемых лиц, обвиняемых или лиц на скамье подсудимого.

В процессе уголовного судебного делопроизводства методы психофизиологического исследования позволяет найти решения на затруднительные вопросы:

- Суждение истинности представленных объяснений от подозреваемого;
- Суждение и анализ истинности представленных объяснений от заявителя, истца, ответчика в процессе гражданского или арбитражного судебного делопроизводства;
- Выявление самостоятельных оговорок;
- Выяснение причастных к преступлению участников;
- Доказательство неучастности в преступлении за отсутствием оправданий.

В последнее время набирает обороты использование методов ПФИ в рамках подбора домашнего персонала, оценки супружеских пар на наличие измены, проверке на наличие зависимости от психотропных веществ, поддержке при решениях конфликтных случаев в семьях, связанных с преступными действиями.

Ученый интерес проявился и к научным исследовательским работам о методах полиграфического изучения ученых с России. Отмечаются работы по анализу скрытой информации через оценку когнитивных процессов человеческого мозга – Е.С. Исайчева, С.А. Исайчева, А.В. Насонова, А.М. Черноризова [18], по исследованиям окуломоторных реакций организма в ситуациях сокрытия важных сведений Г.Н. Яцыка [19], по диагностике латентной мотивации у авторов Л.Н. Захаровой, С.Б. Парина, С.А. Полевой [20], по трудностям сопротивления полиграфическим аппаратам у В.А. Варламова, Г.В. Варалома [21] и других.

Вместе с этим, научный интерес вызвали работы зарубежных исследователей: процесс полиграфической оценки у пассажиров незаконных предметов у Рунсина Ю, Си Цзя Ву, Одри Тингвэй Хуанга, Натана Голда, Хуасюн Хуанга, Гэньюэ Фу, Кана Ли [22]; аналитические работы когнитивной и эмоциональной стороны процедур диагностики на полиграфических устройствах у Эйтана Элаада [23]; работы по выяснению ценных показаний среди скрытой информации через специализированный тест у Эйтана Элаада [24]; оценка воздействия предвкушающих ожиданий на анализ полиграфического устройства у Авиталья Гинтона [25]; работы по выяснению моделированного поведения при раскрытии подозрений в отношении детского насилия у Алин Лес, Адриана Вайда [26] и других.

Мы изучили наиболее актуальные и релевантные научные исследования, среди таких особо отмечается работа в сфере медицинской психологии Глена Кука и Чарльза Мичоу, в котором приводятся материалы и оценки по воздействию сбоя вегетативной нервной системы человека на деформацию материалов, полученных на полиграфическом устройстве [27]. Авторы работы согласны с утверждением о том, что полиграфические технологии применяются для поддержки процессов сознания и проверок работников, при этом, наблюдающий и врачи обязаны иметь ввиду неточность результатов ПФИ у определенных людей (с расстройствами вегетативной системы) и при приеме определенных медицинских препаратов.

Научный интерес вызвали работы зарубежных ученых и исследователей полиграфологии. Отмечается работа ряда авторов – Х.Эута Мейера, Б.Вершуере – в котором представлены материалы об использовании полиграфологических устройств для раскрытия лжи и обмана [28], приводится утверждение о заметном скачке в применении полиграфологического устройства в странах Европы за последний десяток лет; выделяется и описывается практический опыт применения полиграфа на территории Бельгии, Финляндии в рамках уголовных разбирательств, а на территории Великобритании и Нидерландов методы ПФИ на основе полиграфа применяются в лечебных целях и в целях контроля над насильниками.

В обзорной научной работе о полиграфических устройствах, а точнее, об историческом развитии, методологии использования и актуальном состоянии и тенденций применения авторов Дж.Синнота, Д.Дитцеля и М.Ионанну [29], внимание акцентируется на базовые и преимущественные способы тестирования через приборы, среди таких тестов – тест со сравнительным вопросником, тест на выяснение сокрытия истинной информации. Обзорная статья построена на изучении и обсуждении данных двух генеральных способов тестирования, проблем их

использования. В статье предусмотрена отдельный раздел, посвященный рекомендациям для исследований в сторону совершенствования имеющихся технологий и механики психофизиологических исследований вкупе с другими способами выяснения истины и лжи.

Обзорные материалы представлены также в книге Р. Нельсона, в которой представлены знания по базе полиграфической диагностики, а также сравнительная характеристика теста по полиграфологии и результатов в процессе использования в контексте диагностики и скринингу. Материалы по обзору представили опыт из имеющейся научной литературы ко всему процессу психофизиологической диагностики, начиная с подготовительного личного интервью, сбора данных, самого тестового материала, анализ, оценку и предложения психофизиологических величин для опоры во время исследования полиграфом [30].

Современное состояние процессов раскрытия скрываемой информации представлено в научной работе Ж.Масипа [31], где приводятся результаты анализа исследования по особенностям психофизиологического процесса раскрытия лжи, отмечаются направления в исследованиях, которые в перспективе помогут получить ценные открытия.

Возможности полиграфа в диагностике и ранней профилактике деструктивных тенденций поведения молодёжи.

Диагностическая суть использования методов психофизиологического исследования, по мнению авторов данной статьи, заключается в обосновании нового направления – психологического экспертного заключения на основе полиграфологического прибора. Экспертное заключение имеет потенциал для поддержания проводимых исследований психологических процессов людей и в исследованиях социальной психологии групп людей для:

- Выяснение присутствия или отсутствия аффективных состояний в определенный промежуток времени;
- Установления психологических особенностей лицевой мимики, которые оказывают влияние на процесс осознания и восприятия совершаемых человеком поступков;
- Выявления психологических характерных признаков детско-родительских взаимоотношений;
- Подтверждение присутствия или отсутствия у человека психологических характерных признаков невозможности к выполнению определенных функциональных обязанностей;
- Установление социального статуса и положения представителей преступных группировок;
- Изучение психологических особенностей в социальных ячейках на наличие потенциального воздействия, который может быть оказан текстом, рекламой и пр.;
- Выяснение суицидальных наклонностей и пр. деструктивных образов поведения (Н.В. Звездочкина [32]).

Отмечаются скрининговые диагностические мероприятия с использованием полиграфологических приборов в рамках профилактики отрицательных моделей поведения в процессе подбора и найма персонала, оценки коллектива на предмет потенциальных профессиональных рисков и правонарушений. Подобные мероприятия имеют наибольший потенциал использования методов ПФМ в превентологии.

Ученые-практики скрининговых проверок выделяют отличительные особенности в применении полиграфов по отношению к различным должностным постам (А.В. Сошников, А.Б. Пеленицын [33]).

Такие проверки обладают наиболее легким уровнем применения в связи с тем, что при выявлении подозрительных симптомов или симптомов риска это будет обоснованием для отказа кандидата в трудоустройстве.

Чаще всего при скрининговых проверках акцент ставится на:

- Истинность предоставленных в анкете данных;
- Оригинальность предоставленных документов, удостоверяющих личность;
- Точность или искаженность причин увольнения с прошлых рабочих мест;
- Честные или придуманные причины поиска и выбора места работы;
- Качество профессионализма, возможности халатного отношения к должностным обязанностям на прошлых местах работы;

- Попытки разглашения запрещенной информации в рамках работы третьим лицам;
- Наличие зависимостей;
- Наличие проблем с любым видом здоровья;
- Наличие кредитных долгов и денежных обязательств;
- Предрасположенность к азарту, криминалу, преступленным действиям, экстремизму, терроризму, злоупотреблению профессиональным положением и т.д.

Потенциал и масштаб возможностей применения методов ПФИ велик, от раскрытия негативных фактов из жизни, случаев недобросовестного поведения, психологических отрицательных особенностей до профессиональной непригодности к труду и достойной жизнедеятельности. Возможности для изучения становятся флагманом для еще более глубокого и частого применения методов полиграфологии и наиболее выигрышным инструментом разрешения большого количества вопросов. Иногда, полиграф остается одним и единственным вариантом для утверждения в истинности полученной информации.

Метод полиграфического исследования психофизиологических процессов является на сегодняшний момент одним из наиболее эффективных практических инструментов. Стоит обратить внимание на то, что методом ПФИ на основе полиграфа успешно раскрываются генеральные виды обмана как сознательное сокрытие или фальсифицированная ложь, искажение доносимой информации.

Современные технологии психофизиологического исследования на полиграфе

Практическая база по применению полиграфологического устройства собрала большое количество разнообразных методических разработок от специалистов-полиграфологов со всего мира. Разработан целый каталог тестовых материалов для работы с полиграфом. Одними из известных тестов, который используется на уровне мировой практики, являются тесты, основанные на метааналитическом критерии валидности имеющихся тестовых инструментов, который был установлен в период с 2006 года по 2011 год. Мета-анализ тестовых инструментов был совершен представителями ассоциации полиграфологов Америки – Д. Крейполом и Р.Нельсоном TES (Test of Espionage and Sabotage-Тест на шпионаж и саботаж), LEPET (Law Enforcement Pre Employment Test); Federal You-Phase (Федеральный тест «Это сделали Вы»); AFMGQT (Модифицированный тест основных вопросов ВВС США); Backster You-Phase (Тест Бакстера); Event-Specific ZCT (Однотемный зонный тест); IZCT (Интегративный зонный тест Натана Гордона); MQTZCT (Четырех-трековый зонный тест Дж.Матте); Utah ZCT DLT (Тест ЮТА с вопросами «управляемой лжи»); Utah ZCT PLT (Тест ЮТА с вопросами «вероятной лжи»); Utah ZCT Combined (обобщенный зонный тест ЮТА); Federal ZCT (Федеральный зонный тест); CIT (Тест на скрываемую информацию); DLST (Однотемный скрининг с вопросами сравнения «управляемой лжи»).

Суть применения метода исследования на основе полиграфа по мнению психолога А.Р. Лурии состоит в том, что скрытые и невидимые психические процессы взаимосвязаны с физиологическими процессами организма и могут быть подвержены объективному анализу, контролю и оценке.

Согласно этой формулировке, на практике мы видим, что любой предмет, вещь, слово и прочие стимулы, которые определенным образом связаны и несут важную информацию о случившемся событии, приводят к появлению реакции вследствие влияния этих стимулов в присутствии испытуемого, побуждая организм человека к ответным процессам. Любое отклонение от нормы, реакция или всплеск величин на мониторе несет в себе первопричину. И чем важнее информация, связанная со стимулов, тем выше, ярче и динамичнее будет ответная реакция организма. Однако, следует учесть корректность и грамотность в составлении вопросов для испытуемого.

Ценность стимула обусловлена в содержащейся в стимуле информации. Наиболее высокую ценность будет иметь роль и навыки использования знаний по классификации и разновидностям вопросов – от проверочных и вспомогательных, до сравнительных и симптоматических, от нейтральных и до вопросов с контекстом вины. Каждый вид вопроса требует особого внимания к процессу их разработки.

Для наиболее результативных показателей необходимо следовать имеющимся требованиям к организации и установке всего необходимого в кабинете с полиграфическим устройством.

Этапы процесса психофизиологического исследования включают в себя следующее:

1. Предварительная подготовка к ПФИ;
2. Организация предварительных процедур;
3. Само исследование тестов на полиграфическом устройстве;
4. Беседа после проведения тестов;
5. Тестирование для закрепления результатов;
6. Аналитическая работа над показателями и составление экспертного заключения.

Каждый этап проведения ПФИ включает в себя ряд задач, норм и технических требований для его проведения, которым необходимо следовать и выполнять.

При использовании ПФИ на полиграфическом устройстве можно опираться на уже апробированные и надежные методики:

1. Методика вопросов проверочных и нейтральных;
2. Методика вопросов для сравнения и контрольных вопросов;
3. Методика для раскрытия скрытой или скрываемой истины.

Каждая из перечисленных методических инструментов включает в себе определенную механику и схему использования при ПФИ на полиграфическом устройстве, и чтобы получать по итогу целостную и корректную картину результатов, следует ознакомиться с каждой методикой подробнее.

Полиграфическое устройство представит большой объем информации для составления аналитического описания и оценки психофизиологических состояний испытуемого только при соблюдении требований их корректной регистрации и при условии проведения исследования по четко прописанной инструкции, также стоит иметь в виду, что рассматривать исследуемые реакции стоит в контексте всех сопутствующих факторов. Главными параметрами для фиксации реакций организма являются – кожные электрические сигналы, изменения в дыхательной и кровеносной системах. Замер и оценка сигналов и величин происходит благодаря декодированию электрических сигналов в компьютерный код.

Важный момент, не следующий упускать из виду – сопротивление испытуемого. Виды защитного сопротивления проявляются в формах психических, физических, физиологических, фармакологических. Правильно выстроенная предварительная беседа с испытуемых является залогом и гарантом качественных и надежных результатов психофизиологического исследования.

Заключение

Резюмируя вышеописанные факты из истории развития научных исследований на основе полиграфических устройств, мы видим, что использование приборов возможно не только в ограниченных случаях – специализированных службах, органах правопорядка и при раскрытии преступлений, но и в рамках важных государственных и частных социальных институтов. Большое количество стран по всему миру присоединяются к научной практике использования потенциала полиграфа и в коммерческих структурах, в среднем и малом бизнесе. Опыт изучения современных коммерческих структур показывает единственный инструмент – полиграф как способ отбора и найма надежных и правильных сотрудников, однако не имея достаточный вклад в комплексную оценку кандидатов, можно упустить или искусственно забраковать фактически профпригодных кандидатов.

В современных условиях применение полиграфа выигрывает за счет его доступности, простоты в применении, надежности и эффективности в оценивании достоверности и искренности предоставляемых показаний.

В общем и целом, подводим итоги применения полиграфического потенциала в мировой практике, что полиграф несет в себе миротворческую миссию – борьбу с преступностью и предотвращает разрушение детства. Вместе с этим, законопроекты в странах с особой осторожностью подходят к применению психофизиологической экспертизы в рамках судебных разбирательств. Есть утверждение, что экспертиза по итогам ПФИ обладает вероятностными особенностями, а результаты исследования – это только субъективная точка зрения полиграфолога.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (грант № АРО9261155 «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» для МОН РК, руководитель - проф. О.Х. Аймаганбетова)

Список использованной литературы:

References

Alekseev L.G. Prognosticheskie aspekty special'nyh psihofiziologicheskikh issledovanij. Osobennosti metodicheskoy i tekhnicheskoy realizacii // *Materialy kruglogo stola na temu «Tekhnicheskie i metodologicheskie aspekty «detekcii lzhi»* (www.poligraf.sp.ru/alek.html).

Korovin V.V. Sootnoshenie psihologicheskogo i tekhnicheskogo v voprose o dostovernosti rezul'tatov «detekcii lzhi» // *Materialy kruglogo stola na temu «Tekhnicheskie i metodologicheskie aspekty «detekcii lzhi»* (www.poligraf.sp.ru/kor.html).

Molchanov A. Yu., Babikov A. YU. (2012) *Obshchaya teoriya poligrafnyh proverok*. – М. – 232 p.

Kozlov I.S. (2010) *Metodologicheskie aspekty primeneniya oprosa s ispol'zovaniem poligrafa v praktike*. Seriya: «YUridicheskaya psihologiya». Nauchno-prakticheskoe i informacionnoe izdanie. - М. IG «Yurist». - Вып. 3. – P. 2-6.

Historical note: excerpts from «Crime: its causes and remedies» by Cesare Lombroso, 1911// *Polygraph*. 1991. Vol. 20. –P. 52.

Reid J.E., Inbau F.E. *Truth and deception. The polygraph («lie-detector») technique*. Baltimore: The Williams & Wilkins Co., 1977. – P. 2.

Holodnyj Yu.I. (2000) *Primenenie poligrafa pri profilaktike, raskrytii i rassledovanii prestuplenij*. – М.: ID «Mir bezopasnosti». – P. 48-55.

URL: <http://www.poligraf.sp.ru/metric.html>

URL: <http://www.detectivecobra.ru/oligraf-in-world>

Poligraf v Rossii: 1993-2008: Retrospekt. sb. statej / Avt.-sost. YU.I. Holodnyj. – М.: Izd-vo MGTU im. N.E. Baumana, 2008. – 177 p.

Metodika po provedeniyu psihofiziologicheskikh issledovanij s ispol'zovaniem poligrafa v kadrovoj rabote, operativno-rozysknoj deyatel'nosti i ugovnom proizvodstve. MVD RF. Akademiya upravleniya MVD RF. BSTM MVD RF. – М., 2008. – P. 12-13.

Pelenicyn A.B., Komissarova YA.V., Soshnikov A.P. (2012) *Problemy rasshireniya praktiki ispol'zovaniya poligrafa v Rossii // Psihologicheskie i metodologicheskie aspekty issledovanij s primeneniem poligrafa // Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii «Professional'nye i metodicheskie aspekty provedeniya psihofiziologicheskikh issledovanij s primeneniem poligrafa»*. – М.: Izd-vo MAGMU. – P. 129-142.

Luriya A.R. (1984) *Diagnostika sledov affekta // Psihologiya emocij: Teksty*. – М.: Izd-vo MGU, – P.198-202.

Komissarova Ya.V. (2017) *Osnovy poligrafologii. Uchebnik dlya magistrrov*. – Moskva. – 51 p.

Domnin S. Krivaya vyvodit v plus // *Ekspert Kazahstan*, №14 (355). Rezhim dostupa:<http://www.poligrafolog.kz/poligraf/opitrk/>

Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 19 iyunya 2014 goda №683 «Ob utverzhenii Pravil prohozhdeniya poligrafologicheskogo issledovaniya v pravoohranitel'nyh organah Respubliki Kazahstan».

Sagynbekova G. *Poligraf kak istochnik dokazatel'stv*. Media-korporaciya «ZAN, 2011. Rezhim dostupa: <https://www.zakon.kz/221763-poligraf-kak-istochnik-dokazatelstv-g.html>

Isajchev E.S., Isajchev S.A., Nasonov A.V., (2011) *Chernorizov A. M. Diagnostika skryvaemoj informacii na osnove analiza kognitivnyh vyzvannyh potencialov mozga cheloveka // Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal*. - T. 1, № 5. – P. 70-77.

Yacyk G.G. (2016) *K voprosu ob izuchenii okulomotornogo povedeniya cheloveka v situacii sokrytiya znachimoy informacii // Severo-Kavkazskij psihologicheskij vestnik*. - № 14/1. – P. 43-47.

Prakticheskaya poligrafiya: detekciya skrytoj motivacii. Zaharova L.N., Parin S.B., Polevaya S.A.

Elektronnoe uchebno-metodicheskoe posobie. - Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij gosuniversitet, 2012. – 92 p.

Varlamov V.A., Varlamov G.V. (2019) *Protivodejstvie poligrafu i puti ih nejtralizacii.* - Moskva, Saratov: PER SE, Aj Pi Er Media. – 192 p.

Yu R, Wu S J, Huang A T, Gold N, Huang H, Fu G, Lee K. *Using Polygraph to Detect Passengers Carrying Illegal Items* // *Front. Psychol.* 25 февраля 2019. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.00322/full>

Elaad E. *Cognitive and emotional aspects of polygraph diagnostic procedures: a comment on Palmatier and Rovner* // *Int J Psychophysiol.* 2015 Янв; 95 (1): 14-5. DOI: 10.1016/j.ijpsycho.2014.07.011.

Elaad E. *Extracting critical information from group members' partial knowledge using the Searching Concealed Information Test.* // *J Exp Psychol Appl.* 2016; 22 (4): 500-509. DOI: 10.1037/xap0000101

Ginton A. (2017) *Prior expectations' effects on polygraph scoring*// Access mode: https://www.academia.edu/36671320/PRIOR_EXPECTATIONS_EFFECTS_ON_POLYGRAPH_SCORING

leş A, Vaida H. *Peano versus utah: a method problem from a psychological and criminal law perspective* // *Psihologie aplicată în domeniul securității naționale / Applied Psychology in the Field of National Security* (Stroescu, & Mincu, 2018, p. 59-69). doi: 10.5682/9786062807863

Cook LG, Mitschow LC. *Beyond the Polygraph: Deception Detection and the Autonomic Nervous System* // *Federal practice*, 2019 July; 36 (7): 316-321.

Meijer E H, Verschuere B. *The Polygraph and the Detection of Deception* // *Journal of Forensic Psychology Practice.* 2010, Volume 10. Issue 4, 325-338. <https://doi.org/10.1080/15228932.2010.481237>

Synnott J, David D, Ioannou M. *A review of the polygraph: history, methodology and current status*// *Journal Crime Psychology Review.* Volume 1, 2015 - Issue 1. <https://doi.org/10.1080/23744006.2015.1060080>

Nelson R. *Scientific Basis for Polygraph Testing / Polygraph*, 2015, 44(1). – P.28-61

Masip J. *Deception detection: State of the art and future prospects* // *Psicothema* 2017, Vol. 29, No. 2, 149-159 doi: 10.7334/psicothema2017.34

Zvyozdochkina N.V. (2015) *Issledovanie psihofiziologicheskogo sostoyaniya cheloveka s pomoshch'yu poligrafa: Uchebno-metodicheskoe posobie.* - Kazan': Kazanskij universitet. – 65 p.

Soshnikov A.V., Pelenicyn A.B. (2010) *Ocenka personala. Psihologicheskij i psihofiziologicheskij metody.* - M.: Eksmo, - 173 p.

Gorskij V.V., (2012) *Gorskij M.V. Poligraf v rabote s personalom. Ucheb.metod.pos. Voronezh* - 33 p.

Poligraf v praktike rassledovaniya prestuplenij. Metod.rekom. – M., 2008. – 183 p.

Denisenko Yu. (2018) *Reabilitaciya pri social'noj zavisimosti na primere ekstremistkih i terroristicheskikh grupp: psihologicheskaya podgotovka konsul'tanta.* – 64 p.

МРНТИ 15.81.99

10.51889/1420.2022.35.12.007

Мадалиева З.Б.¹, Қасен Г.А.¹, Садыкова Н.М.¹, Баймолдина Л.О.¹, Садвакасова З.М.¹

¹Қазақский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА РАСПОЗНАВАНИЯ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ В ПРИКЛАДНОЙ ПСИХОЛОГИИ

Аннотация

Статья написана в рамках исследования по проекту КН МОН РК № АРО9259875 «Разработка алгоритмов распознавания негативных эмоциональных состояний военнослужащих ВС РК (Руководитель Мадалиева З.Б.)». Материал статьи носит обзорный характер и посвящен теоретическим и практическим аспектам проблемы распознавания негативных эмоциональных состояний. В частности, представлены краткий обзор теоретических аспектов распознавания эмоциональных состояний, проанализирован практический опыт распознавания эмоциональных состояний, сделан краткий анализ современного программного обеспечения, позволяющего автоматически оценивать эмоциональные состояния человека. Выделены три основные тенденции исследований проблемы распознавания эмоциональных состояний, установлена взаимосвязь проблемы с изучением эмоционального интеллекта и эмоциональной гибкости. Приводится краткий обзор методов распознавания эмоций, основанных на различных входных данных, таких как биометрия, видеоканал или поведенческие данные. На основе ряда статей обосновывается, что процессы регуляции эмоций являются фактором психологического здоровья человека, а успешное их распознавание связано с нормальным развитием индивида.

В разделе Дискуссия выделяются и анализируются различные современные направления в реализации проблемы распознавания эмоциональных состояний. В заключении намечаются перспективы данной отрасли, её связь с другими прикладными областями исследований.

Ключевые слова: эмоциональные состояния, распознавание эмоций, эмоциональный интеллект, эмоциональная гибкость, регуляция эмоций, эмоциональное реагирование.

З.Б. Мадалиева¹, Г.А. Қасен¹, Н.М. Садыкова¹, Л.О. Баймолдина¹, Садвакасова З.М.¹

¹ ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

ҚОЛДАНБАЛЫ ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ ТЕРІС ЭМОЦИОНАЛДЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫ ТАҢУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ

Аңдатпа

Мақала ҚР БҒМ ҒК № АРО9259875 «ҚР ҚК әскери қызметшілерінің жағымсыз эмоционалды жай-күйін тану алгоритмдерін әзірлеу (Жетекшісі Мадалиева З.Б.)» жобасы бойынша зерттеу шеңберінде жазылған. Мақаланың материалы шолу сипатына ие және теріс эмоционалды жағдайларды тану мәселесінің теориялық және практикалық аспектілеріне арналған. Атап айтқанда, эмоционалды жағдайларды танудың теориялық аспектілеріне қысқаша шолу жасалады, эмоционалды жағдайларды танудың практикалық тәжірибесі талданады, адамның эмоционалды жағдайларын автоматты түрде бағалауға мүмкіндік беретін заманауи бағдарламалық жасақтамаға қысқаша талдау жасалады. Эмоционалды жағдайларды тану мәселесін зерттеудің үш негізгі бағыты анықталды, эмоционалды интеллект пен эмоционалды икемділікті зерттеудегі проблеманың байланысы анықталды. Биометрия, бейне арна немесе мінез-құлық деректері сияқты әртүрлі енгізулерге негізделген эмоцияны тану әдістеріне қысқаша шолу жасалады. Бір қатар мақалаларға сүйене отырып,

эмоцияларды реттеу процестері адамның психологиялық денсаулығының факторы болып табылады және оларды сәтті тану адамның қалыпты дамуымен байланысты.

Пікір талас бөлімінде эмоционалды жағдайларды тану мәселесін жүзеге асырудағы әртүрлі заманауи бағыттар бөлініп, талданады. Қорытындылай келе, осы саланың перспективалары, оның басқа қолданбалы зерттеу салаларымен байланысы көрсетілген.

Түйінді сөздер: эмоционалды күйлер, эмоцияны тану, эмоционалды интеллект, эмоционалды икемділік, эмоцияны реттеу, эмоционалды реакция.

Madalyeva Z.B.¹, Kassen G.A.¹, Sadykova N.M.¹, Baimoldina L.O.¹, Sadvakasova Z.M.¹

¹ al-Farabi Kazakh National university, Almaty, Kazakhstan

THEORY AND PRACTICE OF RECOGNITION OF NEGATIVE EMOTIONAL STATES IN APPLIED PSYCHOLOGY

Abstract

The article was written as part of a study on the project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan № АР09259875 "Development of algorithms for recognizing negative emotional states of servicemen of the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan (The head of Madalieva Z.B)". The material of the article is of an overview nature and is devoted to theoretical and practical aspects of the problem of recognizing negative emotional states. In particular, a brief overview of the theoretical aspects of the recognition of emotional states is presented, the practical experience of the recognition of emotional states is analyzed, and a brief analysis of modern software is made that automatically assesses a person's emotional states. Three main trends of research on the problem of recognition of emotional states are identified; the relationship of the problem with the study of emotional intelligence and emotional flexibility is established. A brief overview of emotion recognition methods based on various input data, such as biometrics, video channel or behavioral data is provided. Based on a number of articles, it is substantiated that the processes of emotion regulation are a factor of human psychological health, and their successful recognition is associated with the normal development of the individual.

The Discussion section highlights and analyzes various modern trends in the implementation of the problem of recognition of emotional states. In conclusion, the prospects of this industry and its connection with other applied research areas are outlined.

Keywords: emotional states, emotion recognition, emotional intelligence, emotional flexibility, emotion regulation, emotional response.

Введение

В текущих условиях жизнедеятельности к человеку предъявляются строгие требования для восприятия эмоциональных откликов других и к верному истолкованию их и ответу в рамках общей деятельности.

Вместе с этим спектр профессиональных возможностей несут в себе процессы регулярного общего дела и навыки эффективной коммуникации приобретают функцию неразделимую в части достижения успеха во многих разновидностях профессий. Неумение прийти к общему соглашению, осознать и принять точку зрения партнера по общению, посмотреть на ситуацию глазами другого человека может негативно сказаться на профессиональных навыках.

Современная бурная жизнедеятельность и высокая скорость развития и формирования глобальной коммуникации и интерактива, рост обмена культурной и деловой информацией становится все более частой и предстает перед людьми в самых разнообразных формах взаимодействия с представителями различных наций, культур, вероисповеданий и т.д. Принимая во внимание эти факты, мы с уверенностью можем сказать, что корректное осознание и восприятие эмоциональных настроений других людей, адекватная интерпретация их проявлений являются ключевым условием успешной коммуникации и поддержания позитивных межличностных отношений.

Прикладная роль эмоций и их выражения в этих условиях неоспорима и доказывает то, что проблема их распознавания не является сугубо проблемой психологии эмоций, она гораздо шире и многограннее, она стала всеобъемлющей проблемой многих прикладных отраслей психологии – юридической и кросс-культурной психологии, этнической и организационной, военной и политической, психологии религии и власти.

Негативные эмоциональные состояния разрушают человека, влияют на его общее состояние, развитие и совершенствование когнитивных процессов, мало того – они порождают другие более сложные негативные эмоциональные состояния, иногда и их критические последствия. Так тревожность и депрессивность могут стать основой суицидального настроения и поведения, агрессивное состояние – вызвать аффект и противоправные действия. Тот факт, что точное распознавание эмоций, их адекватная интерпретация, понимание их проявлений являются ключевым условием успешной коммуникации и поддержания позитивных межличностных отношений, стал основанием для появления новых феноменов – «эмоционального интеллекта», «эмоциональной гибкости».

Всё это делает актуальной проблему распознавания негативных эмоциональных состояний с целью их профилактики и недопущения в сферы, где они могут стать основой вседозволенности, агрессии, деструктивных аддикций и т.п.

Цель статьи: на основе обзора отечественных и зарубежных исследований отследить динамику развития проблемы распознавания негативных эмоциональных состояний, выделить проблемы и перспективные линии данного направления прикладной психологии.

Статья отражает незначительную часть исследования проблемы распознавания негативных эмоциональных состояний, осуществляемую в рамках проекта КН МОН РК № АРО9259875 «Разработка алгоритмов распознавания негативных эмоциональных состояний военнослужащих ВС РК (Руководитель Мадалиева З.Б.)».

Методология и методы исследования

Методологической основой статьи послужили фундаментальные научные исследования эмоциональных состояний, сделанные в советский период – это работы Н.Д. Левитова, В.А. Ганзена, В.К. Вилюнаса, Ю.Е. Сосновиковой, Л.В. Куликова, Е.П. Ильина, А.О. Прохорова.

В связи с тем, что распознаванию эмоций посвящено большое количество исследовательских работ в разных областях психологии, глубоко проанализированных нами, мы сочли, что более эффективным для нашего исследования станет междисциплинарный подход, характерный для когнитивных наук, включающих теорию познания, когнитивную психологию, нейрофизиологию, когнитивную лингвистику и теорию искусственного интеллекта.

Классически выделяются четыре типа теорий эмоций: биологические, когнитивные, деятельностные и формальные. Недостатком этой классификации как раз выступает отсутствие междисциплинарности, деление происходит по дисциплинам. Преимуществом такого деления является включение теорий многих советских психологов и нейрофизиологов, которые в других классификациях нивелировались.

Общеизвестно, что биологические теории – это эволюционная теория Ч.Дарвина, органическая теория Джеймса-Ланге и теория Кэннона-Барда. Эта группа теорий отличается от когнитивных тем, что не признают значительной роли познания (Карташева А.А.[1]).

Когнитивные теории включают в себя: теорию дифференциальных эмоций К.Изарда [2]), нейрокультурную теорию П. Экмана [3]), информационную теорию эмоций П.В. Симонова [4]) и др. Мы выделяем эти теории как инструментальные в процессе распознавания эмоций.

Также среди когнитивных теорий можно выделить двухфакторную теорию, предложенную Шахтером и Зингером (Scherer K.R. [5]), согласно которой стимул приводит к возбуждению, которое маркируется с помощью когнитивной функции, ведущей к эмоции. Это позволяет вычленивать когнитивные факторы для распознавания эмоций, что важно в аспекте нашего исследования. В когнитивно-опосредованной теории Р.Лазаруса (Scherer K.R. [5]) стимул приводит к личностному смыслу, получаемому в ходе познавательной деятельности, что приводит как к возбуждению, так и к эмоциям. Эта теория даёт нам личностно-смысловые параметры для распознавания эмоций.

Между теориями, основанными на деятельностном подходе наиболее известны теоретические положения и концепции С.Л. Рубинштейна, А.Н. Леонтьева, Л.С. Выготского, Б.И. Додонова,

В.К. Виллонаса и других. По мнению А.А. Карташова, теоретические взгляды на деятельность у перечисленных ученых основаны на процесс по сути своего представления и в связи с этим, причисляются нами к подходам с инструментальным потенциалом в сфере определения эмоциональных настроений деятельного человека.

Как утверждает А.А. Карташова, в разнообразии официальных теоретических концепций можно выделить модель оценки состояния системы или ОСС, авторы которых – А.Ортони, Г.Л. Клор, А.Коллинз. Модель ОСС применяется в процессе вычисления в процессах изучения эмоциональных состояний. К числу вычислительных моделей можно отнести модель Леонтьева-Фоминых, которая подразумевает потенциал для определения эмоциональных состояний согласно жестам и мимике лица, а также определенным поведенческим особенностям, к тому же, такой потенциал в эмоциональных реакциях имеют роботы.

Из вышеперечисленного можно заключить, что предоставление разбора проявляемых эмоциональных откликов возможно вести, основываясь на перечисленные выше теоретические положения в рамках методологического анализа.

Наше исследование опирается на следующие методы – контент-анализ и обзор, типологизация и сортировка научной литературы.

Краткий обзор теоретических аспектов распознавания эмоциональных состояний

Историческая эволюция процессов определения эмоций в период до 21 века отмечалась следующими особенностями и направлениями согласно В.В. Овсянниковой [7]:

1. Некоторыми авторами научных работ представлены точки зрения, согласно которым, в исследованиях и определениях эмоциональных состояний для пояснения экспериментальным образом выведенных данных недостаточно оснований (Russell, Bachorowski, Fernandez-Dols [8]);

В данном направлении изучались и переосмысливали функциональное содержание экспрессивных признаков, являющейся информационной базой для эмоциональных состояний.

В исследованиях по психологии в конце 20-го века по первые лет 21-го века присутствуют научные разработки идей в сфере понимания межличностных явлений, было произведено большое количество исследовательских работ, которые раскрыли характер и явление первого восприятия, функциональное место канонов социального осознания, раскрытие сущности мимики лица; факторы социальной психологии, которыми обусловлены процессы эмоциональных состояний (А.Бодалев, И.П. Шкуратова, Г.М. Андреева, В.А. Лабунская, К.А. Абульханова, В.А. Барабанщиков и др.

2. Интерпретация и процессы претворения в жизнь эволюционно сформированных представлений о способах понимания эмоций с различным уровнем успеха. Начало 90-х 20 века связано с введением в научный оборот модели EQ (эмоциональный интеллект) Саловея, Майера и Карузо [10], которая положила начало интенсивному развитию исследовательским работам по особенностям индивидуальной классификаций в навыках восприятия, представления и управления эмоциональными состояниями. Перед включением термина эмоционального интеллекта в оборот в 1985 году Р.Бар-Оном было введено понятие эмоционального коэффициента в своем исследовании по диссертации [11].

Процессы поиска всевозможных определений навыков определения эмоций и чувств в рамках описанного выше направления дал следующие результаты: было переосмыслено большое количество особенностей когнитивных процессов, в основном не изученные в эмпирических условиях (Р.Д. Робертс). Научные материалы, изданные на послесоветском поле Г.Г. Гарсковой, стали первопроходцами в своей среде, которые осветили понимание эмоционального сознания. Автор статьи связала эмоциональный интеллект с навыками понимания личности через призму эмоциональных признаков, благодаря которым человеком приобретаются возможности для контроля эмоциональным спектром проявлений опираясь на аналитические и синтезирующие процессы интеллекта.

На основе направления в науке, которое подразумевает взаимосвязь схемы эмоциональный интеллект-способности определения эмоций личностью, можно выделить диссертационные работы, выпущенные в последнее время: работа Т.С. Кисилевой по изучению EQ в рамках жизненного ресурса и способов развития его во взрослой жизни [12], исследование структуры и классификаций EQ у И.Н. Андреевой [13], роль EQ в процессе принятий решений в саморегуляции у Е.В. Краснова [14], сравнительные данные кросс-культурного исследования особенностей в осознании эмоциональ-

ных проявлений у русских и кабардинцев у Е.Г. Хозе, О.А. Корольковой, В.Н. Носуленко, Е.С. Самойленко, Б.Э. Шухостановой [14].

Также общепризнаны работы в данной области по проблеме влияния эмоционального интеллекта и умений распознавания эмоций для специалистов разного профиля: в качестве составляющей социальной компетентности любого профессионала - Панфилова А.П. [15]; для учителя современной школы - Самусенко И.Л., Травина С.А, Яничева [16]; работников предприятия - Кельчевская Н.Р., Пелымская И.С., Чешко Е.К. [26] и др.

В казахстанском научном портфолио работы по изучению EQ представлены работами З.Б. Мадалиевой [17], Г.М.Молдахметовой, Д.С. Тойымбетовой [18], М.С. Ибашовой [19] и других ученых-исследователей; системное изучение проводилось А.А. Толегеновой [20], А.М. Ким [21], Д.Б. Ахметовой [22], Д.Г. Наурзалиной, А.А. Карабалиной, Л. Б. Бердимуратовой и др. [23], С.П. Садуовой [24], К.М. Сулеевой, Л.А. Шкутиной, Я.Данек [25] и др.

Резюмируя исследования перечисленных авторов научных работ, можно предположить, что актуальным на сегодняшний день считают следующие подходы для раскрытия содержания понятия эмоционального интеллекта: как способность и навыки у Майера, Карузо и Саловея, как комплекс устойчивых личностных характеристик, социальных навыков, эмоциональной и когнитивной мотивации у Эснаола.

Заграничные исследователи на сегодняшний день проводят научную работу пользуясь в комплексе этими подходами повышая тем самым уровень ценности эмоционального интеллекта и главной его составляющей – эмоций (A.Sauter Disa, F.Eisner, P.Ekman, K.S. Sophie, P.Schmid, M.M. Schmid, A.Kolakowska, A.Landowska, M.Szwoch, W.Szwoch, P.Dhani, T.Sharma и другие).

При этом доказано экспериментальным путём, что эмоциональный интеллект содержит в себе целый ряд способностей, включая распознавание, регуляцию эмоций и использование эмоциональной информации в деятельности.

3. Третье направление в русле исследовательской деятельности по изучению эмоционального восприятия и осознания эмоций сформировалась вместе с потребностью в увеличении экспертного оценивания экспериментальных результатов у Russella, Bachorowski, Fernandez-Dols [7]. В содержании следующего исследования основой для оценки стали природные надежные и достоверные эмоции и чувства, обеспечившие наиболее высокие показатели экспертной оценки. Подобный подход при постановке экспериментального практического исследования имеет мало аналогов в научных материалах, где для изучения и восприятия эмоциональных состояний берутся определенные части эмоциональных признаков, к примеру, выразительность лицевой мимики (Russell).

Третий подход в исследованиях по изучению эмоционального интеллекта смог быть дополнен благодаря анализам взаимосвязей когнитивных особенностей с характеристиками по восприятию эмоциональных признаков.

Сегодняшняя научная база на основе третьей тенденции пополнена работами зарубежных ученых, среди которых исследования по - распознаванию эмоций по речи и тексту (Ayadi M.E., Kamel M.S., Karray F.; Kannan Venkataramanan, Haresh Rengaraj Rajamohan; Ramalingam V.V., Pandian A., Jaiswal A., Bhatia N. и др.); отслеживания эмоций на основе компьютерных технологий Bednarski R., Pszczoła P.; Zollhöfer M., Thies J., Garrido P., Bradley D., Beeler T., Pérez P., Stamminger M., Nießner M., Theobalt C.; Karras T., Aila T., Laine S., Herva A., Lehtinen J.; Zoss G., Beeler T., Gross M., Bradley D. и др.). Эти исследования дают возможность проиллюстрировать разнообразие приложений для распознавания эмоций. В них содержится краткий обзор методов распознавания эмоций, основанных на различных входных данных, таких как биометрия, видеоканал или поведенческие данные.

Для нас в рамках данной экспериментальной тенденции исследований особо интересны были следующие исследования: распознавание человеческих эмоций на основе физиологических сигналов (Ren Z., Meng J., Yuan J, Zhang Z.; Jerritta S., Murugappan M., Nagarajan R., Wan K.); распознавание эмоций и его применение в разработке программного обеспечения (Kořakowska A., Landowska A., Szwoch M., Szwoch W., Wróbel M.).

Из исследований последнего пятилетия наиболее значимыми и интересными были: категории и измерения эмоций в мимической коммуникации аффекта: комплексный подход (Mehu M.,

Scherer K.R.); номологическая сеть знания эмоций и понимания эмоций у взрослых: данные двух новых тестов, основанных на результатах (Schlegel K., Scherer K.R.); динамическое определение выразительных лицевых черт (В.А. Барабанщиков), перцептивная систематизация лицевых жестов (В.А. Барабанщиков, О.А. Королькова), восприятие эмоциональных признаков в процессе ступенчатой экспозиции лица через стробоскоп (В.А. Барабанщиков, О.А. Королькова, Е.А. Лободинская), методическая разработка «GERT» по оцениванию уровня осознания динамики эмоциональной выразительности (В.А. Барабанщиков, Е.В. Суворова).

Практический опыт распознавания эмоциональных состояний

Исследования российских ученых Барабанщикова В.А. и Суворовой Е.В. позволяют познакомиться с устройством Женевского теста распознавания эмоций (GERT) и оценить его методические возможности в области фундаментальных исследований восприятия «живого» лица, в том числе на примерах видеоизображений людей, выражающих определенные эмоциональные состояния естественным образом (с использованием мимики, жестов, наклонов тела и головы, контакта глаз, интонаций голоса).

Одной из интереснейших работ является глава из трудов Кембриджского университета авторов из Медицинской школы Маунт Синай города Нью-Йорк о когнитивной и эмоциональной гибкости (Steven M. Southwick, Dennis S. Charney [61]).

Гибкая адаптация к эмоциональным сигналам у здоровых и депрессивных людей, изучаемая молодым исследователем Стивенем Гринингом под руководством Дерека Митчелла из Университета Западного Онтарио в его диссертации, защищенной в 2013 году поднимает вопросы на стыке клеточной биологии и психологии. Автор экспериментально подтверждает, что эмоциональная гибкость включает в себя как нейронные процессы, так и нейронные области участвуют в активном контроле эмоциональных систем (Greening S. [26]).

Эмоциональная гибкость зарождается в основе невербальной эмоциональной коммуникации мать-ребенок в среднем детстве по утверждению также молодого докторанта из Университета Конкордии - Leah Enns (Enns Leah N. [27]). С помощью новаторских методологических и статистических процедур в этом исследовании были выявлены структура (эмоциональная гибкость) и содержание (выражение) позитивных, нейтральных и негативных процессов, лежащих в основе невербальной эмоциональной коммуникации между матерями и их детьми школьного возраста. Было экспериментально доказано, что матери и дети с большей эмоциональной гибкостью разделяли более длительные периоды положительных выражений. Кроме того, большая эмоциональная гибкость ребенка, более длинные положительные выражения и более короткие отрицательные выражения были связаны с лучшим качеством отношений матери и ребенка и меньшим количеством проблем в поведении ребенка. Т.е. автор обосновал значимость невербальной эмоциональной коммуникации между матерью и ребенком для дальнейшего развития их эмоциональной гибкости.

Эмоциональная гибкость и разрешение конфликтов между родителями и их детьми-подростками изучалась Хелен Штенгер (в 2015 г.). Исследовалось наличие взаимодействия формы разрешения конфликта с эмоциональной гибкостью. По итогам исследования автором удалось получить доказательства отсутствия эмоциональной податливости, связанной со сложностями привыкания и выплеска эмоционального накала в конфликтных ситуациях, приводящее к понижению степени развитости взаимоотношений и самостоятельности. Данные факторы влияния предположительно имеют корень в проблемах эмоциональной природы. Способность проявлять релевантные эмоциональные признаки не являлась стоп-сигналом, и исключило возможность идеи о том, что определенные негативные эмоциональные признаки обладают прогностической важностью для гибкости эмоционального интеллекта (H.Stenger). Автор отметил исследовательское изучение гибкости эмоционального интеллекта в конфликтах V.Giessen, S.M. Vogels, где указано, что гибкость EQ обладает положительным эффектом для функций социально-эмоциональных отношений детей-подростков и их родителей.

По мнению Д.Краньяка, доктора философских наук и медицинского редактора психиатрической ассоциации в Америке, гибкость эмоционального интеллекта способна влиять на ПТСР и уровень тяжести депрессивного заболевания [66].

Изучением эмоциональных признаков и нашего взаимодействия с этими признаками на протяжении больше 20 лет занималась С.Дэвид – психолог и бизнес-коучер. По ее мнению, на успех не влияет ни интеллект, ни креатив, ни типаж личности. Стоит обратить внимание на умение владеть внутренним содержанием нашей личности – образами, мыслями, идеями и ощущениями, и то, как мы строим и ведем диалог с самим собой. Многолетние исследования С.Дэвид преобразовались в книгу года об эмоциональной гибкости, увидевшей свет в 2017 году. Автор в книге указывает на то, что всеобщее осознание и принятие наших эмоций, ощущений и чувств закладывает фундамент личного счастья и успеха. Безусловное принятие наших эмоций есть точка психической опоры. По сравнению с позитивным настроением и избегающим типом поведения, которое заключает в себе суть придания большого значения внутренним установкам, гибкость эмоционального интеллекта несет в себе комплекс способностей по восприятию личных эмоций и переживаний, определение и вычленение их на фоне остальных, принятие и осознание их и дальнейшее движение вперед [29].

Ученными из Китая – F.Fang, L.Jie, C.Amy, C.Zhen – в своих исследованиях привели результаты замера эмоциональной гибкости детей-подростков, которые пережили случаи землетрясений (Сычуань, 2008), через авторскую разработку шкалы гибкости эмоционального интеллекта, а также проводилось изучение эмоционального интеллекта и психологического счастья.

На выборке 327 подростков из Пекина была апробирована данная разработка для предварительной проверки предмета. Еще одна выборка из 941 учащегося средней школы из районов, пострадавших от землетрясения в провинции Сычуань, была набрана для дальнейшего подтверждения и изучения ее взаимосвязи с психологическим благополучием. Результатами их исследования стала разработка и апробация шкалы эмоциональной гибкости, включающая 10 пунктов, охватывающих 3 измерения, а именно настройку положительных эмоций, эмоциональную коммуникацию и настройку отрицательных эмоций (Fang Fu, Jie Li, Amy Y M Chow и Zhen Cong [30]).

Соотношение эмоциональной гибкости и степени восстановления после боли изучили авторы с кафедры клинико-психологических наук факультета психологии и неврологии Маастрихтского университета (Astrid Meesters, Linda M. G. Vancleef, Madelon L. Peters [31]).

Итак, в результате анализа, можно заключить, что все вышеназванные работы в области изучения эмоциональной гибкости едины в том, что распознавание эмоций - двухсторонний процесс. Мы распознаём эмоции на основе интеллекта, интуиции, эмпатии и других психологических свойств, это умение приводит к появлению эмоционального интеллекта. С другой стороны, если мы, обладая эмоциональной гибкостью умеем демонстрировать свои эмоции, то процесс их распознавания приводит других людей к пониманию нас, что в свою очередь формирует их эмоциональный интеллект. Также процесс распознавания эмоций содействует успешной коммуникации и взаимодействию с людьми.

Дискуссия

Обобщая идеи современных исследователей в области распознавания эмоций, можно сказать, что существуют особые когнитивные схемы, которые представляют собой характерный набор признаков, «маркеров» эмоций. В соответствии с этим набором индивид может судить о наличии или отсутствии определенной эмоции.

Е.Хворовой отмечается, что по итогам многочисленных исследований выяснилось, что каждый человек является носителем определенного когнитивного отражения эмоциональных признаков, является эмоциональным макетом. Благодаря культуре ошибок внимательности, которые зависят от норм выражения эмоциональных состояний, происходит влияние на развитие подобных эмоциональных макетов [32].

Хочется особо остановиться на существующем культурно-мировоззренческом и этнокультурном направлении исследований, согласно которому культурные «рамки», приводящие к особым ценностным, мировоззренческим, познавательным и поведенческим установкам, могут влиять на формирование когнитивных и нейронных механизмов, связанных с интерпретацией эмоций и экспрессии (Cole P.M., Tan P.Z.; De Gelder B., Huis in't Veld E.M.J.; Попова Р.Р., Баянова Л.Ф., Веракса А.Н., Кочеткова Е.А. и др.).

В последние годы появились более детальные исследования распознавания эмоций, которые анализируют как связь этого процесса с другими психическими процессами, так и с речью и

мыслительными операциями. Мы относим их к новейшему - психофизиологическому направлению в распознавании эмоций: интерактивная сеть разговорной памяти для мультимодального обнаружения эмоций (Hazarika D., Poria S., Mihalcea R., Cambria E., Zimmermann R.; Kratzwald B., Ilic S., Kraus M., Feuerriegel S., Prendinger H.; Yeh S.-L., Lin Y.-S., Lee C.-C.; Poria S., Majumder N., Mihalcea R., Hovy E.

Авторами этого направления также отмечается, что распознавание эмоций в разговоре становится все более популярным в качестве нового направления исследований в области обработки естественного языка (НЛП), благодаря своей способности извлекать мнения из множества общедоступных разговорных данных на таких платформах, как Facebook, Youtube, Reddit, Twitter и других.

Согласно данной точке зрения распознавание эмоций может найти применение в системах здравоохранения (как инструмент психологического анализа), образовании (понимание разочарования учащихся) и многом другом.

В соответствии с этим появляются всё новые исследования в области применения оптимального инструментария для распознавания эмоций. Автоматическое распознавание эмоций является важной проблемой в различных областях деятельности, в которых эмоциональные реакции человека используются в качестве сигнала для маркетинга, технического оборудования или взаимодействия человека и робота.

Очень интересно исследование по распознаванию эмоций с помощью сверточных нейронных сетей и отображенных бинарных паттернов (Levi G., Hassner T.). Исследователи представляют новый метод классификации эмоций по статичным изображениям лица. Их подход основан на успехе сверточных нейронных сетей в решении проблем распознавания лиц.

Недавние достижения в исследованиях взаимодействия человека и компьютера привели к возможности эмоционального общения с помощью систем интерфейса мозг-компьютер для пациентов с нервно-психическими расстройствами или инвалидностью. Согласно этому веянию изучен оптимальный выбор функций и метод ансамблей глубокого обучения для распознавания эмоций с помощью датчиков ЭЭГ человеческого мозга исследователями из Малайзии и Китая (Mehmood R.M., Du R., Lee H.J.).

Автоматическое восприятие эмоций с использованием информации о движении глаз для систем электронного здравоохранения рассмотрено китайскими учеными (Wang, Y.; Lv, Z.; Zheng, Y. [33]). Сосредоточив внимание на новом подходе к системе электронного здравоохранения на основе датчиков, исследователи предлагают алгоритм восприятия эмоций на основе информации о движении глаз путем синхронного сбора и анализа сигналов электроокулографии и видео движения глаз.

В исследовании, посвященном распознаванию эмоций по изображениям для устройств с ограниченными ресурсами очков (Wu H., Feng J., Tian H., Sun E., Liu Y. and other. [34]), отмечается что распознавание эмоций пользователя в реальном времени крайне желательно для многих приложений на устройствах для очков, таких как смарт-очки. Однако авторы утверждают, что включить эту возможность на таких устройствах очень сложно из-за строго ограниченного содержимого изображений - только изображения области вокруг глаз, доступные с камеры слежения за глазами на устройстве и вычислительных ресурсов встроенной системы. В этой статье авторы предлагают разработанную ими новую систему под названием ЕМО, которая может распознавать, помимо устройства для очков с ограниченными ресурсами, эмоции пользователя, который его носит, в режиме реального времени.

Распознаванию человеческих эмоций, а в частности обзору датчиков и методов посвящена работа прибалтийских исследователей (Dzedzickis A., Kaklauskas A., Bucinskas V. [35]). В данной публикации рассматривается несколько классов датчиков, использующих бесконтактные методы, а также контактные и проникающие через кожу электроды для обнаружения человеческих эмоций, представляются измерения их интенсивности.

Наряду с этими работами определенную дискуссию вызывают англоязычные публикации исследований российских авторов. В работе, посвященной методам распознавания эмоций на основе речи (Brester C.Yu., Semenkina O.E., Sidorov M.Yu.) для решения задачи распознавания эмоций человека по речи авторами предложены надёжные методы извлечения информативных признаков, что является одним из ключевых направлений интеллектуализации диалоговых систем.

В своей статье, посвященной распознаванию всех основных эмоций, исследователи из Ростова-на-Дону (Kosonogov И., Titova А.) считают, что для изучения различных аспектов распознавания эмоций на лице необходимы достоверные методы, а более распространенные методы имеют некоторые ограничения. Авторы предлагают более экологичный метод, состоящий в представлении динамичных лиц и измерении времени вербальной реакции. Они представили 120 видеоклипов, изображающих постепенный переход от нейтрального выражения к базовой эмоции (гнев, отвращение, страх, счастье, печаль и удивление), и записали частоту попаданий и время реакции словесной маркировки эмоций.

Отдельный состав психологических исследований представлен изучением психопатологических особенностей эмоциональных состояний. В таких исследованиях внимание отдается описанию индивидуальных процессов по восприятию эмоциональных состояний у представителей психических расстройств (К. Werner, J.J. Gross, М. Tamir, J.J. Gross). На основе большого количества исследовательских работ были получены доказательства, которые сообщают нам о том, что регулятивные процессы эмоциональных состояний есть залог психологического счастья человека, и удачное их осознание обуславливает процесс нормального развития человека.

За последние два десятка лет под пристальное внимание попали вопросы изучения шизофренического расстройства, при котором затрагиваются аспекты изучения эмоциональных ощущений. Бытует предположение о том, что признаком шизофрении является сбой системы опознавания эмоциональных спектров настроения. Многие исследования подтверждают видимый недостаток в определении эмоций, чувств и ощущений у пациентов с шизофреническими расстройствами.

Базовое распознавание эмоций и психопатология при шизофрении изучены европейскими авторами из Бергенского, Перуджского и Льежского университетов (Larøi F., Fonteneau В., Mourad Н., Raballo А.). По их мнению, социально-эмоциональная компетентность является ключевым аспектом шизофрении, как с точки зрения психопатологической уязвимости, так и с точки зрения исхода.

Изучению нервных реакций на быстрое выражение страха и удивления на лице посвятили своё исследование китайские авторы (Zhao K., Zhao J., Zhang, M., Cui Q., Fu X. [36]).

Очень интересно поведенческое направление в распознавании эмоций. Его представители изучают этот процесс: по эмоциональной обратной связи через поведенческие позы человека (Savva N., Scarinzi A., Bianchi-Berthouze N. [89]; Saha S., Datta S., Konar A., Janarthanan R.; Rázuri J. G., Larsson A., Rahmani R., Sundgren D., Bonet I., Moran A.; Kurdi B., Lozano Sh., Banaji M. R.; Noroozi F., Kaminska D., Corneanu C., Sapinski T., Escalera S. Anbarjafari G.; Kim B.N., Jo S.). В данном направлении представлены работы как по распознаванию эмоций по позам и жестам, так и на основании динамических характеристик темперамента, в том числе с помощью электронно-автоматических устройств.

Представителями мимического направления распознавание эмоций считается более объективным, если оно осуществляется автоматически (Kumar S., Gupta A.; Greche L., Es-Sbai N., Lavendelis E.; Ghayoumi M.; Deng James Jie, Leung Clement Ho Cheung, Mengoni Paolo, Li Yuanxi; Yin D.B.M., Mukhlas A.A., Chik R.Z.W., Othman A.T., Omar S.; Tripathi A., Pandey S.; Dino H.I., Abdulrazzaq M.B.; Varma S., Shinde M., Chavan S.S.). В общем этими авторами выделяется большое количество алгоритмов способных автоматически распознавать эмоции человека по мимике лица.

Заключение

Итоги анализа имеющейся базы научной литературы по теме исследования сформулированы в следующих пунктах:

Вывод 1. Эмоциональными признаками являются – экспрессия лица, жесты и мимика лица и тела, голосовые и звуковые признаки эмоционального настроения, физиологические процессы дыхательной и кровеносной систем. Среди них наиболее экспрессивным признаком эмоций является лицо.

Вывод 2. Люди наделены возможностью к выражению и показу большого спектра эмоциональных переживаний, однако, есть возможность и к выражению эмоций через базовые комбинации.

Вывод 3. Проблема в изучении и восприятии эмоциональных переживаний заключается в том, что многие эмоции можно моделировать или вызывать искусственным путем в специально созданных для этого условиях.

4. Задача распознавания эмоций является сложно формализуемой, и поэтому при ее постановке возникает ряд проблем. Одними из главных проблем объективного распознавания эмоций являются отсутствие стандарта мимических картин и субъективность мнения эксперта, поскольку человек не может в полной мере воспринимать все микродвижения собеседника.

5. Вместе с тем из исследований специалистов можно выделить факторы, которые помогут решить некоторые из этих проблем. К примеру, специалисты выделяют шесть универсальных эмоций, мимические проявления которых не зависят от расы и культуры человека (Пиз А. [37]; Экман П. [38] и др.).

6. Точность распознавания эмоций человеком зависима от его текущего эмоционального состояния, т.к. наблюдается эффект конгруэнтности между переживаемыми в данный момент эмоциями и особенностями оценки эмоционально окрашенных стимулов (Овсянникова В.В. [39] и др.).

7. Распознавание эмоций обусловлено их пониманием, которое эволюционирует, начиная с дошкольного детства (Denham S.A., Bassett H.H., Way E., Mincic M., Zinsler K. & Graling K. [40]; Карелина И.О. [41] и др.).

8. Навыки восприятия эмоциональных переживаний людей являются залогом эмоционального сознания и способствуют развитию и формированию гибкости эмоционального интеллекта.

9. Получить информацию об эмоциональном состоянии человека мы можем по двум основным каналам: вербальному и невербальному.

10. Речь является основным информативным показателем проявления эмоций, но несмотря на множество исследований и коммерческих предложений, проблема автоматического распознавания эмоционального состояния говорящего не является полностью решенной, т.к. отсутствует модель описания речевых образцов в условиях проявления разных видов эмоциональных переживаний.

11. Осознать эмоциональные переживания партнера по общению не дается возможным, если не брать в учет весь комплекс проявлений вербальных и невербальных, несмотря на это, человеческое лицо является самым большим информатором невербальных признаков, поэтому мы многое можем понять, просто взглянув человеку в лицо или глаза.

12. Проблема многих представителей культурных сообществ состоит в незнании элементарных различий в отношении проявления и восприятия эмоций невербальным путем.

13. Навыки распознавания эмоциональных состояний поддаются развитию, особенно, через попытки восприятия своих эмоций, далее, попытки понимания эмоций других людей.

14. М.В. Вохминцевей отмечается актуальность проблемы в восприятии и осознании эмоциональных переживаний в области ИИ (искусственный интеллект) [42]. Фиксаторами человеческого состояния, камерой и микрофоном ИИ способен через нейросеть обработать данные для восприятия эмоционального состояния. Чаще всего применяется восприятие эмоций через аудио и видео.

15. Для достижения автоматизированной системы по восприятию эмоциональных состояний необходима высококачественная техника. При невозможности управлять условиями повышается сложность процессов восприятия эмоционального спектра человека. При хорошей технике, правильно настроенной и дающей достоверные данные есть потенциал получать наиболее точные результаты.

Резюмируя вышеописанное, мы смогли показать общую картину в области восприятия эмоциональных состояний, связанных с установочными суждениями о том, что результативная коммуникация не может быть произведена без адекватного оценивания чувств собеседника. Вместе с этим, мы подтверждаем важность адекватной оценки в рамках обратной связи партнеру по общению, которая имеет регулирующий потенциал, предотвращая конфликтные противоречия на почве недопонимания эмоционального настроения, неспособности понять партнера и ощутить реальные установки людей.

На сегодняшний день во всем мире проводятся мероприятия, в ходе которых активно включают социально-эмоциональное обучение. Республикой Казахстан также проявлен интерес к данным

мероприятиям, запущены процессы внедрения обучению социально-эмоциональным навыкам в рамках образовательных учреждений. В 2017 году в Казахстане основался центр по научно-практической психологии, который на сегодняшний день изучает социально-эмоциональные навыки у обучающихся школьной программе. Многие города Казахстана имеют функционирующие центры по развитию EQ. Кроме этого, в 2019 году образовательным центром «Білім ЦА» и группой аналитики «Кипр» был представлен е-учебник с возможностью интерактива о твердых и мягких навыках. В основе знания и материалы по развитию EQ у преподавателей и обучающихся школ и вузов и их родителям.

Молодыми учеными Московского государственного университета была представлена разработанная система по изучению и определению эмоциональных переживаний человека, в основе которой заложен принцип нейросети, способной выделить эмоции радости, тревоги и злости. Система запустилась в режиме теста в стенах университета в 2019 году. Выделяется, что принцип нейросети заключается в определении разреза глаз, местоположения губ и наличия мимических морщинок. В будущем, при развитии нейросети планируется увеличить количество параметров, включив фактор поведения, анализ которого подразумевает в себе учет позы и походки.

Оборудование, способное распознать и воспринять эмоциональное состояние человека, становится все более реальным и достижимым, в связи с чем, учеными разных стран уже разрабатываются и апробируются различные методические инструменты и технологии, вместе с тем, расширяются горизонты у систем распознавания лжи в эмоциях. Классификация систем по восприятию и передаче данных о природе эмоций представлена двумя типологическими группами: физиологические реакции, язык телодвижений и аудио или голосовые реакции.

Также, маркетинговые технологии уже переняли знания эмоциональных переживаний и перенесли их в практику работы с клиентами и потребителями на определенный продукт, в нанотехнологиях – робототехники создают интерактивные машины, способные определить настроение человека по его речи. Например, робот из Японии Пеппер уже способен определять базовые эмоциональные переживания спокойствия, агрессии, радости и грусти. Для наиболее точного определения эмоционального спектра переживаний собеседника, робот Пеппер оснащен дополнительными датчиками в виде камер, датчика аудио, ультразвука и сенсорами.

Датская компания Emotient и голландская компания Noldus представили миру ПО – программное обеспечение для проведения аналитики эмоциональных состояний высшего класса. Подобные разработки получили широкое распространение для развития маркетинга, медицины, нейросети, интерактивных устройств, в исследованиях нейрофизиологии, диагностике поведения, детекции лжи и обмана в раскрытии преступлений и т.д.

Социальными сетями были зарегистрированы удачные попытки разработок программных и бытовых оборудований, которые реагируют на человеческий голос. Так, к примеру, инженерами британского университета была разработана программа по восприятию эмоциональных состояний человека через речь (без способности понимать смысл сказанного). Основная ориентация для восприятия речи человека представлена базой аудиозаписей, которая состоит из дат в календаре, записанная под разным интонационным наполнением профессиональных актеров. Алгоритм проводит анализ 12 маркеров повествования, высоты и громкости речи, после чего анализ проводит сопоставление с 6 базовыми эмоциями. Разработчиками алгоритма предложены возможные варианты по смене цвета интерфейса смартфонов или смены музыкальной дорожки в зависимости от эмоционального состояния держателя смартфона. В стенах Техасского университета г. Остин разработана технология ультра-персонализированного музыкального каталога, способного подстроиться под изменения эмоционального состояния пользователя и выбирающего соответствующую мелодию.

Компания Amazon разработала робота-помощника Alexa, который ориентирован на отслеживание различных оттенков голоса. Это позволяет искусственному интеллекту определять, когда владелец раздражен или расстроен. В будущем это может привести к появлению способных реагировать на все эмоции искусственных помощников.

Нашли свое призвание и комплекс различных приложений и алгоритмических схем на основе техники по осознанию эмоциональных состояний – Text Analytics API – пакета от Майкрософт

Сервис, который предоставляет возможность включения в продукты алгоритма умного голоса. Помимо этого, распространились алгоритмы для восприятия картинок, лиц, речевой записи. Эмоциональную наполненность стало возможно определить через текст, звук, голос, фото и видео.

В медицине широкое применение технологий по определению эмоций и поведения нашли умные браслеты, которые способны регистрировать физиологические показатели и эмоциональное состояние владельца, прогнозировать сложные ситуации, помочь справиться с приступами неврологических заболеваний, а также помочь лицам с аутизмом и депрессией; инструменты по нахождению в человеческой речи голосовых биологических показателей – определение эмоций, прогноз аортокоронарных патологий, болезней Паркинсона, Альцгеймера, способные продемонстрировать возможности эмоционального интеллекта в рамках геронтологии; психофизиометрическая разработка российского ученого С.Норма, основанная на замерах дыхательных и кровяных величин под воздействием различного рода стимулов, однако сеансы должны превышать более 10 посещений для определения степени устойчивости человеческой психики и скорости адаптации к условиям внешней среды. Инструмент позволяет проследить за динамикой изменений зрачков, мышечного тонуса, процессами потоотделения, составом крови.

Механизм распознавания лиц можно найти в системах национальной безопасности и аэропортах, в образовательной сфере и при приеме на новую работу, в полицейских и военных программах, которые направлены на прогнозирование жестокости и агрессивности. Как видим, не существует сферы, где не была бы актуальна проблематика распознавания эмоций.

Список использованной литературы

1. Kartasheva A.A. *Podhody k raspoznavaniú emotsu v intellektýalnyh sistemah* // *Tehnologos* - 2020, № 2. - S. 15-24. DOI: 10.15593/perm.kipf/2020.2.02
2. Izard I. *Teorua differentsialnyh emotsu* // *Emotsu cheloveka*. – M., 1980. – S. 52-71.
3. Ekman P. *An Argument for Basic Emotions* // *Cognition and Emotion*. - 1992. - Vol. 6 (3/4). – P.169-200.
4. Simonov P.V. *Emotsionalnyi mozg*. – M.: Nayka, 1981. – 215 s.
5. Scherer K.R. *What are emotions? And how can they be measured?* // *Social Science Information*. - 2005. - Vol. 44. - P. 695-792. DOI: 10.1177/0539018405058216
6. Ovsiannikova V. V. *Rol kognitivnyh faktorov v raspoznavani emotsionalnyh sostoianu. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie ýchenoi stepeni kandidata psihologicheskikh naýk*. – M., 2007. – 26 s.
7. Russell James A., Bachorowski Jo-Anne, Fernández-Dols José-Miguel. *Facial and Vocal Expressions of Emotion* // *Annual Review of Psychology*, 2003, № 54 (1). R. 329-349 DOI: 10.1146/annurev.psych.54.101601.145102
8. Bodalev A.A. *Vospruatie i ponimanie cheloveka chelovekom*. – M.: Izd-vo Mosk. ýn-ta, 1982. – 200 s.
9. Salovey P., Mayer J., Caruso D. *The positive psychology of emotional intelligence* // *The handbook of positive psychology* / eds. C. Snyder, S. Lopez. New York: Oxford University Press, 2002. – P. 159-171.
10. Bar-On R. *The Bar-On model of emotional-social intelligence [Elektronnyi resýrs]* // *Psico-thema*. 2006. Vol. 18. P. 13-25. URL: <http://www.redalyc.org/html/727/72709503/>
11. Kisileva T.S. *Emotsionalnyi intellekt kak jiznennyi resýrs i ego razvitie ý vzroslyh. Dissertatsia na soiskanie ých. step. kand. psihol. naýk*. – M., 2015 – 222 s.
12. Andreeva I. N. *Strýktýra i tipologua emotsionalnogo intellekta: avtoref. dis... d-ra psiholog. naýk: 19.00.01; Belorýs. gos. ýn-t*. – Minsk, 2017. – 48 s.
13. Krasnov E.V. *Emotsionalnyi intellekt v lichnostnoi regýliatsii primatua reshenu. Dissertatsia na soiskanie ých. step. kand. psihol. naýk*. – M., 2018. – 180 s.
14. Hoze E.G., Korolkova O.A., Nosýlenko V.N., Samoilenko E.S., Shýhostanova B.E. *Kross-kýltýrnye osobennosti vospruatiua bazovyh emotsionalnyh ekspressu litsa predstaviteliami rýsskoi i kabardinskoi kýltýrnyh grýpp* // *Psihologicheskie i psihoanaliticheskie issledovanua. Ejegodnik 2017 / Pod red. A.A. Demidova, L.I. Sýrata*. – M.: Moskovskui institút psihoanaliza, 2017. – 448 s. S. 250-266.
15. Panfilova A.P. *Razvitie emotsionalnogo intellekta kak sostavliayei sotsialnoi kompetentnosti professionala / A.P. Panfilova, S.S. Mihalchenko* // *Chelovek i obestvo*. - 2015. - № 5. – S. 37-44

16. Samýsenko I.L., Travina S.A, Ianicheva T.V. Povyshenie úrovnia emotsionalnogo intellekta na osnove pedagogicheskogo samomenedjmenta ýchitelia sovremennoi shkoly: Monografua. –Tver, 2017. – 144 s.
17. Madalieva Z.B. Obýchenie ýchitelia úpravleníy emotsionalnym sostoianiem // Vestnik ýniversiteta «Kainar». – 2007. - №2/2. – S. 114-118.
18. Moldahmetova G. M., Toymbetova D.S. Emotsualyq intellekt fenomenini jáne onyń tulǵa aralyq ózara árekettesýdegi mańyzy // Qyzyqty psihologua. - № 1. - 2015. Kirý rejimi: <http://artpsy.kz/emotsiyaly-intellekt-fenomeni-zh-ne-on/>
19. Ibashova M.S. Emotsionaldy intellektini damytý joldarynyń jalpy sıpattamasy // Abai atyndaǵy QazUPÝ-dyń Habarshysy. Psihologua seruası = Vestn. KazNPÝ im. Abaia. Ser. Psihologua. - 2014.- № 4. –129-134 b.
20. Tolegenova A.A. Psihofiziologicheskoe issledovanie emotsionalnogo intellekta. Dissertatsua na soiskanie ýchenoi stepeni doktora filosofu PhD po spetsialnosti «6D050300 - Psihologua». – Almaty, 2009. – 134 s.
21. Kim A.M. Metodologicheskie voprosy psihologicheskogo issledovanua emotsionalnogo intellekta, kompetentsu i strategu prepodavanua v vysshei shkole // Vestnik ENÝ, serua gýmanitarnyh naýk. - 2014. - № 3. – S. 89.
22. Ahmetova D.B. Emotsionalnyi intellekt, kompetentsu i strategu obýchenua. Dissertatsua na soiskanie ýchenoi stepeni doktora filosofu PhD po spetsialnosti «6D050300 - Psihologua». – Almaty, 2014. - 136 s.
23. Nayrzalina D.G., Karabalina A.A., Berdimýratova L.B. i dr. Sotsialnyi i emotsionalnyi intellekt v strýktýre lichnosti stýdentov-psihologov // Izvestua Natsionalnoi Akademii naýk RK. 2014, №3. S.82-88.
24. Sadýova S.P. Emotsionaldy intellekt jáne kóshbasshylyq arasyndaǵy bailanys / S.P. Sadýova, A.A. Tolegenova, N.Q. Toqsanbaeva // QazUY habarshysy. Psihologua jáne sotsiologua seruası. - 2016. - № 1(36). – B.32-36.
25. Sýleeva K.M., Shkýtina L.A., Danek Ia. Issledovanie emotsionalnogo intellekta sportsmenov razlichnoi kvalifikatsı // Vestnik Karagandinskogo ýniversiteta. Serua «Pedagogika». 2020, №2 (98). – S. 88-96.
26. Greening S. Flexibly adapting to emotional cues: Examining the functional and structural correlates of emotional reactivity and emotion control in healthy and depressed individuals. A thesis submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. The School of Graduate and Postdoctoral Studies The University of Western Ontario London, Ontario, Canada. 2013 - 158 r.
27. Enns Leah N. Emotional Flexibility and Shared Expressions in High-Risk Dyads: Unpacking the Processes Underlying Mother-Child Nonverbal Emotion Communication in Middle Childhood. PhD thesis, Concordia University. 2013 - 188 r.
28. Kranjac D. Emotional Flexibility May Affect PTSD, Depression Severity. <https://www.psychiatryadvisor.com/home/conference-highlights/apa-2016-coverage/emotional-flexibility-may-affect-ptsd-depression-severity/>
29. Devid Stýzan. Emotsionalnaia gibkost. Kak naýchitsia radovatsia peremenam i polýchat ýdovolstvie ot raboty i jizni. Izdatelstvo: Mann, Ivanov i Ferber 2017. - 375 s
30. Fu F., Li J., Chow A., Cong Z. Emotional Flexibility: Development and Application of a Scale in Adolescent Earthquake Survivors // Psychological Trauma Theory Research Practice and Policy, № 10 (2), 2017. <http://dx.doi.org/10.1037/tra0000278>
31. Hovorova E. Kognitivno-kýltýrnye, individýalno-psihologicheskie i vozrastnye osobennosti sposobnosti k raspoznavaniy emotsı // Problemy Wczesnej Edukacj / Issues in Early Education, Problemy Wczesnej Edukacj, 2016, Vol 32, Issue 1. R. 126-134. DOI: 10.5604/01.3001.0008.5641
32. Cole P.M., Tan P.Z. Emotion socialization from a cultural perspective. In: J.E. Grusec, P.D. Hastings (Eds.), Handbook of socialization: Theory and research. New York, NY: Guilford Press, 2007. pp. 516-542.
33. Wu H., Feng J., Tian H., Sun E., Liu Y. and other. EMO: Real-Time Emotion Recognition from Single-Eye Images for Resource-Constrained Eyewear Devices. Conference: MobiSys '20: The 18th Annual International Conference on Mobile Systems, Applications, and Services, Toronto, ON, Canada, 2020. DOI: 10.1145/3386901.3388917

34. Dzedzickis A., Kaklauskas A., Bucinskas V. *Human Emotion Recognition: Review of Sensors and Methods // Sensors*, 2020, №20 (3). <https://doi.org/10.3390/s20030592>
35. Brester C.Yu., Semenkin O.E., Sidorov M.Yu. *Robust and reliable techniques for speech-based emotion recognition // Vestnik SibGAÝ. - Tom 16. - № 1. - 2015. - S.28-34.*
36. Savva N., Scarinzi A., Bianchi-Berthouze N. *Continuous recognition of player's affective body expression as dynamic quality of aesthetic experience. 2012. IEEE Trans. Comput. Intell. AI Games 4, P.199-212. doi: 10.1109/TCIAIG.2012.2202663*
37. Piz A. *Novyy iazyk telodvijeni. Rasshirennaia versia / A. Piz, B. Piz – M.: Eksmo, 2014. – 93 s. Rejim dostýpa: <https://knigopoisk.com/files/2016/02/novyy-yazyk-telodvizheniy.-rasshirennaya-versiya.a4.pdf>*
38. Ekman P. *Ýznai ljetsa po vyrajenyú ljtsa / P. Ekman, Ý. Frizen – SPb.: Piter, 2015. – 268 s.*
39. Ovsiannikova V.V. *Vluanie emotsionalnogo sostoianua na raspoznavanie emotsu // Psihologua. Jýrnal Vysshet shkoly ekonomiki, 2014. T 11. № 1. – S. 86-101.*
40. Denham S. A., Bassett H. H., Way E., Mincic M., Zinsler K. & Graling K. *Preschoolers' emotion knowledge: Self-regulatory foundations, and predictions of early school success // Cognition & Emotion. - 2012. - 26 (4). - P. 667-679. DOI: 10.1080/02699931.2011.602049*
41. Karelina I. O. *Razvitie ponimania emotsu v period doskolnogo detstva: psihologicheskú rakýrs: monografiua. – Praga: Vědecko vydavatel'ské centrum «Sociosféra-CZ», 2017. – 178 s.*
42. Vohmintseva M.V. *Metody instrýmentalnogo kontrolya chelovecheskih emotsu // Sovremennye naýchnye issledovanua i innovatsii. 2018. № 1 URL: <https://web.snauka.ru/issues/2018/01/85476>*

MPHTI 15.21.41

10.51889/7160.2022.42.82.008

N.Polyvyannaya* ¹ N.Akhtayeva ¹

¹ KazNU, Al-Farabi ave., Almaty, Kazakhstan,
*e-mail: natpolymat@gmail.com

STRESS, SLEEP QUALITY AND MINDFULNESS OF ADULT STUDENTS

Abstract

Last pandemic years brought stressful experience for the population which in some cases became chronic. Perceived stress can negatively impact on learning engagement and academic outcomes of students while mindfulness can become a significant regulator that can help to reduce the level of perceived stress and improve well-being.

Description. The purpose of this study is to determine if stress interconnects with mindfulness among adult students during pandemic times.

Methods. In autumn 2021 we examined 106 adult students with the next scales. MAAS (Mindful Attention Awareness Scale) was used to explore mindfulness. MLQ (Meaning of Life Questionnaire) was used to extract its subscale 'presence' as a part of mindfulness. PSS (Perceived Stress Scale) and subscales 'overstrain' and 'resistance' were used to explore perceived stress. Sleep Quality Questionnaire was used to deepen understanding of stress condition via the objective part of psychological and physical well-being - sleep quality.

Pearson criteria was used for the correlation analysis between scales and their subscales.

Results. Analysis shows some significant correlations ($p < 0.01$). Mindfulness shows notable negative correlation with perceived stress and moderate negative correlation with 'overstrain' and 'resistance'. Mindfulness shows moderate positive correlation with sleep quality. Perceived stress shows notable negative correlation with sleep quality.

Value and significance. This paper contributes into the body of knowledge of psychology of stress, well-being and mindfulness. It covers gap in understanding how perceived stress, sleep quality and mindfulness with its quality of presence are interconnected with each other among adult students during pandemic times. The results can be used for further researches in specified fields. In a practical sense results

can be helpful in formation of modern stress management trainings, educational activities, psychological interventions for those who would like to improve their well-being using mindfulness as regulation mechanism.

Keywords: chronic stress, perceived stress, sleep quality, well-being, mindfulness, presence

Н.Полывянная*¹ , Н.Ахтаева¹

¹ ҚазҰУ, Әл-Фараби, Алматы, Қазақстан,
*e-mail: natpolymat@gmail.com

ЕРЕСЕК СТУДЕНТТЕРДЕГІ СТРЕСС, ҰЙҚЫ САПАСЫ ЖӘНЕ САНАДАН ӨТКІЗУ

Аннотация

Пандемияның соңғы жылдары көптеген адамдарға стресстік тәжірибе әкелді, ол кейбір жағдайларда созылмалы түрге айналды. Қабылданатын стресс оқуға қатысуға және академиялық нәтижелерге теріс әсер етуі мүмкін, ал зейінділік стресс деңгейін төмендетуге және әл-ауқатты жақсартуға көмектесетін маңызды реттеуші болуы мүмкін.

Сипаттама. Бұл зерттеудің мақсаты - пандемия кезінде ересек студенттерде стресстің зейінмен байланыстылығын анықтау.

Әдістері. 2021 жылдың күзінде біз 106 ересек студенттер келесі шкала бойынша тексердік. Зейінді зерттеу үшін MAAS (Mindful Attention Awareness Scale) пайдаланылды. MLQ (Meaning of Life Questionnaire) хабардар болу бөлігі ретінде «бар болу» ішкі шкаласын шығару үшін пайдаланылды. PSS (Perceived Stress Scale) және «шамадан тыс жүктеме» және «қарсылық» ішкі шкалалары қабылданған стрессті зерттеу үшін пайдаланылды. Ұйқының сапасы туралы сауалнама психологиялық және физикалық әл-ауқаттың осы объективті бөлігін - ұйқының сапасын қарастыру арқылы стрессті түсінуді тереңдету үшін пайдаланылды.

Таңдалған шкалалар мен ішкі шкалалар арасындағы корреляцияны талдау үшін Пирсон критерийлері пайдаланылды.

Нәтижелер. Талдау бірқатар маңызды корреляцияны көрсетеді ($p < 0,01$). Зейінділік сезілетін күйзеліспен айқын теріс корреляцияны және «шамадан тыс жүктемемен» және «қарсылықпен» орташа теріс корреляцияны көрсетеді. Зейінділік ұйқы сапасымен қалыпты оң корреляцияны көрсетеді. Қабылданатын стресс ұйқы сапасымен айтарлықтай теріс корреляцияны көрсетеді.

Құндылығы мен маңызы. Бұл мақала стресс психологиясы, әл-ауқат және зейінділік туралы білімдер жиынтығына ықпал етеді. Ол пандемия кезінде ересек студенттер арасында қабылданған стресс, ұйқы сапасы және оның қатысу сапасымен зейінділік қалай өзара байланысты екенін түсінудегі олқылықты қамтиды. Нәтижелерді осы салаларда одан әрі зерттеу үшін пайдалануға болады. Практикалық тұрғыдан алғанда, нәтижелер реттеу механизмі ретінде хабардарлықты пайдалана отырып, өз әл-ауқатын жақсартқысы келетіндер үшін стрессті басқару, білім беру қызметі, психологиялық араласу бойынша заманауи тренингтерді қалыптастыруда пайдалы болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: созылмалы стресс, қабылданатын стресс, ұйқы сапасы, әл-ауқат, зейінділік, қатысу.

Полывянная Н.*¹ , Ахтаева Н.¹
¹ КазНУ, им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан,
*e-mail: natpolymat@gmail.com

СТРЕСС, КАЧЕСТВО СНА И ОСОЗНАННОСТЬ ВЗРОСЛЫХ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Последние годы пандемии принесли многим людям стрессовый опыт, который в ряде случаев приобрел хронический характер. Воспринимаемый стресс может негативно влиять на вовлеченность в процессе обучения и академические результаты, в то время как осознанность может стать важным

регулятором, который может помочь снизить уровень воспринимаемого стресса и улучшить благополучие.

Описание. Цель этого исследования – определить, связан ли стресс с осознанностью у взрослых студентов во время пандемии.

Методы. Осенью 2021 года мы обследовали 106 взрослых студентов по следующим шкалам. MAAS (Mindful Attention Awareness Scale) использовалась для изучения осознанности. MLQ (Meaning of Life Questionnaire) использовался для извлечения субшкалы «присутствие» как части осознанности. PSS (Perceived Stress Scale) и подшкалы «перенапряжение» и «сопротивление» использовались для изучения воспринимаемого стресса. Опросник качества сна был использован для углубления понимания стрессового состояния через рассмотрение этой объективной части психологического и физического благополучия - качества сна.

Критерии Пирсона использовались для корреляционного анализа между выбранными шкалами и субшкалами.

Результаты. Анализ показывает ряд значимых корреляций ($p < 0,01$). Осознанность показывает заметную отрицательную корреляцию с воспринимаемым стрессом и умеренную отрицательную корреляцию с «перенапряжением» и «сопротивлением». Осознанность показывает умеренную положительную корреляцию с качеством сна. Воспринимаемый стресс показывает заметную отрицательную корреляцию с качеством сна.

Ценность и значимость. Эта статья вносит свой вклад в совокупность знаний о психологии стресса, благополучия и осознанности. Он охватывает пробел в понимании того, как воспринимаемый стресс, качество сна и осознанность с его качеством присутствия взаимосвязаны друг с другом среди взрослых студентов во время пандемии. Результаты могут быть использованы для дальнейших исследований в указанных областях. В практическом плане результаты могут быть полезны при формировании современных тренингов по управлению стрессом, образовательных мероприятий, психологических интервенций для тех, кто хотел бы улучшить свое самочувствие, используя осознанность как механизм регуляции.

Ключевые слова: хронический стресс, воспринимаемый стресс, качество сна, благополучие, осознанность, присутствие.

1. Introduction

The period of the COVID-19 pandemic has a stressful effect on the learning process and well-being of university students [1,2]. Perceived stress can negatively impact learning engagement and academic outcomes. At the same time, mindfulness as a process and a skill can become a regulator that helps to reduce the level of perceived stress [3,4] and improve well-being.

2. Methods

2.1. Study Design and Participant Sample

First, we wanted to determine how the level of perceived stress interconnects with the level of mindfulness among students. For this purpose, we examined 106 students, aged 18-20 years. The sample consisted of students of various specialties in the humanities who are Russian and Kazakh speaking but were all in group who study all their university courses in English. Males 23, females 83. Participation was voluntary and participants did not receive remuneration in any form. Data was collected in October-November 2021 in Almaty; participants were students of 3 different institutions.

To measure mindfulness two questionnaires were used: Mindful Attention Awareness Scale (MAAS) [5,6]. To deepen understanding of the phenomena we also used Meaning in Life Questionnaire (MLQ) [7, 8] and its subscales 'presence' and 'search'. We were mostly interested in 'presence' as it presumably might show connection with mindfulness. To measure level of perceived stress we used Perceived Stress Scale (PSS) [9, 10] and its subscales 'overstrain' and 'resistance'. To deepen understanding of stress condition via the objective part of psychological and physical well-being - we used Sleep Quality Questionnaire [11] to measure sleep quality.

Short demographic questionnaire about gender, age and specialization was also part of the whole questionnaire that was realized in Google Forms.

Students answered to almost all questionnaires in English via Google Forms, except Sleep Quality, as this one was originally created in Russian. None of students has problems in understanding questions well both in English and Russian. All students expressed consent to participate in the study understanding their personal data remain anonymous.

For data analysis the SPSS 23 program was used, Pearson's correlation criteria was used between chosen scales and subscales.

2.2. Measures

Mindfulness

We used English version of Mindful Attention Awareness Scale (MAAS). The scale consists of 15 items (e.g. "I could be experiencing some emotion and not be conscious of it until some time later"). Each question has 1 to 6 points Likert scale "1=almost always" to "6=almost never". The Cronbach's alfa for this study was 0.75, which is sufficient.

Presence

To deepen understanding of the mindfulness phenomena we also used Meaning in Life Questionnaire (MLQ) and were interested in its subscales 'presence' and 'search'. The scale consists of 10 items (e.g. "I understand my life's meaning"). Each question has 1 to 7 points Likert scale "1=absolutely true" to "6= absolutely untrue". The Cronbach's alfa for this study was 0.72, which is sufficient.

Perceived stress

To measure level of perceived stress we used Perceived Stress Scale (PSS) and its subscales 'overstrain' and 'resistance'. The scale consists of 10 items (e.g. "In the last month, how often have you been upset because of something that happened unexpectedly"). Each question has 1 to 5 points Likert scale "1=never" to "5=very often".

This scales also can be divided into diagnostical sub groups. Scores are disturbed from 0 to 40 with higher scores showing higher perceived stress. 0-13 understood as low stress. 14-26 understood as moderate stress. 27-40 is high perceived stress.

The Cronbach's alfa for this study was 0.75, which is sufficient.

Sleep Quality

To deepen understanding of stress that can be connected with sleep quality we used Sleep Quality Questionnaire. This questionnaire was in Russian none of students has problems in understanding questions. The scale consists of 6 items (e.g. "Duration of sleep" or "Nocturnal awakenings"). Each question has 1 to 5 points Likert scale suitable for the current question (e.g. "1-instant", "2-short", "3-medium", "4-long", "5-very long" for the first example or "1-no", "2-rarely", "3-often", "4-infrequently", "5-very often" for the second example). The Cronbach's alfa for this study was 0.71, which is sufficient.

3. Results

The correlations between variables are shown in Table 1.

Table 1. Pearson's correlations between Mindfulness (MAAS), Life Meaning (MLQ), Perceived Stress (PSS) and Sleep Quality, N=106

	MAAS	MLQ	presence	search	sleep	PSS	overstrain	resistance
Mindfulness (MAAS)	1	,072	,303**	-,111	,359**	-,520**	-,419**	-,381**
Life Meaning (MLQ)	,072	1	,653**	,858**	,014	,049	,087	-,051
MLQ (presence)	,303**	,653**	1	,170	,177	-,249**	-,151	-,275**
MLQ (search)	-,111	,858**	,170	1	-,103	,233*	,215*	,120
Sleep quality	,359**	,014	,177	-,103	1	-,465**	-,424**	-,248*
Percieved stress (PSS)	-,520**	,049	-,249**	,233*	-,465**	1	,895**	,564**
PSS (overstrain)	-,419**	,087	-,151	,215*	-,424**	,895**	1	,137
PSS	-,381**	-,051	-,275**	,120	-,248*	,564**	,137	1

(resistance)							
--------------	--	--	--	--	--	--	--

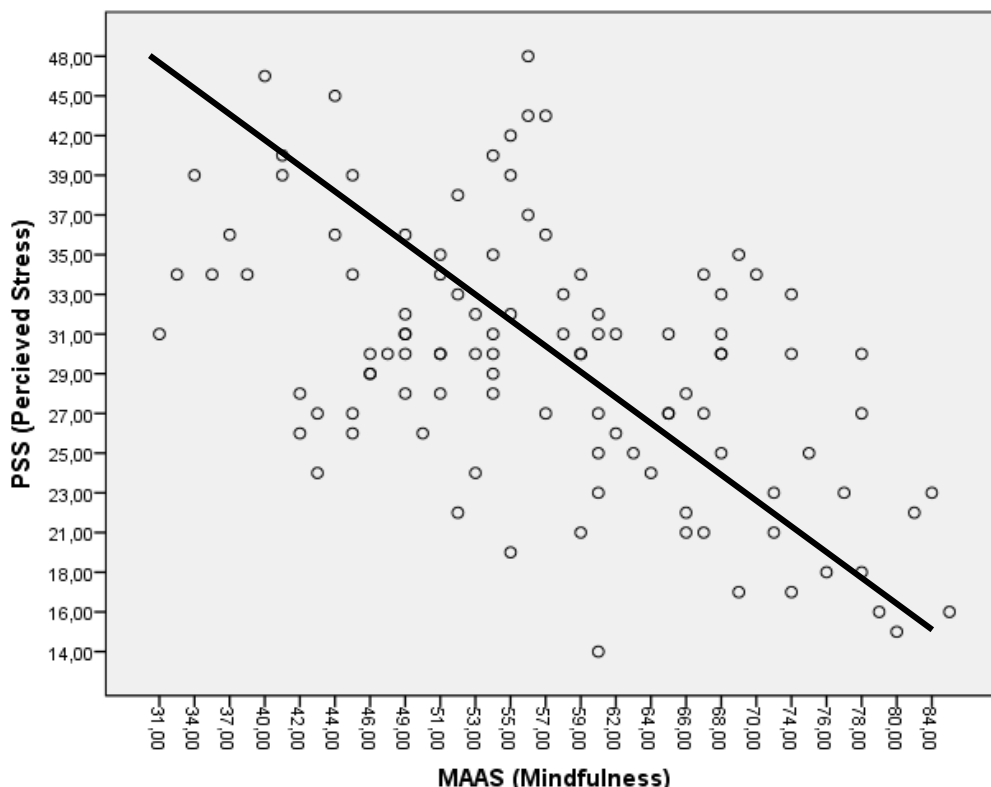
** . The correlation is significant at the 0.01 level (two-tailed).

* . The correlation is significant at the 0.05 level (two-tailed).

Mindfulness

The results indicate that mindfulness (MAAS) has positive moderate correlations with presence, sleep quality and negative noticeable correlation with perceived stress ($p < 0.01$).

In Picture 1 you can see scatter diagram with a trend showing negative moderate correlation between Mindfulness and Perceived Stress. The higher mindfulness the lesser perceived stress is. This can happen due to high coping abilities that mindfulness brings.

Picture 1 – Scatter diagram of Mindfulness (MAAS) and Perceived Stress (PSS), $N=106$

Both perceived stress subscales – overstrain and resistance – showed negative moderate correlations with mindfulness ($p < 0.01$).

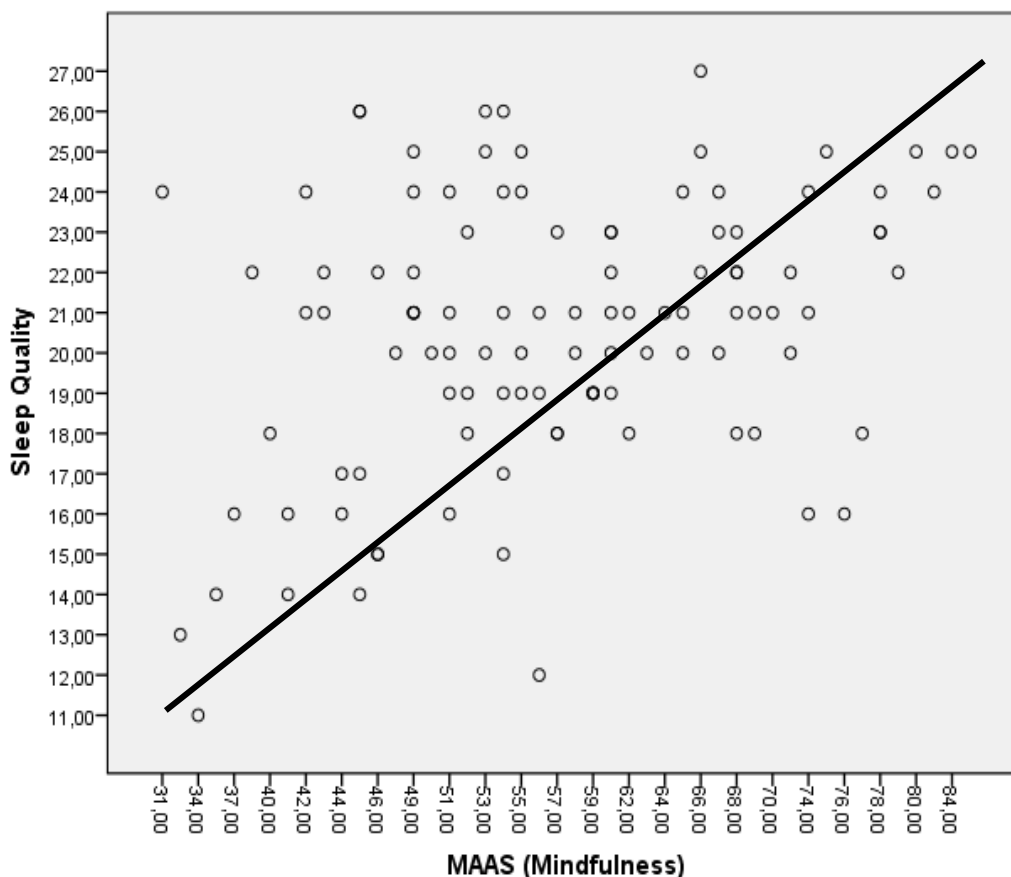
Indicators of Life meaning scale (MLQ) didn't show any significant correlations with other variables except its own subscales.

Still the subscale 'presence' as it was said above has positive moderate correlation with mindfulness, also it has negative weak correlation with perceived stress and its subscale 'resistance' ($p < 0.01$).

The subscale 'search' has positive weak correlation with perceived stress and it's another subscale 'overstrain' ($p < 0.05$).

In Picture 2 you can see scatter diagram with a trend showing positive moderate correlation between Mindfulness and Sleep Quality. The higher mindfulness the better sleep quality is, but it happens not for most of the cases.

Picture 2 – Scatter diagram of Mindfulness (MAAS) and Sleep Quality, $N=106$

Stress

Sleep quality has positive moderate correlations with mindfulness, perceived stress and overstrain ($p<0.01$). Negative weak correlation was also found out with subscale ‘resistance’ ($p<0.05$).

Perceived stress (PSS) has negative noticeable correlation with mindfulness (MAAS) ($p<0.01$) as was said above. It also has weak correlations with subscales ‘presence’ – negative ($p<0.01$) and ‘search’ positive ($p<0.05$).

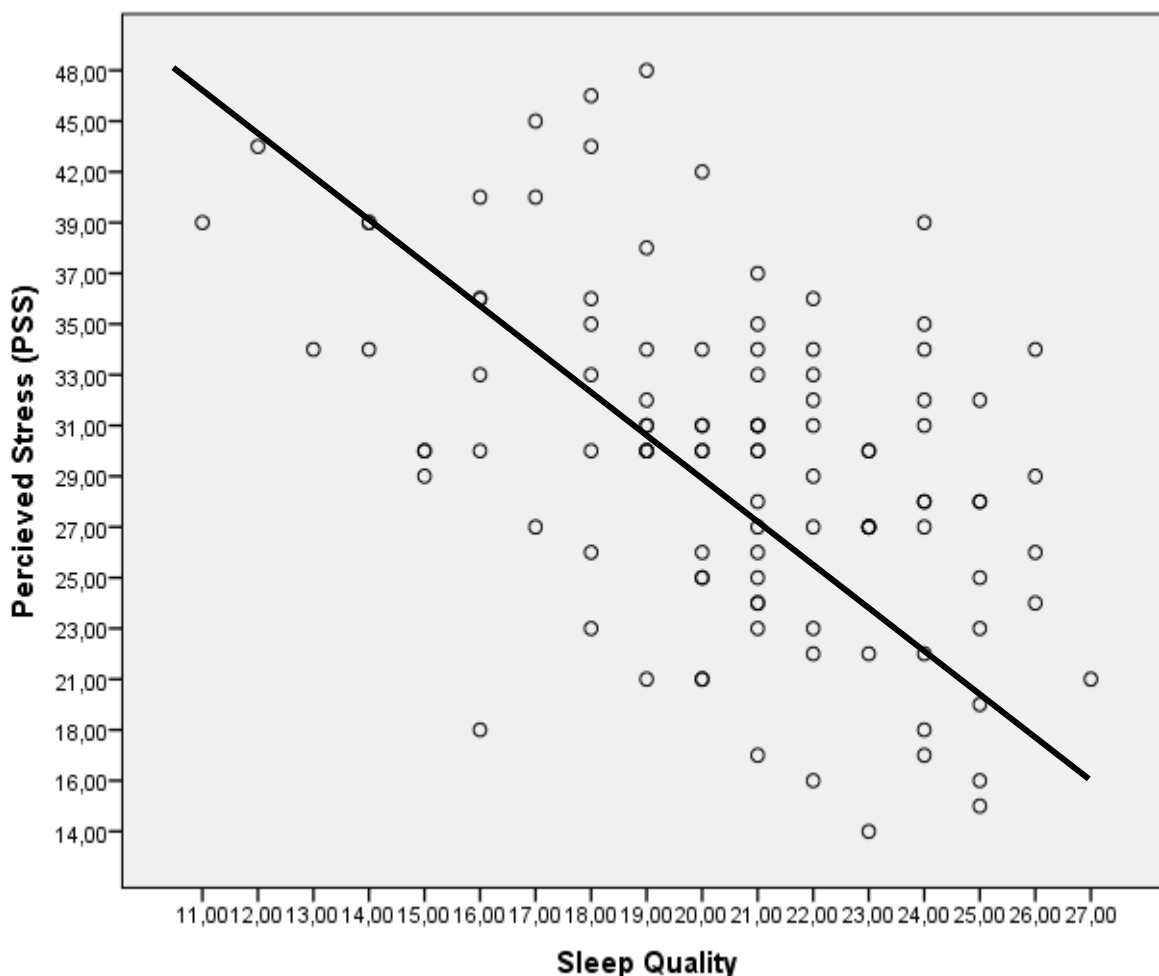
With sleep quality perceived stress has negative moderate correlation ($p<0.01$).

Both perceived stress subscales – ‘overstrain’ and ‘resistance’ – showed negative moderate correlations with mindfulness ($p<0.01$). ‘Resistance’ showed negative weak correlation with subscale ‘presence’ ($p<0.01$). ‘Overstrain’ showed positive weak correlation with subscale ‘search’ ($p<0.05$).

‘Overstrain’ showed negative moderate ($p<0.01$) correlation with sleep quality.

‘Resistance’ showed negative weak ($p<0.05$) correlation with sleep quality.

In Picture 3 you can see scatter diagram with a trend showing negative moderate correlation between Perceived and Sleep Quality. The lower perceived stress the better sleep quality is, but it happens not for most of the cases.

Picture 3 – Perceived Stress (PSS) and Sleep Quality, N=106

4. Discussion

Pandemic times brought serious challenges into the lives of students. Perceived stress can negatively impact on learning engagement and academic outcomes while mindfulness can become a significant regulator that can help to reduce the level of perceived stress and improve well-being.

With this study we wanted to clarify how the level of perceived stress interconnects with the level of mindfulness among adult university students, age 18-20.

The interconnection between mindfulness and lower level of perceived stress can be defined as noticeable. Also, the lower 'overstrain' and 'resistance' is the higher mindfulness is.

The opposite is also true, the less stress person perceives, the more mindful he or she can be in his or her life.

Mindfulness is slightly connected with presence; it can be determined as a smaller part of it but not the whole.

Better sleep quality is connected with higher mindfulness, it works both ways: the more person cares about sleep the more resources he has from a good sleeping.

The higher presence is slightly connected with lower level of perceived stress and 'resistance'.

The indicator of 'search' subscale can also slightly affect perceived stress and overstrain state.

Sleep quality and perceived stress have reverse moderate interconnection and possibly can bring influence one to each other. Sleep quality effects on overstrain more than on resistance, both these subscales have negative correlations with sleep quality.

5. Conclusion

We recommend developing mindfulness during and after the pandemic, as our research has showed that mindfulness had negative moderate correlation with perceiving stress thus, we may assume that mindfulness

helps to cope with actual and additional stress in life. The study also shows interconnection between mindfulness and sleep quality, as positive moderate correlation was found. We believe good enough sleep supports mindfulness and vice versa.

As Sleep Quality have negative moderate correlation with Perceived Stress this interconnection shows the lower perceived stress is the better sleep quality a person may have in general.

We may influence on our Perceived Stress via mindfulness technics as well as creating better sleep quality where possible. And one will affect another in a positive way.

This study covers gap in understanding how perceived stress, sleep quality and mindfulness with its quality of presence are interconnected with each other among adult students during pandemic times. The results can be used for further researches in specified fields. In a practical sense results can be helpful in formation of modern stress management trainings, educational activities, psychological interventions for those who would like to improve their well-being using mindfulness as regulation mechanism.

Data availability statement

The raw data supporting the conclusions of this article will be made available by the authors, upon request.

Gratitude, conflict of interest

Authors claim that there is no conflict of interest.

References

1. Lu, L., Wang, X., Wang, X. et al. Association of Covid-19 pandemic-related stress and depressive symptoms among international medical students. *BMC Psychiatry* 22, 20 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12888-021-03671-8>
2. Sfeir, E., Rabil, JM., Obeid, S. et al. Work fatigue among Lebanese physicians and students during the COVID-19 pandemic: validation of the 3D-Work Fatigue Inventory (3D-WFI) and correlates. *BMC Public Health* 22, 292 (2022). <https://doi.org/10.1186/s12889-022-12733-9>
3. Castillo-Sánchez G, Sacristán-Martín O, Hernández MA, Muñoz I, de la Torre I, Franco-Martín M. Online Mindfulness Experience for Emotional Support to Healthcare staff in times of Covid-19. *J Med Syst.* 2022 Jan 26;46(3):14. <https://doi.org/10.1007/s10916-022-01799-y>.
4. Joy Xu, Helen Jo, Leena Noorbhai, Ami Patel, Amy Li. Virtual mindfulness interventions to promote well-being in adults: A mixed-methods systematic review. *Journal of Affective Disorders, Volume 300, 2022. Pages 571-585.* <https://doi.org/10.1016/j.jad.2022.01.027>.
5. Brown K. W., Ryan R. M. The Benefits of Being Present: Mindfulness and Its Role in Psychological Well-Being // *Journal of Personality and Social Psychology.* 2003 Vol. 84. No. 4. P. 822–848. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.4.822>
6. Golubev A. M. (2012) Priroda polnoty soznaniya. Adaptatsiya oprosnika vnimatelnosti i osoznannosti MAAS [The nature of the fullness of consciousness. Adaptation of the MAAS Mindfulness and Mindfulness Questionnaire]. *Vestnik NGU. Series: Psychology.* V.6. Issue. 2. P. 44–51.
7. Steger, M. F., Frazier, P., Oishi, S., & Kaler, M. (2006). The meaning in life questionnaire: Assessing the presence of and search for meaning in life. *Journal of Counseling Psychology*, 53(1), 80–93.
8. Elshansky S.P. et al. (2015) Psikhometricheskie pokazateli russkoyazychnoj versii testa «Oprosnik smysla zhizni» (MLQ) [Psychometric indicators of the Russian version of The meaning in life questionnaire (MLQ)]. *Psychology, sociology and pedagogy.* No. 10 [Electronic resource]. URL: <https://psychology.snauka.ru/2015/10/6019> (date of access: 01/25/2022).
9. Cohen S, Kamarck T, Mermelstein R. A global measure of perceived stress. *Journal of Health and Social Behavior.* 1983;24:385–96.
10. Ababkov V.A. et al. (2016) Validizatsiya russkoyazychnoj versii oprosnika «Shkala vosprinimaemogo stressa-10» [Validation of the Russian-language version of the questionnaire "Scale of perceived stress-10"]. *Bulletin of St. Petersburg State University. Series 16: Psychology. Pedagogy.* No. 2.
11. Wayne A. M., Levin Ya. I. Principles of modern pharmacotherapy of insomnia // *Journal of Neurology and Psychiatry.* 1998. No. 5. P. 39–43

МРНТИ 15.31.31

10.51889/1447.2022.54.92.009

З.М. Садвакасова¹, З.Б. Мадалиева¹, Н.М. Садыкова¹,
Кудайбергенова С.К.¹, Алкамбаев К.Ж.¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
(Қазақстан, Алматы)

АДАМНЫҢ ЖАҒЫМСЫЗ ЭМОЦИЯЛАРЫН ТАНУДЫҢ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ МЕН АЛГОРИТМДЕРІ

Аннотация

Қазіргі заманғы ақпараттық жүйелерді дамытудың неғұрлым маңызды үрдістерінің бірі оларда пайдаланушымен өзара іс-қимыл сигналдарын интеграциялау болып табылады, оларды құру алгоритм мен арнайы бағдарлама негізінде адамның жағымсыз эмоцияларын танудың нейрожелілік құралдарын әзірлеумен байланыстырылады. Тиімді тануды қамтамасыз ету үшін көрсетілген құралдарды құру парадигмаларында барабар көрсетілуі тиіс бірқатар сәттерді ескеру қажет екендігі анықталды. Сонымен қатар, осы саладағы қазіргі заманғы зерттеулердің көпшілігі түпнұсқа шешімдер жасауға бағытталған және осы технологиялардың көбінесе әскери саладағы және сондай-ақ мекеменің басқа да маңызды объектілеріндегі (әуежайлар, мектептер, персоналды іріктеу) қауіпсіздік үшін қолданылуымен сипатталады. Бұл кемшілікті жою үшін адам психологиясымен ғана емес, мінез-құлқымен де тікелей байланысты адамның жағымсыз эмоцияларын тануға арналған бағдарламаларды, алгоритмдерді құрудың көптеген базалық парадигмалары әзірленді.

Мақалада адамның жағымсыз эмоцияларын зерттеудің және анықтаудың әлемдік заманауи тәсілдері көрсетілген. Бұл зерттеудің басты мақсаты эмоциялық саланың бағдарламалары мен алгоритмдерін және адамда жағымсыз эмоцияларды анықтау тәсілдерін анықтау болып табылады. Тез дамып келе жатқан қоғам бақылауда байқамауға болатын барған сайын заманауи технологияларды ұсынады, бірақ ақпараттық жүйелер арнайы бағдарламаланатын бағдарламалар мен алгоритмі бар және адамның табиғаты мен мінез-құлқы туралы тұтас сурет салуға көмектесетін психологиялық білімді білу, оның үстіне эмоциялар арқылы оның ниеттері мен белгілерін көрсетіп, қорытынды, шынайы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Мақалада адамның эмоцияларын зерттеудің заманауи тәсілдері келтірілген және зерттеушілердің бағдарламаларды, адамның жағымсыз эмоцияларын зерттеу алгоритмін әзірлеуге қосқан тарихи үлесі көрсетілген.

Кілттік сөздер: эмоциялар, жағымсыз эмоциялар, эмоцияларды тану бағдарламалары мен алгоритмдері.

Садвакасова З.М.¹, Мадалиева З.Б.¹, Садыкова Н.М.¹,
Кудайбергенова С.К.¹, Алкамбаев К.Ж.¹

¹Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
(Казахстан, Алматы)

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И АЛГОРИТМЫ РАСПОЗНАВАНИЯ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИЙ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация

Одной из наиболее важных тенденций развития современных информационных систем является интеграция в них сигналов взаимодействия с пользователем, создание которых связывают с разработкой нейросетевых средств распознавания негативных эмоций человека на основе алгоритма и специальной программы. Установлено, что для обеспечения эффективного распознавания следует учесть ряд моментов, которые должны быть адекватно отражены в парадигмах построения указанных средств. Вместе с тем, большинство современных исследований в данной области направлены на создание оригинальных решений и характеризуются тем, что

чаще всего данные технологии применяют для безопасности в военной сфере и также в других важных объектах учреждения (аэропорты, школы, подбор персонала). Для устранения этого недостатка разработано множество базовых парадигм построения программ, алгоритмов для распознавания негативных эмоций человека, которые напрямую связаны не только с психологией человека, но и поведением.

В статье представлены мировые современные подходы изучению и выявления негативных эмоций человека. Главной целью данного исследования является выявление программ и алгоритмов эмоциональной сферы и подходов выявления негативных эмоций у человека. Быстро развивающееся общество предлагает все более современные технологии, которые можно не заметить в наблюдении, но информационные системы специально запрограммируемые программы и имеющие алгоритм и включены знание психологических знаний, которые и помогут выстроить целостную картинку о природе и поведении человека, а тем более через эмоции показать его намерения и установки и сделать выводы, достоверное заключение.

В статье приводятся современные подходы исследования эмоций человека и представлен исторический вклад исследователей в разработке программ, алгоритма изучения негативных эмоций человека.

Ключевые слова: эмоции, негативные эмоции, программы и алгоритмы распознавания эмоций

*Sadvakassova Z.M.¹, Madaliyeva Z.B.¹, Sadykova N.M.¹,
Kudaibergenova S.K.¹, Alkambaev K.Z.¹
¹Kazakh National University named after al-farabi.
(Kazakhstan, Almaty)*

MODERN TECHNOLOGIES AND ALGORITHMS FOR OF NEGATIVE HUMAN EMOTIONS

Abstract

One of the most important trends in the development of modern information systems is the integration of user interaction signals into them, the creation of which is associated with the development of neural network tools for recognizing negative human emotions based on an algorithm and a special program. It has been confirmed that in order to ensure effective recognition, a number of points should be taken into account, which should be adequately reflected in the paradigms for constructing these tools. At the same time, most modern researches in this area are focusing on creating original solutions and are characterized by the fact that these technologies are most often used for security in the military sphere and also in other important facilities of the institution (airports, schools, recruitment). To eliminate this shortcoming, many basic paradigms for constructing programs and algorithms for recognizing negative human emotions have been developed, which are directly related not only to human psychology, but also to behavior.

The article presents the world's modern approaches to the study and identification of negative human emotions. The main goal of this study is to identify programs and algorithms of the emotional sphere and approaches to identifying negative emotions in a person. A rapidly developing society offers more and more modern technologies that can be unnoticed in observation, but information systems and special programs, which include knowledge of psychological science help build a holistic picture of the nature and behavior of a person, and through emotions to show his intentions and attitudes and to draw reliable conclusions.

The article presents modern approaches to the study of human emotions and presents the historical contribution of researchers in the development of programs, an algorithm for studying negative human emotions.

Keywords: emotions, negative emotions, programs and algorithms for recognition of emotions

Кіріспе

Соңғы жылдары түрлі мақсаттағы ақпараттық жүйелерге енгізуге жарамды эмоцияларды тану құралдарын әзірлеу проблемасына үнемі қызығушылық артып отырғаны байқалады. Осы фактіні растау ретінде біз осы бапта мысалдарын келтіретін мақсат бойынша ұйымдарда қолданылатын

қаражатты пайдалану мысалдарын көрсетуге болады. Жарияланымның негізгі идеясы жалпы мақсаттағы ақпараттық жүйелерде пайдалануға бейімделген эмоцияларды тану тәсілдерін әзірлеу парадигмаларын зерделеу болып табылады.

Уикипедияға сәйкес «эмоция» сөзі көңіл-күймен, темпераментпен, жеке даралықпен және сипатпен байланыстырылған субъективті тәжірибені білдіреді [1].

Эмоция – қазіргі немесе ықтимал жағдайларға субъективті бағалау қатынасын көрсететін орташа ұзақтықтағы психикалық процесс. Барлық эмоциялар валенттілігімен (тонымен) сипатталады, яғни оң немесе теріс, қарқындылығы, қабырғалылығы (әрекетке итермелеу немесе босаңсыту), сондай-ақ мазмұны [2] болуы мүмкін.

Негізгі бөлім

Адамның эмоцияларын тану үшін ДЖ. Расселдің моделі пайдалану қажет, онда екі өлшемді базис ұсынылған және жүргізілетін, онда әрбір эмоция (valence) белгісімен және қарқындылығымен (arousal) сипатталады. Суретті қараңыз. 1

1-сурет. Эмоцияны тану үшін ДЖ. Расселдің үлгісін пайдаланылады

Сонымен қатар, түрлі зерттеушілер ұсынған эмоциялардың басқа модельдері де негізге алынады. Шавер (ашу, қорқыныш, ләззат, махаббат, қайғы, таң қалу), ағаш құрылымы; Роберт Плутчик (қабылдау, таң қалу, агрессия, таң қалу, ашулану, мазасыздану, күту, мазасыздану, үрейлену, жек көру, ыза, қуаныш, қорқыныш, қайғы, қызығушылық, ләззат, сүйіспеншілік, оптимизм, бағындыру, ашу, өкініш, таң қалу, қорқыныш, сенім, қозу, мұңайу, қуаныш, қайғы, наразылық), дөңгелектің құрылымы; Циркумплекс (қорыққан, мазасызданған, ашуланған, еріккен, таң қалған, тыныш, риза, қуанышты, көңілі толған, қанағаттанған, мазасызданған, қайғылы, бақытсыз, көңілі қалған, мұңды, өкінішті, тағатсыз, ұйқылы, шиеленісті, шаршаған); Ортони, Клор, Коллинс (Таң қалу, ашулану, ризашылық, көңілісіздігі, қорқынышы, расталған қорқыныш, жамандығы, қандай да бір нәрсе үшін қуанышы, үміт, сүйіспеншілік, аяушылық, мақтаныш, бір нәрсе үшін кешірім, өкініш, қынжылту, ашулану, өзін-өзі күйзелту, мазасыздану); Ловхейм (ашу/ыза, жек көру/ұнатпау, қайғы-қасірет, рахаттану/ләззат, қорқыныш/үрей, қызығушылық/толқу, ұят/қорқу, таң қалу/қорқу), текше түрінде [4]; Кэрл Изард дифференциалды эмоциялар теориясы, 10 эмоция; К. Шерор Эмоция дөңгелегі. Әдістеме GERT, «Женева дөңгелегінің» қысқартылған нұсқасы ретінде қолданылды: шартты бейнелер 14 эмоция. [5]; А. Ортони, Г.Л. Клор, А. Коллинз ОСС эмоция моделі; Карташева А.А. Фоминых-Леонтьев моделі немесе эмоциялық есептеулер; Шиманская В. Шаршы эмоциясы [6]

Кез келген тақырып пен проблеманың пайда болу тарихы, сондай-ақ оның одан әрі даму процесі бар. Кез келген сұраныс идеялар мен әзірлемелерді тудырады. Эмоцияны зерттеудегі алғашқы қадамдар XIX ғасырдың ортасында жасалды - француз неврологы Гийом Дюшен де Белон эмоция физиологиясы бойынша алғашқы зерттеуші болды. Оның адамның бет бұлшықеттерін электрлік разрядтармен ынталандыру жөніндегі еңбектері «The Expression of Emotion in Man and Animals» | «Адамдар мен жануарлардағы эмоцияларды білдіру» (1872 ж.) кітабының пайда болуына Чарльз Дарвиннің авторлығына елеулі әсер етті.

Эмоцияны тануға кинесиканың негізін қалаушы Рэй Бердвистел де үлес қосты. Ал қазіргі заман маманы Пол Экман, эмоциялар психологиясы бойынша әлемге танылған сарапшы («Мені алдандар» атты кітап пен сериалды көріңіз), онда эмоцияларды сипаттау үшін критерийлер әзірленген [7].

Пол Экман адамның бет-бейнесін сипаттау үшін эмбебап критерийлерді әзірлеп, 90-ға жуық қимыл-қозғалыс бірлігін бөліп көрсетті, сондай-ақ олардың құрамдастарынан құралған алты негізгі эмоцияны енгізді: қуаныш, таң қалу, қайғы, ашу, жек көру және қорқыныш (кейде бұл тізімге сондай-ақ жек көру эмоциясын қосады).

Эмоцияны автоматты түрде тану жолындағы қадамды 1978 жылы М.Сува және оның әріптестері жиырма бақылау нүктесінің көмегімен бейнелеу жүйесінен мимиканы талдау жүйесін ұсынды [9].

Бастапқыда бұл бет тану жүйесі болды, және бұл идея компанияның негізін қалаушы Брайан Брэкин (Brian Brackeen) Apple үшін HR хронометраж жүйесін құрған кезде пайда болған. Адамдар жүйені әр түрлі жолмен алдап отырды, сондықтан Бэкин қызметкерлердің шынымен де жұмысты бастап, аяқтайтындығына кепілдік беру үшін бет тануды енгізуді ұйғарды. Осы әзірлемеден кейін Kairos компаниясы 2018 жылы бейне контенттегі бет өрнектерін талдау үшін алгоритмдерді пайдаланатын EmotionReader - ирландиялық стартап сатып алды. Әдіс брендтер мен маркетинггерлерге көрермендердің видеодағы эмоциялық жауабын тексеруге, талдамалық панельдің көмегімен көрермендердің пікірін талдауға және жарнама шығындарына қатысты шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Kairos Human Analytics platform деп аталатын сервисті әзірледі, ол клиенттерге демографиялық мәліметтерді, жеке тұлға туралы деректерді және эмоцияларды өз өнімдеріне қосуға мүмкіндік береді. Олардың қызметіне адамды табу, эмоцияны тану, демографиялық сипаттамаларды табу, бірнеше адамды қадағалау және адамдарды топтастыру кіреді [10]. 2-суретті қараңыз

2-сурет. Эмоцияларды тану

Жағымсыз эмоцияларды тану бағдарламалары

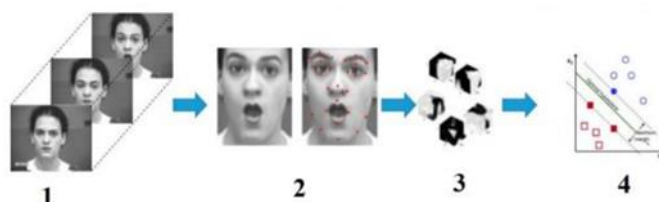
Нарықта жағымсыз эмоцияларды тануда көптеген тәсілдер ұсынылады, бұл ретте сапалы талдау бейнекамерадан алынған адамның бет бейнесін өңдеу нәтижелері негізінде жүзеге асырылады. Бет бейнесі бойынша эмоцияны анықтаудың ең қарапайым тәсілі негізгі нүктелерді жіктеуге (facial landmarks) негізделген, олардың координаттарын әртүрлі PDM, CML, AAM, DPM немесе CNN алгоритмдерін пайдалана отырып алуға болады. Әдетте 5-тен 68-ге дейін нүкте белгілейді, оларды қас, көз, ерін, мұрын, жақ орналасуына байланыстырады, бұл мимиканы ішінара басып алуға мүмкіндік береді. Нүктелердің қалыпқа келтірілген координаттарын тікелей жіктеушіке (мысалы, SVM немесе Random Forest) беруге және базалық шешімді алуға болады. Әлбетте бұл ретте адамдардың бет бейнесі тегістелуі тиіс. Қараңыз 3-сурет

3-сурет. Бет бейнесі бойынша эмоцияны анықтау тәсілі негізгі нүктелерді жіктеуге (facial landmarks) негізделген.

Көрнекі компонентсіз координаталарды қарапайым пайдалану пайдалы ақпараттың айтарлықтай жоғалуына әкеледі, сондықтан жүйені жақсарту үшін осы нүктелерде әртүрлі дескрипторларды

есептейді: LBP, HOG, SIFT, LATCH және т.б. Дескрипторлар конкатенцияланғаннан кейін және PCA көмегімен өлшемдік редуцияланғаннан кейін алынған белгілер векторын эмоцияларды жіктеу үшін пайдалануға болады. 4-суретті қараңыз.

4-сурет. Эмоцияны танудағы классикалық тәсіл [3]

Бүгінгі таңда эмоцияны анықтаудың ең көп таралған тәсілі бет бейнесіндегі негізгі нүктелерді жіктеу бойынша негізделген. Қараңыз 5-сурет

5-сурет. Кілт нүктелер (facial landmarks)

Негізгі нүктелердің координаттарын іздеу міндеті (facial landmarks) бүгінде көптеген алгоритмдермен өте жақсы шешіледі - PDM, AAM, DPM, CNN, CML. Әдетте 5-тен 68-ге дейін нүкте белгілейді, олар қас, көз, ерін, мұрын, жақ қалыпқа байланады. Бұл байлам нысанның мимикасын басып алуға мүмкіндік береді. Нүктелердің алынған координаттары қалыпқа келтіріледі және тікелей жіктеуішке беріледі. Жіктеуіш рөлінде тірек векторлар (SVM) әдісі немесе мысалы, Random Forest болуы мүмкін.

Алынған нәтижелердің сапасын жақсарту үшін негізгі нүктелердің координаттарына көзбен шолу ақпаратын қосуға болады. LBP, HOG, SIFT, LATCH және т.б. алгоритмдер мен әдістердің көмегімен Суретте эмоцияларды жіктеудегі классикалық тәсіл көрсетілген, мұнда 1 - кіріс бейнелері, 2 - тұлғаны анықтау (мысалы, Виола Джонс әдісімен) және түйінді нүктелердің координаттарын іздеу, 3 - белгілерді алу, 4 - жіктеуіштің жұмысы [11]

Технологиялық тұрғыдан ең алдыдағы - эмоцияларды санап, ұйымда қауіпсіз орта құру – Қытай, Жапония елдері. Бұдан әрі осы бағытта қандай жаңалықтарды және қандай жетістіктер бар екендегіне шолу жасайық.

Жапонияда жасап шағарылған Pepper роботы жапондық Aldebaran Robotics компаниясынан ұсынылған. Ол төрт негізгі эмоцияны (тыныштық, ашу-ыза, қуаныш және қайғы) адамның бет-бейнесін де, дауысын да, сөйлеу ерекшеліктерін және дене қимылдарын талдау негізінде таниды. Тану жүйесінің табысты жұмыс істеуі үшін робот RGB- және 3D-камералармен, дыбыс датчиктерімен, ультрадыбыстық және лазерлік сенсорлармен жабдықталған. Қараңыз 1-фото [12]

Фото 1 – Робот *Pepper* жапондық *Aldebaran Robotics* компаниясының атынан.

Қытай да адамның эмоциясын танытын роботты әлемге таныстырды. Қытайдың Xiaomi компаниясы өзінің алғашқы гуманоидтық роботының CyberOne-ды таныстырды. Ол серпімділігімен ерекшеленбейді, бірақ адамдармен және қоршаған ортамен өзара іс-қимыл жасау үшін көптеген датчиктермен жабдықталған. Сондай-ақ, «Темір Бро» компаниясы деп аталатын CyberOne эмоцияны тани алады, күнделікті қимылдарды түсінеді және қоршаған ортаның семантикасын өңдеуді қолдайды. Фотосуреттерді қараңыз 2 [13]. Видео сілтемесі - <https://www.engadget.com/xiaomi-cyberone-robot-143545207.html>

Фото 2 – Қытайдағы CyberOne роботы, адам эмоциясын тану бойынша.

Қытайдағы іс-әрекеттерді уақтылы реттеу және қауіпсіздік мақсатында адамдарды тану технологиясын полиция мен арнайы қызметтер кеңінен пайдаланады. 3-суретті қараңыз

Фото 3 – Қытайда бет тану технологиясын полиция мен арнайы мемлекеттік қызметтер кеңінен қолдануда.

Бір таңқаларлығы, енгізілген бағдарламаның көзілдірігі арқылы қоғамға қауіп төндіретін адамдарды анықтауға болады. Полицейлер ауқымды сипаттағы іс-шараларды өткізетін адамдарды тануға мүмкіндік беретін құрылғысы бар арнайы көзілдіріктерді пайдаланады [14]. 4-суретті қараңыз.

Фото 4 - Қытай полициясы бет тану технологиясы бар көзілдірікті белсенді пайдалануда.

Қытайдағы медициналық мекемелер қабылдау бөлмелерінде емделушілердің эмоцияларын анықтау үшін FER технологияларды қолданады. Бұл дәрігерлерге өздерін нашар сезінетін науқастарға басымдық беруге көмектеседі [15]. 5-суретті қараңыз.

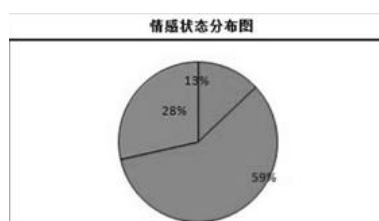

Фото 5 – Медициналық мекемелер де қабылдау бөлмелерінде емделушілердің эмоцияларын анықтау үшін пайдаланылады.

Taigusys эмоцияны тану жүйесі Қытайда танымал, олардың өнімдері компания қызметкерлерінің оның жүйесін пайдаланатын сөздерін, тіпті шынайы күлімсіреулерін тіркеп, анықтайтынын жасырмайды. Компания жүйе жұмыс орнындағы жанжалдарды болдырмауға және еңбек тиімділігін жақсартуға ықпалы тигізеді, мысалы, қызметкерге үзіліс қажет екендігін анықтауға көмектеседі дейді. Taigusys клиенттерінің арасында Huawei, China Mobile, China Unicom және PetroChina бар. Сонымен қатар, оның әзірлемелері қытай түрмелерінде қолданылуда, компания топ-менеджерлерінің айтуынша, олар тұтқындарға «неғұрлым байсалды» болып қалуға көмектеседі.

Мысалы, Қытайдағы Canon компаниясының еншілес бөлімшесі тек күлімсіреген қызметкерлерді ғана офис ішіне өткізетін эмоцияны тану жүйесін пайдаланады. Компанияда бұл жүйені «жұмыс кеңістігін басқару» құралы деп атайды [16]

Қытайдың Шыңжаң түрмелерінде жасанды интеллект пен бет тану технологиясын пайдаланатын адамның эмоциялық жағдайын анықтау үшін бейнекамера қолданылады. Жүйемен саналған эмоциялар айналма диаграмма түрінде ұсынылады. Қызыл сектор жағымсыз эмоцияларды білдіреді. Суретті қараңыз. 6

бсурет – Қызыл сектор жағымсыз эмоцияларды білдіреді

Қытайдағы «Бір адам – бір дерекнама» деген жүйе. Камера адамнан үш метр қашықтықта орнатылады. Қызыл секторлар жағымсыз көңіл-күйді немесе алаңдаушылықты көрсететін монитор экранындағы түрлі-түсті айналма диаграмма. Бұл деректердің басым бөлігі «Интеграцияланған операциялық платформа» деп аталатын компьютерлік жүйеге түседі, оның мақсаты - өзін күдікті түрде жүргізетін адамдарды қарастыру. [17]

Қытайда эмоцияны тану үшін тағы қандай технологиялар әзірленді және қолданатынын З.М. Сәдуақасова, З.Б. Мадалиева, О.Х. Аймағанбетова, Н.М. Садықованың мақаласынан оқи аласыздар. Өтірікті және жағымсыз эмоцияларды танудың заманауи технологиялары [18].

Массачусетс технологиялық институтының бұрынғы қызметкерлері негізін қалаған Бостонның Affectiva компаниясы 87 елдің адамдарының 10 миллионнан астам бет-бейнесінен тұратын әлемдегі ең ірі эмоциялар дерекқорының бірін құрды, ал осы деректердің негізінде көптеген қосымшаларды шығарды, олар мысалы, жолдарда алаңдаушыларды және тәуекелге бейім жүргізушілерді таба алады немесе эмоционалды жарнамаға тұтынушылардың реакциясын біле алады [16].

Голландиялық **Noldus Information Technology** компаниясы әзірлеген FaceReader (Нидерланд) бағдарламасы, бейнелердегі беттің бақытты, мұңды, ашулы, таң қаларлық, қорқынышты, наразы және бейтарап көрінісін дұрыс тани алады, сондай-ақ адамдардың жасы, жынысы және этникалық түрін адамдардың бейнелері бойынша анықтай алады [19]

Голландиялық **Noldus Information Technology** компаниясы әзірлеген FaceReader (Нидерланд) бағдарламасы. Ол бет-бейнеден бақытты, мұңды, ашулы, таң қаларлық, қорқынышты, наразы және бейтарап көріністі дұрыс тани алады, сондай-ақ адамдардың жасы, жынысы және этникалық түрі бойынша адамдардың бейнелері бойынша анықтай алады [19]

FaceReader бағдарламасы «бақыт», «қайғы», «ашу», «таң қалу», «қорқыныш», «жек көру» және тыныштық сияқты эмоцияларды бет-бейнесі бойынша дұрыс тани алады (7-сурет). Сонымен қатар, FaceReader адамдардың жасын, жынысын және нәсілін анықтауға қабілетті.

7 сурет – FaceReader Бағдарламасының интерфейсі.

EmoDetect бағдарламасы – (Нейроботикс, Ресей) бейнелерді іріктеу бойынша адамның психоэмоционалдық жағдайын анықтауға мүмкіндік береді (бейне немесе файлдар жинағы). Өзірленген эмоция жіктеуші 6 негізгі эмоцияны анықтауға мүмкіндік береді: қуаныш, таң қалу, қайғы, ашу, қорқыныш, жек көру. Эмоцияны анықтау нейрондық желілердің көмегімен жүреді: адамның бетіндегі тірек нүктелерінің болуы орындалады және жіктеуші олардың бір-біріне қатысты орналасуы негізінде жалпы суретті жасайды.

Бағдарламаның артықшылықтары: эмоцияларды танудың орташа пайызы 89% -ке тең және жазықтықтың бет бұрылысы мен еңістігіне байланысты емес; Бағдарлама , , , , DV- AVI кодтары бар бейнефайлдардың көптеген форматтарымен жұмыс істейді. Бұл ретте эмоцияны тану кадр бойынша немесе барлық бейнені көргенде толық болуы мүмкін. Бағдарламаны пайдаланушы құрылғының камерасындағы деректерді санай отырып, статикалық суреттермен де жұмыс істейтін, тек қана бейне жұмысымен шектелмейді; Тағы басқа да мүмкіндіктері: гистограммалардың, диаграммалардың болуы, салынатын торды бейнелеу, көрінетін эмоциялар пайызы. 8-суретті қараңыз

8 сурет – EmoDetect Бағдарламасының интерфейсі

FaceSecurity бағдарламасы – (Cognitec, Германия). Бұл іске асыру кіріс деректерінің ағынын сканерлейді және кадрда адамдар табылған кезде оларды сәйкестіктердің болуы тұрғысынан басталған дерекқормен салыстырады. Сәйкес келген жағдайда жүйе операторларға нақты уақытта хабарлама жібереді. Бұл қосымша еуропалық елдердің қауіпсіздік жүйесінде қоғамдық орындарда күдікті адамдарды анықтау үшін кеңінен қолданылады. 9-суретті қараңыз

9-сурет FaceSecurity Бағдарламасының интерфейсі

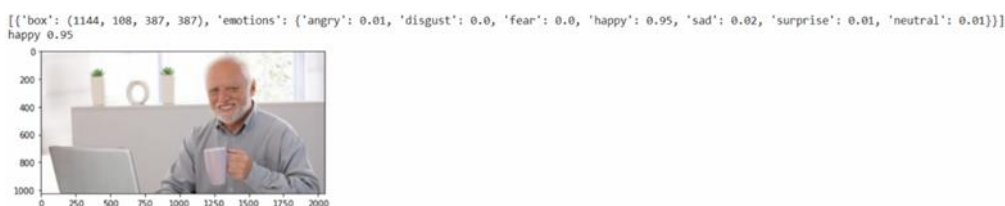
FaceSecurity бағдарламасының маңызы – Нақты уақыттағы жұмыс, табылған адамды бірнеше деректер ағынында бір мезгілде бақылау мүмкіндігі; Нақты уақыт режимінде тұлға деректер базасына енгізілген эталондармен салыстырылады; Қолмен және автоматты режимде бейнелеу немесе бейненің тірі ағыны кезінде тіркеу; C++ API және Web Services API қолдану; «Бақылау тізімі» шегінде ауқымдылық мүмкіндігі: өлшемі, бейне ағындар саны және бейнедегі көрінетін адамдар саны.

10-сурет. Emotion Recognition бағдарламасының нұсқалық интерфейсі

Маңызы: Айқын көрінетін эмоциялардың пайыздарын есептеу; Emotion API өте қол жетімді, ол әртүрлі бағдарламаларда пайдаланылуы мүмкін [20].

Face expression recognition (FER ретінде танымал) көрініс күйлерін талдау үшін пайдаланылатын ашық бастапқы коды бар Python кітапханасы болып табылады [21]. 10-суретті қараңыз: Адамның езу тартып күлуінің артындағы жасырын мұңды көрсете алады.

11-сурет. Эмоцияны тану

EmoDetect бағдарламалық қамтамасыз ету - бейне арқылы адамның психоэмоционалдық жағдайын анықтауға мүмкіндік береді. Адамның 20-ға дейін психо-эмоциялық жағдайын сипаттай біледі (ASM) [22].

Лестершир полициясы пайдаланатын бағдарламалық **жүйе NeoFace** компаниясымен жасалған. Өнім бақылау камералары түсірген бейнелер мен суреттерді талдау қабілетімен жақсы, тіпті өте нашар сападағы суретті өңдей алады [23]. 6 фотоны қараңыз.

Фото 6 - NeoFace жүйесі бір секунд ішінде үлкен полиция картотекасын анықтай алады.

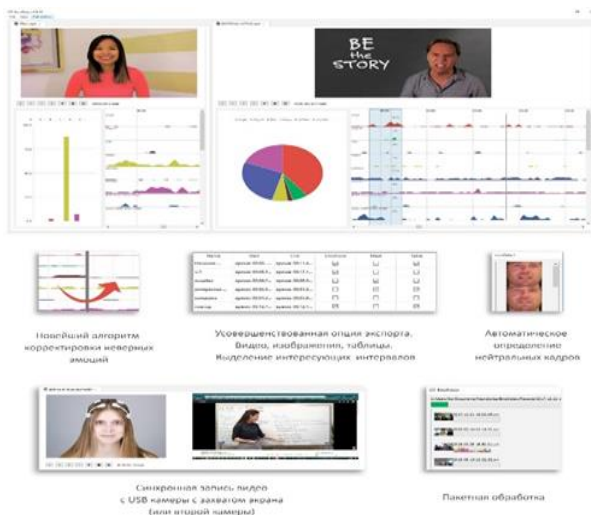
Micrisoft компаниясы 2015 жылы ойын-сауық индустриясы үшін адамның көңіл-күйін болжайтын қосымшаны әзірледі, қолданушы оған фотосуреттерді «тамақтандырды», ал бағдарлама бейнедегі адамның микроэкспрессиялары бойынша эмоцияны талдады. Алгоритм сегіз базалық жағдайды талдай алады - жек көру, ашу-ыза, қорқыныш, бақыт, қайғы-қасірет, таңырқау немесе тыныштық, содан кейін олардың шартты балдық шкала бойынша бөлді

Emotient бағдарламасы - бет бөлпетті автоматты түрде танып талдау жасау білді. Бұл технология Калифорния, Сан-Диего университетінде машинамен қабылдау зертханасын әзірлеудің нәтижесі болды.

Affectiva бейне жазба арқылы эмоцияларды танып біліп берілген бейне жазба, суреттерді танып анализ жасай біледі. Emotion SDK және API Affectiva 7 эмоцияны, 20 өрнекті, 13 күлкіні, сондай-ақ адамдардың жасын, жынысын және этникалық қатыстылығын сәйкестендіруге қабілетті бет өрнегі бойынша эмоцияларды талдауды қамтиды. Компанияның әлемдегі эмоциялар бойынша зерттелген ең ірі дерекқоры бар, онда 75 елдің 5 миллионнан астам тұлғасы талдаған.

Orbeus – эмоцияны тану. Сервис адамдарды анықтайды, жағдайды (жұмыс/демалыс, жанжал/жан басына шаққандағы әңгіме) түсіне алады, бет бейнесінде таба алады, адамдардың көңіл-күйін түсінеді, бет-бейнелерін салыстыра алады [15].

Бағдарламалық қамтамасыз ету бейнелерді іріктеу бойынша адамның психоэмоционалдық жағдайын анықтауға мүмкіндік береді (бейне немесе файлдар жинағы) [24]. **EmoDetect** электрондық есептеу машиналары мен дерекқорларына арналған ресейлік бағдарламалардың бірыңғай тізіліміне кіреді. 12-суретті қараңыз

12-сурет. EmoDetect Бағдарламасын пайдалану.

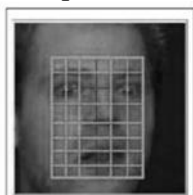
Адамның қозғалыс бірліктерін талдауға негізделген **Neurobotics EmoDetect** бағдарламалық кешені ықтимал жіктеуіштен, нейрондық желіден және логикалық ережелер жиынтығынан тұратын мультиклассификаторды пайдалану арқылы әзірленді.

Cognitive Emotion – Microsoft-тың эмоцияны тану қызметі. Бұл бағдарлама кескінді кіріс деректері ретінде қабылдайды және Cognitive Face арқылы бет жақтауын шектейтін кескіндегі әрбір тұлғаға эмоция жиынын қайтарады [2]

Жағымсыз эмоцияларды тану алгоритмдері

Сапалы ақпаратты құрастыруға тек бағдарламалар ғана көмектеспейді, сонымен қатар қажетті эмоцияларды есептейтін және өңдейтін арнайы орнатылған алгоритм де көмектеседі. Алгоритмге сүйене отырып, компьютер қарқынды талдай біледі және адамның эмоциясының көрсетеді. Мұндай талдаудың зерттеулердің екі негізгі кезеңі бар. Біріншіден, бұл оқуға және өңдеуге арналған алгоритмдер үшін кіріс деректерінің сандық бағасы, екіншіден, бұл қандай эмоцияны білдіретінін анықтауға көмектесетін психологиялық зерттеулер.

Беттерді танудың алғашқы алгоритмі динамикалық тор негізінде HoG функцияларын пайдалану болды. Бұл бағдарланған градиенттер (HoG) гистограммасының функцияларына негізделген Dlib тұлға детекторы - шеттері туралы ақпаратқа негізделген объектіні табу әдісі. Әрбір табу терезесі шеттердің бағдарымен анықталуы мүмкін. Сурет адамның қызықтыратын саласына сәйкес кесіледі. Бұл кесілген бет ұяшықтар деп аталатын аумақтардың бұдан да кіші жиынына бөлінген табу терезесі болып табылады. Әрбір ұяшықта әрбір пиксель үшін бағдарлаудың әрбір интервалына арналған шеткі градиенттің шамасы есептеледі, осылайша бағдарланған градиенттердің жергілікті гистограммасын қалыптастырады. 13-суретті қараңыз.

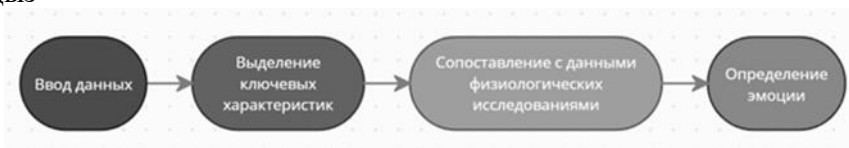
Сурет. 13 - 6 бағанадан 8 жолдан ұяшықтарға бөлінген кесілген сурет

Келесі қарастырылған тану алгоритмі – бұл OpenCV Хаар (Haar Cascade Face Detector) тұлғасының каскадты детекторы. Хаардың каскадты жіктеуіштерін пайдалана отырып адамдарды табу – бұл машинамен оқытуға негізделген тиімді тәсіл, ол 2001 жылдан бері ең көп жылдар бойы, оны Пол Виола мен Майкл Джонс ұсынған кезден бастап қолданылған. Бұл әдісте каскадтық функция адамдары бар және адамдары жоқ көптеген бейнелерде оқытылады, содан кейін басқа бейнелерден адамдарды табу үшін пайдаланылады.

Танудың тағы бір алгоритмі – бұл MTCNN бет детекторы (көп міндетті каскадты нейронды нейрондық желі) [5]. Терең оқытуға негізделген бұл тәсіл үш каскадты бұрғылау нейрондық желілерді (CNN) адамдарды жылдам және дәл табу үшін пайдаланады. В MTCNN адамдарды табу және адамдарды теңестіру көп міндетті оқыту режимінде бірге орындалады, бұл теңестірілмеген тұлғаларды жақсы табуға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, әзірленген бағдарламалардың өзіндік тану алгоритмі бар - Deep Neural Network; және **Ada-Boost** алгоритмі. Артықшылықтары мен кемшіліктері - бапта қаралған [25].

Адамның теріс эмоцияларын тану үшін практикада келесі алгоритмдер қолданылады [26].
14-Суретті қараңыз

14-сурет. Адамның жағымсыз эмоцияларын тану алгоритмі

Эмоцияны автоматты түрде танудың негізгі алгоритмі келесі кезеңдерден тұрады [5]. 1.Кескінді тіркеу; 2. Бейнені алғашқы өңдеу; 3. Бейнедегі бетті бөлу; 4. Бет элементтерін бөлу; 5. Бетке түйінді нүктелерді бөлу; 6. Эмоцияларды жіктеу [27]

Raspberry Pi, , Tensor Flow және Keras арқылы эмоцияны тану. 15-суретті қараңыз

15-сурет – Эмоцияны тану

Raspberry Pi көмегімен эмоцияны (бет-әлпетті) тану үшін қадамдардың бірізділігі орындалады, 1) Нақты уақыттың кіру бейне ағынынан адамдарды табу. 2) Біз үшін маңызды тұлға аймағын бөлу (ROI). 3) Адамның эмоциялық жағдайын анықтау үшін бет бейнесін тану моделін пайдалану. Танылатын эмоциялардың 6 сатыға бөлінген: ашулы, қорқынышты, бақытты), немқұрайлы), қайғылы, таң қалу [28].

Қорытынды

Осылайша, қауіпсіз орта үшін және бүкіл әлемде әскери мекемелерде, мектептерде және басқа да салаларда жағымды атмосфераны жолға қою үшін «эмоционалды» технологиялар адамның психологиялық денсаулығын бақылау үшін енгізіледі және зорлық-зомбылық пен бұллинг актілерінің алдын алу үшін негіз бола алады. Мысалы, әуежайлардағы кеденде мұндай жүйелер арнайы қызметкерлерге дабыл беруге және жүйке жүйесі жоғары адамды анықтауға көмектеседі, бұл көбінесе оның контрабандаға қатысы бар екенін көрсетеді. Әскери салада жағымсыз эмоцияларды (агрессия, ашу және т.б.) анықтау және адамның суицидтік мінез-құлқының алдын алу немесе түзету іс-әрекеттері және басқа да құқыққа қайшы іс-әрекеттері жоспарында тиісті шараларды уақтылы қабылдау.

Ортаның қауіпсіздігі адамның эмоциялық табиғатын түсінумен байланысты, атап айтқанда адамның түрлі құбылыстар мен процестерге қатынасын көрсететін эмоциялар. Тіпті, адам айтпаса да, көзден көрінетін сигналдар алгоритмдер мен бағдарламалар арқылы ақпаратты санап, адамға мақсатты әрекет етуге көмектесетін суретті құрастыруға болады.

Әскери қызметтегі ортаның қауіпсіздігі бүгінде кез келген ұйымда бәрінен жоғары бағаланады. Қазіргі заманда қауіпсіз орта үшін эмоцияны тануға алгоритмдер қолданылады. Эмоцияны танудың кез келген жүйесінің негізгі міндеті кіріс деректерінің полярлығын оқшаулау және эмоциялық бейнені уақытылы жасау болып табылады, өйткені эмоция адамның психикалық және физикалық жай-күйін трансляциялайды. Қазіргі заманғы ұйымдардағы эмоцияны тану құралдары қақтығыстарды шешуге және кәсіпорындардағы ұжымдағы қалыпты атмосфераны құруға және жағымсыз мінез-құлықты болдырмауға көмектесетін бейнекамералар жиі қолданылады.

Эмоциялар әрқашан қазіргі заманда және адам өмірі мен тұлғааралық қарым-қатынаста орасан зор рөл атқарады. Олар мимикамен, позамен, қозғалыс реакцияларымен, дауыспен және вегетативтік реакциялармен (жүрек қысымының жиілігі, артериялық қысым, тыныс алу жиілігі) әртүрлі тәсілдермен көрінуі мүмкін. Алайда адамның бет-бейнесі анағұрлым айқын. Қазіргі уақытта адамның қауіпсіз ортасы үшін реттеуге және дер кезінде түзетулер енгізуге көмектесетін жағымсыз эмоцияларды анықтауға және тануға көмектесетін көптеген бағдарламалар әзірленді.

Аталған зерттеуді Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің Ғылым комитеті «Қр Қарулы Күштер әскери қызметінің теріс эмоционалдық жай-күйін тану алгоритмдерін әзірлеу» АР09259875 гранты бойынша қаржыландырады (жетекшісі Мадалиева З.Б)

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. *Vikipediya «Emotsiya»*
<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%AD%D0%BC%D0%BE%D1%86%D0%B8%D1%F>
2. *Pak G.V. O sozdanii programmnogo kompleksa dlya raspoznavaniya emotsiy s ispol'zovaniyem metodov mashinnogo obucheniya // Materialy IX Mezhdunarodnoy studencheskoy nauchnoy konferentsii «Studencheskiy nauchnyy forum» / https://scienceforum.ru/2017/article/2017033046. 16.08.2022*
3. *Vvedeniye v zadachu raspoznavaniya emotsiy / https://habr.com/ru/company/speechpro/blog/418151/25 июля 2018*
4. *Izvlecheniye emotsiy /https://neerc.ifmo.ru/wiki/index.php?title=%D0%98%D0%B7%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5 %D1%8D%D0%BC%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%B9*
5. *Barabanschikov V.A., Suvorova E.V. Human Emotional State Assessment Based on a Video Portrayal. Experimental Psychology (Russia)- 2020.- vol. 13- no. 4*
6. *Abramov A. Emotsional'nyy intellekt: kak nauchit'sya ponimat' svoi i chuzhiye emotsii / https://trends.rbc.ru/trends/education/5ed67acf9a79470d60d8af28j24.01.2021*
7. *Baranova A. Emotsii yest'? A yesli naydu? /https://sysblok.ru/society/jemocii-est-a-esli-najdu/ 15 09 2020*
8. *Kak nastroyeniye? Daleko li zashli roboty v raspoznavanii chelovecheskikh emotsiy / https://nplus1.ru/material/2018/08/30/robotic-emo-recognition*
9. *Akhmetshin R. I., Kirpichnikov A. P., Shleyovich M. P. Raspoznavaniye emotsiy cheloveka na izobrazheniyakh // Vestnik tekhnologicheskogo universiteta - 2015. -T.18- №11 –S.160-163*
10. *Ekonomika identichnosti: raspoznavaniye emotsiy / https://art-rb.ru/blog/ekonomika-identichnosti-raspoznavanie-emociy*
11. *Korovkin V.A. Sovremennyye metody raspoznavaniya emotsiy / https://earchive.tpu.ru/bitstream/11683/52654/1/conference_tpu-2018-C04_p76-77.pdf 2019 г*
12. *Shepunova A. Kak nastroyeniye? Daleko li zashli roboty v raspoznavanii chelovecheskikh emotsiy / https://nplus1.ru/material/2018/08/30/robotic-emo-recognition*
13. *Ikayev S. Pervyy robot-gumanoid Xiaomi raspoznayet 45 chelovecheskikh emotsiy i 85 zvukov. / https://hightech.plus/2022/08/15/pervii-robot-gumanoid-xiaomi-raspoznayet-45-chelovecheskih-emocii-i-85-zvukov*
14. *Raspoznavaniye lits: pochemu v Kitaye ne skryt'sya dazhe v 60-tysyachnoy tolpe https://www.bbc.com/russian/news-43751391 13 апреля 2018*

15. Abutalimov Z. *Kogda kamery nauchilis' raspoznavat' emotsii i kak eto rabotayet teper'*. / <https://hightech.fm/2022/02/11/emotional-ai>
16. Balovsyak N. *Zaglyanut' v dushu. Komu i zACHEM nuzhny tekhnologii raspoznavaniya emotsiy* / <https://thepage.ua/it/komu-i-zACHEM-nuzhny-tehnologii-raspoznavaniya-emocij> 23 iyulya 2021
17. Ueykfeld D. *Kitay testiruyet na uigurakh kamery raspoznavaniya emotsiy. I raspoznavaniya samikh uyurov* / <https://www.bbc.com/russian/news-57260969> 26 may 2021
18. Sadvakasova Z.M., Madaliyeva Z.B., Aymaganbetova O.KH., Sadykova N.M. *Sovremennyye tekhnologii raspoznavaniya lzhi i negativnykh emotsii* // *Khabarshy-Vestnik natsional'nogo pedagogicheskogo universiteta imeni Abaya, Seriya «Psikhologiya»*- 2022.- №2 (71) - S.40-49
19. *Issledovaniye rynka sistem raspoznavaniya emotsiy* // <http://habrahabr.ru/post/133686/>.
20. Leskin V.N. *Raspoznavaniye emotsiy v videopotoke. Diplomnaya rabota. SpB,- 2016-33 c.* / <https://nauchkor.ru/pubs/raspoznavanie-emotsiy-v-videopotoke-587d36545f1be77c40d58cde>
21. *Rukovodstvo po raspoznavaniyu emotsiy na izobrazhenii s ispol'zovaniyem Python* / <https://habr.com/ru/post/650041/> 7 февраля 2022).
22. *Programmnoye obespecheniye EmoDetect pozvolyayet opredelit' psikhoemotsional'noye sostoyaniye cheloveka po video* / <https://neurobotics.ru/catalog/psixofiziologiya/emotion-detection-software-emodetect/> 27 iyulya 2022).
23. Uotson G. *Raspoznavaniye lits: ukryt'sya ot politsii budet vse slozhneye Bi-bi-si* / https://www.bbc.com/russian/science/2014/08/140826_facial_recognition_technology 26 avgysta 2014
24. *Emotsional'nyye sostoyaniy* <https://emodetect.ru/>
25. Adikova A.K. *Issledovaniye algoritmov i realizatsiya metodov raspoznavaniya emotsiy s pomoshch'yu mashinnogo obucheniya. / Materialy mezhdunarodnoy nauchno — teoreticheskoy konferentsii «Seyfullinskiye chteniya - 17: «Sovremennaya agrarnaya nauka: tsifrovaya transformatsiya», posvyashchennoy 30 — letiyu nezavisimosti Respubliki Kazakhstan .- 2021.- m.1, ч.4 - с.151-155 / [https://kazatu.edu.kz/webroot/js/kcfinder/upload/files/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%b0/%d0%a1%d0%a7-17/\(11\)%d0%90%d0%b4%d0%b8%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0%20%d0%90.%d0%9a..pdf](https://kazatu.edu.kz/webroot/js/kcfinder/upload/files/%d0%bd%d0%b0%d1%83%d0%ba%d0%b0/%d0%a1%d0%a7-17/(11)%d0%90%d0%b4%d0%b8%d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b0%20%d0%90.%d0%9a..pdf)*
26. *Rukovodstvo po raspoznavaniyu emotsiy na izobrazhenii s ispol'zovaniyem Python* / <https://habr.com/ru/post/650041/> 7 февраля 2022)
27. Si Y.A. *Avtomaticheskoye raspoznavaniye emotsiy pol'zovatelya dlya organizatsii intellektual'nogo interfeysa* // *Elektronnyy zhurnal «Molodezhnyy nauchno-tekhnicheskyy vestnik»* -2013, № 9, <http://sntbul.bmstu.ru/doc/616498.html>
28. *Raspoznavaniye emotsiy s pomoshch'yu Raspberry Pi, OpenCV, TensorFlow u Keras.* / <https://microkontroller.ru/raspberry-pi-projects/raspoznavanie-emocij-s-pomoshhyu-raspberry-pi-opencv-tensorflow-i-keras/> 29.07.2021

Пономарев Р.Д.¹, Крупельницкая Л.Ф.², Утешева З.Б.³

¹Казахский национальный педагогический университет им. Абая (Алматы, Казахстан)

²Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко (Киев, Украина)

³Западно-Казахстанский университет им. М.Утемисова (Уральск, Казахстан)

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ПРОФИЛАКТИКИ ЗАДЕРЖКИ ПСИХИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

В данной статье приведены результаты психокоррекционной работы с младшими подростками с задержанным типом психического развития (ЗПР). Исследования психофизического развития, психофизиологического состояния и особенностей адаптационных характеристик испытуемых детей с ЗПР доказывают необходимость создания педагогических условия психокоррекционной работы с детьми данной категории. Для исследования психофизического и психофизиологического состояния были применены функциональные индексы Шейх-Заде и Кердо. Для психокоррекционной работы были предложены адаптивные методы коррекционно-развивающих гимнастических упражнений. Выявленные факторы риска социальной дезадаптации младших подростков и предложенная, психологически обоснованная программа профилактики и психокоррекции подтвердилась улучшением психофизиологического состояния и качества социальной адаптации детей с задержкой психического развития.

Ключевые слова: психокоррекция, задержка психического развития, младшие подростки, психофизическое и психофизиологическое состояние, социальная дезадаптация.

Р.Д. Пономарев¹, Л.Ф. Крупельницкая², З.Б. Утешева³

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

²Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университеті (Киев, Украина)

³М.Өтемисов атындағы Батыс Қазақстан университеті (Орал, Қазақстан)

КІШІ МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ПСИХИКАЛЫҚ ДАМУЫ ТЕЖЕЛУІН АЛДЫН АЛУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Бұл мақалада психикалық дамуының кешіктірілген түрі (ЗПР) бар жас жеткіншектермен жүргізілген психокоррекциялық жұмыстың нәтижелері берілген. Психикалық дамуы тежелген тексерілетін балалардың психофизикалық дамуын, психофизиологиялық жағдайын және бейімделу ерекшеліктерінің ерекшеліктерін зерттеу осы санаттағы балалармен психокоррекциялық жұмыс жүргізу үшін педагогикалық жағдай жасау қажеттігін дәлелдейді. Психофизикалық және психофизиологиялық жағдайды зерттеу үшін Шейх-Заде мен Кердоның функционалдық көрсеткіштері қолданылды. Психокоррекциялық жұмыс үшін түзету-дамыту гимнастикалық жаттығуларының бейімделу әдістері ұсынылды. Кіші жасөспірімдерде әлеуметтік дезадаптацияның анықталған қауіп факторлары және ұсынылып отырған психологиялық негізделген алдын алу және психокоррекция бағдарламасы психикалық дамуы тежелген балалардың психофизиологиялық жай-күйі мен әлеуметтік бейімделу сапасының жақсаруымен расталды.

Түйін сөздер: психокоррекция, ақыл-ой кемістігі, жас жеткіншектер, психофизикалық және психофизиологиялық жағдай, әлеуметтік дезадаптация.

Ponomarev R.D.¹, Krupelnitskaya L.F.², Utesheva Z.B.³

¹*Abay Kazakh National Pedagogical University. (Almaty, Kazakhstan)*

²*Kyiv National University named Taras Shevchenko (Kyiv, Ukraine)*

³*M. Utemisov West-Kazakhstan University (Uralsk, Kazakhstan)*

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE PREVENTION OF MENTAL DELAY IN YOUNGER SCHOOLCHILDREN

Abstract

This article presents the results of psycho-correctional work with younger adolescents with a delayed type of mental development (ZPR). Studies of the psychophysical development, psychophysiological state and features of the adaptive characteristics of the tested children with mental retardation prove the need to create pedagogical conditions for psychocorrectional work with children of this category. To study the psychophysical and psychophysiological state, the functional indices of Sheikh-Zadeh and Kerdo were applied. For psycho-correctional work, adaptive methods of correctional and developmental gymnastic exercises were proposed. The identified risk factors for social maladaptation in younger adolescents and the proposed, psychologically based prevention and psychocorrection program were confirmed by the improvement in the psychophysiological state and quality of social adaptation of children with mental retardation.

Keywords: psychocorrection, mental retardation, younger adolescents, psychophysical and psychophysiological state, social maladaptation.

ВВЕДЕНИЕ. Задержка психического развития (ЗПР) в детском возрасте возникают по разным причинам является наиболее распространённым, но не грубым нарушением психики онтогенетического развития детей. Актуальность изучения ЗПР очень значима, как доказывают исследования дефектологов и клинических психологов, так как именно ЗПР является основной причиной академической неуспешности младших школьников [1, 2, 3].

Как мы определяем ЗПР у детей, это в первую очередь, отсутствие или низкий уровень общих знаний, низкий уровень воображения и представлений, неспособность к быстрым мыслительным операциям, слабое целеобразование и целевая направленность мыслительных и интеллектуальных операций, желание только играть.

Какова этиология возникновения ЗПР? В первую очередь, это конституциональные факторы, а также серьёзные соматические болезни, органическая неразвитость нервной системы, педагогическая запущенность, негативные условия воспитания.

Формами ЗПР являются нарушения, в основе которого находится психический и психофизический инфантилизм, выражающий низким когнитивным недоразвитием и недоразвитием речи, отчетливо прослеживающее инфантилизм эмоциональной и волевой сферы. И вторая форма ЗПР это нарушения, вызванные продолжительными астеническими и церебрастеническими состояниями [2,3].

Лебединская К. С. [2] в клинико- психолого-педагогической классификации определяет детей с ЗПР к основному объекту изучения специальных педагогов, клинических и специальных психологов, а также врачей.

Классификация Лебединской К.С. рассматривает четыре закономерности развития ЗПР: 1) ЗПР психический и психофизический инфантилизм; 2) ЗПР на основе хронических заболевания сердца, почек и других органов и систем; 3) ЗПР, возникающий в следствие длительного воздействия негативных психотравмирующих факторов и дает патологию развития личности; 4) ЗПР, возникающий на основе поражения психических функций [2, 3].

Казахстанские врачи обеспокоены нынешним психическим и эмоциональным состоянием детей, которые не могут правильно выражать свои эмоции, не могут объяснить правильно сказать те или иные слова и словосочетания. Но больше всего поражает, то, что родители таких детей абсолютно равнодушны к проблемам своих детей. Казахстанские врачи бьют тревогу: казахстанские дети стали

хуже говорить и не всегда могут изъясниться и выразить свои эмоции словами. Заторможенный процесс речи вызывают многие факторы, на которые родители не обращают внимание или не замечают в повседневной жизни.

По мнению казахстанского врача реабилитационного центра, руководителя центра детского здоровья Асылзат Сыздыковой одна из причин столь распространенного увеличения детей с ЗПР – это пагубное влияние гаджетов, недостаточное общение родителей с детьми [4]. Вопросы интеллектуальных нарушений являются основной проблемой ЗПР [5].

Представители казахстанского специального образования – известные ученые, которые на протяжении многих лет исследуют и изучают данную проблемы, а также проводят исследования и практические внедрения по разработке психокоррекционной и профилактической работе и помощи детям с категорией принадлежащей ЗПР.

По проблеме задержки речевого и психического развития, а так же методы по устранению указанных проблем мы находим в научных трудах отечественных ученых: К.Ж. Бектаевой [6], Н.Б. Жиенбаевой [7], Т.Б. Кенжебаевой [8], Л.Х. Макиной [9], В.В. Бобровой [10].

Многочисленные исследования казахстанских ученых свидетельствуют о увеличении количества детей с ЗПР, которые сопровождаются нарушением речи. Основную ответственность за такие интеллектуальные нарушения исследователи возлагают на негативное влияние социальных и микросоциальных условий, а также отсутствие правильных педагогических условий профилактической и психокоррекционной работы с детьми данной категории [10, 11].

Махаманова М.Н. [11] в своих трудах обращает внимание на своевременную раннюю всестороннюю помощь детям с ЗПР, так как такая работа окажет посильную помощь в обратимости процессов психических нарушений [11, с. 106].

В.В. Боброва [10] замечает, анализируя полученные результаты исследования, что дети с ЗПР, имеющие психофизические и психофизиологические нарушения зачастую имеют неразвитую речь, именно эти признаки становятся диагностическим параметром замедленного психического развития, и тем скорее начнется коррекционная работа, тем лучше это будет для оптимально восстановления нарушенных интеллектуальных способностей [10, с. 59].

Таким образом, проанализировав данные исследования мы приходим к выводу, что ЗПР – это особая категория, определяющая аномалию детского психического развития, которая не должна быть запущена, должна быть своевременно замечена и откорректирована как можно на раннем этапе детского развития. Достаточно развить коммуникативную компетентность у детей с возможным ЗПР и у них сразу обнаруживаются потенциальные возможности для оптимального развития [12, 13].

Ерсарина А.К. и Алмазова Т.Н. [14] описывают эффективный способ применения своих научных разработок по методологии коррекции нарушения речи, особый эффект обнаруживается при сенсомоторной коррекции детей с ЗПР и демонстрирует улучшения оптимизации психического развития.

Многими дефектологами и клиническими психологами отмечается, что при низкой сформированности сенсомоторных навыков у детей при онтогенетическом развитии велика вероятность замедленного типа психического развития. Сенсомоторный уровень – это самый важный и самый базовый уровень раскрытия психики у ребенка, и поэтому имеет важное значение целесообразность применения сенсомоторной коррекции для детей с ЗПР [14].

Вслед за развитием сенсомоторного уровня ребенок сможет освоить сенсорное восприятие в целом мира, достаточно овладеет базисными двигательными навыками и это все в комплексе стане основой для более быстрого развития других психических процессов как мышление, память, речь и интеллект.

В нашем исследовании исследовательской выборкой выступили дети с типом ЗПР психогенного генеза. Данный выбор связан с увеличением числа детей с указанным типом ЗПР. Количественно такая категория детей является самой многочисленной в популяции.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ. Целью нашего исследования является изучение особенностей и адаптации детей с замедленным типом психического развития. Выявление факторов риска социальной дезадаптации младших подростков с ЗПР. Разработка способов и

методов эффективных, психологически обоснованных профилактических и коррекционных мероприятий, направленных на помощь в социальной адаптации детям с ЗПР.

Согласно ученому Засядко К.И. [1], которая считает, что среди современных первоклассников уже наблюдаются дети признаки психофизиологической и психофизической дезадаптационной направленности. А это в свою очередь нарушения нервной системы и нервно-психической области практически во всех группах дошкольной школьных возрастов. Автор также отмечает неукоснительный рост задержки психического развития у детей, и практически нет здоровых детей, а только условно здоровые с рекомендацией срочного вмешательства для психофизической коррекции сенсомоторных, интеллектуальных, речевых и эмоциональных видов нарушений.

Известно, что в школьном возрасте сложны у детей с ЗПР начинают проявляться очень выражено, влекут за собой ухудшение функциональных резервов без того слабого состояния организма. Тотальное напряжение адаптационных резервов организма ведет к срыву адаптации, снижению физической и двигательной активности детей как в школе так и в домашней обстановке [2, 3].

Научно обоснованное управление процессом психокоррекционной, психофизической и психофизиологической коррекцией младших подростков с ЗПР проводилось на базе образовательных школ (133; 16; 116; 20) г. Алматы. В исследовании приняло участие 52 младших школьников 10-12 лет.

Использованные методы, были направлены на оценку эмоциональной составляющей – это методика тревожности Филипса и опросник Басса-Дарки. Определение ОФС - общего функционального состояния через измерение частоты сердечных сокращений (ЧСС), артериального давления, жизненной емкости легких, проба Штанге, индексы Шейх-Заде и Кердо); исследование двигательной активности - упор - присев – упор лежа, бросок мяча в цель, стоя спиной к цели, проба Ромберга [15].

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ. Полученные результаты продемонстрированы в табл. 1. Нами были получены средние значения психофизического и психофизиологического состояний младших подростков с ЗПР 10-12 лет до и после психокоррекции. Проанализированные средние значения указывают на то, что сердечно-сосудистая система младших подростков с ЗПР 10-12 лет находится в пределах физиологической нормы. Параметры же внешнего дыхания как показывают экспериментальные данные приходятся на нижний уровень возрастных норм. Используемые индексы Шейх-Заде и Кердо применены нами выявления наличия изменений функциональных возможностей организма младших подростков 10-12 лет.

Таблица 1. – Показатели психофизического и психофизиологического состояния младших школьников до и после проведения профилактической психокоррекционной работы

Показатели	Средние значения до эксперимента	Средние значения после эксперимента
Частота сердечных сокращений (ЧСС) уд./мин.	81,19±1,89	77,25±1,69
Систолическое АД, (САД), мм рт. ст.	122,95±1,78	114,25±1,19
Диастолическое АД, (ДАД) мм рт. ст.	67,43±1,96	75,75±0,83
Жизненная емкость легких. ЖЕЛ мл	2738,1±83,78	3707,5±97,79
Проба Штанге, с	32,19±1,58	58,65±1,29
Индекс Шейх-Заде	1,83±0,06	1,35±0,08
Индекс Робинсона	128,93±4,07	115,43±2,34
Индекс Кердо	19,92±1,9	22,91±2,24
Упор присев – упор лежа, очков	1,67±0,08	1,65±0,07
Бросок мяча в цель, стоя спиной к цели, очков	2,9±0,30	4,5±0,28
Проба Ромберга, с	6,95±0,45	12,8±0,37

* - $p < 0,05$

Вегетативная нервная система школьников превалирует в работе симпатической нервной системы, что указывает на напряженность адапционных резервных сил и наличия стресса у подростков с ЗПР. И это также свидетельствует о нахождении подростков в зоне пограничных и преморбидных нервных состояний. Все показатели психофизиологического характера указывают также на несоординированность действий и движений. Есть трудности в согласовании действий чтобы принять удобную комфортную позу тела для себя, тело как будто бы не слушает их, вызывая неумения дифференцировать мышечные усилия.

Теперь перейдем к описанию психологических параметров: оценка школьной тревожности определило, что присутствует общая тревожность подростков, присутствие социального стресса, наличие многих страхов, в том числе страх самовыражения и несоответствия ожиданиям родных и близких. Присутствие выражения агрессивности у подростков показывают повышенный уровень физической агрессивности – 86%; высокий уровень подозрительности или, другими словами, отсутствие доверия к людям составил 79%.

Полученные результаты, по указанным методикам показывают высокий уровень негативизма и обидчивости. Присутствие косвенной агрессии 67% свидетельствует об эмоциональной распушенности и эмоциональной незрелости, что демонстрирует невозможность контролировать отрицательные переживания и вызывают вспыльчивость в межличностных взаимодействиях.

Указанные эмоциональные нарушения необходимо своевременно корректировать, научить младших школьников контролировать свое поведение, уметь сдерживать агрессию и враждебность. Для этого необходимо развивать саморегуляцию и эмоциональную устойчивость.

По полученным результатам психофизиологического, психофизического и психологического оценки состояния младших подростков возникла необходимость проведения психокоррекционной и профилактической работы по уменьшению высокой тревожности, агрессивности и стабилизации психического и психофизиологического состояния. Для этой цели нами были использованы гимнастика и упражнения из адаптивной коррекционно-развивающей гимнастики (АКР), автором которой является Засядко К.И. [1]. Все упражнения, которые мы использовали для коррекционной работы, были направлены на устранение или выравнивание имеющихся психических эмоциональных нарушений. Выполняемые подростками упражнения вызвали развитие тонкого восприятия, умение чувствовать себя, свои ощущения и своего эмоционального состояния.

На наш взгляд все коррекционные развивающие упражнения повышали и активизировали внутреннюю энергетику детей, повышали устойчивость к негативному влиянию извне. Работа над коррекцией психического процесса – внимания, улучшило у подростков состояние внутренних потенциальных резервных механизмов. Мы через адаптивную коррекционную программу усилили внимание, умение сосредоточиться, чувствовать собственное тело, позу, понимать, где находятся ноги и руки все эти достижения привели к эмоциональной устойчивости детей.

Основной механизм в данной адаптивной коррекционно-развивающей программе – это обучению навыкам самомассажа стрессозависимых зон тела, чтобы в этих зонах не возникал мышечный напряженный панцирь, повышало работоспособность и снимало эмоциональные нарушения у детей данной категории.

В третьей части проведения коррекционной и профилактической работе применялись вибрационные упражнения в виде вибротанцев, виброупражнений и звуковибрации, в основе которых находятся естественные движения и ритм детей.

В четвертой части проведения профилактической и психокоррекционной адаптированной гимнастики находятся гимнастические упражнения, нацеленные на развитие сенсорно-моторных способностей детей данной категории.

Организация описанной адаптированной коррекционно-развивающей гимнастики проводилась нами 2-3 раза в неделю в учебном году. После многочисленных сеансов АКР мы провели повторное измерение психических, психофизиологических и психологических параметров (результаты указаны в третьей графе табл.1). Интерпретация полученных повторных результатов удивило положительной динамикой у младших подростков 10-12 лет. К примеру, показатели внешнего дыхания по пробе Штанге и жизненная емкость легких увеличилась на 75 и 25%. Полученные экспериментальные данные свидетельствуют о снижении симпатического влияния на функциональную регуляцию у

детей данной категории. Произошло положительное динамическое равновесие в отделах вегетативной нервной системы, снизился испытываемый стресс, улучшилось психоэмоциональное состояние. Повторное исследование также подтвердило, что общее эмоциональное состояние школьников стало спокойным и жизнерадостным, был устранен страх самовыражения, дети стали раскрываться, не боялись демонстрировать свои возможности, не боялись негативных оценок, научились регулировать свое поведение, оно стало менее агрессивным и негативным.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Таким образом, проведенное исследование демонстрирует высокую эффективность примененной психологической гимнастики с целью проведения профилактической и психокоррекционной работе с детьми с ЗПР. Эффективная результативность подтверждена улучшение психофизической и психофизиологической динамики. Улучшение эмоционального состояния младших подростков 10-2 лет дают нам уверенность рекомендовать данную адаптивную программу для использования в общеобразовательных школах. Педагогам и психологам необходимо обратить внимание на детей с ЗПР в контексте изменения проставляемых акцентов в работе с интеллектуальными нарушениями на личностное развитие, а также применения адаптивного коррекционно-развивающего комплекса, представленного в данной статье.

Школьные педагоги и психологи в настоящее время стали выполнять решающую оценочную роль, а также психопросветительскую и профилактическую роль в коррекции и предотвращении нарушений психофизического, психофизиологического и психического развития детей.

Список использованной литературы

1. Zasiadko K.I., Mienko I.A., Sybbotina E.A. *Dinamika pokazatelei psihofizicheskogo sostoianua podrostkov s zaderjkoi psihicheskogo razvitua pod vlianiem adaptivnoi korreksionno-razvivaiyei gimnastiki // Vestnik TGÝ – Tomsk. – 2011. – t.6. Vyp. 1. – S. 371 – 373.*
2. Lebedinskaia K.S. *Zaderjka psihicheskogo razvitua ý detei. // Prichiny anomalu razvitua ý detei. - M.: Izd-vo APN SSSR – 1984. – 120 s.*
3. Nikishina V.B., Ghlyshkova V.P. *Sravnitelnyi analiz naryshenu psihicheskogo razvitua: sindroma defitsita vnimanua s giperaktivnostyú i zaderjannogo tipa psihicheskogo razvitua v mladshem shkolnom vozraste. // Vestnik KGÝ im. N.A. Nekrasova – 2008. Tom 14. - S. 189-192. [http: inbusiness.kz](http://inbusiness.kz)*
5. Darkýlova K.N., Amirhanova G.N. *Tendentsu razvitua rannei kompleksnoi pomoi detiam s ogranichennymi vozmojnostiami v Respyblike Kazahstan (obzor naychnyh pyblikatsu za 2001–2019 gg.) // Mejdýnarodnyi jýrnal eksperimentalnogo obrazovanua. – M. - 2019. – № 6 – S. 92-96. URL: <https://expeducation.ru/ru/article/view?id=11931> (data obraenua: 07.09.2022).*
6. Bektaeva K.J., Ývalieva M.Z. *Podgotovka k obýcheniyú gramote detei s narysheniem intellekta// Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2017. № 3(50). S. 58–62.*
7. Týleybaeva A., Jienbaeva N.B. *Eksperimentalnoe izýchenie osobennostei razvitua rechi detei s intellektýalnymi naryshenuami razvitua // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2019. № 1 (56). – S. 58-65.*
8. Kenjebaeva T.B., Izmailova J.T., Kýrmanalynova R.B. *Harakteristika rechevogo naryshenua pri intellektýalnoi nedostatochnosti i napravlenie korreksionnoi raboty// Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2018. № 4 (55). S. 36–40.*
9. Makina L.H., Nýrlanbekova A.D., Týlegenova G.N. *Osobennosti igry detei doshkolnogo vozrasta s naryshenuami v razvitu // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2016. № 2 (45). S. 72–78.*
10. Bobrova V.V., Kýdarinova A.S. *Protsess podgotovki detei s doshkolnogo vozrasta s zaderjkoi psihicheskogo razvitua k obýcheniyú v shkole // Mejdýnarodnyi jýrnal prikladnyh i fyndamentalnyh issledovanu. 2015. № 11–5. S. 736–739.*
11. Mahamanova M. N., Mahamanova M. N. *Osobennosti kommýnikativnoi deiatelnosti detei s zaderjkoi psihicheskogo razvitua // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2016. № 4. – S. 106-107*
12. Sardarova Z.O. *Psihologo-pedagogicheskie aspekty formirovanua kommýnikativnoi kompetentnosti ý detei doshkolnogo vozrasta s zaderjkoi psihicheskogo razvitua // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2015. № 4 (43). –S. 60–63.*

13. Abaeva G.A., Shotybaeva L.A. Osobennosti razgovornoj rechi detei doshkolnogo vozrasta s obim nedorazvitem rechi // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2017. № 4 (51). – S. 10-17.

14. Ersarina A.K., Almazova T.N. Sensomotornaja korrektsua narýshenu psihofizicheskogo razvitiia detei doshkolnogo vozrasta s osobymi obrazovatelnyim potrebnostiami // Vestnik KazNPÝ im. Abaia. (Ser. «Spetsialnaia pedagogika»). 2017. № 3 (43). – S. 76–81.

15. Mamoichyk I.I., Ilina M.N. Pomo psihologa rebenkú s zaderjkoj psicheskogo razvitiia – SPb. – 2006. – 175 s.

МРНТИ: 15.31.31

10.51889/6678.2022.52.99.011

Л.М. Нуркасинова¹, А.К. Кулымбаева², М.И. Бағыбаева²

¹К.Сагадиев атындағы Халықаралық бизнес университет

*²Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
(Қазақстан, Алматы)*

ЖЕТКІНШЕКТЕРДІҢ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНДАҒЫ ҚИЫНДЫҚТАРЫН ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Мақалада жеткіншектердің қарым-қатынасындағы қиындықтары мәселесі қарастырылады.

Жеткіншектік жас – тұлғаның негізгі құрылымдық компоненттерін қалыптастырудағы маңызды кезең болып табылады. Бұл жаста баланың физикалық, ақыл-ой, тұлғалық, әлеуметтік тұрғыдан дамуының барлық жақтарына сапалық өзгерістер орын алады. Осы жаста қарым-қатынас мәселесі алдыңғы орынға шығады. Саналы мінез құлықтың негізінің, әлеуметтік нұсқаулардың қалыптасуы, өзін анықтау осы жас кезеңінің жаңа құрылымдары болса, қарым-қатынас жетекші іс-әрекетке айналады.

Жеткіншек үшін құрбыларының арасында беделді болу, қабылдану өте маңызды. Топқа ене алмауды, құрбыларымен қарым-қатынастағы қиындықтарды олар ауыр бастан өткереді. Қарым-қатынастың жетістігі жеткіншектік кезіндегі дамудың барлық аспектілері үшін маңызды.

Мақалада қарым-қатынастағы қиындықтары бар жеткіншектерге және осы қиындықтардың себептеріне сипаттама берілген. Жеткіншектер арасындағы қарым-қатынас қиындықтарының себептері: сөздік-экспрессивті ерекшеліктер, қарым-қатынас жүйесі және әлеуметтік-перцептивті және коммуникативті қабілеттердің дамымауы болатыны анықталған.

Түйін сөздер: жеткіншек жасы, қарым-қатынас, қарым-қатынас қиындықтары, кедергі, социометрия, эмпатия, коммуникативті қабілеттер.

Нуркасинова Л.М.¹, Кулымбаева А.К.², Бағыбаева М.И.²

¹Международный бизнес университет имени К.Сагадиева

*²Казахский национальный женский педагогический университет
(Алматы, Казахстан)*

ЭМПИРИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ТРУДНОСТЕЙ В ОБЩЕНИИ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье рассматриваются проблемы взаимоотношений подростков.

Как одна из ключевых проблем социального общества, рассматриваются коммуникативные процессы в переходном возрасте. Подростковый возраст является важным этапом в формировании основных структурных компонентов личности. В этом возрасте происходят качественные изменения

во всех сферах физического, психического, личностного и социального развития ребенка. С подросткового возраста у человека формируются отношения с другими людьми, и во многом определяется его дальнейшая судьба. Успех в общении, принятие и признание сверстников важен для всех аспектов развития в подростковом возрасте. В статье приводится описание подростков, которые имеют коммуникативные трудности в общении со сверстниками и освещаются причины этих трудностей. Причины коммуникативных трудностей у подростков: вербально-выразительные особенности, неразвитие социально-перцептивных и коммуникативных способностей, коммуникативные барьеры – рассматриваются с эмпирической точки зрения. Даются рекомендации для работников психологической службы в школе.

Ключевые слова: подростковый возраст, общение, трудности в общении, барьер, социометрия, эмпатия, коммуникативные способности.

L. M.Nurkasimova¹, A. K.Kulymbaeva², M.I.Bagibaeva²

¹K. Sagadiyev University of International Business

*²Kazakh National Women's Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan)*

AN EMPIRICAL STUDY OF COMMUNICATION DIFFICULTIES IN ADOLESCENCE

Abstract

The article deals with the problems of adolescent relationships. As one of the key problems of social society, communication processes in the transitional age are considered. Adolescence is an important stage in the formation of the main structural components of personality. At this age, qualitative changes occur in all areas of the child's physical, mental, personal and social development. From adolescence, a person forms relationships with other people, and his future fate is largely determined. Success in communication, acceptance and recognition of peers is important for all aspects of development during adolescence. The article provides a description of adolescents who have communication difficulties in communicating with peers and highlights the causes of these difficulties. The causes of communicative difficulties in adolescents: verbal and expressive features, underdevelopment of social-perceptual and communicative abilities, communicative barriers are considered from an empirical point of view. Recommendations are given for workers of psychological service at school.

Keywords: adolescence, communication, communication difficulties, barrier, sociometry, empathy, communication skills.

Кіріспе

Адам қоғамда өмір сүретін тіршілік иесі болғандықтан, қарым-қатынассыз оның қалыптасып, дамуы, табысты еңбек етіп, өз мүмкіндіктерін жүзеге асыруы мүмкін емес. Кең мағынада қарым-қатынас адамдар арасындағы түрлі байланыстардың жиынтығын білдіреді. Ол – әрбір индивидтің тұлға ретінде қалыптасуының міндетті шарты. Олай болса қарым-қатынас адамды толық түсінуге, оның рухани адамгершілік қасиеттерін, дамуын, жетілуін және индивидуалды психологиялық ерекшеліктерін білуге мүмкіндік туғызады.

Жеткіншек жасы – балалық пен есейудің арасындағы өтпелі жас кезеңі. Бұл кезең баланың физикалық, ақыл-ой, тұлғалық, әлеуметтік тұрғыдан дамуының барлық жақтарына сапалық өзгерістер әкеледі. Саналы мінез-құлықтың негізінің, әлеуметтік нұсқаулардың қалыптасуы, өзін анықтау осы жас кезеңінің жаңа құрылымдары болса, қарым-қатынас жетекші іс-әрекетке айналады.

Жеткіншек үшін құрбыларының арасында беделді болу, қабылдану өте маңызды. Топқа ене алмауды, құрбыларымен қарым-қатынастағы қиындықтарды олар ауыр бастан өткереді. Осы жаста өзін анықтау, адекватты өзіндік бағалау, «Мен кімін, Мен қандаймын және Мен кім болам» деген сұрақтар мазаландыратын жеткіншектер үшін, осы сұрақтарға жағымды жауаптар қалыптастыратын қарым-қатынастың тиімділігін арттыру үшін, дағдарыста жүрген жасөспірімдерге көмек беру үшін қарым-қатынастағы қиындықтарды жан-жақты зерттеу орынды. Бірқатар еңбектерде қиын қарым-

қатынас жағымсыз, сәтсіз, бұзылған, дискомфортты қарым-қатынас ретінде сипатталады. Кеңестік психологияда қарым-қатынас қиындықтарының субъективті факторларына назар қойылып, жағымсыз қарым-қатынас нәтижесінде туындайтын күйлерді сипаттау дәстүрге айналған. Ондай күйлер: қанағаттанбау, мазасыздану, дискомфорт, эмоциялық жайсыздық, өзін еркін сезіне алмау. А.А. Бодалев, Г.А. Ковалев сынды ғалымдар қарым-қатынастың субъективті қиындықтары салдарынан – мақсатына жете алмау, мотивтерінің қанағаттандырылмауы, керекті нәтижені ала алмау сияқты объективті бұзылыстар туындайды деп көрсеткен [1, б.20-23]. Теориялық талдау нәтижесінде, қиын қарым-қатынас мәселесінің:

- өзара әрекеттестік жағдайында, әлеуметтік қарым-қатынас жағдайында орын алатын әлеуметтік психологиялық феномен ретінде; мақсат пен нәтиженің, таңдап алынған модель мен процестің барысының сай келмеуінде көрінетін объективті процесс ретінде;

- қажеттіліктердің, мотивтердің, қанағаттандырылмауы, тұлға ішілік конфликтілер, когнитивті және эмоциялық диссонанс негізінде туындайтын адамның субъективті бастан кешірулері ретінде қарастырылатыны байқалды.

Қарым-қатынастағы қиындықтар орыс ғалымдары В.А. Лабунская, В.Н. Куницина, Е.В. Цуканова, Г.А. Ковалева, А.А. Бодалев зерттеулерінде қарастырылған. Бұл зерттеулер психологиялық барьер туралы Б.Д. Парыгиннің идеяларына сүйенеді. Б.Д. Парыгин психологиялық кедергі адамның әрекеттерінің эмоционалды-интеллектуалды мүмкіндіктерін шектеуші процестер, күйлер, қасиеттер, жеке адамның бағдарларының, нұсқауларының жүйесі ретінде қарастырған. Бұл анықтамадан қарым-қатынастағы қиындықтардың ішкі себептерін байқауға болады [2,б.120]

Психотерапевтік әдебиеттерді талдау нәтижесінде, әлеуметтік бағдарлы терапия бағыттарында қиын қарым-қатынас мәселесі фундаменталды мәселелердің бірі, және адамдар арасындағы қарым-қатынас қиындықтарының себептерін анықтауға ұмтылыс жасалынады.

Шетелдік әдебиеттерде қиын қарым-қатынас дегенде бірлескен әрекет пен қарым-қатынаста орын алатын кез-келген мәселелі өзара әрекеттестіктерді қарастырады: түсініспеушілік, қатынастарды ұзу, дифицитарлы қатынастар т.б. Қарым-қатынастағы қиындықтарға арналған шетелдік ғалымдардың зерттеулерінде қиындықтардың себептерін тұлғалық детерминанттармен байланыстырады. Бірқатар жұмыстарда коммуникативті компетенттіліктің болмауы, қарым-қатынас жасау мотивтері мен тілектерінің жоқтығы, негативті эмоциялық күйлердің басымдылығы, тұлға ішілік конфликтілер қарым-қатынас қиындықтарының детерминанттары ретінде қарастырылады [3,б.5].

Психоаналитикалық бағыт алғашқылардың бірі болып, тұлғааралық қарым-қатынасты түсіндіріп, себептерін адам тұлғалығының қалыптасып даму ерекшеліктерінен іздестірді. Олар қарым-қатынастағы қиындықтарды адамның ішкі жан дүниесіндегі қайшылықтармен, қоршаған ортамен әрекеттесу қажеттіліктерінің қанағаттандырылмауымен, тілек пен міндет арасындағы қайшылықтармен, қорғаныс механизмдерінің іске қосылуымен түсіндіреді [4,б.150]. Қорғаныс механизмдері қиын қарым-қатынас жағдайынан шығу амалы ретінде бағаланады, «қорғаныс механизмдері бұл, шектен тыс шыдатпайтын, мазасыздықты төмендету үшін Эго қабылдауға мәжбүр болатын арнайы тәсілдері» [5,б.120].

Психоанализ қарым-қатынастың психологиялық қиындықтарының туындауын санадан тыс факторлармен байланыстырды, және барлық қиындықтардың түп негізі ата-ана мен бала арасында қалыптасқан қатынастар жүйесінде жатыр деп санайды. Жақындарымен қарым-қатынас кезінде негізгі әлеуметтік қажеттіліктердің қанағаттандырылмауы комплекстердің қалыптасуына әкеледі. Мысалы, әлеуметтік қажеттіліктердің қанағаттандырылмауынан мазасыздық, агрессия, өкпелеу, кінәлылық сезімі сияқты қарым-қатынас қиындықтарының себептері не салдарлары болып табылатын мінез-құлықтар дамиды. Өзін жетілдіруге, жоғары болуға деген қажеттіліктердің қанағаттандырылмауынан тұлғаішілік конфликтілер дамиды және оның негізінде қызғаныш, күманшылдық, жек көру сияқты тұлға қырлары қалыптасады.

Қарым-қатынас қиындықтарының тұлғалық себептерін түсінуде К.Хорни мен Э.Фромм еңбектері маңызды. К.Хорни пікірінше, әлеуметтік қажеттіліктердің қанағаттандырылмауынан тұрақты мазасыздану күйі орнайды, ол тұлғаның және тұлғааралық қатынастардың бұзылуының ірі факторы. Э.Фромм зерттеулерінде «қиын қарым-қатынас» термині кездеспейді, ол «деструктивті мінез-құлық» терминін қолданады. Бірақ деструктивті мінез-құлық ерекшеліктері қиын қарым-

қатынас сипаттарына келеді. Э.Фромм пікірінше, қазіргі заман адамы үнемі басқаларға тәуелділік, өзінің әлсіздігі, толыққанды еместік, әлеуметтік қауіпсіздіктің жоқтығы сезімдерін бастан кешеді, сондықтан да ол қарым-қатынаста деструктивті, қарым-қатынас алдында жағымсыз эмоцияларды бастан кешіреді [6, б.100].

Сонымен, психоаналитикалық бағыт шеңберінде қиын қарым-қатынас саналануы төмен тұлға ішілік конфликтілерден туындайды, ол конфликтілер әлеуметтік қажеттіліктердің қанағаттануы орын алмаған бала-ересек адам қатынастарынан туады.

Э.Берн қарым-қатынастардағы қиындықтардың себебі ретінде – қарым-қатынас серіктерстіктерінің рольдік позицияларының адекватты емес болуын қарастырады. Трансактілі анализ теориясы бойынша, адам қарым-қатынаста «ата-аналық» позицияны қалап, басқалардан доминантты болуға тырысса, ол қарым-қатынастағы қиындықтарға кездеседі [7,б.35].

Гуманистік бағыттағы психологияда қарым-қатынас тиімділігіне әсер ететін тұлғалық ерекшеліктер мәселесінде бастан кешулер мен олардың көрінуіндегі конгруенттілік, эмпатия, қабылдау, өзіндік актуализация, өзін анықтау және экзистенционалды қажеттіліктер (өмір мағынасын іздеу, өзіндік актуализацияға, өзін тануға қмтылыстар т.б.) қарастырылады. Осы тұлғалық сипаттамалардың болмауы қарым-қатынастың қиындықтарының туындауының себептері болады.

Экспрессивті және сөйлеу компоненттері адамдардың бір-біріне қатынасының, күйлерінің, қарым-қатынас кезіндегі бастан кешулерінің, статустық позицияларының, тұлғалық қасиеттерінің көрсеткіштері ретінде алынады. Яғни экспрессивті компоненттер қарым-қатынас қиындықтарының объективті көрсеткіштерінің ролінде болады, себебі олар көзге көрініп тұрғандықтан ғана емес, олар тұлғалық құрылым болғандықтан, олардың көріну формасы болғандықтан. Адамның экспрессивті көріністеріне, статустық рольдік сипаттамаларына, қатынастар жүйесіне әсер ету арқылы олардың тұлғааралық қарым-қатынастарындағы қиындықтарды жеңіп, оны табысты ете алмаймыз. Қарым-қатынаста қиындық тудыратын тұлғалар басқалардан экспрессияның дисгармониясында көрінетін тұлғашылық конфликтілері, экспрессиялық жинағының қаталдығы, мінез-құлқындағы ішкі және сыртқының сәйкестілігі дәрежесі бойынша, күйлері қатынастарының ұғынылуы бойынша ерекшеленеді.

Қарым-қатынастағы қиындықтар туындауының өзіндік себептері, салдарлары және қарым-қатынасқа түсушілердің қиындықтарды тудыратын ерекшеліктері бар.

Қарым-қатынас қиындықтарының себептерін төмендегідей классификациялауға болады:

объективті – нақты өзара әрекеттестіктен туындайды; субъективті – тұлға мен топ әрекетінің түрлі аспектілеріне қатысты (топтағы динамикалық процестер, топ мүшелерінің мәдени-психологиялық ерекшеліктері);

алғашқы ретті – топтың құралуының алғышарттары, тарихы және олардың басқа топтармен қатынастары; екінші ретті – түрлі психогенді және социогенді әсерлердің туындауы;

ұғынылған және қарым-қатынас жағдайында анық байқалады; саналанбаған; адамның ойында қалыптастырылған, бірақ шынай түрде жоқ;

жағдайлық және тұрақты;

мәдениет аралық және мәдени ерекшеліктік;

жастық және жыныстық, гендерлік;

индивидуалды-психологиялық, тұлғалық, әлеуметтік-психологиялық;

когнитивті–эмоциялық (түсініктер, көзқарастар, стереотиптер, нұсқау, көңіл-күй, құндылықтық бағдарлар) және мотивациялық, инструменталды (қарым-қатынас дағдылары, этикет ережелері, норма, ғұрыштар т.б.);

қарым-қатынастың құрылымдық компоненттері (әлеуметтік-перцептивті, коммуникативті, интерактивті);

вербалды және вербалды емес.

Сонымен, қарым-қатынастағы қиындықтар психологиясында қиын субъекті сипаттау үшін төмендегідей тұлғалық психологиялық ерекшеліктер қолданылады: бағыттылық, нұсқау, құндылықтық бағдарлар, тұлғаның қатынастарының жүйесі, өзара әрекеттестік стильдері, әлеуметтік перцептивті құрылымдар, коммуникативті дағдылар мен іскерліктер, тұлғаның рөлдік статустық

ұстанымдары, және мінез-құлықтың қабылданған нормаларға сай келуі. Төмендегі кестеде (кесте 1) қарым-қатынастарында қиындықтары бар адамдардың сипаттамалары берілген [8,6.35].

Кесте 1. Қиын қарым-қатынас субъектісінің әлеуметтік психологиялық және психологиялық сипаттамалары

қарым-қатынас субъектісін сипаттаудың критерийлері	қиын қарым-қатынас субъектісінің сипаттамалары
1	2
бағыттылық, нұсқаулар, құндылықтық бағдарлар, қатынастар	өзін құнсыздандыру, өзіне сенбеушілік; үстіртін, әлсіз, ұғынылмаған, қайшылықты қатынастар; монологтық, авторитарлы, объектілі, эгоцентрикалық, манипулятивті бағыттылық
мотивациялық қажеттіліктің жағы	қолдау алу, жетістікке жету сияқты сыртқы мотивтер; өзіндік қажеттіліктердің қанағаттандырылмауы; басқаның әлеуметтік қажеттіліктерін қанағаттандыруға деген ұмтылыстардың болмауы
эмоциялық еріктік сипаттар	эмоциялық тұрақсыздық, көңіл күйдің тезөзгерісі, суықтық, қызбалық, көрнекіліктің төмен болуы, оқшаулану, апатия, жағымсыз эмоциялардың басым болуы, өзін қадағалау деңгейінің төмендігі.
әлеуметтік қабілеттер	басқа адамды түсіну, эмпатия, эмоциялық сезімталдылық, байқағыштық қабілеттерінің, мінез құлықты болжау қабілеттерінің төмендігі
тұлғаның әлеуметтік психологиялық қасиеттері	ұяңдық, тұйықтық, өзіне сенімсіздік, «Меннің» әлсіздігі, инициативаның төмендігі, көргенсіздік, тәрбиесіздік, наным сенімдер, стереотипті түсініктер, күдікшілдік, іші тарлық, өзімшілдік, шыдамсыздық, шектен тыс жоғары талаптар қою
қарым-қатынас іскерліктері мен дағдылары, амалдары	өз ескертулерін түсіндіре алу, әңгімені ұстап тұру және тоқтату, сөздерін адекватты формада жеткізу, кері байланыс жасау дағдыларының жоқтығы; тыңдаудан гөрі сөйлеуге ұмтылыс, әңгімедегі паузаларының ұзақтығы, экспрессияларының сөздеріне сәйкес келмеуі, дистанцияларының бұзылуы; қорқыту, бопсалау, жалған сөйлеу; қорғану қашу, агрессивті құнсыздандыру, анықтаушы қадағалаушы, формалды сыпайы стратегиялар
роль, статус	рөлдік күтімдердің бұзылуы, топтан тысқары шығарылған,
әлеуметтік мәдени нормалар	адамгершілік эталондардың жоқтығы, инфантильдігі, моральдық және адамгершілік этикалық нормаларды бұзу, ескермеу
түрөзгертуші белсенділігі: а) бағыттылығы ә) қарқындылығы б) сапасы в) субъективті салдарлары г) объективті салдарлары	өзіне және басқаларға қарсы әр түрлі дезадаптация, деградация, бұзу, құрту әлеуметтік қажеттіліктер фрустрациясы, эмоциялық мәнді байланыстарды үзу, тұлға ішілік күйзелістерді қалыптастыру, өзін және басқаларды түсінуінің бұрмалануы, орынсыз эмоциялар таныту, эмпатияның төмен болуы сөзге келіп қалу, қақтығыстар, мақсатқа жете алмауға байланысты, қажетті нәтиже ала алмауға байланысты конфликтілер, тұлға дамуының бұзылуы

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

Зерттеу жұмысында жеткіншектердің қарым-қатынастағы қиындықтардың себебін анықтау және қарым-қатынасы қиын жеткіншектерге сипаттама беруді мақсат еттік. Зерттеуге 13-14 жас аралықтарындағы 7-8 сынып оқушылары қатысты, олардың жалпы саны 55 жеткіншек. Қарым-қатынаста қиындықтары бар балалардың, қиындықтың туындауына әсер ететін өзіндік ерекшеліктері бар деп санаймыз. Зерттеу мақсат міндеттеріне сай Социометрия, «Қарым-қатынас субъектілерінің әлеуметтік психологиялық сипаттамалары» сұрақтамасы, Шутцтың «Тұлға аралық қатынастар сұрақтамасы», А.Мегибан Н.Эпштейннің «Эмпатияны анықтау әдістемесі» және «Коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттер» сұрақтамасы таңдап алынды.

Нәтижелер

Социометрия әдістемесі көмегімен топтағы қарым-қатынас және топтың жұлдыздары, қалаулылары шеттетілгендері мен оқшауланғандары анықталады. Біздің пікірімізше топтан шеттетілгендер мен оқшауланғандардың қарым-қатынастарында қиындықтары бар. Олардың осы статусқа енгені де сол себепті деп ойлаймыз. Мұны анықтау үшін оқшауланғандар мен шеттетілгендерді эксперименттік топқа, ал жұлдыздар мен қалаулыларды бақылау тобына біріктіріп, қарым-қатынас субъектісінің әлеуметтік психологиялық сипаттамалары әдістемесі жүргізілді. Әдістемені В.А. Лабунская қалыптастырған. Әдістеме көмегімен қарым-қатынас субъектісінің қандай қырлары онымен қарым-қатынасты қиындататынын анықтауға мүмкіндік береді. Сұрақтамада 68 қарым-қатынас субъектісінің сипаттамасы беріледі. Зерттелуші осы сипаттамалардың серіктесінің бойында кездесуі онымен қарым-қатынасты қаншалықты қиындататынын бағалауы тиіс. Сұрақтамада қарым-қатынас сипаттамалары бес топқа біріктірілген. Бірінші топ, серіктестердің экспрессивті-сөздік ерекшеліктері. Екінші топ, серіктестердің әлеуметтік-перцептивті ерекшеліктерін сипаттайды. Үшінші топ, серіктестердің бір-біріне деген қатынастарын сипаттайды. Төртінші топ, бірлескен әрекеттерді ұйымдастыра алу қабілеттерін ашатын пайымдаулардың тұрады. Бесінші топ, қарым-қатынас қиындықтарының туындауына қатынастар қарқыны, серіктестерінің саны, бақылаушылардың болуы, жас жыныс, статус сияқты көрсеткіштердің әсері туралы түсінік береді. Топтық көрсеткіштерді сәйкестендіре отырып, «қарым-қатынаста қиын серіктес портретін» қалыптастыруға болады. Әдістеме жүргізілмес бұрын зерттелушілерге «Сыныптастарыңның ішінен қарым-қатынасқа түсуде қиындықтар тудыратын оқушыны таңдап ал» деген тапсырма берілді. Бұл сұрақ жауап ретінде таңдалған оқушылардың социометриялық статусының үлесін қарастыратын болсақ, таңдаудың 61% оқшауланғандардың, 23% шеттетілгендердің, 15% қалаулылардың үлесіне келді. Статустар арасындағы бір-бірін таңдауын төмендегі кестеде көрсетілген (2 кесте).

Кесте 2.

Статустардың өзара таңдау матрицасы

	жұлдыздар	қалаулылар	шеттетілгендер	оқшауланғандар
жұлдыздар	-	-	2	7
қалаулылар	-	-	5	7
шеттетілген	-	1	3	8
оқшауланған	-	7	4	11
%	-	15%	24%	61%

Осы таңдалған сыныптастарымен арадағы қарым-қатынастағы қиындықтарды Лабунская әдістемесінің сұрақтары бойынша бағалау ұсынылды.

Талқылау

Жалпы алғанда жеткіншектердің қиын қарым-қатынас субъектілерін сипаттайтын болсақ, ең алдымен бұл қиындықтар экспрессивті-сөздік ерекшеліктерге байланысты туындайтыны анықталды. Қарым-қатынас партнерінің әңгімелесу кезінде ұзақ үнсіздіктері, қатты не тым ақырын сөйлеуі, бет мимикасының аздығы, көзге тіке қарамауы онымен қарым-қатынасты қиын деп бағалауға негіз болды. Екіншіден, партнердің сөздік қатынастары да қарым-қатынасты қиындатады, әсіресе, менсінбеушілік, күдікшілдік, доминанттылық, өзімшілдігі. Үшінші орында қарым-қатынас дағдылары-

ның қалыптасуының әсері жоғары. Партнердің көп сөйлеуі, сөзді бөлуі, сырт келбет бойынша қатынас жасауы онымен қарым-қатынас жасауына әсер етеді.

Әр түрлі статустағы оқушылардың бір бірін қиын қарым-қатынас субъектілері ретінде бағалауы төмендегі кестеде ұсынылады (3 кесте).

Кесте 3.

Түрлі статустағы оқушылардың бір бірін қиын қарым-қатынас субъектілері ретінде бағалау кестесі

	қалаулылар	шеттетілгендер	оқшауланғандар
жұлдыздар		ЭС: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы; Дағды: өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау;	ЭС: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы; Дағды: өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау;
қалаулылар		ЭС: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы; Дағды: өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау;	ЭС: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы; Дағды: өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау;
шеттетілген		ЭС: бет бейнесі мен айтып тұрған сөзінің сай келмеуі, шектен тыс артық қозғалыстары; ӘП: өзін басқа адамдардың орнына қоя алмауы, екінші адамды түсіне алмауы; Дағды: тыңдаудан гөрі көп сөйлеуі, сөзді бөлу	ЭС: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы; Дағды: өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау;
оқшауланған	сөздік қатынастар: менсінбеушілік, жоғарыдан қарауы, сенбеушілік қатынасы; ӘП: бөлінуге бейімділігі, сырт келбеті бойынша бағалауы; Дағды: басым болуға ұмтылысы Шарт: басқа адамдардың болуы	ЭС: қатты сөйлеу, жақын ара қашықтық; ӘП: Өзін басқа адамның орнына қоя алмау; Дағды: сөзді бөлу, тыңдаудан гөрі көп сөйлеу; Шарттары: көңіл күй, Уақыттық алшақтық	ЭС: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы; Дағды: өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау;
%	15%	24%	61%

Кестеде оқшауланғандардың қалаулыларды бағалауында олардың сөздік қатынастары, әлеуметтік перцептивті ерекшеліктері және қарым-қатынас дағдылары қарым-қатынастың қиындығының

себебі болатындығы көрсетіледі. Ал, оқшауланғандар мен шеттетілгендермен қарым-қатынас қиындықтары олардың экспрессивті-сөздік ерекшеліктеріне және қарым-қатынас дағдыларының қалыптаспауына байланысты екені анықталды.

Қиын қарым-қатынас себептері ретінде алынған тұлғалық ерекшеліктердің қарым-қатынасы қиын балалардың бойында көрінуін анықтау үшін Шутцтың «Тұлға аралық қатынастар сұрақтамасы», А.Мегрибан Н.Эпштейннің «Эмпатияны анықтау әдістемесі», «Қатынастағы коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттер әдістемесі» (КОС) әдістемелері жүргізілді.

Шутцтың тұлғааралық қатынастар сұрақтамас тұлғаның қарым-қатынастағы қатынас орнату тенденцияларын анықтауға мүмкіндік береді. Әдістеме көмегімен анықталатын қатынастардың алты тенденциясы бар:

Ie – басқа адамдардың қасында болу тенденциясы;

Iw – басқа адамдардың оған қызығушылық танытып, өз ортасына қабылдауын қалау;

Се – басқа адамдармен қатынастарды қадағалап отыру тенденциясы;

Cw – қарым-қатынаста басқаларға бағыну тенденциясы;

Ae – басқалармен жақын қатынас орнату тенденциясы;

Aw – басқалардың онымен терең эмоциялық қатынастар орнатуын қажетсіну.

Әр тенденция жоғары және төменгі көрсеткіштері бойынша екіге жіктеледі.

Шеттетілгендер мен оқшауланғандардың басқа адамдар арасында болуға ұмтылыс тенденциясы (Ie) бойынша көрсеткіштері төмен болды. Яғни олар басқа адамдардың арасында өздерін ыңғайсыз сезінеді, сондықтан қарым-қатынастан қашуға бейім. Эксперименттік топ зерттелушілері басқалардың назарында болуға деген ұмтылыс шкаласы (Iw) бойынша көрсеткіштері бақылау тобымен салыстырғанда төмен. Бұл олардың аз адамдармен қарым-қатынасқа түсуге бейімділігін білдіреді. Басқалармен қарым-қатынасты қадағалау тенденциясы (Ce) бойынша оқшауланғандар мен шеттетілгендердің көрсеткіштері төмен, бұл олардың маңызды шешім шығарып, жауапкершілікті өз мойнына алудан қорқатындықтарының белгісі. Қарым-қатынаста бағынышты болу тенденциясы (Cw) бойынша зерттелушілер аралық көрсеткіштер байқатты. Жеткіншектерде бағыныштылықтың да бар екенін, өзін қадағалап отыруды қаламайтындығын да білдіреді. Дегенмен, оқшауланғандар топ пікіріне тәуелсіздігі қалаулыларға қарағанда жоғарырақ болды. Басқа адамдармен жақын қарым-қатынас қалыптастыруға бейімділік тенденциясы бойынша (Ae) эксперименттік топ зерттелушілері төмен балл жинады. Бұл олардың жақын қарым-қатынас орнатуда өте сақ болатынын білдіреді. Басқалардан терең эмоциялық қатынастар күту шкаласы (Aw) бойынша эксперименттік топ зерттелушілері жоғары көрсеткіштерге ие болды. Олар басқалардың олармен терең эмоциялық қатынастар орнатуын күтетінін білдіреді.

Бақылау тобының Шутц әдістемесі шкалаларының көрсеткіштері: тұлғааралық қатынастар бойынша жұлдыздар мен қалаулылар жоғары балл жинады. Басқа адамдар қоғамында болуға ұмтылыс шкаласы бойынша (Ie), жоғары көрсеткіштер олардың басқалар арасында өздерін жақсы сезініп, адамдар қоғамында болуға ұмтылатындықтарының белгісі. Басқалардың оған қызығушылық танытып, өз топтарына қабылдау тілектері шкаласы бойынша (Iw) жоғары балл, жұлдыздар мен қалаулылардың топқа еніп, онда қабылдануға деген тілектерінің күшін білдіреді. Басқа адамдармен қарым-қатынасты қадағалау (Ce) қажеттіліктері бойынша ортадан жоғары көрсеткіштер, бақылау тобы зерттелушілерінің топ жетекшісі болуға, жауапкершілікті өз мойнына алуға даярлығын білдіреді. Қарым-қатынаста бағынышты болу тенденциясы (Cw) бойынша зерттелушілер аралық көрсеткіштер байқатты. Жеткіншектерде бағыныштылықтың да бар екенін, өзін қадағалап отыруды қаламайтындығын да білдіреді. Басқалармен жақын қарым-қатынас орнату тенденциясы (Ae) бойынша жоғары көрсеткіштер, жұлдыздар мен қалаулылардың жақын қатынас орнатуға бейімділігін білдіреді. Басқалардың олармен терең эмоциялық қатынастар орнатуын қажетсіну шкаласы (Aw) бойынша бақылау тобының зерттелушілері эксперименттік топпен салыстырғанда төмен көрсеткіш берді. Бұл олардың терең эмоциялық қатынастар орнатуда сақтығын білдіреді.

А.Мегрибан, Н.Эпштейннің әдістемесі эмоциялық қолдау көрсетуге қабілеттілік, басқаның сезімдерін дұрыс түсіне алуға қабілеттілік сияқты эмпатияның эмоциялық құраушыларын зерттеуге арналған. Эмпатия – рефлексияның, әлеуметтік сезімдердің, қарым-қатынасқа бағыттылықтың, адамгершіліктік құндылықтық бағдардың, әлеуметтік интеллектінің, басқаларға деген қатынас

жүйесінің, әлеуметтік қажеттіліктер жүйесінің жоғары дәрежеде дамығандығын білдіретін тұлғалық қабілет және қасиет ретінде қарастырылады. Зерттеу нәтижелері бойынша тұлғаның басқа адамдардың бастан кешулеріне эмоциялық ортақтаса алу қабілеттерінің көріну дәрежесі анықталады.

Егер эмпатияны тұлғалық фактор ретінде қарастыратын болсақ, оның қарым-қатынасында қиындықтары бар балалар мен табысты қарым-қатынас жасайтын жеткіншектердің бойындағы көріну дәрежесі әр түрлі болуы керек. Зерттеу нәтижелері бойынша эксперименттік топ зерттелушілерінің эмпатия дәрежесі орта және ортадан төмен көрсеткіште болды, бақылау тобы зерттелушілерінің нәтижелері ортадан жоғары екенін анықтадық.

Қарым-қатынастың табысты болуы үшін, ашықтық, жаңа байланыстарға тез түсе алу, адаммен тең серіктес ретінде қатынас жасай алу, бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыра алу, топтық әрекеттер үшін жауапкершілікті ала алу сияқты қабілеттер де маңызды, оларды коммуникативті және ұйымдастырушылық қабілеттер деп атаймыз. Бұл қабілеттер дәрежесін анықтау үшін «Қарым-қатынастағы коммуникативтік және ұйымдастырушылық қабілеттер әдістемесі» қолданылады. Бұл әдістеме нәтижесі бойынша эксперименттік топ зерттелушілерінің көрсеткіштері бақылау тобымен салыстырғанда төмен болды.

Қорытынды

Сонымен, жеткіншектердің тұлғааралық қарым-қатынасы қиын партнерлерінің типтік бейнесін қалыптастыруға болады: дауысының ақырындығы, әңгімелесуде үнсіздігі, көзге тіке қарамауы, мимикасының аздығы, бет-бейнесі мен айтып тұрған сөзінің сай келмеуі, шектен тыс артық қозғалыстары, өз ойларын негіздей алмауы, қарым-қатынастан шыға алмау, тыңдаудан гөрі көп сөйлеуі, сөзді бөлу, өзін басқа адамдардың орнына қоя алмауы, екінші адамды түсіне алмауы, бөлінуге бейімділігі, сырт келбеті бойынша бағалауы, менсінбеушілік, жоғарыдан қарауы, сенбеушілік қатынасы, басым болуға ұмтылысы, басқа адамдардың болуы жеткіншектердің өзара қарым-қатынастарын қиындатады.

Шеттетілгендер мен оқшауланғандар басқа адамдардың арасында өздерін ыңғайсыз сезінеді, сондықтан қарым-қатынастан қашуға бейім, олардың аз адамдармен қарым-қатынасқа түсуге бейім, маңызды шешім шығарып, жауапкершілікті өз мойнына алудан қорқу тән, олардың бойында бағыныштылықтың да және өздерін басқалардың қадағалап отыруды қаламайтындығы бар екені анықталды, олардың жақын қарым-қатынас орнатуда өте сақтығы, басқалардың олармен терең эмоциялық қатынастар орнатуын күтетіні анықталды.

Қарым-қатынасында қиындықтары бар балалардың қарым-қатынас қабілеттерінің (эмпатия, коммуникативті және ұйымдастырушылық) де төмен болатыны анықталды. Зерттелушілердің рефлексиясының, әлеуметтік сезімдердің, қарым-қатынасқа бағыттылықтың, адамгершіліктік-құндылықтық бағдардың, әлеуметтік интеллектінің, басқаларға деген қатынас жүйесінің, әлеуметтік қажеттіліктер жүйесінің жоғары дәрежеде еместігі; эмоциялық қолдау көрсетуге қабілеттілік, басқаның сезімдерін дұрыс түсіне алуға қабілеттілік сияқты эмпатияның эмоциялық құраушылары орта және ортадан төмен екендігі; ашықтық, жаңа байланыстарға тез түсе алу, адаммен тең серіктес ретінде қатынас жасай алу, бірлескен іс-әрекетті ұйымдастыра алу, топтық әрекеттер үшін жауапкершілікті ала алу сияқты қабілеттер де жеткілікті дәрежеде дамымағандығы анықталды. Адам бойында бұл қабілеттердің болмауы, немесе төмен болуы оның қарым-қатынастағы табыстылығына міндетті түрде әсер етеді.

Жеткіншектермен қарым-қатынас мәселелері бойынша түзету дамыту жұмыстарын жүргізу маңызды. Зерттеу нәтижесінде анықталған қарым-қатынасында қиындықтары бар жеткіншектердің эмоциялық күйлері, тұлғалық ерекшеліктері, қарым-қатынас қабілеттерінің ерекшеліктерін олармен жүргізілетін психологиялық көмек жұмыстарында негізге алынуы керек

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

References:

1. *Labýnskaia V.A. Psihologua zatrydnennogo obenua. – M., 2001. – 20-23 s.*
2. *Parygin B.D. Anatomua obenua. SPb, 1999. – 120 s.*
3. *Grigoreva M.N. Vospruatie prichun trydnostei obenua starsheklasnikami / Avtofef...k.ps.n. – M., 1989. – 5 s.*

4. Baýbaeva M.I., Bersýgirova T.E., Qulymbaeva A.K. Bastayysh synyp oqyshylarynyń qarym-qatynasynda kezdesetin qyndyqtar // Qazmemqyzpý HABARSh YSY №6, – Almaty, 2016. – 150 b.
5. Bapaeva M.Q., Abeýova I.A., Bapaeva S.T. Tulǵa pshologuasy. – Almaty, 2010. – 120b.
6. Z.Hel, K.Zigler Teorua lchnosti M, 1999. -100s.
7. Bern E. Igray v kotorye igrayt lydi. Psihologua chelovecheskih vzaimootnoshenu. – M., 1998. – 35 s.
8. Labýnskaia V.A. Psihologichesku portret sybekta zatrydnennogo obenua // Psihologichesku jýrnal №5. – M., 2003. – 35 s.

МРНТИ: 15.81.43

10.51889/5738.2022.28.75.012

Аксакалова Ж.К.¹, Аксакалова М.К.²

¹ *Казахский национальный педагогический университет им. Абая
Алматы, Казахстан*

² *Казахский национальный женский педагогический университет
Алматы, Казахстан*

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЯЗЫКОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ У БУДУЩИХ ОФИЦЕРОВ

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема успешного развития коммуникативной компетентности курсантов в условиях военного образования: уделяется внимание развитию языковых компетенций как составляющей коммуникативной компетентности будущих офицеров. Актуальность исследования определяется возрастающей потребностью общества, армии в специалистах - военнослужащих, обладающих соответствующими компетенциями, прежде всего коммуникативными и языковыми, которые позволяют эффективно действовать в поликультурной среде и определением целостного понимания феномена коммуникативной компетентности и его развития в поликультурной среде.

Была проведена диагностика языковых компетенций у будущих офицеров военного вуза, которая показала недостаточный уровень сформированности языковой компетенции и, следовательно, коммуникативных навыков. Результаты проведенного исследования свидетельствуют о необходимости дополнительных мер, с целью повышения уровня сформированности языковой компетенции.

Ключевые слова: коммуникация, общение, коммуникативные компетенции, языковые компетенции, коммуникативные навыки.

Ақсақалова Ж.Қ.¹, Ақсақалова М.К.²

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

² *Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

БОЛАШАҚ ОФИЦЕРЛЕРДЕ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТІ ДАМУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдапта

Бұл мақалада әскери білім беру жағдайында курсанттардың коммуникативтік құзыреттілігін табысты дамыту мәселесі қарастырылады. Болашақ офицерлердің коммуникативтік құзыреттілігінің құрамдас бөлігі ретінде тілдік құзыреттіліктерді дамытуға көңіл бөлінеді. Зерттеудің өзектілігі

қоғамның, армияның көпмәдениетті ортада тиімді әрекет етуге мүмкіндік беретін тиісті құзыреттері бар, ең алдымен коммуникативті және лингвистикалық саладағы мамандарға – әскери қызметкерлерге деген сұранысының артуымен және құбылысты тұтас түсінуді анықтаумен анықталады. Коммуникативтік құзыреттілік және оның көпмәдениеттілігі ортада дамиды.

Әскери жоғары оқу орнының болашақ офицерлерінің тілдік құзыреттіліктерінің диагностикасы жүргізілді. Бұл тілдік құзыреттіліктің, демек, коммуникативті дағдылардың қалыптасу деңгейінің жеткіліксіздігін көрсетті. Зерттеу нәтижелері тілдік құзыреттілікті қалыптастыру деңгейін арттыру мақсатында қосымша шаралар қабылдау қажеттігін көрсетеді.

Түйінді сөздер: коммуникация, коммуникация, коммуникативтік құзыреттер, тілдік құзыреттер, коммуникативті дағдылар.

Aksakalova Zh.K. ¹, Aksakalova M.K. ²

*¹ Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

*² Kazakh National Women's Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF LANGUAGE COMPETENCES IN FUTURE OFFICERS

Abstract

This article deals with the problem of successful development of the communicative competence of cadets in the conditions of military education: attention is paid to the development of language competencies as a component of the communicative competence of future officers. The relevance of the study is determined by the growing need of society, the army for specialists - military personnel with appropriate competencies, primarily communicative and linguistic, which allow them to operate effectively in a multicultural environment and the definition of a holistic understanding of the phenomenon of communicative competence and its development in a multicultural environment.

The diagnostics of language competencies of future officers of a military university was carried out, which showed an insufficient level of formation of language competence and, consequently, communication skills. The results of the study indicate the need for additional measures in order to increase the level of formation of language competence.

Keywords: communication, intercourse, communicative competences, language competences, communication skills.

Введение.

В современных условиях развития с многообразием международных контактов и межличностных коммуникаций, общество требует от молодых людей, развитых коммуникативных и языковых компетенции в различных сферах, в т. ч. это актуально для специалистов Вооруженных сил, будущих офицеров в военном вузе. Современный Казахстан - развивающееся поликультурное и многонациональное государство, которое успешно занимается укреплением межгосударственных политических, экономических и культурных связей. Все это способствует тому, что иностранные языки в настоящий момент востребованы обществом. Знание иностранных языков может расширить ваши возможности трудоустройства и перспективы карьерного роста на современном рынке труда, не только в национальном, но и в мировом масштабе.

Языковая компетенция, как составная часть коммуникативной компетентности, выступает как одна из наиболее важных профессионально значимых характеристик коммуникативной компетентности военнослужащих. Свободное владение иностранным языком является критерием профессионализма, так как от степени владения иностранным языком зависит быстрота ориентации в специальной литературе и извлечения информации, ведение корреспонденции, участие в различных мероприятиях и т.д.

Методология и методы исследования.

Значительный вклад в исследование психолого-педагогических аспектов коммуникативной компетентности, межличностного общения, коммуникативной культуры личности внесли ряд зарубежных и российских ученых: Рон Харре, Майкл Аргайл, Девида У. Джонсон, Уайменн Дж. М.Э. Берн, К.А. Абульханова-Славская, Б.Г. Ананьев, А.А. Бодалев, Н.В. Куницина, Г.М. Андреева, Б.Д. Парыгин, Л.А. Петровская, Ю.Н. Емельянов, Ю.М. Жуков, О.В. Заикина, И.Г. Матыцина, А.В. Мудрик, А.Г. Самохвалова, О.Б. Скрябина и др.

Вопрос психологических и педагогических закономерностей и механизмов выражения и развития коммуникативных навыков военнослужащих является предметом изучения следующих ученых: А.И. Шипилова, Ю.И. Мягкова, И.А. Ламанова, В.В. Синеока, А.В. Барабанщикова, Н.Т. Волкова, А.Д. Глоточкина, И.В. Биочинского, Н.В. Степановой, В.С. Чернявской и др.

Исследование педагогического общения и коммуникативной компетентности нашли отражение в трудах казахстанских авторов: Х.Т. Шерьязданова, Г.М. Кертаева, А.Р. Ерментаева, Н.К. Токсанбаева, Л.К. Комекбаева, Н.С. Жубаназарова, С.К. Кудайбергенова и др.

В современном мире одним из важных навыков является навык речевого общения, умение взаимодействовать друг с другом – это основа личностного и социального развития, эффективной работы, взаимоотношений. Важной составляющей речевого взаимодействия и взаимопонимания является «сформированность коммуникативной компетенции: коммуникативная компетентность дает возможность общаться с другими в различных областях жизни: бытовой, образовательной, производственной, культурной и при этом использует разные системы знаков (среди которых язык, безусловно, занимает доминирующее положение)» [1, с. 6].

По словам Г.М. Андреевой, суть коммуникативного процесса не только в взаимном инразвитии, но и в понимании темы. Следовательно, в любом процессе общения необходимо сочетать деятельность, общение и знания. Г. М. Андреева выделяет три взаимосвязанных аспекта структуры общения: перцептивный, коммуникативный, интерактивный.

Перцептивная сторона отношений - это процесс принятия и взаимопонимания партнеров по общению и создание на этой основе взаимопонимания. Коммуникативная сторона – обмен информацией между людьми, с кем общаетесь. Интерактивная сторона – организация взаимодействия между людьми, обмен идеями, действиями, информацией. Конечно, в действительности каждая из этих частей не существует отдельно от двух и возникает в контексте прямого человеческого контакта [2].

Важным компонентом эффективного общения является коммуникативная компетентность. Коммуникативная компетентность – это умение осуществлять и поддерживать нужные контакты и отношения с другими людьми. Коммуникативная компетентность определяет степень владения и применения личностью общения как сложного, относительно стабильного, целостного и многостороннего процесса.

Первоначально понятие «коммуникативная компетентность» было применимо в связи с интересом к обучению иностранному языку через коммуникативный подход и предложено для научного использования представителем социолингвистики Р. Беллом [3].

В настоящее время определение «коммуникативная компетентность» стало применяться чаще. Сфера его применения на современном этапе значительно выросла, и это понятие, было определено как совокупность различных факторов, такие как лингвистический, социальный, психологический (Ю.М. Жуков, К.М. Левитан, А.А. Бодалев, Ю.Н. Емельянов, Б.Г. Ананьев и др.) [4, 5, 6, 7, 8].

Понятие «коммуникативная компетентность» в психологической науке рассматривают, как общение с другими людьми и способность устанавливать, развивать коммуникацию, с помощью способностей, знаний, навыков и было предложено А.А. Бодалевым [4].

Определение «коммуникативная компетентность» трактуется в социологической энциклопедии как «...ориентация на всевозможные ситуации общения: на эмоциональный опыт и познания личности; возможность продуктивного взаимодействия с окружающей средой через самопознание, постоянные изменения психологических состояний, взаимоотношений и социальных условий» [9].

В педагогике коммуникативная компетентность – это один из важных факторов профессиональной подготовки, так как будущий специалист должен уметь общаться и взаимодействовать с

аудиторией. В последнее время компетентность и компетенция рассматриваются с точки зрения компетентностного подхода. Исследование коммуникативной компетентности нашло отражение в работах Л.А. Петровской, А.В. Хуторского, О.Е. Лебедева, В.И. Байденко, И.А. Зимней и др. [10, 11, 12, 13, 14]

«Коммуникативная компетентность - это уровень готовности человека к взаимодействию с окружающей средой, необходимый для успешной работы в данном обществе, в пределах ее возможностей и социального статуса» [5., с. 268-269].

Понятие коммуникативной компетентности определяет умение личности общаться и исходит, из знания о других и о себе, тактики общения и определенных навыков.

Коммуникативная компетентность – это: познавательный компонент, языковой компонент, речевой компонент, общекультурный и социокультурный компонент.

По мнению С.А. Шатрова, коммуникативная компетентность определяет пластичность, привыкание, коммуникативные сценарии при выборе средств коммуникации и психологические барьеры в общении, учитывая индивидуально- личностные особенности и желания оппонентов в общении.

По мнению С.В. Степанова коммуникативная компетентность – это компетентность, оказывающая влияние на осуществление различных социальных ролей, например, субъект общения.

В.И. Жукова определяет, что коммуникативная компетентность – это психологическая характеристика личности человека в его общении с людьми или свойство поддерживать и устанавливать нужные связи с другими [15]. При этом в состав коммуникативной компетентности включено: знания, умения, навыки для успешного проведения коммуникации у людей [16].

Как считает И.Н. Зотова, коммуникативная компетентность – это комплексное образование, включающее три компонента: поведенческий, эмоционально- мотивационный и когнитивный [17].

В психолого- педагогической литературе в работах по изучению формирования и развития коммуникативной компетентности в профессиональной военной среде, представлены следующие аспекты проблем: теоретические вопросы общения (барьеры, структура общения, социально-психологические, личностные); самопознание в процессе общения в контексте профессиональных ролей; необходимые способы действий во взаимодействий (конфликты, критика и т.д) [18].

Для того чтобы оценить и измерить уровень развития языковых компетенций как составляющей коммуникативной компетентности будущих офицеров, нами были определены показатели, критерии и методы исследования (таблица 1).

Таблица 1 – Показатели, критерии и методы исследования языковых компетенций.

Показатели	Критерии	Методы исследования
когнитивно-мотивационный	осознанное отношение и потребность в изучении языка; познавательный интерес; желание освоить знания, умения и навыки, необходимые в будущей профессии.	Наблюдение на уроках, опросник «Мотивы изучения иностранного языка».
коммуникативно-поведенческий	уметь взаимодействовать и общаться с другими в различной полиязычной среде и ситуациях; умение строить правильные коммуникации, без потери смысла информации; знать иностранный язык для общения в профессиональной среде.	наблюдение во время учебного процесса, во время проведения учебных занятий.
ценностно-смысловой	отношение будущих офицеров к изучению иностранного языка как к личной и профессиональной ценности; стремление к самореализации и самоактуализации.	Опросник «Оценка потребностей курсантов в развитии и саморазвитии»; наблюдение во время учебного процесса, во время проведения учебных занятий

рефлексивный	положительный или отрицательный тон эмоций при изучении иностранного языка; сила воли будущего офицера при изучении языка (целеустремленность, терпение, ответственность, упорство в изучении иностранного языка, самоуправление, самоконтроль); - сосредоточенность на собственных возможностях и их развитии, приложение усилий для овладения иностранным языком.	Опросник «Рефлексия при изучении иностранного языка»; наблюдение во время учебного процесса, во время проведения учебных занятий
--------------	--	--

Результаты исследования.

Для достижения поставленной цели и решения сформулированных задач нами использовался комплекс методов научного психолого-педагогического исследования: беседа, наблюдение, анкетирование, тестирование.

Исследование проводилось на базе академии Пограничной службы КНБ Республики Казахстан с курсантами 1 и 2 курсов (40 курсантов). Исследование проводилась в рамках изучения дисциплины «Иностранный язык».

Для определения когнитивно-мотивационного показателя мы применили анкету «Мотивы изучения иностранного языка», а также наблюдение во время учебного процесса, во время проведения учебных занятий. Анализ результатов анкетирования показывает, что наиболее значимыми для курсантов мотивами при изучении иностранного языка являются (рисунок 1):

- для будущей профессиональной деятельности офицера – 40% (16 курсантов);
- получить хорошую оценку, избежать трудностей при сдаче экзамена – 35% (14 курсантов);
- изучаю, так как иностранный язык может пригодиться в дальнейшей жизни – 15% (6 курсантов);
- не хочу изучать, так как трудно даётся – 10 % (4 курсанта).

Рисунок 1 – результаты анкетирования «Мотивы изучения иностранного языка»

Далее для определения исходных данных коммуникативно - поведенческого показателя мы использовали метод наблюдения во время учебного процесса, во время проведения учебных занятий.

Анализ результатов наблюдения во время учебного процесса, во время проведения учебных занятий, выполненный нами, показал, что большая часть курсантов проявляет интерес к занятиям, к установлению и развитию контактов с другими курсантами для обмена информацией, межличностному взаимодействию, но в то же время собственной активности не проявляет.

Для исследования развития ценностно-смыслового показателя мы провели анкетирование «Оценка потребностей курсантов в развитии и саморазвитии». Результаты анкетирования представлены на рисунке 2.

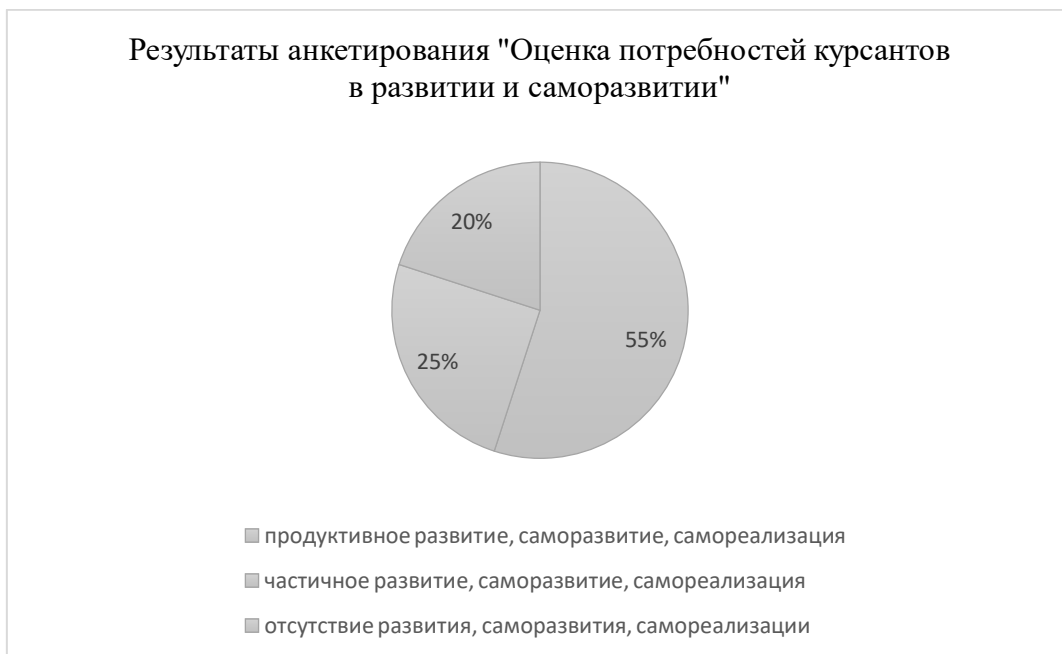

Рисунок 2 - результаты анкетирования "Оценка потребностей курсантов в развитии и саморазвитии"

Таким образом, желание продуктивно развиваться было выявлено у 55% (22 курсанта); частичное наличие четкой системы развития, самореализации, саморазвития, влияние внешних и внутренних условий наблюдается у 25% (10 курсантов), полное отсутствие желания к развитию, саморазвитию, самореализации мы обнаружили у 20% (8 курсантов). Результаты данного анкетирования показали отсутствие четкой системы по саморазвитию.

Для исследования развития рефлексивного показателя мы провели анкетирование «Рефлексия при изучении иностранного языка» (рисунок 3). Обязательным условием развития языковой компетенции является рефлексия, включённость в изучение иностранного языка, анализ и контроль процесса обучения со стороны самих курсантов, эмоции, чувство уверенности в успехе.

Рисунок 3 - результаты анкетирования «Рефлексия при изучении иностранного языка»

Как мы видим из результатов анкетирования 45% (18 курсантов) способны к рефлексии, умеют оценить свою работу при изучении иностранного языка, свое настроение и эмоциональное состояние, обоснованно анализируют цели обучения и свои потребности. У 40% (16 курсантов) средний уровень рефлексии и у 1% (6 курсантов) низкий уровень рефлексии.

Таким образом, исследование по всем показателям: когнитивно-мотивационный, коммуникативно- поведенческий, ценностно-смысловой и рефлексивный, проведенное в начале учебного года показало уровень развития сформированности языковой компетенции средний и ниже среднего.

Результаты проведенного исследования свидетельствуют о необходимости дополнительных мер, с целью повышения уровня сформированности языковой компетенции.

Заключение.

Модернизация системы профессионального военного образования выдвигает новые требования к уровню подготовки выпускников военных вузов. Будущий офицер должен владеть профессиональными, коммуникативными и языковыми компетенциями.

Развитие языковых компетенций в условиях вузовского военного обучения становится одним из ведущих средств развития коммуникативной навыков будущих офицеров, так как в процессе изучения иностранного языка развиваются все три стороны общения: коммуникативная, перцептивная и интерактивная. Развитие языковых компетенций актуализирует коммуникативные компетенции, поддерживает образовательную среду, направленную на профессиональное развитие будущего офицера в военном вузе.

Список использованной литературы

References

1. Safonova V.V. *Kommýnikativnaia kompetentsua: sovremennye podhody k mnogoyrovnevomý opisaníy v metodicheskikh tseliakh // O chem sporiat v iazykovoï pedagogike.* – М.: Evroshkola, 2004. – 236 s.
2. Andreeva G.M. *Sotsialnaia psihologia.* – М.: Aspekt-press, 2004. – 366 s.
3. Bell R.T. *Sotsiolingvistika. Tseli, metody i problemy.* Bell R.T. *Sotsiolingvistika: tseli, metody i problemy: per. s angl. V.A. Vinogradova / R.T. Bell.* – М.: Mejdýnarodnye otnoshennia, 1980. – 318 s.
4. Bodalev A. A. *Lichnost i obenie: izbrannye trýdy / A. A. Bodalev.* М.: Pedagogika, 1983. – 271 s.
5. Emelianov Iý. N. *Effekt transsitýatsionnogo naýchenia // Psihologia sotsialnyh sitýatsu / Sost. i obaia redaktsua N.V. Grishinoi.* – SPb.: Piter, 2001. – S. 268-269.
6. Emelianov Iý.N. *Aktivnoe sotsialno-psihologicheskoe obýchenie.* – L., 1985.

7. Jýkov Iý.M. *Kommýnikativnyi trening*. – М.: Gardariki, 2003. – 223 s.
8. Ignatev V.I., Vladimirova T.V, *K informatsionnym osnovaniyam sotsialnogo vzaimodeistviia// Ýchenye zapiski RGSÝ*. - 2007. - №1. - S.121-124
9. *Rossuskaia sotsiologicheskaja entsiklopedia / Pod red. G.V. Osipova*. – М.: Norma-Infra. – М., 1998. – 672 s.
10. Baidenko V.I. *Kompetentsi: k problemam osvoeniia kompetentnostnogo podhoda*. – М.,2002.
11. Zimniia I.A., Lapteva M.D., Morozova N.A. *Sotsialnye kompetentnosti vypýsknikov výzov v kontekste gosýdarstvennykh obrazovatelnykh standartov vysshego professionalnogo obrazovaniia i proekta Tuning// Vyssh. obrazovanie segodnia*. – М., 2007. - №11. – S.22- 27
12. Mitina L.M. *Psihologua professionalnogo razvitiia*. -М.,1998.
13. Petrovskaia L.A. *Kompetentnost v obenu*. – М., 1989.
14. Raven Dj. *Kompetentnost v sovremennom obestve: vyivlenie, razvitie i realizatsua*. – М.,2002
15. Vagapova A.V. *Psihologicheskoe soprovajdenie professionalnogo stanovleniia lichnosti stýdenta v ýsloviiah výzovskogo obrazovaniia [Tekst] // Psihologua obrazovaniia v XXI veke: teorua i praktika*. – М., 2009. – С. 168-172.
16. Zeer E.F. *Psihologua professionalnogo razvitiia [Tekst] / E.F. Zeer*. – М.: Izdatelsku tsentr «Akademua», 2009. - 240 s.
17. Zotova I.N. *Harakteristika kommýnikativnoi kompetentnosti [Tekst] /I.N Zotova*. – Taganrog, 2006. – s.225-227
18. Dmitriev S.E. Plotnikova E.G. *Kommýnikativnaia kompetentnost v voenno-professionalnoi podgotovke ofitsera vnýtrennih voisk // Vestnik Moskovskogo gosýdarstvennogo oblastnogo ýn-ta*. – 2016. – № 2. – S. 113–119.

МРНТИ: 15.81.45

10.51889/5790.2022.98.78.013

А.Қожан¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.

СТРЕССТІК ФАКТОРЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТӨЗІМДІЛІКТІ ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІНІҢ КОРРЕЛЯЦИЯЛЫҚ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа

Стресске психологиялық төзімділік мәселесі - қазіргі әлемдегі адамдардың өмір сүруінің күрделене түсетін жағдайларынан туындаған ең белсенді зерттелгендердің бірі. Өсіп келе жатқан әлеуметтік шиеленістер мен қақтығыстар, ақпараттың шамадан тыс көп болуы, экономикалық күйзелістер бұған мысал бола алады. Психологиялық тұрақтылық тақырыбы спорттық жетістіктер саласында ерекше маңызға ие, мұнда стресске қарсы тұру - тұлғаның қажетті қасиеттерінің бірі. Спортшылардың кәсіби қызметіндегі стресс факторлары олардың бейімделу ресурстарына жоғары талаптарды тудырады. Бұл ресурстардың жетіспеушілігі өнімділіктің нашарлауына, әлеуметтік бейімделудің бұзылуына және стресске тәуелді аурулардың дамуына әкеледі.

Түйінді сөздер: стресс, стресс факторлары, психологиялық тұрақтылық, спортшылардың қызметі, зерттеу.

Кожан А.¹

¹Казахский национальный университет имени Абая, Казахстан, г. Алматы

КОРРЕЛЯЦИОННЫЙ АНАЛИЗ РЕЗУЛЬТАТОВ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ К СТРЕССОВЫМ ФАКТОРАМ

Аннотация

Проблема психологической устойчивости к стрессу-одна из наиболее активно изучаемых в современном мире, обусловленная усложняющимися условиями существования людей. Примерами этого являются растущая социальная напряженность и конфликты, переизбыток информации, экономические потрясения. Тема психологической устойчивости имеет особое значение в области спортивных достижений, где стрессоустойчивость-одно из необходимых качеств личности. Стрессовые факторы в профессиональной деятельности спортсменов вызывают повышенные требования к их адаптивным ресурсам. Недостаток этих ресурсов приводит к ухудшению работоспособности, нарушению социальной адаптации и развитию стрессозависимых заболеваний. Профессиональная деятельность спортсменов имеет специфический социально-психологический и эмоциональный фон, определяющий эффективность спортивной деятельности.

Ключевые слова: стресс, стресс-факторы, психологическая устойчивость, деятельность спортсменов, исследование.

Kozhan A. ¹

¹Kazakh National University named after Abai, Kazakhstan, Almaty

**CORRELATION ANALYSIS OF THE RESULTS OF AN EMPIRICAL STUDY
OF PSYCHOLOGICAL RESISTANCE TO STRESS FACTORS**

Abstract

The problem of psychological resistance to stress is one of the most actively studied in the modern world, due to the increasingly complex conditions of human existence. Examples of this are growing social tensions and conflicts, an overabundance of information, and economic shocks. The topic of psychological stability is of particular importance in the field of sports achievements, where stress resistance is one of the necessary qualities of a person. Stressful factors in the professional activity of athletes cause increased demands on their adaptive resources. The lack of these resources leads to deterioration of working capacity, disruption of social adaptation and the development of stress-dependent diseases. The professional activity of athletes has a specific socio-psychological and emotional background that determines the effectiveness of sports activities.

Keywords: stress, stress factors, psychological resilience, athletes' activity, research.

Спортшылардың кәсіби қызметі спорттық іс-әрекеттің тиімділігін анықтайтын нақты әлеуметтік-психологиялық және эмоционалды фонға ие. Спортшылар өз іс-әрекеттерінде (жаттығу кезінде және өнер көрсету кезінде) үнемі эмоционалды шамадан тыс жүктеме сезінеді. Психикалық шиеленіс, тұрақты физикалық және эмоционалды дайындық қажеттілігі спортшының денесінің психофизиологиялық компонентіне ерекше талаптар қояды. Осыған байланысты біз стресстік факторларға психологиялық төзімділікті эмпирикалық зерттеу нәтижелеріне корреляциялық талдау жүргіздік.

Зерттеудің мақсаты: спортшылардың әртүрлі тобындағы стрессотолеранттылықтың және стресске төзімділік деңгейінің статистикалық көрсеткішін анықтау.

Зерттеу объектісі: спортшылар және болашақ дене тәрбие пәнінің мұғалімдері.

Зерттеу пәні: спортшылардың әртүрлі тобындағы стрессотолеранттылықтың және стресске төзімділік деңгейі.

Зерттеу болжамы: Спортшылардың стресске төзімділік деңгейі тұлғалық, кәсібилік, эмоционалды және әлеуметтік факторларға тәуелді.

Зерттеуге қатысқан 489 сыналушылар стресске төзімділік деңгейін анықтауға алдымен Я.Ф. Таммудың «экстремалды типологиясы» бойынша төмендегі топтарға бөлінді. Стресске төзімділік деңгейінің көрсеткіштері бойынша эксперименталды диагностикалық массивке спортшылар және болашақ дене тәрбие пәнінің мұғалімдері қатысты. Стресске төзімділік деңгейін анықтауға алдымен Я.Ф. Таммудың «экстремалды типологиясы» бойынша статистикалық және психология-

лық талдауға тек стресс толеранттылықтың жоғары және төменгі деңгейі тән топтар тартылды. Респонденттерді 3 таңдамалыларға бөлуде (А.Анастаси 2001, Е.В. Сидоренко 1996) әдістерімен мәнді стандартты ауытқуларды сипаттайтын «сигмалар» стресске төзімділік деңгейі бойынша 3 тобы анықталды.

Кесте – 1.

Я.Ф. Таммудың «экстремалды типологиясы» бойынша төмендегі топтарға бөлу нәтижесі

Статистикалық көрсеткіштері	Барлық топтар n=489	Төменгі деңгей n=145	Орташа деңгей n=187	Жоғары деңгей n=157
Орташа	6,2	4,7	6,2	7,5
Минимум	2,7	2,7	5,7	7,0
Максимум	9,5	5,5	6,7	9,5
Шашырау	6,8	2,8	1,0	2,5
Дисперсия	15,3	4,4	8,3	3,8
Стандартты ауытқулар	1,2	0,7	0,3	0,6
Қателер	0,06	0,05	0,02	0,05

А) стресске төзімділігі жоғары қатысушылар саны 157 орташа арифметикалық көрсеткіштері стресске төзімділік деңгейі бойынша 7,5 балл.

Б) психикалық күйзеліске отраша толарантты 187 сыналушы, стресске төзімділік деңгейі бойынша 6,2 балл.

В) қатысушылардың 145 стресстің дамуына толеранттылығы төмен терескетөзімділік шкаласы бойынша орташа 4,7 балға ие.

Салыстырмалы статистикалық талдау жүргізгеннен кейін Студент критериимен 22 таблицада келтірілген мәліметтер алынды. Қатысушылардың стресске төзімділігін салыстырмалы талдау нәтижесі еңбек өтілінің жоғарылығымен сипатталады, бірақ стресске төзімділіктің орташа көрсеткіші қызметкерлердің құжаттағы жасы бойынша ажыратылмайды. Бұл факт кәсіби факторлардың жинақталуымен, іс-әрекеттеріндегі кәсіби жүктемелерге бейімделу мүмкіндіктерінің жоғарылауымен жүріп отырады.

Стресске төзімділік факторлары екі топта да (Реан А.А. 1998, 1999) сенсуалды төзімділігі бойынша бірдей. Бірақ темпераменттік сферасы ОСТ Русалова әдістемесі бойынша анықталған.

Кесте – 2.

Стресске төзімділігі жоғары және төмен қатысушылардың индивидтік, тұлғалық, оперативтік деңгейі нәтижесінің салыстырмалы көрсеткіштері

Көрсеткіштер	Төзімділер		Төзімсіздер		t-айырмаш.
	Орташа	Стандарт ауытқулар (σ)	Орташа	Стандарт ауытқулар (σ)	
1	2	3	4	5	6
1. Еңбек өтілі	18,03	10,58	14,53	10,32	2,9
2. Жасы	38,44	11,26	37,28	10,36	мән жоқ
3. Жүйке жүйесінің күші	2,90	0,90	3,22	1,18	2,9
4. Эргичность	5,24	1,28	4,81	1,20	3,3
5. Әлеуметтік эргичность	9,92	0,80	9,63	1,50	2,1
6. Пластичность	6,06	1,05	5,74	1,24	2,5
7. Әлеуметтік пластичность	5,97	1,10	6,01	1,12	мән жоқ
8. Қарқыны	7,04	1,15	7,06	1,25	мән жоқ
9. Әлеуметтік қарқыны	8,90	0,83	8,68	1,13	2,0
10. Эмоционалдылық	6,00	1,21	6,37	1,47	-2,4
11. Әлеуметтік эмоционалдылық	7,47	0,83	7,61	1,14	мән жоқ

12.Қанағаттануы	4,5	0,7	3,8	1,1	6,7
13.Жалпы интерналдылық	28,68	4,53	26,50	4,98	4,0
1	2	3	4	5	6
14. Жетістіктері бой. интерналдылық	8,25	1,39	7,89	1,79	2,0
15. Сәтсіздіктері бой. интерналдылық	7,41	1,55	6,39	1,60	5,6
16.Невротичность	7,41	4,64	6,84	3,56	мән жоқ
17.Спонтанды агрессивтілік	3,24	2,75	2,86	1,91	мән жоқ
18.Депрессивтілік	5,54	3,71	6,32	2,42	мән жоқ
19.Ашуланшақтық	4,28	2,70	4,56	2,30	мән жоқ
20.Көпшілдік	7,90	2,58	7,90	2,56	мән жоқ
21.Тепе-теңдік	4,01	1,95	3,77	1,44	мән жоқ
22.Реактивті агрессивтілік	3,24	1,36	3,61	1,67	2,2
23.Ұялшақтық	5,10	2,14	4,59	2,67	мән жоқ
24.Ашықтық	8,89	2,70	9,08	2,08	мән жоқ
25.Экстра-интраверсия	5,18	2,02	5,46	1,87	мән жоқ
26.Эмоционалды лабильділік	6,45	3,62	6,84	2,62	2,0
27.Маскулиндік-феминділік	5,99	2,35	6,48	1,98	тенден.
28.Оқыту әдісін өзіндік бағалау	7,51	1,45	7,06	1,75	2,5
29.Үйренушілердің псих. білімін ӨБ	7,05	1,26	6,89	1,56	мән жоқ
30.Коммуникат. шеберлігін ӨБ	7,95	1,34	7,50	1,54	2,7
31.Ұйымдастыру шеберлігін ӨБ	7,90	1,06	7,61	1,67	2,1
32.Өзін басқаруын ӨБ	7,64	2,08	7,83	1,42	мән жоқ
33.Кәсіби шеберлігін ӨБ	7,20	1,94	7,39	1,70	мән жоқ
34.Интеллектуалды дамуы	95,46	12,29	97,19	16,31	мән жоқ
35.Үйренушілердің псих. білімін эксперттік бағалау	7,6	1,6	6,2	1,5	7,4
36. Оқыту әдісін ЭБ	7,9	1,9	6,7	1,7	5,5
37. Коммуникат. шеберлігін ЭБ	8,0	1,5	6,4	1,3	8,0
38. Ұйымдастыру шеберлігін ЭБ	7,9	1,7	6,9	1,9	4,7
39. Өзін басқаруын ЭБ	8,0	1,3	6,9	1,9	5,6
40. Кәсіби шеберлігін ЭБ	7,8	1,8	6,7	1,6	5,6
41.Ішкі мотивация	4,2	0,6	4,0	0,7	2,1
42.Сыртқы оң мотивация	3,3	0,7	3,4	0,6	-2,0
43. Сыртқы теріс мотивация	2,5	1,2	3,5	1,0	-6,5
44.Мотивациялардың қатынасы	4,44	1,8	3,98	1,6	2,3

Стресске төзімділігі жоғары қатысушылар мінез-құлқында әртүрлі энергиялық басымдылық байқалады. Бұл құбылыстан белсенділіктің негізгі концепциясы толық байқатады. (Ротенберг В.С. 1989) Стресске төзімділігі жоғары қатысушылар персоналды көрсеткіштері төзімсіз әріптестеріне караганда үлкен деңгейін бөлуге болады:

- А) ішкі локолизацияларын бақылау
- Б) мамандығына қанағаттануы
- В)кәсіби құндылықтарын, әдістемелерді оқытуын, коммуникативті және ұйымдастырушылық шеберлігін өзіндік бағалау

Г) жалпы сыртқы және ішкі мотивацияларының толық жиынтығы

Қатысушылардың стресс-толеранттылығы тұлғалық аздаған көрсеткіштері:

- А) депрессивтілік
- Б) реактивті агрессивтілік
- В) эмоционалды лабильділік
- Г) сыртқы оң және теріс мотивациялары

Стресске төзімділігі жоғары қатысушыларда барлық диагностикалайтын құрылымдары негізінде құрылымдары негізгі кәсіби шеберліктері эксперттік әдіспен ерекше байқалады. Сондықтан жоғары жауапкершілік, әлеуметтік жағдайды өзгерту мүмкіндігі қатысушылар сенімділігіне сай «Мен» концепциясының позитивті беки түсетіндігін білдіреді. Барлық сипаттаған тенденциялар қатысушылардың жағымсыз қасиеттерінің дамуын қиындатады.

Стресстің дамуына төзімділік детерминациялар жүйесіне психологиялық ерекшеліктерін анықтау үшін жоғары стресске толерантты қатысушылар тобында индивидуалды, тұлғалық операцияларды – әрекеттік көрсеткіштеріне факторлық талдау жүргізілді. Факторлау әдісі варимакс процедурасын қолдану арқылы өтті. Факторлар саны Кеттел критерийі арқылы анықталған (Л.В.Куликов 1999. б 77) ⁶¹ қолдану үшін кеңес берілді.

Негізгі процедура үшін айналымда 4 фактор анықталды. 3-кестеде варимакстан кейінгі факторлар көрсетілген және майлы бояумен жиі кездесетін факторлық жүктемелер ауыспалылар ерекшеленген.

Кесте – 3.

Стресске толеранттылығы жоғары мұғалімдер тобындағы ауыспалыларды зерттеуде факторлар және факторлық жүктемелер

Көрсеткіштер	Фактор			
	1	2	3	4
1	2	3	4	5
1. Еңбек өтілі	-0,026	0,820	0,150	0,120
2. Жасы	0,061	0,294	0,514	0,184
3. Разряд, санаты	0,142	0,614	0,318	0,277
4. Жүйке жүйесінің күші	-0,116	-0,435	0,056	0,014
5. Икемділік	0,300	-0,232	-0,332	0,209
6. Әлеуметтік икемділік	0,025	0,069	-0,005	0,482
7. Пластичность	0,137	-0,099	-0,183	0,666
8. Әлеуметтік пластичность	0,013	0,020	-0,077	0,785
9. Қарқыны	0,065	-0,066	-0,088	0,641
10. Әлеуметтік қарқыны	-0,089	0,095	0,112	0,725
11. Эмоционалдылық	-0,166	0,048	0,085	0,512
12. Әлеуметтік эмоционалдылық	-0,156	0,068	0,087	0,429
13. Қанағаттануы	0,475	0,577	0,343	0,023
14. Жалпы интерналдылық	0,608	0,399	0,259	-0,010
15. Жетістіктері бой. интерналдылық	0,317	-0,042	0,479	0,091
16. Сәтсіздіктері бой. интерналдылық	0,451	0,483	-0,271	-0,031
17. Отбасылық интерналдылық	0,231	-0,328	0,093	0,006
18. Қолданбалы интерналдылық	0,576	0,104	0,156	-0,051
19. Тұлғааралық интерналдылық	0,233	0,285	0,270	0,028
20. Денсаулығы бойынша интерналдылық	-0,219	0,383	-0,314	-0,042
21. Невротичность	-0,655	-0,054	-0,090	0,030
22. Спонтанды агрессивтілік	-0,182	0,292	-0,790	0,043
23. Депрессивтілік	-0,807	-0,345	-0,024	0,127
24. Ашуланшақтық	-0,543	0,084	0,508	0,265
25. Көпшілдік	0,726	0,050	-0,113	0,287
26. Тепе-теңдік	0,587	0,083	-0,101	-0,071
27. Реактивті агрессивтілік	-0,302	0,041	-0,586	0,372
28. Ұялшақтық	-0,786	-0,109	0,058	0,054
29. Ашықтық	0,079	-0,109	-0,635	0,050
30. Экстра-интраверсия	0,248	0,014	-0,860	0,111
31. Эмоционалды лабильділік	-0,821	-0,294	-0,067	0,137
32. Маскулиндік-феминділік	0,583	0,166	-0,526	0,106
33. Оқыту әдісін өзіндік бағалау	0,361	0,246	0,340	0,194
34. Үйренушілердің псих. білімін ӨБ	0,250	0,062	0,453	0,137
35. Коммуникат. шеберлігін ӨБ	0,608	0,294	0,206	0,055
36. Ұйымдастыру шеберлігін ӨБ	0,560	0,048	0,548	0,147
37. Өзін басқаруын ӨБ	0,686	0,069	0,486	0,008
38. Кәсіби шеберлігін ӨБ	0,654	0,286	0,380	0,119
39. Интеллектуалды дамуы	0,210	0,078	-0,061	-0,052
40. Үйренушілердің псих. білімін эксперттік бағалау	0,184	0,871	0,139	-0,032

41. Оқыту әдісін ЭБ	0,302	0,828	0,161	-0,033
42. Коммуникат. шеберлігін ЭБ	0,247	0,864	-0,064	-0,033
43. Ұйымдастыру шеберлігін ЭБ	0,165	0,897	0,146	-0,019
44. Өзін басқаруын ЭБ	-0,094	0,782	0,042	0,022
45. Кәсіби шеберлігін ЭБ	0,286	0,892	0,084	0,000
46. Ішкі мотивация	0,827	-0,166	0,183	0,022
47. Сыртқы оң мотивация	0,421	-0,231	-0,457	0,038
48. Сыртқы теріс мотивация	-0,063	-0,271	-0,481	0,166
49. Мотивациялардың қатынасы	0,016	0,116	0,653	-0,068
Expl. Var	8,842	8,305	6,043	3,512
Prp. Totl	0,173	0,163	0,118	0,069

Талдау нәтижелері бойынша бірінші фактор жоғары стресс толерантты сыналушылар тобында басым жүктемелер ретінде төмендегі жүктемелер кірді:

- А) ішкі мотивация (0,827)
- Б) депрессивтілік (-0,807)
- В) ұялшақтық (-0,786)
- Г) көпшілдік (0,726)
- Д) эмоционалды лабильділік (-0,821)

Екінші факторды құрайтындар:

- А) еңбек өтілі (0,820)
- Б) кәсіби іс-әрекетіне қанағаттануы (0,787)
- В) үйренушілердің психологиялық білімі (0,871)
- Г) оқыту әдістемесін меңгеруі (0,828)
- Д) коммуникативті шеберлігі (0,864)
- Е) ұйымдастыру шеберлігі (0,897)
- Ж) өзін басқару шеберлігі (0,782)
- З) шеберлік деңгейі (0,892)

Үшінші фактор төмендегі көрсеткіштермен құрастырылған:

- А) спонтанды агрессивтілік (-0,790)
- Б)экстраверсия (-0,860)

Төртінші факторлар тұрады:

- А) әлеуметтік икемділік (0,785)
- Б) әлеуметтік қарқыны (0,725)

Зерттеу тапсырмаларын шешу үшін стресске төзімділігі төмен мұғалімдерға бағытталған өнімді жұмыстар, тенденциялар, қасиеттері мен заңдылықтарын тек белгілі бір тип шегінде болады. Типологизациялық процедураларды қолдану жалпы талдау емес кластерлік талдауға негізделген.

Олай болса, спортшылардың стресске төзімділік деңгейі тұлғалық, кәсібилік, эмоционалдық және әлеуметтік факторларға тәуелді.

Зерттеу қорытындысы бойынша төмендегі тұжырымдар мен ұсыныстар жасалынды:

1. Стресстік жағдайлардың ерекшелігі және интенсивтілігі негізінен қажеттіліктері арасындағы келіспеушілік деңгейімен анықталады.

2. Дистресстік жағдайды жеңу субъектінің кәсіби іс-әрекетіне тұлға көрсеткішіне байланысты

3. Стрессогенді жағдайларға кәсіби және әлеуметтік бейімделу әрекеттері тұлға құрылымын қайта құруға бағытталуы да мүмкін.

4. Психикалық стресске төзімділікті қамтамасыз ететін ресурстар ретінде индивидтік (темперамент, жүйке жүйесі, жасерекшелік дамуы), тұлғалық мотивация, құндылықтары, ұстанымдары) когнитивті және операциялдық іс-әрекет потенциалы (кәсібилігі) қамтылды.

5. Тұлғалық ерекшелік және спорттық іскерлік, стрессогенді факторларды жеңу жетістігін анықтау кәсіби шеберлік деңгейімен байланысты.

6. Стресске төзімділік механизмі функциялануын қамтамасыз ететін операциялдық ресурстар ол спортшының жалпы интеллектуалды дамуы және кәсіби іскерлігі.

7. Стресс толеранттылықтың тұлғалық детерминанттары маманның тұлғалық структурасының барлық ерекшеліктерін қамтиды.

8. Типолизациялау негізінде стресскөзөлімсіз спортшылардың 4 типі анықталды. Әрқайсысының әлсіз тұстары аталды.

9. Стрессті жеңудің жан-жақты және арнайы механизмдер, стресскөзөлімділіктің бірыңғай жүйесі құрастырылуы қажет.

10. Операционалды іс-әрекет тұлғалық стресске төзімділік ресурстарын ынталандыру үшін семинар практикумдер, іскерлік ойындар, интеллектуалды және спортшылардың шеберлікті дамытуға бағытталған тренингтер, индивидуалды кеңес беру арқылы нығайтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

References

1. Wagner, J., Orth, U., Bleidorn, W., Hopwood, C., Kandler, C. (2020). *Toward an integrative model of sources of personality stability and change. Current Directions in Psychological Science, 29(5), 438-444.*

2. Crosswell, A., Lockwood, K. (2020). *Best practices for stress measurement: How to measure psychological stress in health research. Health Psychology Open, 7(2).* <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2055102920933072>.

3. Nogueira, M., Barros, L., Sequeira, C. (2017). *Psychometric properties of the psychological vulnerability scale in higher education students. Journal of the American Psychiatric Nurses Association, 23(3), 215-222.*

4. Li, H. (2020). *Study on the influence of psychological intervention on mood state and coping styles for high-level athletes: A case study for wushu sport in China. SAGE Open, 10(3).* <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/2158244020932519>.

5. Niitsu, K., Rice, M., Houfek, J., Stoltenberg, S., Kupzyk, K., Barron, C. (2019). *A systematic review of genetic influence on psychological resilience. Biological Research for Nursing, 21(1), 61-71.*

6. Whalley, M., Kaur, H. (2019). *Post-traumatic stress disorder (PTSD). Psychology Tools.* <https://www.psychologytools.com/self-help/post-traumatic-stress-disorder-ptsd/>.

7. *Understanding mental health and wellbeing. (2020).* <https://everymind.org.au/mental-health/understanding-mental-health/understanding-mental-health-and-wellbeing>.

8. Purcell, R., Gwyther, K., Rice, S. (2019). *Mental health in elite athletes: Increased awareness requires an early intervention framework to respond to athlete needs. Sports Medicine – Open, 5(46).* <https://sportsmedicine-open.springeropen.com/articles/10.1186/s40798-019-0220-1>.

9. Firyan, A. (2017). *Concept of individual's psychological stability in sociopsychology. Main Issues of Pedagogy and Psychology, 15(3), 93-102.*

10. Holtge, J., Gee, S., Maercker, A., Thoma, M. (2021). *Steeling in later life: Exploring age-specific effects of varying levels of stress on psychological resilience. The International Journal of Aging and Human Development, 92(2), 170-196.*

11. Sommerfeldt, S., Schaefer, S., Brauer, M., Davidson, R. (2019). *Individual differences in the association between subjective stress and heart rate are related to psychological and physical well-being. Psychological Science, 30(7), 1016-1029.*

12. Francis, A. (2018). *The embodied theory of stress: A constructionist perspective on the experience of stress. Review of General Psychology, 22(4), 398-405.*

13. Cherry, K. (2020). *How social support contributes to psychological health.* <https://www.verywellmind.com/social-support-for-psychological-health-4119970>.

14. Graci, M., Fivush, R. (2017). *Narrative meaning making, attachment, and psychological growth and stress. Journal of Social and Personal Relationships, 34(4), 486-509.*

Ж.М. Дүйсебекова¹ , Т.Х. Сматаев² Ж.К. Шаймерденова¹
Э.У. Сагиндикова³

¹Сулейман Демирель университеті, Қаскелең, Қазақстан

²С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Астана, Қазақстан

³Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.
(E-mail: z.shaimerdenova@sdu.edu.kz)

АУЫЗША СӨЗ МӘДЕНИЕТІН ЖАҢАША МЕНҒЕРТУДЕ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТЫ ОЯТА ОҚЫТУ – ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ФАКТОР РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада ауызша сөз мәдениетін жаңаша менгертуде қызығушылықты оята оқыту психологиялық фактор ретінде қарастырылған, сонымен қатар эксперименттік зерттеу нәтижелері ұсынылған. Қазіргі таңда тілдік тұлғаның сөйлеу мәдениетін қалыптастыру, дамыту және жетілдіру мәселесі ерекше назар аудартуда. Сондай-ақ, ауызша сөз мәдениетін жаңаша менгертуде қызығушылықты оята оқыту үдерісінде сөз мәдениетін ауызша және жазбаша етіп бөліп қарастырудың да маңызы дәлелденіп жүр. Ауызша сөз мәдениетінің зерттелуі жайында және оған қазақ ақын жазушыларының үлесі жайында қамтылған. Ауызша сөз мәдениетін дамыту жолында белгілі бір дидактикалық ұстанымдарға, психологиялық факторларға сүйенудің пайдасы зор екені атап өткіміз келеді. Соның ішінде тілдік тұлғаның бойында өз ауызша сөз мәдениетін жетілдіруге деген қызығушылықты оята – психологиялық фактор ретінде ерекше орында. Оқуға деген қызығушылықты арттыру үшін әр түрлі оқыту әдістері мен әртүрлі оқу материалын пайдалану қажеттілігі баяндалады. Әртүрлілігінің арқасында оқушылар оқу процесінде әртүрлі тапсырмалармен айналысуды қамтамасыз етеді, сонымен қатар бір тапсырманың жаңа жақтарын ашуға мүмкіндік береді. Мақала мазмұны мектеп оқушыларының мысалы негізінде осы мәселені толықтай ашуға тырысады.

Түйін сөздер. Сөз мәдениеті, ауызша сөз мәдениеті, дидактикалық ұстаным, қызығушылықты оята, психологиялық фактор, оқыту, мотивация, мотив.

Дүйсебекова Ж.М.¹, Сматаев Т.Х.² Шаймерденова Ж.К.² Сагиндикова Э.У.³

¹Университет имени Сулеймана Демиреля, г. Каскелен, Казахстан

²Казахский агротехнический университет им.С. Сейфуллина, Астана, Казахстан
(E-mail: z.shaimerdenova@sdu.edu.kz)

³Каспийский государственный университет технологий и инжиниринга имени Ш.Есенова

ОБУЧЕНИЕ НА ОСНОВЕ ИНТЕРЕСОВ ОСВОЕНИЕ УСТНУЮ КУЛЬТУРА РЕЧИ ПО НОВОМУ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКТОР

Аннотация

В статье рассматривается обучение пробуждение интереса овладения культурой устной речи по новому как психологический фактор, а также представлены результаты экспериментального исследования. В настоящее время особое внимание уделяется формированию, развитию и совершенствованию речевой культуры языковой личности. Важность различия между устной и письменной культурой также очевидна в процессе обучение на основе интересов освоение устную культура речи по новому как психологический фактор. Об изучении устной культуры и вкладе в нее казахских поэтов и писателей. Об изучении устной культуры и вкладе в нее казахских поэтов и писателей. Отметим, что очень полезно следовать определенным дидактическим принципам, психологическим факторам в развитии устной культуры речи. В частности, важно вызвать у языковой личности интерес к совершенствованию своей устной культуры речи. Описана

необходимость использования разных методов обучения и разных учебных материалов для повышения интереса к обучению. Благодаря своему разнообразию учащиеся получают разные задания в процессе обучения, а также позволяют открыть для себя новые стороны одной и той же задачи. Содержание статьи пытается решить эту проблему на примере школьников.

Ключевые слова: культура речи, устная культура речи, дидактические принципы, пробуждение интереса, психологический фактор, обучение, мотивация, мотив

Zh.M. Duisebekova¹, T.Kh. Smatayev², Zh.Shaimerdenova², E.U. Sagindykova³

¹Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

²Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin, Astana, Kazakhstan

(E-mail: z.shaimerdenova@sdu.edu.kz)

³Caspian State University of Technology and Engineering named after Sh. Yesenova

INTEREST-BASED LEARNING MASTERING THE ORAL CULTURE OF SPEECH IN A NEW WAY AS A PSYCHOLOGICAL FACTOR

Abstract

The article discusses learning to awaken interest in mastering the culture of oral speech in a new way as a psychological factor, and also presents the results of an experimental study. Currently, special attention is paid to the formation, development and improvement of the speech culture of a linguistic personality. The importance of the distinction between oral and written culture is also evident in the process of learning based on interests, mastering oral culture in a new way as a psychological factor. On the study of oral culture and the contribution of Kazakh poets and writers to it. On the study of oral culture and the contribution of Kazakh poets and writers to it. Note that it is very useful to follow certain didactic principles, psychological factors in the development of oral culture of speech. In particular, it is important to arouse interest in the linguistic personality in improving their oral culture of speech. The necessity of using different teaching methods and different teaching materials to increase interest in learning is described. Due to its diversity, students receive different tasks in the learning process, and also allow them to discover new sides of the same task. The content of the article tries to solve this problem using the example of schoolchildren.

Keywords. Culture of speech, oral culture of speech, didactic principles, awakening of interest, psychological factor, training, motivation, motive .

Кіріспе

Оқушылардың оқуда жетістікке жетуіне әсер ететін немесе оқушыларды оқытуда кездесетін қиындықтарды көрсететін фактор психологиялық фактор болып табылады.

Көп жағдайда кей оқушылар оқу дағдыларын игеруде ерікті түрде, тынымсыз жұмыс істейді. Алдынан қиындықтар кездескенде бар күшін салып күресуге тырысады. Ал кейбіреуі алдынан шыққан кедергіге мойынұсынып, белсенділігі күрт төмендеп кетеді. Бұл құбылысты түсіндіру кезінде психологтар мен педагогтар көбінесе оқушылардың *интеллект деңгейі* (білімді, дағдыларды, дағдыларды меңгеру және оларды мәселелерді шешуде сәтті қолдану қабілеті); сонымен қатар *креативтілік* (жаңа білімді өз бетіңізше дамыту мүмкіндігі); оқу мақсаттарына жетуде күшті оң тәжірибені қамтамасыз ететін *оқу мотивациясы*; талаптардың жоғары деңгейін қалыптастыруға әкелетін *өзін-өзі жоғары бағалау* және т.б. сияқты жеке психологиялық ерекшеліктеріне жүгінеді.

Психологиялық фактордың маңызды бір бөлігі дидактикалық және әдістемелік жүйе. Аталған жүйе негізінде оқыту жүзеге асырылады. Ауызша сөз мәдениетін меңгеруде педагогикалық ұстанымдарға сүйене отырып, соның ішінде қызығушылықты оята оқытуды психологиялық фактор ретінде қарастырамыз.

Жалпы психология тұрғысынан қызығушылық танымдық қажеттіліктің эмоционалды жағы болып табылады. Күнделікті де, кәсіби педагогикалық қарым-қатынаста да «қызығу» термині «оқу мотивациясының» синонимі ретінде жиі қолданылады.

А.Қ. Маркова оқуға деген қызығушылықтың бірнеше түрі болуы мүмкін деп санайды:

- жан жақты;
- өнімді;
- жоспарлы;
- оқу-танымдық;
- процессуалдық және мазмұндық;
- түрлендіруші.

Көптеген зерттеушілер табысты оқудың кілттерінің бірі оқушының оқуға және мұғалімге деген қызығушылығын қалыптастыру екенін атап өтеді. С.М. Бондаренко оқушының оқуға деген қызығушылығын арттыруға ықпал ететін келесі факторларды анықтады:

- мектеп оқушыларында белсенділіктің кең әлеуметтік мотивтерін және оның мәнін түсінуді тәрбиелеу;

- білім алушылардың зерттелетін процестердің өз әрекеттері үшін маңыздылығын сезінуі;
- өзіндік психикалық белсенділігі мен бастамасын көрсету мүмкіндігі;
- оқушыларды қызықтыратын белсенді оқыту әдістерін қолдану;
- оқушылардың белсенді ізденіс әрекетін ынталандыратын осындай сұрақтар мен тапсырмаларды оқу процесінде пайдалану.

Оқуға деген қызығушылықты қалыптастыру кезінде білім алушылар қиындықтарға тап болатын проблемалық жағдайды құру маңызды рөл атқарады. Мұндай жағдаяттардың ерекшелігі – оқушылар берілген біліммен тапсырманы шеше алмайды, нәтижесінде қосымша білім қажет екенін түсінеді.

Сонымен қатар, кез келген адам күрделі шиеленісті қамтитын жұмысқа қызығушылық танытады. Сонымен, ақыл-ой күшін қажет етпейтін жеңіл материал әдетте қызығушылық тудырмайды. Оқу іс-әрекетіндегі бірдей қиындықтарды жеңу оған қызығушылықтың пайда болуының ең маңызды шарты болып табылады. Алайда оқу материалы мен оқу тапсырмасының қиындығы оқушы осы қиындықты жеңе алатын жағдайда ғана қызығушылықтың артуына ықпал етеді, әйтпесе оқуға деген қызығушылық тез жоғалады.

Оқуға деген қызығушылықты арттыру үшін әр түрлі оқыту әдістері мен әртүрлі оқу материалын пайдалану қажет. Әртүрлілігінің арқасында оқушылар оқу процесінде әртүрлі тапсырмалармен айналысуды қамтамасыз етеді, сонымен қатар бір тапсырманың жаңа жақтарын ашуға мүмкіндік береді.

Сонымен қатар, ауызша сөз мәдениетін оқытуда қызығушылықты оята оқытуды психологиялық фактор ретінде қарастырмас бұрын, ауызша сөз мәдениетін оқытуда кездесетін мәселелерге тоқтала кетейік.

Зерттеудің ғылыми және практикалық мәні

Сөйлеу мәдениетіне қызығушылықты қалыптастыру мәселесі күрделі мәселе болып табылады. Оны тек мектеп аясында ғана шешу мүмкін емес. Бұл мәселе қоғамның барлық салаларын қамтиды: экономикалық, саяси, әлеуметтік және, әрине, рухани. Демек, оны саясаткерлер, экономистер, әлеуметтанушылар, лингвистер, психологтар, педагогтардың бірлескен күшімен шешу керек. Осыны түсіну өз зерттеуімізде жалпы тізбектің бір ғана буынын қарастырамыз: мәселенің мектеп шеңберінде орыс тілі мен әдебиеті мұғалімдерінің күшімен мүмкін болатын шешімі.

Соңғы жылдары оң тенденциялар пайда болды: мектептегі білім беруде түбегейлі өзгерістер қажет деген түсінік қалыптасты [1, б.10]. Бірақ сөйлеу мәдениетіне қызығушылықты қалыптастыру мәселесін шешпес бұрын, қызығушылықтың бұл түрі туралы түсінік болуы керек. Қызығушылықтың белгілі бір түрінің жұмыс анықтамасын тұжырымдаймыз – сөйлеу мәдениетіне қызығушылық. Осы мақсатта сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықты басқа да бірқатар қызығушылықтар мен адам тұлғасының құрылымын қарастыру қажет [2, б.23]. А.Н. Леонтьевтің әрекет құрылымы туралы ойлары, А.А. Леонтьев әзірлеген сөйлеу әрекетінің теориясы және сөйлеу мәдениетіне қызығушылықтың сөйлеу әрекетімен байланысы туралы біздің идеяларымыз. Біз кез келген қызығушылық адамның негізгі қажеттіліктеріне (биологиялық, әлеуметтік, материалдық, рухани) негізделуінен бастаймыз. Қажеттілік негізінде пайда болатын мүдделер өзінің мазмұны бойынша көп бағытты болып табылады. Олардың ішінде рухани қызығушылықтар ерекшеленеді, олардың алуан түрлілігін біз сөйлеу мәдениетіне қызығушылық деп санаймыз (өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі тануға және т.б. қызығушылықтармен бірге). Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықты танымдық қызығушылыққа

дейін төмендету орынсыз деп есептейміз, бірақ оның когнитивтік құрамдас бөлігі бар екені даусыз. Сонымен бірге сөйлеу мәдениетіне қызығушылықтың басқа да компоненттері бар, атап айтқанда: мәдени, эстетикалық, мәдениетті қалыптастырушы. Осылайша, бұл қызығушылықтың басқалар арасындағы орнын бағалай отырып, біз оны жеке адамның рухани қажеттіліктері негізінде туатын рухани қызығушылықтардың белгілі бір түрі деп түсінеміз. Сөйлеу мәдениетіне қызығушылық сөйлеуді жақсартуға ұмтылудан көрінеді. Бұл тілек уәжді және мақсатты. Сөйлеуді жетік меңгеру үшін белгілі бір сөйлеу дағдыларын қалыптастыру қажет, олар өз кезегінде сөйлеу әрекеті үдерісінде қалыптасады [2, б.213-214].

Сөйлеу мәдениетінің мәселелері бойынша әдебиеттерді талдау барысында сөйлеу мәдениетіне қызығушылықтың ең жалпы белгілерін көруге мүмкіндік берді. Солардың кейбірін атайық.

1. Қоғамдық құбылыс ретінде сөйлеу мәдениетіне қызығушылық әлеуметтік тұрғыдан шартталған. Ол қоғам дамуының белгілі бір кезеңінде пайда болады және айқын ұлттық ерекшелікке ие. Адамның сөйлеуі қашанда адамның ұлттық, таптық, жас ерекшелігінің көрсеткіші болғанымен, сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылық басқа сипатта, ол белгілі бір қоғамның мәдениетінің дамуымен бірге пайда болып, дамыды.

Әрбір қоғам әр уақытта сөйлеу әрекетіне өз талаптарын қояды. Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылық жалпы адамзат қоғамы дамуының жоғары деңгейлерінде. Шешендік өнердің қашанда қоғамның әлеуметтік-экономикалық жағдайларымен байланыстырылып, ондағы мәдениеттің, демократияның, жеке тұлғаның еркіндігінің даму деңгейін лайықты түрде көрсететінін жүздеген жылдардағы шешендік өнердің өрлеуі мен құлдырауы көрсетеді. Сөйлеу мәдениетіне қызығушылықтың пайда болуын немесе жойылуын анықтаған әлеуметтік-экономикалық жағдайлар болды. Ежелгі әлемнің ең демократиялық мемлекеті Ежелгі Грецияда V-VI ғасырларда болғаны белгілі. Саяси және экономикалық өмірдің жалпы көтерілуімен шешендік өнер теориялары да қарқынды дамыды, бұл грек қоғамының практикалық қажеттіліктеріне байланысты болды. Саяси мансап, өз құқығын қорғау, мемлекеттік мекемелерде табысқа жету, тіпті атақ-даңқ пен байлық көп жағдайда сөз өнеріне, сөйлей білуге, тыңдаушыларға әсер ету, дәлелдеу, сендіру, назар аударту қабілетіне байланысты болды [3, б.49].

Сөйлеу мәдениетіне қызығушылықтың көріну аясы айтарлықтай кең және адам өмірінің барлық салаларын қамтиды: экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани. Өртүрлі кәсіптердің, көзқарастардың, нанымдардың өкілдері, әртүрлі әлеуметтік топтағы адамдар, негізінен, өз мақсаттарына жету үшін (сайлауда жеңіске жету, саяси пікірталастарға қатысу, экономикалық мәмілелер жасау, келіссөздер жүргізу және т.б.) жақсы сөйлеу керек, демек, саналы қызығушылық таныта отырып, оны жақсартуға ұмтылу. Ал қазіргі қоғамда сөйлеу экономикалық өсудің, саяси мансаптың, әлеуметтік әл-ауқаттың, рухани келісімнің шарттарының біріне айнала бастайды.

2. Адамның сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылық ақыл-ой және сөйлеу әрекетінде көрінеді және адамның ойлауымен тығыз байланысты. Тілдің, сөйлеудің және ойлаудың өзара байланысын философия, лингвистика, психология, физиология, кибернетика және басқа да бірқатар ғылымдар қарастырады. Қазіргі кезде тіл мен ойлаудың бірлігінің фактісі күмән тудырмайды. И.И. Мещанинов, А.С. Чикобава, В.В. Бабицева, В.И. Кодухов, Г.А. Хабургаев, К.Р. Мегрелидзе, И.Н. Жинкин, С.Г. Бархударов, Ф.П. Филин және басқа да көптеген ғалымдар осы аталған байланыстарды жете зерттеген.

Қазақ тіл білімі сияқты шетелдік ғалымдардың еңбектерінде де ауызша сөз мәдениеті жалпы сөз мәдениетінің аясында қаралып келді. Атап айтар болсақ, француз тіл білімінде *тіл сыны* (critique du langage), неміс тіл білімінде *сөз мәдениеті* (sprachkultur) және *тіл тазалығы* (sprachpflege), ағылшындарда *көпшіл тіл мәдениеті* (popular culture of language), Польшада *тілдік мәдениет* пен *тіл мәдениеті*, Болгарияда *тілдік этикет*, Венгрияда *сөйлеу мәдениеті* (besze kultura) секілді ұғымдармен шекаралас келеді. Қазақ тіл білімінде *тіл мәдениеті* мен *сөз мәдениеті* жарыспалы қолданылса, ал Чехия, Словакия мен Вьетнамда екеуі де бөлек-бөлек тұрақталып, қаралады [4, б.10].

3. Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылық адам тұлғасының және жалпы қоғамның ең үлкен құндылығы болып табылады, өйткені, біріншіден, сөйлеу мәдениетіне қызығушылық гуманистік бағытта болады. Сөйлеу мәдениеті – адамның жалпы мәдениетінің көрсеткіші. Сондықтан студенттердің сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылығын қалыптастыра отырып, біз өз алдымызға ең

гуманистік түпкі мақсат – тұлға мәдениетін қалыптастыруды қоямыз. Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылық бастапқыда позитивті түрде ынталандырылады және жаргонға қызығушылықпен қайшы келеді және т.б. Екіншіден, тіл – адамзат мәдениетінің құрамдас бөлігі, адамзаттың ең үлкен құндылығы, адамдардың алатын ерекше сыйы. Ал тілдің шынайы өмірі әрбір қалыпты дамып келе жатқан тұлғаға тән сөйлеу болғандықтан, сөйлеу адам болмысының сөзсіз құндылығы болып табылады. Оның үстіне адамның жалпы мәдениеті жоғары болған сайын оның сөйлеуі – жазбаша да, ауызша да жақсы [5, б.9]. Егер адам өз сөзіне, оның мазмұны мен безендірілуіне қызығушылықты дамытқан, қалыптастырған болса – бұл адам тұлғасының ең үлкен жетістігі, оның сөйлеуін үнемі жетілдіріп отыруға, оны жақсартуға, сауаттырақ, дұрыс жасауға ұмтылуға мүмкіндік береді. Үшіншіден, сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықтың ерекше эстетикалық мәні бар, ол адамның сөз қадірін және оны айтушы тұлғаның қадірін білуінен тұрады; ұлы ойшылдардың, жазушылардың, кешегі және бүгінгі көрнекті тұлғалардың мысалдары бойынша сөз сұлулығының құндылығын түсінеді. Өз сөзінің құндылығын сезіну адамның өз сөзін бұрмалап, бүлдіргісі келмейтіндігіне және басқаларды түзетуге, сөйлеуді тазартуға, түзетуге, байытуға көмектесуге әкеледі.

Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықтың ең жалпы белгілерін қарастыра келе және қызығушылықтың бұл түрінің адам үшін құндылығын көре отырып, мектеп оқушыларының рухани мүдделерінің құрылымында сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықтың болуы да маңызды болады деп есептейміз. Бұл қызығушылық оқушылардың құндылық бағдарларының кеңеюіне, рухани дүниесінің байытылуына, жеке тұлғаның жағымды адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді деп ойлаймыз [6, б.16].

Мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықтың бірнеше деңгейі бар:

- нөлдік деңгей – 1 топ студенттері;
- төмен деңгей – 2 топ студенттері;
- орта деңгей – 3 топ студенттері;
- жоғары деңгей – 4 топ студенттері.

Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықтың бұл деңгейлері мыналармен сипатталады:

Нөлдік деңгей. Сөйлеу мәдениетіне қызығушылық іс жүзінде жоқ.

Төмен деңгей. Бұл қызығушылықтың оның сөйлеуін, тұлғасын дамыту үшін маңыздылығын дұрыс түсінбеуімен сипатталады. Қызығушылықтары ұқсас мектеп оқушылары жақсы сөйлеудің рөлі мен маңызын жартылай ғана түсінеді, мектепте оқытылатын кейбір нормаларды біледі, кейде оларды ұстанады. Бірақ мұндай оқушылар өз сөйлеуін басқаруды білмейді, өз сөйлеуін жетілдіруге ұмтылмайды. Бұл деңгейде қызығушылық әлсіз.

Орташа деңгей. Белсенді қызығушылық. Бұл деңгей тиімділікпен, белсенділікпен, неліктен басқаша емес, бұлай деп білуге ұмтылумен, белгілі бір орфоэпиялық, грамматикалық және басқа нормаларды есте сақтауға ұмтылумен сипатталады. Қызығушылықтың осы деңгейіне жеткен мектеп оқушылары өз сөзін бақылауға, дұрыстығын қадағалап, оны байытуға, мазмұнды етуге ұмтылады.

Жоғары деңгей. Ынталы және белсенді. Сөйлеу мәдениетіне деген қызығушылықты дамытудың бұл деңгейі сөйлеу мәдениетінің теориялық негіздерін білуге, үйренуге, салыстыруға, салыстыруға, дұрыс нұсқаны таңдауға ұмтылумен сипатталады. Мұндай қызығушылық деңгейіне жеткен (көбінесе гуманитарлық бағыт) мектеп оқушылары кітапты жақсы көреді, әдебиетке, өнерге қызығады, өлең жазуда бақтарын сынап көреді. Бұл қызығушылық деңгейі негізінен мектептің жоғары сыныптарында, яғни студенттер өзінің болашақ кәсіби (негізінен гуманитарлық) бағытын анықтаған кезде көрінеді. Осындай қызығушылық деңгейіне гуманитарлық емес студенттер де қол жеткізе алады. Бұл деңгей оқушылардың бағдарына емес, жалпы даму деңгейіне, адам бойында қалыптасқан құндылықтар жүйесіне, интеллектуалдық дамуына байланысты [7].

Қазақ тіл біліміндегі ауызша сөз мәдениетінің зерттелуіне жасалған алғышарттарға көшсек. Ол алғышарттардың негізін жалпы сөз мәдениетіне, қазақ стилистикасына қатысты зерттеулер құрайды. Атап айтар болсақ, Н.Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» [8], М.Балақаев, М.Серғалиев «Қазақ тілінің мәдениеті» [9], Қ.Жұбанов «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» [10], Р.Әмір «Ауызекі сөйлеу тілінің синтаксистік ерекшеліктері» [11], Р.Сыздық «Сөз құдіреті» [12] еңбектері қазақ ауызша тілі мен сөз мәдениетінің зерттелуіне негіз қалаған болатын. Бұл зерттеулер ауызша тілдің нормалық, қатысымдық аспектілерін қарастыруға, сөз мәдениетінің басқа тіл білімі

салаларымен байланысын айқын бағамдауға мүмкіндік берді. Ал бертін келе, З.Ахметжанова, З.Ерназарова, З.Өмірзақованың «Дискурстың прагматикалық аспектісі» [13], Т.Аяпованың «Сөйлеу әрекетінің онтогенезі: синтаксистік семантиканың дамуы» [14] атты зерттеу жұмыстары қазақ ауызша тілі мәселелерін тереңірек зерттеуге жол ашты. Аталған еңбектер ауызша тілдің теориялық базасын қалыптастырып қана қоймай, оны қазіргі кездегі тіл білімінің маңызды салаларымен байланыстыра қарастырған. Аталған еңбектерде қазақ ауызша тіліндегі қолданыстар мен олардың қазіргі кездегі өзгерістері туралы бірқатар тың ақпараттар беріліп өтеді. Сондай-ақ қазақ ақын-жазушылары, ағартушылары да қазақ ауызша сөз мәдениетінің дамуына көп үлесін қосқан. Соның ішінде А.Байтұрсынұлы «Тіл тағылымы» [15], М.Жұмабаев пен Ж.Аймауытовтың педагогика мен психологияға арнаған зерттеулерін, Ғ.Мүсіреповтың әдеби-сын еңбектеріндегі сөз мәдениетіне қатысты жазғандарын айтпай кетуге болмайды.

Зерттеу әдіснамасы

Оқыту дегеніміз – ішкі және сыртқы іс-әрекеттердің жиынтығынан құралған, адамды, қоғамды, мәдениетті тануына мүмкіндік беретін, адамдардың адам ретінде қалыптасуына жол ашатын, олардың жан-жақты дамуына мүмкіндіктер көрсететін, белгілі бір кәсіби шеберлікке ие қылатын ерекше үдеріс. Осы оқытудың заңдылықтарының табиғатын дидактика ғылымы бір арнаға тоғыстырып, дербес ғылым ретінде танытады [16, б.42]. Яғни ауызша сөз мәдениетін оқыту мен қалыптастыру, дамыту әдістемесі міндетті түрде педагогика ғылымы, соның ішінде дидактикалық ұстанымдарға негізделеді.

Сурет 1 – Ауызша сөз мәдениетін меңгертуде басшылыққа алынатын жалпы дидактикалық ұстанымдар

Дидактикалық ұстанымдар – оқытудың мазмұнын ұйымдастыру түрлерін, әдістерін, оқытудың мақсаты мен заңдылықтарына сай анықтайтын қағидалар жүйесі [17, б.10]. Жалпы дидактикалық ұстанымдар «қатып» қалған догма емес, дегенмен оқытуда оны үнемі басшылыққа алып отыруды қажет етеді. Олар: оқыту әрекетіне бағыт береді, оны жеңіл қабылдауына әсер етеді, педагогикалық әрекеттің жақсаруына жағдай жасап отырады. Ұстанымдарды жетекшілікке ала отырып, оқытушы оқыту әрекетін жүйелейді, бір қалыпқа түсіреді және жаңартады [18, б.46].

Педагогикада дидактикалық ұстанымдардың ғылымилық, жүйелілік пен бірізділік, білім алушылар білімінің беріктігі, саналылық пен белсенділік, теорияның тәжірибемен байланысы, түсініктілік, оқытудың білім алушылардың жас және психологиялық ерекшеліктеріне сәйкес болуы, ізгілендіру т.б. түрлері қолданылатыны белгілі. Сондай-ақ ауызша сөз мәдениетін меңгертуде жоғарыда аталған жалпы дидактикалық ұстанымдардан басқа арнайы ұстанымдарды да басшылыққа алған дұрыс.

Арнайы түрлері ретінде тіл сезімін дамыту, пәнаралық байланыс, қызығушылықты ояту, модельдеу, медиатехнологиялардың мүмкіндіктерін пайдалану, сыни тұрғыдан ойлау сауаттылығын дамыту ұстанымдарын басшылыққа алып отырымыз.

Сурет 2 – Ауызша сөз мәдениетін оқытуда басшылыққа алынатын арнайы ұстанымдар

Зерттеу 9-11 сыныптар арасындағы мектеп оқушыларына жүргізілді.

Нәтижелер мен талқылама. Параграфта қызығушылықтың табиғаты мен шығу тегі туралы шетелдік және отандық зерттеушілердің көзқарастары талданады, психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде қызығушылықты анықтау мәселесіне әртүрлі көзқарастар көрсетіледі және оларға талдау жасалады, қызығушылықтардың жіктелуі және ұғым арасындағы айырмашылық қарастырылады. Бұл аспектілер біздің зерттеуіміз үшін маңызды деп есептейміз, өйткені қызығушылықты білмей және талдаусыз қызығушылықтың белгілі бір түрін және оның қалыптасу ерекшеліктерін түсіну мүмкін емес. [19, б.56]. Психологияда қызығушылықтың мәні туралы мүлдем басқа көзқарастар айтылады. Психика ерекшеліктерінің қайсысы осы концепцияның негізіне алынғанына байланысты қызығушылықты түсінудің бірнеше негізгі тәсілдері бар: интеллектуалдық, волонтаристік, эмоционалдық және жүйелік.

Ал ауызша сөз мәдениетін дамытуға деген қызығушылық кешенді мәселе десек болады. Оны тек мектеп немесе жоғары оқу орнындағы сөз мәдениетіне қатысты пәндердің аясында шешу мүмкін емес. Өйткені ауызша сөз мәдениетіне қызығушылық қоғамның экономикалық, саяси, әлеуметтік және рухани өмірлерін қамтиды. Сөзімізге дәлел ретінде қала мектептерінің 9-11 сыныптар арасындағы барлығы 74 оқушыны құрайтын сауалнама жүргізілген болатын.

Кесте 1 – Сөз мәдениетіне қызығушылықтың пайда болу кезеңдері

Сөз мәдениетіне қызығушылықтың пайда болу кезеңдері	Мектеп оқушылары
1. Мектепке дейінгі кезеңде	0,6%
2. Бастауыш сыныптарда	3,7 %
3. 5-9 сынып аралығында	64 %
4. Жоғары сыныпта	31,7%

Аталған сауалнамамен қатар «Қай өнер түріне қызығушылығыңыз басым?» деген сұрақ та қойылған еді. Нәтижесінде жауаптар мынадай болды:

Кесте 2. – 9-11 сынып аралығындағы оқушылардың өнер түрлеріне қызығушылық көрсеткіштері

Өнер түрлері	Сынып		
	9	10	11
Әдебиет	9%	12%	12,5%
Музыка	40%	45%	42,5%
Бейнелеу	1,5%	0,1%	0,5%
Театр	0,4%	0,2%	1%
Кино	45%	40%	41%
Би	4,1%	2,7%	2,5%

Осылайша, оқушылардың қызығушылықтары БАҚ тарапынан көбірек мән беріліп жүрген өнер түрлеріне басым екендігі анықталды. Ал ауызша сөз мәдениетін дамытуға тікелей қатысты өнер түрлеріне деген қызығушылық деңгейі өте төмен. Демек, ауызша сөз мәдениетін дамыту әдістемесінде оған деген қызығушылықты біз тек қана жаттығулар мен тапсырмалардың негізінде ғана емес, білім алушылардың жалпы рухани дамуына да баса назар аудару керектігі көрінеді.

Қорытынды

Сөйлеу мәдениетіне қызығушылықты зерттеу қызығушылықтың бұл түрінің қалыптасуы мен дамуы үшін қызығушылықтың дамуына ықпал ететін нақты шарттар қажет екенін көрсетеді: мәдени сөйлеу ортасының болуы, мұғалімнің дұрыс және жақсы сөйлеу қажеттілігін ынталандыруы, қажетті сөйлеу дағдыларының болуы, пәндерге деген оң көзқарасы – қызығушылық көздері, тіл мен сөйлеуді оқытудағы табыс, білікті мұғалімдердің болуы.

Тіл мұғалімдеріне мектептің оқу-тәрбие процесіне енгізу үшін нақты әдістемелік ұсыныстарды ұсынуға болады деп санаймыз:

- орфография және сөйлеу мәдениеті бойынша арнайы әдістемелік құрал;
- эссеге дайындық сабақтарын әзірлеу;
- мәдени аспектіні ескере отырып, қазақ тілі сабақтарын, сөйлеуді дамыту сабақтарын, сыныптан тыс жұмыстарды дамыту;

- 5-6 сыныптарға арналған «Сөйлеу мәдениеті» факультативтік курсының бағдарламасы;

- сөйлеу мәдениетіне қызығушылықты ояту бойынша жұмыстың нақты әдістері.

Мақала «AP08855878 – Оқу әдебиеттерінің тіліне, мәтіндік және мәтіннен тыс аппаратына қойылатын психолингвистикалық талаптар» гранттық жобасының аясында жарияланды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Осина А. Среднелитературная речевая культура: ее роль и место в современной русской речи: дис. ...канд. филол.наук: 10.02.01. – Саратов, 2001. – 274 с.

2 Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре» баспасы, 2014. – 290 б.

3 Цицерон М.Т. Из трактатов об ораторском искусстве // Об ораторском искусстве. – М.: Наука, 1973. – С. 40-64.

4 Walter J. Orality and Literacy: The technologizing of the Word. – Universitet Tampere, 1988. – 250 p.

5 Kultura języka polskiego: zagadnienia poprawności gramatycznej // Danuta Buttler, Halina Kurkowska, Halina Satkiewicz. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976. – 480 s.

6 Markowski A. Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005. – 15 s.

7 Truss L. Eats, Shoots and Leaves. – London: Profile Books, 2003. – 228 p.

8 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: филол.ғыл. докт. ... дис.: 10.02.02. – Алматы, 2007. – 328 б.

9 Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті: оқулық. – Алматы: «Зият Пресс», 2006. – 140 б.

10 Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. – Алматы, 1966. – 213 б.

11 Амиров Р. Особенности синтаксиса казахской разговорной речи. – Алма-Ата, 1972. – 180 с.

12 Сыздық Р. Сөз құдіреті: 2-басылым. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 б.

13 Ахметжанова З., Ерназарова З., Умирзакова З. Прагматический аспект дискурса: учебное пособие. – Алматы, 2017. – 160 с.

14 Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы: Санат, 1990. – 448 б.

15 Мұратбек Б. Ғ. Мүсіреповтің әдеби-сын еңбектеріндегі тіл мәдениеті, көркем әдебиет тілі мәселесі // Тіл, аударма және тілдерді оқытудың қазіргі технологиялары: Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары. – Алматы, 2002. – 350 б.

16 Медеубекұлы С. Шешенсөз: оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2015. – 152 б.

17 Қалимұқашева Б. Сөйлеу мәдениеті және шешендік өнер: Оқу-әдістемелік құрал. – 2-басылым, толық., өңд. – Астана: Фолиант, 2016. – 168 б.

18 Құдайбергенова М. 10-сынып оқушыларының сөйлеу мәдениетін қалыптастыра

оқытудың әдістемесі (қоғамдық-гуманитарлық бағыты): пед.ғыл.канд. ... автореф. – Көкшетау, 2010. – 23 б.

19 Ушинский К. Материалы к третьему тому «Педагогической антропологии». – Москва: Директ-Медиа, 2012. – 160 с.

МРНТИ 15.31.31

10.51889/4694.2022.97.67.015

Абдрахманов А.Э.^{1*}, Тарасенко Е.Б.¹

*¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан,
abdraxmanova50@mail.ru*, eltarasenko@gmail.com*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ КОРРЕКЦИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-ВОЛЕВОЙ СФЕРЫ ПОДРОСТКОВ С ЦИФРОВОЙ ЗАВИСИМОСТЬЮ

Аннотация

В статье раскрываются результаты экспериментального исследования, посвященного поиску эффективных путей коррекции эмоционально-волевой сферы учащихся подросткового возраста с цифровой зависимостью. Осуществлен анализ современных исследований по проблеме психологической диагностики и коррекции интернет-аддикций у подростков. Представлена модель психолого-педагогической коррекции и развития эмоционально-волевой сферы учащихся подросткового возраста как основы профилактики цифровой зависимости. На выборке подростков с цифровой зависимостью и риском ее формирования изучены особенности таких показателей эмоционально-волевой сферы, как эмоциональный интеллект, тревожность, волевая регуляция поведения. Программа психолого-педагогической коррекции, основанная на интегративном подходе, включала разнообразные формы и методы работы: психотехнические упражнения, беседы, мини-лекции, дискуссии, проблемные ситуации, метод аутогенной тренировки, ролевые игры, эссе, тренинг. С применением методов математической статистики было установлено, что реализация программы психокоррекции эмоционально-волевой сферы способствует снижению уровня цифровой зависимости. Предложены рекомендации по коррекции и развитию эмоционально-волевой сферы и профилактики цифровой зависимости.

Ключевые слова: цифровая аддикция, подростки, эмоционально-волевая сфера, тревожность, эмоциональный интеллект, волевая регуляция, психокоррекция, психопрофилактика.

А.Э. Абдрахманов¹, Е.Б. Тарасенко¹

*¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан*

ЦИФРЛЫҚ АДДИКЦИЯ БАР ЖАСӨСПІМДЕРДІҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ-ЕРІКТІК САЛАСЫН ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТҮЗЕТУ

Аңдатпа

Мақалада цифрлық тәуелділіктен зардап шегетін жасөспірімдердің эмоционалдық және еріктік сферасын түзетудің тиімді жолдарын іздеу бойынша эксперименталды зерттеудің нәтижелері көрсетілген. Жасөспірімдердің интернет-тәуелділігін психологиялық диагностикалау және түзету мәселесі бойынша заманауи зерттеулерге талдау жасалды. Цифрлық тәуелділіктің алдын алудың негізі ретінде жасөспірім оқушылардың эмоционалдық-еріктік саласын психологиялық-педагогикалық түзету және дамыту моделі ұсынылған. Цифрлық тәуелділік пен оның қалыптасу қаупі бар жасөспірімдердің үлгісінде эмоционалдық-еріктік сфераның эмоционалдық интеллект, үрейлену,

мінез-құлықты ерікті түрде реттеу сияқты көрсеткіштерінің ерекшеліктері зерттелді. Интегративті тәсілге негізделген психологиялық-педагогикалық түзету бағдарламасына жұмыстың әртүрлі формалары мен әдістері кірді: психотехникалық жаттығулар, әңгімелер, шағын лекциялар, пікірталас, проблемалық жағдаяттар, аутогендік тренинг әдісі, рөлдік ойындар, эсселер, тренингтер. Математикалық статистика әдістерін қолдана отырып, эмоционалды-еріктік сфераны психокоррекциялау бағдарламасын жүзеге асыру цифрлық тәуелділік деңгейін төмендетуге көмектесетіні анықталды. Эмоционалды-еріктік сфераны түзету және дамыту және цифрлық тәуелділіктің алдын алу бойынша ұсыныстар ұсынылады.

Түйінді сөздер: цифрлық тәуелділік, жасөспірімдер, эмоционалды-еріктік сфера, мазасыздық, эмоционалды интеллект, ерікті реттеу, психокоррекция, психопрофилактика

A.Abrakhmanov¹, E.Tarasenko¹

*¹ Abai Kazakh National Pedagogical University
(Almaty, Kazakhstan), ² Abai Kazakh National Pedagogical University*

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CORRECTION OF THE EMOTIONAL-VOLITIONAL SPHERE OF ADOLESCENTS WITH DIGITAL DEPENDENCE

Abstract

The article reveals the results of an experimental study on the search for effective ways to correct the emotional and volitional sphere of adolescent students with digital addiction. The analysis of modern research on the problem of psychological diagnosis and correction of Internet addictions in adolescents is carried out. A model of psychological and pedagogical correction and development of the emotional and volitional sphere of adolescent students as the basis for the prevention of digital addiction is presented. On a sample of adolescents with digital addiction and the risk of its formation, the features of such indicators of the emotional-volitional sphere as emotional intelligence, anxiety, and volitional regulation of behavior were studied. The program of psychological and pedagogical correction, based on an integrative approach, included a variety of forms and methods of work: psychotechnical exercises, conversations, mini-lectures, discussions, problem situations, autogenic training method, role-playing games, essays, training/ Using the methods of mathematical statistics, it was found that the implementation of the program of psycho-correction of the emotional-volitional sphere helps to reduce the level of digital addiction. Recommendations for the correction and development of the emotional-volitional sphere and the prevention of digital addiction are proposed.

Keywords: digital addiction, adolescents, emotional-volitional sphere, anxiety, emotional intelligence, volitional regulation, psychocorrection, psychoprophylaxis.

Введение. Согласно программным документам Республики Казахстан, система образования на всех ее уровнях нацелена на формирование у нового поколения активной гражданской позиции, социальной ответственности, чувства патриотизма, высоких нравственных качеств [1]. Реализовать эти цели возможно при условии профилактики разного рода аддикций, среди которых большими темпами развивается интернет- и цифровая зависимость.

В настоящее время в Республике Казахстан реализуется программа «Цифровой Казахстан», предполагающая преобразования не только в экономике государства, но и создание креативного общества, развитие инфраструктуры передачи, хранения и обработки данных [2]. Данная программа также нацелена на формирование у учащихся всех уровней образовательной системы цифровой грамотности и культуры, так как успешное овладение информационными технологиями является одним из условий подготовки высококвалифицированных специалистов. В то же время данные мировой науки последних десятилетий свидетельствуют о росте психологической зависимости от Интернета и социальных сетей, что может приводить к нарушениям личностного развития и социализации молодых людей. В связи с этим проблема изучения особенностей разных сторон личности у лиц с цифровой зависимостью становится особо актуальной. Целью работы явилось

экспериментальное исследование особенностей эмоционально-волевой сферы личности подростков с зависимостью и риском формирования зависимости, определение направлений и содержания ее психолого-педагогической коррекции. Научная значимость данного исследования заключается в определении оптимальных путей психолого-педагогической коррекции эмоционально-волевой сферы как условия снижения уровня цифровой зависимости у подростков.

Основная часть. С 90-х XX-го века годов актуальным становится исследование интернет-зависимости, под которой понимается навязчивое или компульсивное желание войти в Интернет, находясь offline, и невозможность выйти из Интернета, находясь online. Согласно 11-му пересмотру Международной классификации болезней (МКБ 11), вступившей в силу с января 2022 года, интернет-зависимость включена в группу психических расстройств [3]. Наряду с традиционными отраслями психологии, занимающимися исследованием аддикций, появляются новые направления – киберпсихология, «виртуальная психология», «сетевая психология», «цифровая психология» и др.). Предметом исследования данных отраслей становятся кибер-аддикции (зависимость от компьютерных игр), гемблинг (тяга к азартным играм со ставками), обсессивно-компульсивные расстройства, связанные с зависимостью от сетей и интернета (навязчивые мысли и действия), нерегламентированность онлайн-коммуникаций (отсутствие временного контроля и несоблюдение социальных норм вследствие анонимности общения) и т.п.

Важно отметить, что подростковый возраст признан учеными самым сензитивным к формированию аддиктивного поведения. В психолого-педагогической литературе в качестве одной из характерных особенностей подросткового возраста является прохождение возрастного кризиса, связанного как с периодом пубертата (полового созревания), так и с социально-психологическими новообразованиями – кризисом идентичности, чувством взрослости, мотивацией общения со сверстниками и т.д. В подростковом периоде эмоциональная сфера претерпевает значительные изменения и характеризуется как неустойчивая. Подросткам бывает сложно контролировать, управлять своими эмоциями и понимать причины, вызывающие те или иные эмоциональные реакции, что служит основой для формирования разного рода аддикций, в том числе и цифровой.

Литературный обзор.

Проблеме цифровой зависимости и анализу современных направлений борьбы с ней (социально-психологических, программно-опосредованных, фармакологических и комбинированных) посвящены исследования зарубежных ученых D. Cemiloglu, M.B. Almourad, J. McAlaney, R. Ali R. Combatting (2022) [4]. A.-J. Moreno-Guerrero, G. Gómez-García, J. López-Belmonte, [5]. R. Lozano-Blasco, A. Quiles Robres (2022) представлен метаанализ проблемы интернет-зависимости у молодых людей [6].

Е.Ы. Бидайбековым, С.Г. Григорьевым и В.В. Гриншун раскрывается такой аспект широкого применения электронных образовательных ресурсов, как сужение социальных контактов и непосредственного общения между обучающимися, риск аутизации и социальной изоляции. Авторами указано на возникающую сложность перехода от учебно-профессиональной деятельности, ориентированной на работу с информацией к практической профессиональной деятельности, требующей отхода от знаковой системы к практическим действиям, «проблема перехода от мысли к действию» [7].

Л.Н. Юрьева, Т.Ю. Больбот раскрывают риски и угрозы освоения сети Интернет детьми и молодежью. К ним они относят: фактор доверия к «воображаемому другу», эффект заражения как положительными, так и отрицательными эмоциями и мотивами; доступ к нежелательному для детей контенту и сайтам, пропагандирующим деструктивные формы поведения; провоцирование агрессии посредством сетевых игр [8]. Авторы раскрывают характеристику подростков, у которых высокая степень увлеченности сетями переходит в Интернет-зависимость. Во-первых, резко сужается круг интересов: доминирующую позицию начинает занимать игры или общение в сети. Остальные сферы не вызывают интереса, подростки оживляются только если затрагиваются темы, совпадающие с направленностью их интересов. При этом подросток может обсуждать эти темы на протяжении длительного времени с явно выраженным возбуждением. Авторы отмечают элементы суженного сознания - человек не замечает, что происходит вокруг, не откликается на реакции собеседника, предпочитает виды деятельности, обеспечивающие доступ к компьютеру. В случае ограничения

человеку доступ к компьютеру можно наблюдать проявления лишения: чувство опустошенности, скуки («не знаю, куда себя деть», «как будто спрыгнул с мчащегося поезда»). Чат приобретает характер сверхценного увлечения с явным ущербом другим видам деятельности, прежде всего общению с реальными людьми и выраженным аффективным напряжением. Также характерны расстройства сна, чередования сна и бодрствования [8].

О.Н. Арестова, Л.Н. Бабанин, А.Е. Войскунский рассматривают причины, по которым подростки чаще других групп населения увлекаются Интернетом. Ведущей причиной называется объективная потребность в информации в учебном процессе при подготовке к семинарам, экзаменам, выполнении заданий. Интернет предоставляет доступную, полную и разнообразную информацию. Развитая сеть «поисковиков», таких как Google, Yahoo, Yandex, Rambler и других облегчает поиск нужных сведений. Такая доступность и лёгкость получения нужной информации нередко вызывает привыкание и заставляет отказаться от поиска сведений в книгах, журналах и других источниках, оставляя в качестве приоритетного только Интернет [9].

В современной научной литературе аддикции рассматриваются как один из видов девиантного поведения [10-11].

Различные аспекты предпосылок аддиктивного поведения подростков раскрываются в исследованиях казахстанских авторов. Так Г.А. Кассен, Д.И. Мукатаева, А.К. Мынбаева, А.К. Болат, Д.Е. Мажитова, У.Ж. Туякова, К.К. Шалгынбаева раскрывают особенности формирования характера, эмоций, воли подростков, которые показывают чувствительность этого возраста к аддикциям [12-15].

О негативном влиянии цифровых технологий и социальных сетей на психику учащейся молодежи указывают в своем исследовании Р.К. Арысбаева, Н.М. Иргебаева, Р.О. Жолшыбекова. На основе проведенного анкетирования авторами установлены факторы негативного влияния цифровых технологий на психику подростков и юношей, определены меры профилактической работы с родителями [16]. Р.К. Толеубековой рассматриваются пути формирования личности учащихся подросткового возраста в современных условиях духовного возрождения Казахстана [17]. Духовно развитая личность отличается устойчивостью к разного рода зависимостям и аддикциям.

Методы. С целью выявления особенностей эмоционально-волевой сферы учащихся подросткового возраста с цифровой аддикцией и определения эффективных методов психолого-педагогической коррекции использовались методы:

- теоретический анализ и обобщение психолого-педагогической литературы по проблеме цифровой зависимости, моделирование;

- эмпирические методы: комплекс диагностических тестов (тест Л.Н. Юрьевой и Т.Ю. Бельбот на выявление уровня Интернет-зависимости; Методика Н. Холла оценки эмоционального интеллекта (опросник EQ); тест личностной тревожности для подростков А.М. Прихожан; тест-опросник А.В. Зверкова и Е.В. Эйдмана «Исследование волевой саморегуляции»), психолого-педагогический эксперимент; обобщение практического опыта;

- статистические методы: t-критерий Стьюдента; U-критерий Манна-Уитни; корреляционный анализ по критерию Спирмена; таблично-диаграммная интерпретация полученных результатов экспериментального исследования; статистический метод с использованием компьютерных программ анализа данных «Microsoft Excel» и «IBM SPSS Statistics 23». В эксперименте принимали участие учащиеся 7-8 классов гимназии № 22 г. Алматы в количестве 98 человек. После диагностирующего этапа испытуемые были разделены на 2 группы – экспериментальную и контрольную по показателям уровня цифровой зависимости. По результатам констатирующего эксперимента была разработана программа психокоррекции и развития эмоциональной сферы подростков. Формирующий эксперимент проводился в форме реализации программы. Испытуемые контрольной группы не участвовали в программе. Продолжительность формирующего эксперимента – 2 месяца по 1 занятию в неделю продолжительностью 2 ч. После осуществления программы была проведена повторная диагностика в экспериментальной и контрольной группах, сравнение результатов с помощью методов математической статистики.

Результаты. Диагностика уровня цифровой зависимости осуществлялась способом скрининговой диагностики Интернет-зависимости, разработанным Л.Н. Юрьевой и Т.Ю. Бельбот. Все испытуемые были разделены по 4-м уровням выраженности цифровой зависимости. Отсутствие

(нулевой уровень) продемонстрировали 30% подростков. На уровне увлеченности находятся 33,6% испытуемых; на уровне риска развития зависимости оказались 27,3%; на уровне наличия цифровой зависимости оказались 9,1%. На основании результатов были сформированы экспериментальная и контрольная группы эксперимента. В экспериментальную группу вошли подростки с наличием зависимости и из группы риска – 36 человек. Контрольную группу составили учащиеся с отсутствием цифровой зависимости – 31 человек.

Для изучения особенностей эмоциональной сферы учащихся подросткового возраста была применена методика Н. Холла оценки эмоционального интеллекта (опросник EQ). Основанием для выбора данной методики послужила возможность изучить такие компоненты эмоциональной сферы, как эмоциональная осведомленность, управление эмоциями, эмпатия, самомотивация, распознавание эмоций других людей. Кроме того, методика также предназначена для выявления способности понимать отношения личности, репрезентируемые в эмоциях, и управлять эмоциональной сферой на основе принятия решений. Анализ полученных данных показал, что среди подростков с риском зависимости и с наличием цифровой зависимости почти в 3 раза больше с низким уровнем эмоциональной осведомленности: 33,3% (в контрольной группе 9,6%); почти в 2 раза больше испытуемых с низким уровнем управления эмоциями – 30,5% (в контрольной группе 16,6%), а также самомотивации – 36,1% (в контрольной группе 19,4%), эмпатии – 30,5% (в контрольной группе 19,3%). Что касается распознавания эмоций, то в экспериментальной группе испытуемых с низким уровнем больше на 5,7%. Таким образом, подростки экспериментальной группы показали относительно низкий уровень по всем показателям эмоционального интеллекта по сравнению с контрольной группой. Это свидетельствует об особенностях эмоционального развития подростков с цифровой зависимостью и из группы риска. Особенно они отличаются низким развитием эмоциональной осведомленности, управления эмоциями, самомотивации и эмпатии. Значимость различий статистически подтверждена с помощью t-критерия Стьюдента на высоком уровне значимости: $P_{\text{эмп.}} = 0,001$ при $p \leq 0,05$ по показателям «эмоциональная осведомленность» и «самотивация»; $P_{\text{эмп.}} = 0,000$ при $p \leq 0,05$ по показателям «управление эмоциями», «эмпатия» и «распознавание эмоций». Также на высоком уровне значимости установлены различия по интегративному показателю эмоционального интеллекта. Полученные результаты демонстрируют негативное влияние приоритета виртуального общения на развитие эмоциональной сферы личности подростков. Цифровая зависимость снижает эмоциональный интеллект, способность к интерперсональной перцепции, пониманию переживаний и чувств других людей, лишает практической возможность управлять своими эмоциями в реальных жизненных ситуациях.

Анализ данных проявлений тревожности (тест А.М. Прихожан) показал, что количество подростков с очень высокой тревожностью по численности мало отличаются в экспериментальной и контрольной группах. Зато обнаружены различия в количестве испытуемых с несколько завышенной школьной тревожностью: в экспериментальной группе таких подростков оказалось 36,1 %, в то время как в контрольной только 19,3%. Соответственно, подростков с нормальным уровнем школьной тревожности в экспериментальной группе оказалось 27,7%, а в контрольной – 48,3%. Школьная тревожность отражает негативные переживания учащихся, связанные с ситуациями школьной жизни (ответы у доски, страх перед проверочными работами, неудачами в обучении и т.д.). Иногда уход в виртуальный мир является своего рода защитой перед трудностями в реальной жизни.

Что касается таких показателей, как самооценочная и межличностная тревожность, то сравнительный анализ показал высокий уровень в обеих выборках, что можно объяснить общими возрастными закономерностями подросткового возраста – значимость общения со сверстниками и рефлексивность, часто переживаемое недовольство собой. Известно, что подростки в основной своей массе испытывают неудовлетворенность в отношении к своей внешности в силу гормональных изменений, гетерохронии созревания различных частей тела, диспропорционального развития, проблем с кожей и т.п. Их тревожат также свои успехи, способности, они испытывают сомнения в возможных достижениях. Что касается межличностной тревожности, то ее высокий уровень обусловлен значимостью сферы межличностного общения со сверстниками в этот возрастной период. Для них важно принадлежать к определенной группе, иметь там определенный

социометрический статус, быть принятым. Поэтому тревожность является закономерным следствием подобных переживаний.

Уровень волевого развития определялся с помощью теста-опросника А.В. Зверькова и Е.В. Эйдмана «Исследование волевой саморегуляции». Этот опросник позволяет определить как уровень общей волевой регуляции, так и отдельные показатели настойчивости и самообладания. Анализ данных показал, что как в целом по волевой регуляции, так и по отдельным ее показателям подростки с цифровой зависимостью значительно отстают от сверстников без цифровой аддикции. Так, высокий уровень общей волевой регуляции показали 13,8% подростков экспериментальной группы и 27,5 % контрольной группы, что в 2 раза превышает показатели подростков с цифровой зависимостью. Согласно авторам методики, высокий балл свидетельствует об развитии таких качеств личности, как активность, самостоятельность, реализм, уверенность в себе, самоконтроль, готовность преодолевать сложности на пути к достижению цели. Средний уровень волевой регуляции продемонстрировали половина подростков обеих групп - 47,2 % и 50,0 % соответственно, что соответствует в целом нормальному волевому развитию. Низкий уровень выявлен у 38,8 % подростков экспериментальной группы и у 22,5% из контрольной группы. Этот уровень характеризует их как эмоционально неустойчивых, сензитивных, неуверенных в себе, неактивных. Кроме того, подростки с низким уровнем отличаются импульсивностью и неустойчивостью мотивов. Низкий балл наблюдается у людей чувствительных, эмоционально неустойчивых, ранимых, неуверенных в себе. Рефлексивность у них невысока, а общий фон активности, как правило, снижен. Им свойственна импульсивность и неустойчивость намерений, слабый самоконтроль. Примерно похожие результаты выявлены по показателям настойчивости и самообладания. Статистический анализ с применением t-критерия Стьюдента подтвердил значимость различий подростков с цифровой зависимостью и без нее по показателям волевого развития. По общей шкале воли $P_{эмп.} = 0,000$ при $p \leq 0,05$; по показателю «настойчивость» $P_{эмп.} = 0,000$ при $p \leq 0,05$; по показателю «самообладание» $R_{эмп.} = 0,001$ при $p \leq 0,05$.

Для определения наличия/отсутствия связей между компонентами эмоционально-волевой сферы подростков с цифровой зависимостью нами был проведен корреляционный анализ по критерию Спирмена. В результате были установлены связи на высоком уровне значимости между компонентами эмоционального интеллекта и видами тревожности. Так положительная связь установлена между межличностной тревожностью и управлением эмоциями: $r = 1,000^{**}$ при $p = 0,001$. Отрицательная корреляционная связь установлена между школьной тревожностью и эмоциональной осведомленностью, управлением эмоциями, распознаванием эмоций и самомотивацией – то есть чем меньше эмоциональная осведомленность, слабее управление эмоциями и самомотивация, тем выше школьная тревожность ($r = - 0,715^{**}$ при $p = 0,001$; $r = - 0,770^{**}$ при $p = 0,001$; $r = - 0,745^{**}$ при $p = 0,001$; $r = - 0,832^{**}$ при $p = 0,001$ соответственно).

Также отрицательная связь обнаружена между самооценочной тревожностью и самомотивацией: $r = - 0,729^{**}$ при $p = 0,001$. Это говорит о том, что высокая тревожность, связанная с самооценкой, затрудняет самомотивацию.

Также отрицательная корреляция установлена между межличностной тревожностью и эмпатией ($r = - 0,797^{**}$ при $p = 0,001$), а также с распознаванием эмоций ($r = - 0,862^{**}$ при $p = 0,001$). То есть низкий уровень эмпатии и распознавания эмоций повышает тревожность в межличностных отношениях.

Также была исследована связь компонентов эмоционального интеллекта с компонентами воли. Установлена положительная корреляционная связь между общим волевым развитием и эмоциональной осведомленностью ($r = 0,638^{**}$ при $p = 0,001$); управлением эмоциями ($r = 0,697^{**}$ при $p = 0,001$); самомотивацией ($r = 0,780^{**}$ при $p = 0,001$); и распознаванием эмоций ($r = 0,770^{**}$ при $p = 0,001$).

Положительная связь установлена между настойчивостью и эмоциональной осведомленностью ($r = 1,000^{**}$ при $p = 0,001$); управлением эмоциями ($r = 0,678^{**}$ при $p = 0,001$); и самомотивацией ($r = 0,617^{**}$ при $p = 0,001$).

Положительная связь также установлена между самообладанием и управлением эмоциями ($r = 0,797^{**}$ при $p = 0,001$) и самомотивацией ($r = 1,000^{**}$ при $p = 0,001$)

Для определения наличия или отсутствия взаимосвязей между тревожностью и волевой регуляцией также был проведен анализ с помощью определения коэффициента корреляции Спирмена. Общая закономерность, выявленная в ходе анализа, заключается в следующем – чем менее развиты волевые качества, тем выше тревожность, что подтверждается обнаружением отрицательной корреляции между этими компонентами. Так, отрицательная связь выявлена:

- между школьной тревожностью и общим волевым развитием ($r = - 0,745^{**}$ при $p=0,001$) и самообладанием ($r = - 0,596^{**}$ при $p=0,001$);
- между самооценочной тревожностью и общим волевым развитием ($r = - 1,000^{**}$ при $p=0,001$) и самообладанием ($r = - 0,745^{**}$ при $p=0,001$);
- между межличностной тревожностью и общим волевым развитием ($r = - 0,944^{**}$ при $p=0,001$);
- между магической тревожностью и общим волевым развитием ($r = - 0,858^{**}$ при $p=0,001$); и настойчивостью ($r = - 0,718^{**}$ при $p=0,001$).

По результатам констатирующего эксперимента была разработана программа психокоррекции и развития эмоционально-волевой сферы подростков. Основными направлениями работы были определены: развитие компонентов эмоционального интеллекта; коррекция тревожности; развитие волевой саморегуляции; профилактика цифровой зависимости.

Планирование занятий психокоррекционной программы основывалось на интегративном подходе, кроме того учитывалось, что испытуемые относятся к группе риска или имеют цифровую аддикцию и особое внимание для воздействия уделялось тем компонентам, по которым были выявлены низкие показатели. В программу были включены следующие формы и методы работы: психотехнические упражнения, беседы, мини-лекции, дискуссии, проблемные ситуации, метод аутогенной тренировки, ролевые игры, эссе, тренинг. Продолжительность реализации программы – 2 месяца по 1 занятию в неделю продолжительностью 2 ч.

Для определения эффективности проведенного психолого-педагогического эксперимента нами проведен сравнительный анализ данных констатирующего и формирующего экспериментов в экспериментальной и контрольной группах по всем исследуемым показателям с применением непараметрического критерия U Манна-Уитни.

По интегративному показателю эмоционального интеллекта сравнение результатов экспериментальной и контрольной групп после формирующего эксперимента позволило установить значимые сдвиги показателей экспериментальной группы. Так, значительно уменьшилось количество испытуемых с низким интегральным показателем эмоционального интеллекта с 30,5% до 19,4% ($0,000^{*}$; $p \leq 0,05$, различия значимы) и, соответственно, увеличилось количество подростков с высоким уровнем эмоционального интеллекта с 22,2 % до 33,3% ($0,007^{*}$; $p \leq 0,05$, различия значимы). В контрольной группе, не принимавшей участия в формирующем эксперименте произошли некоторые изменения, однако они не оказались статистически значимыми.

Сравнение результатов экспериментальной и контрольной групп по показателю общей тревожности после формирующего эксперимента позволило установить значимые сдвиги показателей экспериментальной группы. Так, значительно увеличилось количество испытуемых с нормальным уровнем тревожности с 30,5% до 50% ($0,000^{*}$; $p \leq 0,05$, различия значимы) и, соответственно, уменьшилось количество подростков с очень высоким уровнем общей тревожности ($0,000^{*}$; $p \leq 0,05$ - различия значимы), а также с несколько завышенным уровнем тревожности ($0,007^{*}$; $p \leq 0,05$, и $0,000^{*}$; $p \leq 0,05$ - различия значимы). В контрольной группе, не принимавшей участия в формирующем эксперименте, произошли некоторые изменения, однако они не являются статистически значимыми.

Сравнение результатов экспериментальной и контрольной групп по показателю общего волевого развития по результатам формирующего эксперимента позволило установить значимые сдвиги показателей экспериментальной группы. Так, значительно уменьшилось количество испытуемых с низким уровнем волевой регуляции с 38,8% до 25% ($0,000^{*}$; $p \leq 0,05$, различия значимы) и, соответственно, увеличилось количество подростков с высоким уровнем волевой регуляции с 13,8% до 25% ($0,000^{*}$; $p \leq 0,05$ - различия значимы). В контрольной группе, не принимавшей участия в формирующем эксперименте, произошли некоторые изменения, однако они не являются статистически значимыми.

Таким образом, полученные результаты доказывают эффективность реализации программы психологической коррекции и развития эмоционально-волевой сферы у подростков с цифровой зависимостью.

После реализации психолого-педагогического эксперимента по реализации программы психокоррекции и развития было проведено повторное диагностирование испытуемых экспериментальной группы для определения уровня цифровой зависимости. Если на этапе констатирующего эксперимента на уровне риска развития зависимости были 27,3% и на уровне наличия цифровой зависимости - 9,1%, то после формирующего эксперимента число испытуемых группы риска уменьшилось до 20,4%, а с интернет-зависимостью - до 6,1%. Результаты представлены на рисунке 1.

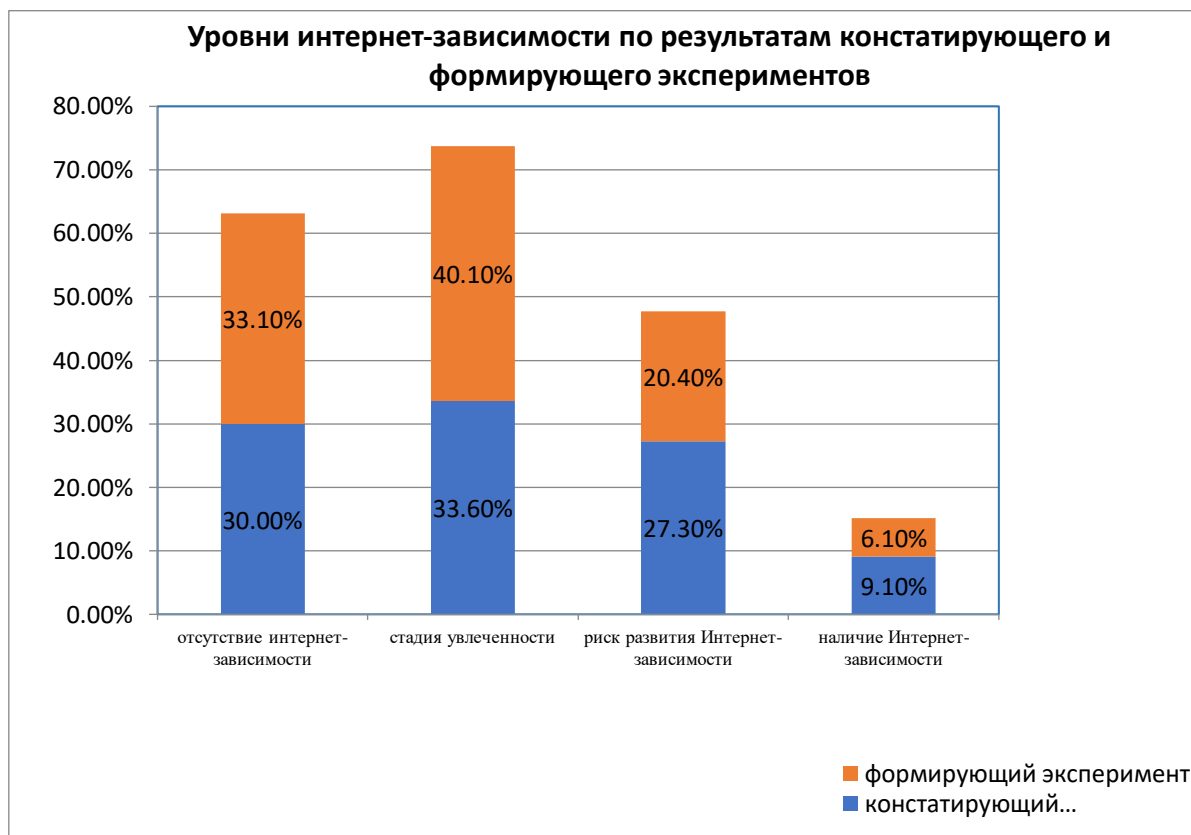

Рисунок 1 - Диаграмма уровней цифровой зависимости подростков по результатам констатирующего и формирующего экспериментов

Дискуссия. Анализ результатов исследования позволил разработать рекомендации по развитию эмоционально-волевой сферы и профилактике цифровой аддикции подростков:

1. Действенность работы по профилактике цифровой аддикции обеспечивается соблюдением следующих принципов: формулирования реальных ясных целей научности, сотрудничества, активности всех субъектов; общественной поддержки.

2. Эффективность профилактики цифровой зависимости определяется осуществлением всех ее форм – первичной, вторичной, третичной.

3. Необходимо сочетание групповых (активные и интерактивные методы - ролевые игры, тренинги, дискуссии и т.п.) и индивидуальных (консультирование, арт-терапия, библиотерапия, трудовая деятельность) форм работы.

4. Родители, родные и педагоги должны быть осведомлены об основной причине возникновения аддикции – депривации (лишения важных эмоциональных, психологических контактов или физических условий), а также о маркерах развивающейся зависимости.

5. Система профилактических и коррекционных мероприятий должна быть связана с созданием

у подростков альтернативной мотивации по отношению к возникшим негативным потребностям, подведением их к обдуманному выбору.

Заключение. Таким образом, в ходе исследования были установлены психолого-педагогические условия эффективной психолого-педагогической коррекции и развития эмоционально-волевой сферы подростков с цифровой зависимостью. Экспериментально исследованы компоненты эмоционально-волевой сферы подростков и установлены как общие возрастные закономерности, а также особенности ее развития у подростков с цифровой зависимостью. Установлена связь между показателями развития эмоционального интеллекта, видов тревожности и волевой регуляции деятельности подростков. Обоснована, разработана и проверена эффективность модели профилактики цифровой зависимости подростков на основе развития эмоционально-волевой сферы личности. Разработана и экспериментально проверена программа развития и коррекции эмоционально-волевой сферы подростков. В качестве перспективного направления исследований в этом направлении можно выделить исследование половозрастных особенностей проявления цифровой зависимости у подростков, исследование коммуникативной компетентности, индивидуально-психологических особенностей личности и путей профилактики и коррекции.

Список использованных источников

References

- 1 Gosýdarstvennaia programma razvitiia obrazovaniia i nauki Respyblyki Kazahstan na 2020-2025 gody. Postanovlenie Pravitelstva Respyblyki Kazahstan ot 27 dekabria 2019g.
- 2 Ob ýtverjdenii Gosýdarstvennoi programmy «Tsifrovoi Kazahstan». Postanovlenie Pravitelstva Respyblyki Kazahstan ot 12 dekabria 2017 goda № 827.
- 3 Mejdýnarodnaia klassifikatsiia boleznei. 11 peresmotr <https://icd.who.int/en>
- 4 Cemiloglu D., Almourad M.B., McAlaney J., Ali R. Combating digital addiction: Current approaches and future directions // *Technology in Society*. Volume 68, February 2022, 101827: <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2021.101832>
- 5 Moreno-Guerrero A.-J., Gómez-García G., López-Belmonte J., *Internet Addiction in the Web of Science Database: A Review of the Literature with Scientific Mapping*// *Int J Environ Res Public Health*. 2020 Apr; 17(8): 2753. doi: 10.3390/ijerph17082753
- 6 Robreszano-Blasco R., Quiles Robres A. *Internet addiction in young adults: A meta-analysis and systematic review*. *Technology in Society*. Volume 130, Mai 2022, 107201: <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107201>
- 7 Bidaibekov E.Y., Grigorev S.G., Grimshkyn V.V. *Sozdanie i ispolzovanie obrazovatelnykh elektronnykh izdani i resýrsov* // *Ýchebno-metodicheskoe posobie - Almaty, KazNPÝ, - 2006. - 136 s.*
- 8 Týreva L.N., Bolbot T.Ý. *Kompyúternaia zavisimost: formirovanie, diagnostika, korrektsiia i profilaktika* // *Dnepropetrovsk, Porogi, 2006. -196 s.*
- 9 Arestova O.N., Babanin L.N., Voiskýnsku A.E. *Motivatsiia polzovatelei Interneta* // 2-aia Rossiiskaia konferentsiia po ekologicheskoi psihologii. Tezisy – M.: Ekopsitsentr ROSS - 12-14 apreliia 2008. – S.9-16.
- 10 Baialieva G.A. *Tipy, formy i dinamika deviantnogo povedeniia podrostkov* // *Vestnik Evrazuskogo natsionalnogo ýniversiteta imeni L.N. Gýmileva. Serua Pedagogika. Psihologua. Sotsiologua, 2021. - №1. – S.33-39. https://doi.org/10.32523/2616-6895-2021-134-1-26-34.*
- 11 *Mery profilaktiki deviantnogo povedeniia sredi detei i podrostkov: Metodicheskie rekomendatsii. – Ministerstvo zdavoohraneniia RK, Obestvennyi fond «Bilim foundation» - Astana, 2018. – 36s.*
- 12 Kassen G.A., Mýkataeva D.I., Jilkishmeva J.V. *Vzaimosviaz vybora strategii povedeniia v konflikte i aktsentýatsii haraktera (na primere podrostkov)* // *Vestnik KazNÝ. Serua psihologii i sotsiologii, 2021. - № 1. – S. 25-40. doi: https://doi.org/10.26577/JPoS.2021.v76.i1.03*
- 13 Mynbaeva A.K., Bolat A.K. *Diagnostika emotsii shkolnikov i razvitiie navykov samoregýlatsii: innovatsionnyi opyt ýrokov «samopoznaniiia»* // *Vestnik KazNÝ, serua Psihologii i sotsiologii, 2020. - № 4. – S.14-27. https://doi.org/10.26577/JPoS.2020.v75.i4.02*
- 14 Majitova D.E. *Sotsialnaia trevojnost i emotsionalnaia dezadaptatsiia v podrostkovom vozraste* // *Vestnik KazNÝ. Serua psihologii i sotsiologii, 2021. - №3. – S. 56-65 doi: https://doi.org/10.26577/JPoS.2021.v78.i3.05.*
- 15 Týiakova Ý.J., Shalgynbaeva K.K. *Problemy psihologicheskikh teorui emotsii kak osnovy emotsionalnogo intellekta*// *L.N. Gýmilev atyndagy Eýrazua ulttyq ýniversitetiniñ Habarshysy. Pedagogika.*

Psichologua. Aleymettany seruasy, 2019. - № 3. – S.105-117 DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2019-128-3-105-117>.

16 Arysbaeva R.K., Irgebaeva N.M., Jolshybekova R.O. *Negativnoe vlianie tsifrovyyh tehnologu i sotsialnyh setei na psihiký ýchaesia molodeji // Vestnik KazNPÝ imeni Abaia, serua «Psichologua», 2020. - № 1. – S. 178-184. <https://doi.org/10.51889/2020-1.1728-7847.33>*

17 Toleybekova R.K. *Rýhanı jańgyry jaǵdaynda jasóspirimderdi adamgershilikke tárbieley baǵyttary// Bulletin of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Pedagogy. Psychology. Sociology Series, 2019. - № 1. – S.117-121 DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-6895-2019-126-1-117-121>*

МРНТИ: 15.21.41

10.51889/5917.2022.69.53.016

С.Т. Бапаева¹, А.А. Касымжанова¹

¹«Тұран» университеті

Алматы, Қазақстан, e-mail: saya_bapaeva@mail.ru, anara3008@mail.ru

ТҰЛҒАНЫҢ БЕЛГІСІЗДІККЕ ТОЛЕРАНТТЫҒЫ МЕН СТРЕССКЕ ТӨЗІМДІЛІГІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Аңдатпа

Белгісіздікке толеранттылық әртүрлі зерттеу аумақтарында зерттеу үшін танымал пәндердің біріне айналады. Бірқатар зерттеулер белгісіздікке толеранттылық пен стресске төзімділіктің өзара байланысына арналған. Аталмыш мәселе шетелдік психология ғылымы үшін жаңалық болмағанымен, қазіргі уақытта өзектілігі артауда. Белгісіздікке толеранттылықтың қазіргі заманғы зерттеулерінің талдауы оның стресске төзімділікпен өзара байланысы турасында айшықтауда. Мақалада сыналұшылардың белгісіздікке толеранттылығы мен стресске төзімділігінің өзара байланысының, сонымен бірге аталмыш айнымалылардың тұлғаның жыныстық, жас ерекшеліктеріне қарай айырмашылықтарын эмпирикалық зерттеу нәтижелері ұсынылған. Белгісіздікке толеранттылық пен стресске төзімділіктің өзара байланысы мен жыныстық және жас ерекшелік айырмашылықтарын айқындау үшін келесі әдістемелер қолданылды: В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы», С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы», Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы». Жүргізілген зерттеу жұмысы респонденттердің белгісіздікке толеранттылығы мен стресске төзімділігінің жыныстық ерешелігіне қатысты айырмашылығының болмайтындығын және жас ерекшелігіне қарай тек өз тұлғасын стрессогенді бағалауда өзіндік айырмашылықтары болып, айнымалылардың өзара байланысы туралы жалпы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: белгісіздік, белгісіздікке толеранттылық, белгісіздікке интолеранттылық, стресс, стресс көздері, стресске төзімділік, тұлға.

Бапаева С.Т.¹, Касымжанова А.А.¹

¹ Университет «Тұран»

(Алматы, Қазақстан, e-mail: saya_bapaeva@mail.ru, anara3008@mail.ru)

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОСВЯЗИ ТОЛЕРАНТНОСТИ К НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ И СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Толерантность к неопределенности становится одной из популярных дисциплин для исследований в различных областях исследований. Ряд исследований посвящен определению взаимосвязи толерантности к неопределенности и стрессоустойчивости. Несмотря на то, что данная проблема не является новой для зарубежной психологической науки, в настоящее время она приобретает все большую актуальность. Анализ современных исследований толерантности к

неопределенности свидетельствует о ее взаимосвязи со стрессоустойчивостью. В статье представлены результаты эмпирического исследования взаимосвязи толерантности испытуемых к неопределенности и стрессоустойчивости, а также различий указанных переменных по половому, возрастному признаку. Для определения взаимосвязи толерантности к неопределенности и стрессоустойчивости и различий в половом и возрастном отношении использовались следующие методики: «Шкала толерантности к источникам стресса» В. В. Распопина, «Шкала толерантности и интолерантности» С. Баднера, «Шкала толерантности к неопределенности» Маклейна. Проведенная исследовательская работа позволяет сделать общий вывод о том, что толерантность к неопределенности и стрессоустойчивость респондентов не имеют статистически значимых различий в отношении пола, но имеют отличия в стрессогенной оценке собственной личности по возрасту.

Ключевые слова: неопределенность, толерантность к неопределенности, интолерантность к неопределенности, стресс, источники стресса, стрессоустойчивость, личность.

S.T. Bapaeva¹, A.A. Kassymzhanova¹

¹Turan University

(Almaty, Kazakhstan, e-mail: saya_bapaeva@mail.ru, anara3008@mail.ru)

THE STUDY OF TOLERANCE TO AMBIGUITY AND STRESS RESISTANCE OF THE INDIVIDUAL

Abstract

Tolerance to ambiguity is becoming one of the popular disciplines for the study in various fields of research. A number of studies are devoted to determine the relationship between tolerance to ambiguity and stress resistance. Despite the fact that this problem is not new to foreign psychological science, it is currently becoming increasingly relevant. The analysis of modern studies of tolerance to ambiguity indicates its relationship with stress resistance. The article presents the results of an empirical study of the relationship between the tolerance of the subject to uncertainty and stress resistance, as well as the differences of these variables by gender, age. To determine the relationship between tolerance to ambiguity and stress resistance and differences in gender and age, the following methods were used: "The scale of tolerance to sources of stress" by V.V. Raspopin, "The scale of tolerance and intolerance" by S.Badner, "The scale of tolerance to ambiguity" by Maclean. The conducted research work allows us to draw a general conclusion that the tolerance to ambiguity and stress tolerance of respondents do not have statistically significant differences in relation to gender, but they have differences in the stress assessment of their own personality by age.

Keywords: indeterminacy, tolerance to ambiguity, intolerance to uncertainty, stress, sources of stress, stress tolerance, personality.

Кіріспе.

Отандық және шетелдік психологиялық зерттеулерде «белгісіздікке толеранттылық» сияқты ғылыми конструктінің қолданылуы сирек кездеседі, дегенмен шетелде оның даму тарихы 60 жылдан асады. Алғаш рет Э.Френкель-Брунвик еңбектерінде айтылған сәттен бастап [1] оның мазмұны көптеген өзгерістерге ұшырады, сонымен қатар түрлі ғылыми құрылымдармен байланысы айқындалып, олардың әрқайсысы үшін арнайы диагностикалық әдістер жасалды.

Бастапқыда белгісіздікке төзімділік ұғымы ХХ ғасырдың 40-жылдарының соңында Т.Адорноның басшылығымен жүргізілген авторитарлық тұлғаны зерттеу жобасы аясында қалыптасты. Оның нәтижелері бойынша авторлар тоғыз психологиялық ерекшелікпен сипатталған тұлғалық типті («авторитарлық тұлға») анықтады: орта таптың құндылықтарына тұрақты сенімділік; авторитарлық бағыну; авторитарлық агрессия; қатаңдық және стереотиптік ойлау; мистикаға бейімділік; күш пен қаттылықты қолдау; деструктивтілік және цинизм; анти-интрацепция (барлық шығармашылыққа антипатия сияқты); жыныстық өмір мәселелеріндегі мораль [2]. Э.Френкель-Брунвик болса психоанализден ұласқан амбиваленттілік тұжырымдамасына сүйенді. Ол амбиваленттілікті бір объектіге бағытталған әртүрлі импульстардың бір уақытта болуы, қамқорлықтан жеккөрушілікке

дейін, эмоционалды тартымдылықтан бас тартуға дейінгі ұғымын анықтайды. Ол эмоционалды амбивалентті теріске шығару және танымдық белгісіздікке интолеранттылық бірдей негізгі сапаның әртүрлі аспектілері болуы мүмкін деп болжады. Ол авторитарлық тұлғаның қасиеттерінің қорытынды тізіміне енген, өйткені ол үшін ерекше емес, әлдеқайда кең ауқымды мағынада қолданылады.

Белгісіздікке толеранттылықты Э.Френкель-Брунвик аталмыш сапаның танымдық құрамдас бөлігі ретінде қарастырылды. Оның «uncertainty» (белгісіздік) емес, «ambiguity» (екі ұштылық) терминін қолданғаны кездейсоқ емес. Ол адамның, бір объектіге қатысты оң және теріс сезімдерді қатар кешіру қабілеті туралы айта отырып, аталмыш қабілеттің маңызды эмоционалды-танымдық жеке айнымалы болғандықтан оны дербес эмоционалды қосарлылығымен шатастырмау керек деп тұжырымдайды. Френкель-Брунвик белгісіздікке толеранттылықтың экстремалды формасын «қарақ типтегі пайымдауларға жүгіну, шындықтан жиі бөлек жедел қорытынды жасау үрдісі «деп анықтайды [1, p. 115].

Аталмыш ұғымды ары қарай талдау барысында мамандар «екі ұштылыққа толеранттылық» (tolerance of ambiguity) және «белгісіздікке толеранттылық» (tolerance of uncertainty) ұғымдарының ара жігін ажыратуға әрекет ете бастайды. Кейбір авторлардың пікірінше, екіұшты жағдай (мысалы, [3] қараңыз) қайшылықты, мәселен бір-бірімен сәйкес келмейтін ақпарат пен логикалық қарама-қайшылықтарды қамтиды. Екіұштылыққа толеранттылық, осылайша, қарама-қайшы ақпаратты білуге және шындықтың қарама-қайшы талаптарына қарсы тұруға қатысты қолданылады деуге негіз бар. Белгісіздіктен аулақ болуға деген ұмтылыс және екіұштылыққа деген интолеранттылық, басқа авторлардың пікірінше, бір-бірімен байланысты [3], алайда белгісіздік-бұл екіұштылыққа қарағанда ауқымдырақ ұғым, өйткені ол белгілі баламалардың болу-болмауын болжайды («немесе – немесе» қағидаты бойынша), ал біріншісі абсолютті белгісіздікті қамтиды.

Кей зерттеушілер «Беймәлімділікке толеранттылық» (Unsicherheitstoleranz) терминін қолданады. Мысалы, К.Д.Альберттің [4] ұстанымына сәйкес, жағдайдың кейінгі дамуы туралы ақпарат жеткіліксіз болған кезде беймәлім жағдай орын алады, яғни ол уақыт факторына байланысты туындайды. Автордың пікірінше, беймәлімділікке толерантты адамдар белгісіз жағдайларды сын ретінде бағалап, ондай жағдайларды іздеумен болады, ал беймәлімдікке интолерантты адамдар белгісіз жағдайларды қауіп ретінде кешіреді. Мұндай жағдайлар туындаған кезде интолерантты адамдар олардан бас сауғалауға тырысып бағады, ал ол әрекетке мүмкіндік болмаған жағдайда оларды тезірек аяқтауға тырысады.

Осылайша, Э.Френкель-Брунвиктің алғашқы идеясы келесі онжылдықтар ішінде айтарлықтай талдау жасалынып, кең ауқымда қарастырылды деуге толық негіз бар. Біріншіден, егер бастапқы нұсқада нақты бір тұлғаның психологиялық сипаттамасы туралы сөз етілген болса, кейінірек адамның объективті шындықпен өзара әрекеттесуінің маңызды аумақтарын сипаттайтын тұрақты сипаттағы қандай да бір іргелі психологиялық өлшем турасында түсінік қалыптасты. Екіншіден, егер бастапқыда идея авторы «екіұштылық» (ambiguity) ұғымына сүйенсе, яғни ол адамның эмоционалды және танымдық реакцияларының ерекшеліктерін өте тар типтегі жағдайға қатысты қарастырса, кейінірек әртүрлі авторлар белгісіздікке жалпы реакцияны бөлек қарастыра бастады (uncertainty). Ұғымның мәнін айқындаудағы осы тектес айырмашылықтың орын алуы іс жүзінде ғылыми пайым үшін өте маңызды, өйткені екіұштылық көбінесе сөйлеу құрылымдарымен немесе белгілі бір жағдайларда адамдардың іс-әрекеттерімен байланысты болса, ол өз кезегінде ұғымның мәні мен мағынасын әртүрлі түсіндіруге мүмкіндік береді. Аталмыш ұғым шындықтың әмбебап сипаттамасы, оның адаммен танылуы мен күйзелуінің нышаны ретінде жеке жағдай ғана болары анық. Бұндай кең ауқымды мазмұн-болашақтың алдын ала болжаусыздығынан белгісіздіктің қайсыбір өлшемі әркез орын алуымен анықталады. Адамның қалауынан тәуелсіз ол сол белгісіздікке бейімделуге мәжбүр болып, әр адам оны түрліше кешіретіні белгілі [5].

Сонымен белгісіздікке бейімделу және оны жеңу мәселесі онтологиялық сипатқа ие болып, ХХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХІ ғасырдың басындағы танымдық зерттеулердің қарқынды дамуы таным процестерін зерттеуге баса назар аударып бастауымен айшықталды. Нәтижесінде адамның шындықты тану процесінің белгілі бір жақтары мен психологиялық ерекшеліктерін сипаттайтын әртүрлі терминдер пайда болды [6].

Жалпы белгісіздік жағдайлар орын алғанда мазасыздықтың артуы және стресстің пайда болуы табиғи құбылыс. Жайсыз жағдайда ондай реакция стресстік әсерлерге тиімді жауап қайтара ламауымен байқалады. Сау реакция аясында мазасыздықтың шамалы өсуі тұлғаның қорғаныс амалдарының жұмылдырылуына және оның өмірлік тонусының артуына әкеледі. Жалпы стресске төзімділіктің көрсеткіші, белгісіздікке толеранттылық іспеттес артуы мүмкін. Жалпы алғанда, осы тектес икемділіктің артуы, жаңа жағдайларға бейімделуге және қиындықтар мен ағымдағы мәселелерді сәтті шешуге ықпал етеді.

Адамдар белгісіздік жағдайларына қаншалықты жақсы төтеп бере алса, соғұрлым олармен күресу дағдылары да арта бастайды. Осы себепті, белгісіздікке толеранттылық мамандарға күрделі мәселелермен жұмыс жасауға мүмкіндік беріп, жаңадан пайда болған күтпеген жағдайларда жаңа шешімді анықтауға мүмкіндік береді. Белгілі бір істі атқаруда адам орын алған жәйттердің көп бөлігін басқара алмай қалуы әбден мүмкін, ал бақылаудың болмауы жағдайдың өзін басқару мүмкіндігін төмендетуі мүмкін. Дәл осы тектес жағдайда белгісіздік туралы сөз етіледі. Күнделікті тіршілік әрекетінде адам күн сайын белгісіздік құбылыстарына тап болып отыратыны белгілі. Мысалы, ауа-райы мен табиғи құбылыстарды, жануарлардың мінез-құлқын дәл болжау мүмкін емес. Сондай-ақ, белгілі бір жағдайда айналаңыздағы адамдар қалай әрекет ететініне сенімді бола алмайсыз. Адам қайсыбір психотипке жатқызылғанына қарамастан, кейде ол өзінің бейімділігі мен әдеттеріне қайшы келетін жәйттер де көптеп кездесіп жатады.

Зерттеу міндеттері:

1. Респонденттердің өз тұлғасын, өзге адамдарды, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стреске тұрақтылықтың жалпы деңгейі (В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы»), белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық деңгейі (С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы») және белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейі (Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы») бойынша жыныстық айырмашылығын салыстыру.

2. Респонденттердің өз тұлғасын, өзге адамдарды, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стреске тұрақтылықтың жалпы деңгейі (В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы»), белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық деңгейі (С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы») және белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейі (Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы») бойынша жас ерекшелік айырмашылығын салыстыру;

3. Респонденттердің өз тұлғасын, өзге адамдарды, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стреске тұрақтылықтың жалпы деңгейі (В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы»), белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық деңгейі (С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы») және белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейі (Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы») арасындағы байланысты талдау;

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қойылған міндеттерді шешу үшін бірнеше психологиялық диагностикалық әдістер қолданылды:

1. Респонденттерінің тұлғасын, басқа адамдарды, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау және жалпы стреске төзімділік деңгейлерін өлшеу үшін В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы» [7].

2. Белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық деңгейін өлшеу үшін С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы» (Budner S. Intolerance of ambiguity as a personality variable) [8,9].

3. Белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау белгісіздікті қабылдау/бас тарту көрсеткіштерін бағалау үшін Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы» (The Mstat-I: A New Measure of an Individual'S Tolerance for Ambiguity) [10, 11].

Зерттеудің эмпирикалық және эксперименттік нәтижелерін өңдеуде, сипаттауда және түсіндіру үшін IBM SPSS Statistics компьютерлік статистикалық бағдарламасының көмегімен деректерді талдаудың математикалық статистикалық әдістері қолданылды:

1. Әдістемелердің қазақ тіліне бейімделген нұсқаларының сенімділігін айқындау үшін Альфа Кронбах критерий (Cronbach's alpha) [12].

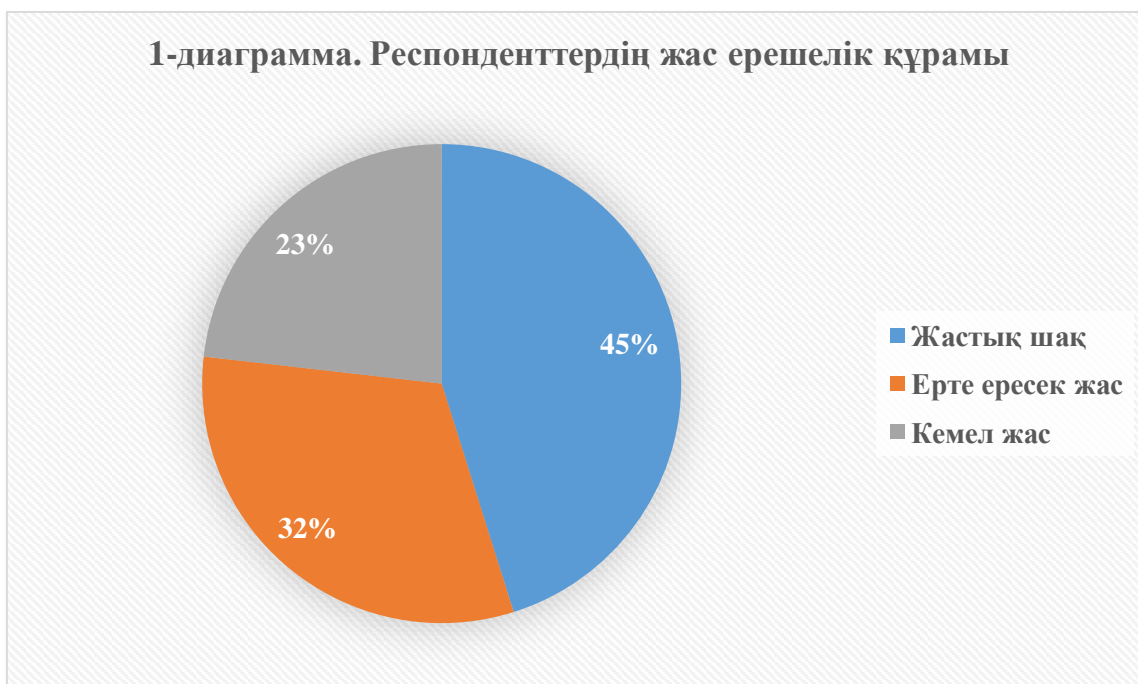
2. Салыстырмалы тәуелсіз топтарды салыстырудан алынған екі популяцияның мәндері бір-бірінен ерекшеленетінін тексеруге үшін параметрлік емес U Манна-Уитни критерий (U; Mann-Whitney U test) [13].

3. Зерттелетін белгінің дәрежесі бойынша екіден көп тәуелсіз топтар айырмашылығын тексеру үшін параметрлік емес H Крускал-Уоллес критерий (H; Kruskal-Wallis H Test).

2. Бір үлгіге жататын айнымалылардың екі массивінің арасында статикалық маңызды байланыстың болуын немесе болмауын анықтауға мүмкіндік беретін Спирменнің (r-Spearman's) корреляциялық статистикалық әдісі арқылы есеп жасалынды [13].

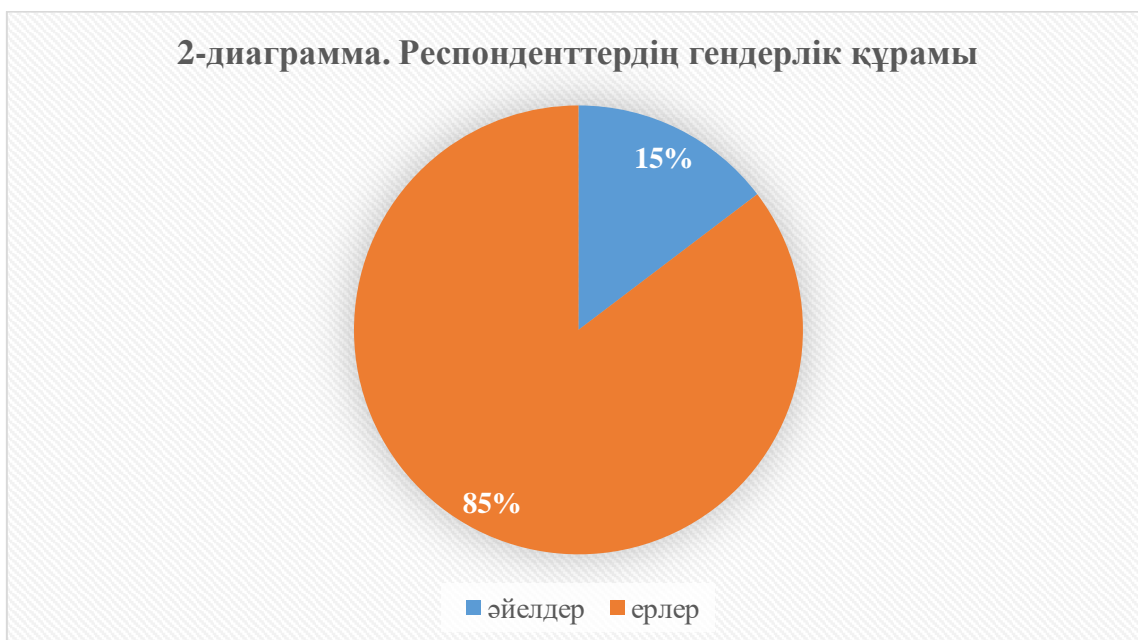
Зерттеу нәтижелері және оларды талқылау

Алдын ала, ерікті түрде 14 жастан 67 жасқа дейінгі (орташа жасы 22,9 жас) 319 респондент тексерілді, оның ішінде 85,33% әйелдер 14,67% ерлер. (орташа жас = 23.23, стандартты ауытқу (SD) = 10.45857). Жыныстық және жас ерекшелік құрам бойынша іріктеменің сипаттамасы 1,2 - диаграммаларда көрсетілген.

1-диаграммадан көріп отырғанымыздай респонденттердің 45% жастар, 32% ерте ересек жас шамасындағы сыналушыларды, 23% кемел жас шамасындағы сыналушыларды құрады.

2-диаграмма. Респонденттердің гендерлік құрамы

Зерттеу жұмысының барысында қолданылған әдістемелер қазақ тіліне аударылып бейімделді, ішкі үйлесімдігі Альфа Кронбах коэффициентінің негізінде есептелді. Ішкі үйлесімділік арқылы әдістеменің әрбір нақты элементінің жалпы нәтижемен байланысы айқындалып, әрбір жеке сұрақ бүкіл әдістеме бағытталған белгіні қаншалықты өлшейтіндігін анықталды. Әдістемелердің ішкі үйлесімділігінің жоғары деңгейі анықталды, атап айтқанда В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы» бойынша $\alpha = 0,963$, С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы» бойынша $\alpha = 0,849$, ал Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы» бойынша $\alpha = 0,895$.

Төмендегі кестелерде респонденттердің жас ерекшеліктеріне байланысты нәтижелерге сәйкес шкалалардың рангілерінің орта есебі мен Н Крускал-Уоллис Критерийі бойынша есебінің нәтижелері көрсетілген. Н Крускал-Уоллес критерийінің қолданылуымен жастық шақ, ерте ересек жас және кемел жас шамасындағы респонденттердің өз тұлғасын, өзге адамдарды, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейін салыстыру нәтижелері төмендегі кестеде ұсынылған.

1-кесте.

Респонденттердің жас ерекшеліктері бойынша рангілерінің орта есебі

Шкалалардың атауы	Респонденттердің жас ерекшеліктері	N	Рангілерінің орта есебі	Хи-квадрат	Асимптотикалық маңыздылығы
«Мен өзім» шкаласы (өз тұлғасын стрессогенді бағалау)	Жастық шақ	144	163,24	9,148	,010
	Ерте ересек жас	101	139,63		
	Кемел жас	74	181,50		
	Барлығы	319			
«Өзге адамдар» шкаласы (өзге адамдарды стрессогенді бағалау)	Жастық шақ	144	159,57	4,611	,100
	Ерте ересек жас	101	147,57		
	Кемел жас	74	177,79		
	Барлығы	319			
«Қоршаған әлем» шкаласы (қоршаған әлемді стрессогенді бағалау)	Жастық шақ	144	160,81	2,291	,318
	Ерте ересек жас	101	150,38		
	Кемел жас	74	171,56		
	Барлығы	319			
Жалпы шкала (стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі).	Жастық шақ	144	161,36	5,007	,082
	Ерте ересек жас	101	145,60		
	Кемел жас	74	176,99		
	Барлығы	319			

Белгісіздікке интолеранттылық	Жастық шақ	144	161,51	4,297	,117
	Ерте ересек жас	101	146,50		
	Кемел жас	74	175,48		
	Барлығы	319			
Белгісіздікке толеранттылық	Жастық шақ	144	164,43	,750	,687
	Ерте ересек жас	101	154,11		
	Кемел жас	74	159,42		
	Барлығы	319			
Белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші	Жастық шақ	144	155,76	,627	,731
	Ерте ересек жас	101	161,87		
	Кемел жас	74	165,69		
	Барлығы	319			
Жаңалыққа қатынас	Жастық шақ	144	155,74	2,539	,281
	Ерте ересек жас	101	155,18		
	Кемел жас	74	174,88		
	Барлығы	319			
Күрделі міндеттерге қатынас	Жастық шақ	144	156,36	,685	,710
	Ерте ересек жас	101	159,87		
	Кемел жас	74	167,26		
	Барлығы	319			
Белгісіз жағдайларға қатынас	Жастық шақ	144	153,11	1,889	,389
	Ерте ересек жас	101	169,53		
	Кемел жас	74	160,41		
	Барлығы	319			
Белгісіздікті қалау	Жастық шақ	144	154,48	1,616	,446
	Ерте ересек жас	101	169,44		
	Кемел жас	74	157,87		
	Барлығы	319			
Белгісіздікті қабылдау/бас тарту	Жастық шақ	144	157,43	,389	,823
	Ерте ересек жас	101	159,54		
	Кемел жас	74	165,62		
	Барлығы	319			

а. Крускол-Уоллис Критерийі

б. Топтастырушы айнымалы: Бирреннің периодизациясы бойынша

1-кестеден көріп отырғанымыздай «Мен өзім», «Өзге адамдар», «Қоршаған әлем» шкалалары, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіздікті қабылдау/бас тарту шкалалары бойынша кемел жас шамасындағы респонденттердің, белгісіздікке толеранттылық шкаласы бойынша жастардың, ал белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау шкалалары бойынша ерте ересек жас шамасындағы респонденттердің нәтижелері жоғары екендігі анықталды.

Крускал-Уоллис критерийі бойынша әр түрлі жас шамасындағы респонденттердің үш тобындағы «Мен өзім» (өз тұлғасын стрессогенді бағалау) шкаласының көрсеткіші статистикалық тұрғыдан маңызды екендігі анықталды, өйткені p деңгейі $<0,05$; бұл нәтиже іріктелген респонденттер тобының өз тұлғасын стрессогенді бағалау деңгейі бірдей екендігін көрсетеді. Демек, респонденттердің жас шамасы мен өз тұлғасын стрессогенді бағалау арасында байланыс бар.

Зерттеуіміздің қалған шкалалары бойынша көрсеткіштерінің деңгейі статистикалық тұрғыдан маңызды емес, өйткені p деңгейі $>0,05$; зерттеуде алынған нәтиже критерий бойынша респонденттер тобының өзге адамдарды стрессогенді бағалау, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейі бірдей екенін көрсетеді. Бұл өз кезегінде респонденттердің жас шамасы мен оның өзге адамдарды стрессогенді бағалауы, қоршаған әлемді стрессогенді бағалауы, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылығы, белгісіздікке толеранттылығы, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынасы, күрделі міндеттерге қатынасы, белгісіз жағдайларға қатынасы, белгісіздікті қалауы, белгісіздікті қабылдауы/бас тартуы арасында байланыстың жоқтығын көрсетеді.

U Манна-Уитни критерийінің қолданылуымен ер адамдар мен әйел адамдардың өз тұлғасын, өзге адамдарды, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейін салыстыру міндетіне сәйкес төмендегідей нәтижелерге қол жеткіздік.

2-кесте.

Респонденттердің жыныстық ерекшеліктері бойынша рангілерінің орта есебі

Шкалалардың атауы	Жынысы	N	Орташа рангілері	Рангілердің жалпы шамасы	U Манна-Уитни	Асимптотикалық маңыздылығы (2 жақты)
«Мен өзім» шкаласы (өз тұлғасын стрессогенді бағалау)	әйелдер	274	159,51	43707,00	6032,000	,816
	ерлер	45	162,96	7333,00		
	Барлығы	319				
«Өзге адамдар» шкаласы (өзге адамдарды стрессогенді бағалау)	әйелдер	274	157,06	43035,00	5360,000	,159
	ерлер	45	177,89	8005,00		
	Барлығы	319				
«Қоршаған әлем» шкаласы (қоршаған әлемді стрессогенді бағалау)	әйелдер	274	157,58	43177,50	5502,500	,246
	ерлер	45	174,72	7862,50		
	Барлығы	319				
Жалпы шкала (стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі).	әйелдер	274	157,40	43128,00	5453,000	,214
	ерлер	45	175,82	7912,00		
	Барлығы	319				
Белгісіздікке интолеранттылық	әйелдер	274	158,34	43384,50	5709,500	,426
	ерлер	45	170,12	7655,50		
	Барлығы	319				
Белгісіздікке толеранттылық	әйелдер	274	159,09	43591,00	5916,000	,664
	ерлер	45	165,53	7449,00		
	Барлығы	319				
Белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші	әйелдер	274	158,30	43373,00	5698,000	,415
	ерлер	45	170,38	7667,00		
	Барлығы	319				
Жаңалыққа қатынас	әйелдер	274	159,01	43568,00	5893,000	,633
	ерлер	45	166,04	7472,00		
	Барлығы	319				
Күрделі міндеттерге қатынас	әйелдер	274	156,46	42869,00	5194,000	,090
	ерлер	45	181,58	8171,00		
	Барлығы	319				
Белгісіз жағдайларға қатынас	әйелдер	274	158,47	43421,00	5746,000	,464
	ерлер	45	169,31	7619,00		
	Барлығы	319				
Белгісіздікті қалау	әйелдер	274	158,52	43434,50	5759,500	,479
	ерлер	45	169,01	7605,50		
	Барлығы	319				
Белгісіздікті қабылдау/бас тарту	әйелдер	274	157,93	43273,00	5598,000	,322
	ерлер	45	172,60	7767,00		
	Барлығы	319				

2-кестеден көріп отырғанымыздай респонденттердің барлық айнымалылар бойынша жыныстық айырмашылықтарының нәтижелері әйел адамдарға қарағанда ер адамдарда жоғары екендігі анықталды. Дегенмен, аталған сапалар бойынша ер адамдар мен әйел адамдардың арасында жыныстық ерекшеліктерінің статистикалық мәнді айырмашылықтары анықталған жоқ.

В.В. Распопиннің «Стресс көздеріне төзімділік шкаласы», С.Баднердің «Толеранттылық және интолеранттылық шкаласы», Маклейннің «Белгісіздікке төзімділік шкаласы» бойынша нәтижелерді талдаған соң зерттеу барысында зерттелген айнымалылар арасындағы өзара байланысты анықтау үшін корреляциялық есеп жүргізілді (Спирменнің (r-Spearman's) корреляциялық талдауы). Деректер кесте мен график түрінде ұсынылған:

Шкалалардың корреляциялық көрсеткіштері

Шкалалар атауы	Белгісіздікке интолеранттылық	Белгісіздікке толеранттылық	Белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші	Жаңалыққа деген қатынас	Күрделі міндеттерге қатынас	Белгісіз жағдайларға қатынас	Белгісіздікті қалау	Белгісіздікті қабылдау/бас тарту
«Мен өзім» шкаласы (тұлғаны стрессогендік бағалау)	,288**	,290**	,133*	,117*	,170**	,122*	,256**	-,023
	,000	,000	,018	,037	,002	,029	,000	,685
	319	319	319	319	319	319	319	319
«Басқа адамдар» шкаласы (басқа адамдарды стрессогенді бағалау)	,369**	,317**	,240**	,196**	,249**	,217**	,239**	,175**
	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,002
	319	319	319	319	319	319	319	319
«Қоршаған әлем» шкаласы (қоршаған әлемді стрессогендік бағалау)	,386**	,330**	,162**	,125*	,212**	,134*	,186**	,095
	,000	,000	,004	,025	,000	,017	,001	,092
	319	319	319	319	319	319	319	319
Жалпы шкала (стресске төзімділіктің жалпы деңгейі).	,412**	,367**	,212**	,173**	,249**	,187**	,261**	,106
	,000	,000	,000	,002	,000	,001	,000	,058
	319	319	319	319	319	319	319	319
	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000	
	319	319	319	319	319	319	319	319

Корреляция 0,01 (екі жақты) деңгейінде маңызды.**

Корреляция 0,05 (екі жақты) деңгейінде маңызды.*

№3 кестеде келтірілген нәтижелер бойынша Спирменнің корреляциялық есебі бойынша $p=0,01$ болғанда «Мен өзім» шкаласы (тұлғаны стрессогендік бағалау) мен белгісіздікке интолеранттылық ($r=0,288^{**}$), белгісіздікке толеранттылық ($r=0,290^{**}$), күрделі міндеттерге қатынас ($r=-0,170^{**}$), Белгісіздікті қалау ($r=0,256^{**}$) және $p=0,05$ болғанда белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші ($r=,133^{*}$), жаңалыққа қатынасы ($r=0,117^{*}$), белгісіз жағдайларға қатынасы ($r=0,122^{*}$) арасында белгісіздікті қалау арасында сенімді корреляциялық байланыс анықталды.

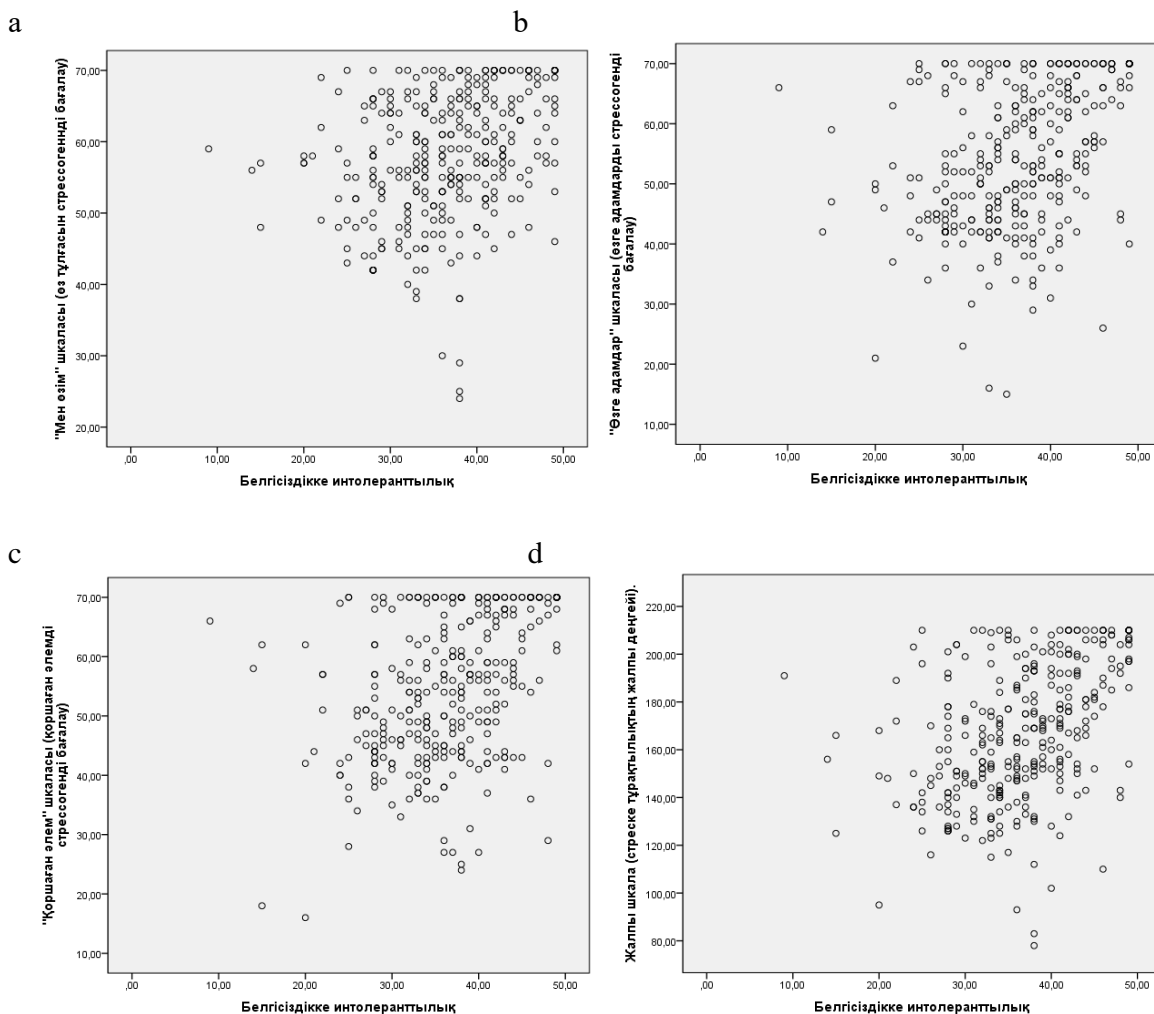
«Басқа адамдар» шкаласы (басқа адамдарды стрессогенді бағалау) бойынша барлық шкалалармен $p=0,05$ болғандағы сенімді корреляциялық байланыс анықталды.

Спирменнің корреляциялық есебі бойынша $p=0,01$ болғанда «Қоршаған әлем» (қоршаған әлемді стрессогендік бағалау) шкаласы мен белгісіздікке интолеранттылық ($r=0,386^{**}$), белгісіздікке толеранттылық ($r=0,330^{**}$), күрделі міндеттерге қатынас ($r=0,162^{**}$), белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші ($r=0,212^{**}$), белгісіздікті қалау ($r=0,186^{**}$) шкалаларының арасында және жаңалыққа деген қатынас ($r=0,125^{*}$), белгісіз жағдайларға қатынас ($r=0,134^{*}$) шкалаларының арасында $p=0,05$ болғандағы сенімді корреляциялық байланыс анықталды.

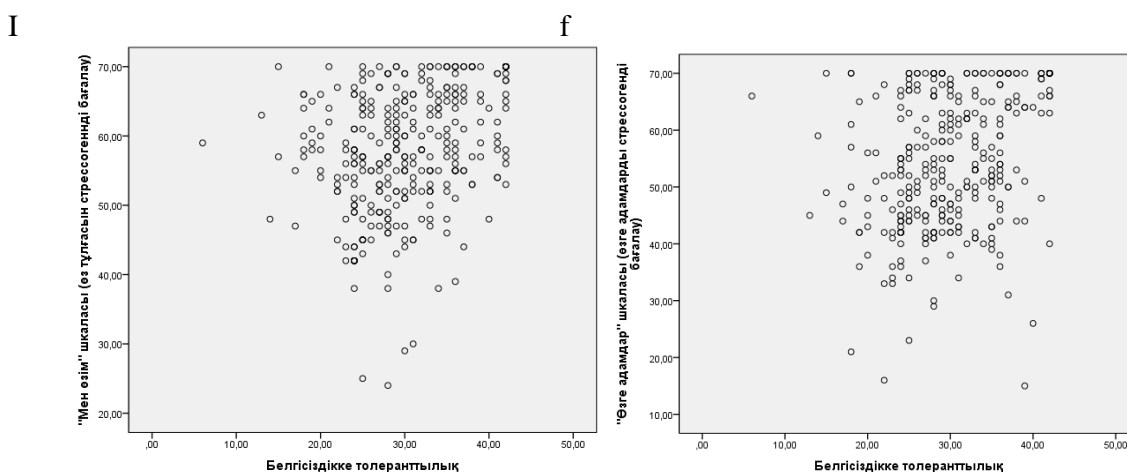
Стресске төзімділіктің жалпы шкаласы (стресске төзімділіктің жалпы деңгейі) бойынша Спирменнің корреляциялық есебі бойынша $p=0,01$ болғанда белгісіздікке интолеранттылық ($r=0,412^{**}$), белгісіздікке толеранттылық ($r=0,367^{**}$), белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші ($r=0,212^{**}$), жаңалыққа деген қатынас ($r=0,173^{**}$), күрделі міндеттерге қатынас ($r=0,249^{**}$), белгісіз жағдайларға қатынас ($r=0,187^{**}$), белгісіздікті қалау ($r=0,261^{**}$) шкалаларының арасында сенімді корреляциялық байланыс анықталды.

Белгісіздікті қабылдау/бас тарту шкаласының «Мен өзім» (тұлғаны стрессогендік бағалау) көрсеткішімен теріс корреляциясы, «Қоршаған әлем» шкаласымен (қоршаған әлемді стрессогендік бағалау), стресске төзімділіктің жалпы деңгейімен жағымды корреляция анықталғанымен ол математикалық тұғыдан сенімді болмады.

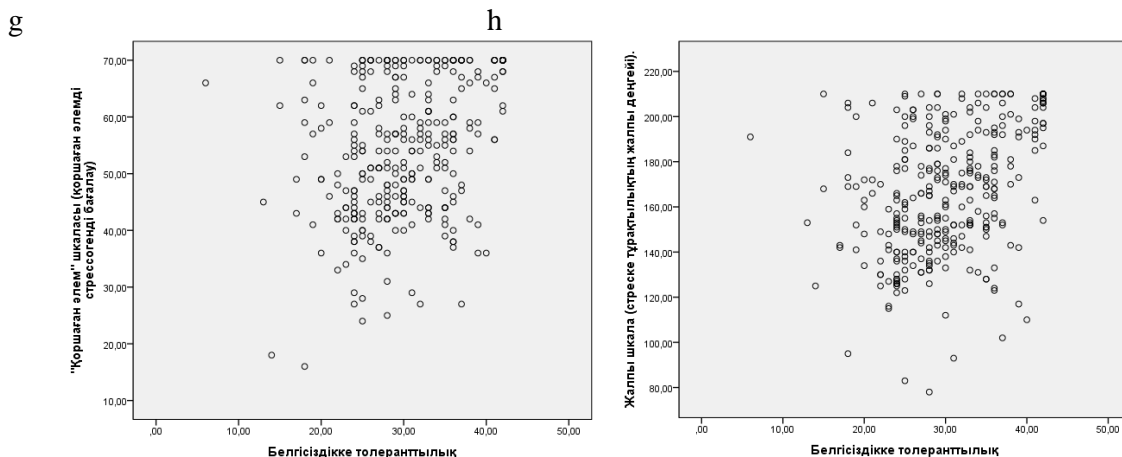
Графикалық түрде зерттелген көрсеткіштер арасындағы корреляцияны және оның сызықтық трендтегі оң сипатын байқауға болады.

Белгісіздікке интолеранттылықтың тұлғаны, басқа адамдарды, қоршаған әлемді стрессогендік бағалаудағы және стресске төзімділіктің жалпы деңгейімен жағымды корреляциясы шашырау графигінде де айқын байқалуда (сәйкесінше a, b, c, d графиктері).

Белгісіздікке толеранттылықтың да тұлғаны, басқа адамдарды, қоршаған әлемді стрессогендік бағалаудағы және стресске төзімділіктің жалпы деңгейімен жағымды корреляциясы шашырау графигінде де айқын байқалуда (I, f, g, h графиктері).

Алынған нәтижені сипаттау өте оңай: егер адам өз тұлғасын, өзгелерді, қоршаған ортаны стрессогендік тұрғыдан жоғары бағалаған болса, олардың белгісіздікке интолеранттылығы, белгісіздікке толеранттылығы, күрделі міндеттерге қатынасы, белгісіздікті қалауы, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынасы, белгісіз жағдайларға қатынасы соғұрлым жоғары болады.

Белгісіздікке интолерантты адам белгісіздік жағдайында немесе оның пайда болу қаупі жоғары болғанда, тіпті ондай белгісіздік болашақта дамуды және оң өзгерісті білдірсе де жоғары мазасыздықты сезінеді. Белгісіздікке толерантты адамдар өмірдің барлық салаларын, соның ішінде қарым-қатынастар мен тәжірибе жинау жүйелерін қатаң реттеуге бейім келеді. Осылайша, белгісіздікке интолеранттылық түсінігі психологиядағы ригидтілік ұғымына, ал белгісіздікке толеранттылық өміршендік түсінігіне жақындау болады.

Белгісіздікке толерантты адамдар ақпараттың күрделі екендігін аңғара отырып, оны түсіну үшін күш-жігерді қажет ететінін ұғынады, ал интолерантты адамдар жағдайдың күрделілігі мен белгісіздігін жеңілдетіп, күрделілігін аңғармайды.

Біздің зерттеуіміз көрсеткендей, белгісіздікке деген интолеранттылық респонденттердің өзін, өзгелерді әне айналасын стрессогендік бағалауымен және стресске төзімділіктің жалпы көрсеткішімен байланысты, яғни күрделі, қарама-қайшылықты жағдайларды болдырмауға және оны елемеуге деген айқын ұмтылысы өзін, айналасындағы адамдарды және жалпы жағдайды жоғары дәрежеде стрессогенді деп бағалауна байланысты болады.

Қортынды. Біз белгісіздікке толеранттылық пен стресске төзімділік мәселесінің теориялық талдауын жүзеге асырумен қатар, зерттелген айнымалылардың жас және жыныстық ерекшеліктері мен корреляциялық талдауынан құралған эмпирикалық зерттеуді жүргізе отырып, төмендегідей нәтижелерге қол жеткіздік:

1. Респонденттердің өз тұлғасын стрессогенді бағалау, өзге адамдарды стрессогенді бағалау, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейінің жыныстық ерекшеліктерінің статистикалық мәнді айырмашылығы жоқ екендігі анықталды. Дегенмен рангілік көрсеткіштері бойынша аталмыш сапалардың әйел адамдарға қарағанда ер адамдарда жоғары болу тенденциясы анықталды.

2. Респонденттердің өз тұлғасын стрессогенді бағалау көрсеткіші бойынша статистикалық мәнді айырмашылықтары бар екендігі анықталды, ал қалған басқа, өзге адамдарды стрессогенді бағалау, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту сынды сапалары бойынша жас ерекшелігінің статистикалық мәнді

айырмашылығы анықталмады. Дегенмен «Мен өзім», «Өзге адамдар», «Қоршаған әлем» шкалалары, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіздікті қабылдау/бас тарту шкалалары бойынша кемел жас шамасындағы респонденттердің, белгісіздікке толеранттылық шкаласы бойынша жастардың, ал белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау шкалалары бойынша ерте ересек жас шамасындағы респонденттердің нәтижелері жоғары екендігі анықталды.

3. Респонденттердің өз тұлғасын стрессогенді бағалау, өзге адамдарды стрессогенді бағалау, қоршаған әлемді стрессогенді бағалау, стресске тұрақтылықтың жалпы деңгейі, белгісіздікке интолеранттылық, белгісіздікке толеранттылық деңгейі және белгісіздікке толеранттылықтың жалпы көрсеткіші, жаңалыққа қатынас, күрделі міндеттерге қатынас, белгісіз жағдайларға қатынас, белгісіздікті қалау, белгісіздікті қабылдау/бас тарту деңгейі арасындағы жағымды корреляция бар екендігі анықталды;

Зерттеу деректерін қорытындылай келе, белгісіздікке толерантты тұлға өмір жолындағы қиындықтарды жеңуге, және субъективті бағалауының негізінде тұлғамен қауіп, зиян немесе қиындық ретінде интерпретацияланатын құбылыстар мен оқиғаларды тудыратын стресс деп бағаланғанымен, олар басқа адамдардан, қоршаған ортадан келетін қауіп-қатерлерге неғұрлым төзімді және жағдайға деген бағасы оң деп қорытынды жасауға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Frenkel-Brunswik E. *Intolerance of ambiguity as an emotional and perceptual personality variable* // *J. Personality*. – 1949. – V. 18, No 1. – P. 108–143.

2. Adorno T.W., Frenkel-Brunswik E., Levinson D.J., Stanford R.N. *The authoritarian personality*. – N.Y.: Harper & Row, 1950. – 990 p.

3. Müller-Christ G., Weßling G. *Widerspruchsbewältigung, Ambivalenz- und Ambiguitätstoleranz // Nachhaltigkeit und Widersprüche / G. Müller-Christ, L. Arndt, I. Ehnert (Hrsg.). – Munster: Lit, 2007. – S. 180–196.*

4. Dalbert C. *Die Ungewißheitstoleranzskala: Skaleneigenschaften und Validierungsbefunde* // *Hallesche Berichte zur Pädagogischen Psychologie*. – 1999. – H. 1. – S. 1–25.

5. Alishev B.S. *Psihika i preodolenie neopredelennosti* // *Psihologiya: ZHurn. Vyssh. shk. ekonomiki*. – 2009. – T. 6, № 3. – S. 3–26.

6. Matushanskaya A.G., Alishev B.S. *Tolerantnost' k neopredelennosti i smezhnye psichologicheskie konstrukty kognitivnoj psichologii. Uchenye zapiski kazanskogo universiteta. Tom 153, kn.5. Kazan'2011, 25-33 str.*

file:///C:/Users/User/Desktop/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%B8%20%D0%B7%D0%B0%202021_22/%D0%BC%D0%B0%D1%8F%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F%20%D0%BD%D0%B0%D1%87%D0%B0%D0%BB%D0%BE/153_5_gum_3.pdf

7. Raspopin E.V. *Shkala ustojchivosti k istochnikam stressa. NOU VPO «Gumanitarnyj universitet», Ekaterinburg, Rossiya. URL: <https://s.science-education.ru/pdf/2012/6/16.pdf>*

8. Budner S. *Intolerance of ambiguity as a personality variable* // *Journ. of Personality*. 1962. Vol. 30. P. 29–40. [Electronic resource]. Available at: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/13874381/>

9. Kornilova T.V., Chumakova M.A. *Shkaly tolerantnosti i intolerantnosti k neopredelennosti v modifikacii oprosnika S. Badnera* // *Eksperimental'naya psichologiya*, 2014. №1. S. 92–110.

10. McLain D.L. *The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity* // *Educational and Psychological Measurement*. 1993. Vol. 53, N 1. P. 183–189. [Electronic resource]. Available at: <https://motamem.org/wp-content/uploads/2020/08/Tolerance-for-Ambiguity-Questionnaire.pdf> (дата обращения: 15.02.2022)

11. Leont'ev, D.A., Osin, E.N., Lukovickaya, E.G. *Diagnostika tolerantnosti k neopredelennosti: Shkaly D. Maklejna*. – M.: Smysl. – 2016. – 58 s.

12. Nasledov, A.D. *Matematicheskie metody psichologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretaciya dannyh [Tekst] / A.D. Nasledov. – SPb.: Rech', 2004. – 392 s.*

13. Slepko YU. N., Ledovskaya T. V., Cymbalyuk A. E. *Analiz dannyh i interpretaciya rezul'tatov psichologicheskogo issledovaniya [Tekst] : uchebnoe posobie; izd-e 2-e, ispr. i dop. / YU.N. Slepko, T.V. Ledovskaya, A. E. Cymbalyuk. – Yaroslavl': Izd-vo YAGPU im. K.D. Ushinskogo, 2015. – 164 s.*

А.Х. Казетова¹, И.У. Хасанова¹, Д.Г. Хабиева¹, Г.Ж. Токашова²

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Қазақстан Республикасы, Орал қаласы

²Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
Қазақстан Республикасы, Ақтау қаласы

ЖАСӨСПІРІМДЕРДІҢ ИНТЕРНЕТ ОЙЫНДАРЫНА ТӘУЕЛДІЛІГІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала бүгінгі таңда өзекті болып отырған мәселе - жасөспірімдердің интернет ойындарына тәуелділігіне арналған. Бұл зерттеу тақырыбына қатысты теориялық материалдарды толық қамтып, психологиялық аспектілерін кеңінен ашып, талдаған. Авторлар қазіргі ақпараттық қоғам үшін ақпараттық технологияның, оның ішінде интернет желісінің орасан зор мүмкіндігін баса көрсете келе, жасөспірімдердің психологиялық ерекшелігіне сәйкес жағымсыз ықпалын толық қарастырған. Интернет-тәуелділік мәселесі салыстырмалы түрде шетелде ерте өзекті бола түсуіне байланысты зерттеу жұмысында оны осы уақытқа дейін зертеген шетел ғалымдарының еңбектеріне жан-жақты талдау жасалған. Тәжірибелік-зерттеу жұмысы барысында вербальды диагностика әдістері таңдап алынған: «Интернетті қабылдау» Е.А. Щепилиннің сауалнамасы; Р.Кеттелдің «16-факторлық тұлғалық сауалнамасы»; Дембо-Рубинштейннің «Өзін-өзі бағалау» әдістемесі; В.Столин және С.Пантिलееваның «Өз-өзіне қатынасы» тестісі.

Түйінді сөздер: жасөспірім, интернет ойындарына тәуелділік, интернет-аддикция, интернет жүйесі

Казетова А. Х.¹, Хасанова И. У.¹, Хабиева Д. Г.¹, Токашова Г. Ж.²

¹Западно-Казахстанский университет имени Утемисова
Республика Казахстан, Уральск

²Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Есенова
Республика Казахстан, Актау

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЗАВИСИМОСТИ ПОДРОСТКОВ ОТ ИНТЕРНЕТ-ИГР

Аннотация

Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме - зависимости подростков от интернет-игр. В статье полностью охвачены весь теоретический материал, касающийся темы исследования, широко раскрыты и проанализированы психологические аспекты. Авторы подробно рассмотрели негативное влияние информационных технологий, в том числе сети интернет, в соответствии с психологическими особенностями подростков, подчеркивая огромные возможности для современного информационного общества. В связи с тем, что проблема интернет-зависимости становится сравнительно ранней актуальной за рубежом, в исследовательской работе дан всесторонний анализ трудов зарубежных ученых, изучавших ее до настоящего времени. В ходе опытно-исследовательской работы были выбраны методы вербальной диагностики: опросник Е. А. Щепилина "восприятие Интернета"; 16-факторный личностный опросник Р. Кеттеля; методика Дембо-Рубинштейна «самооценка»; тест «отношение к себе» В. Столина и С.Пантилеевой.

Ключевые слова: подростковый возраст, интернет-зависимость, интернет-аддикция, интернет-система.

Kazetova A.Kh.¹, Khasanova I.U.¹, Khabieva D.G.¹, Tokashova G.Zh.²

¹The West Kazakhstan university named after M. Utemisov
The Republic of Kazakhstan, Oral

²Caspian University of Technology and Engineering named after Yesenova
Republic of Kazakhstan, Aktau

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF TEENAGERS' DEPENDENCE ON INTERNET GAMES

Annotation

The article is devoted to the current problem of teenagers' dependence on Internet games. The article fully covers all theoretical material related to the research topic, broadly discloses and analyzes psychological aspects. The authors examined in detail the negative impact of information technologies, including the Internet, in accordance with the psychological characteristics of adolescents, emphasizing the huge opportunities for the modern information society. Due to the fact that the problem of Internet addiction is becoming relatively early relevant abroad, the research paper provides a comprehensive analysis of the works of foreign scientists who have studied it to date. In the course of experimental research, methods of verbal diagnostics were selected: E. A. Shchepilin's questionnaire "perception of the Internet"; R. Kettel's 16-factor personality questionnaire; Dembo-Rubinstein's method "self-esteem"; the test "attitude to oneself" V. Stolina and S. Pantileeva.

Keywords: adolescence, internet addiction, internet addiction, internet system

Кіріспе

Тәуелсіз еліміздің қазіргі даму кезеңі, қоғамның барлық саласындағы өзгерістермен яғни, экономикалық және әлеуметтік қарым-қатынастардың ерекшеліктерімен сипатталады. Бұл қазіргі кезеңдегі жасөспірімдердің әлеуметтік жағдайдағы дамуына үлкен өзгерістер келтіреді, яғни олардың мінез-құлықтарының қалыптасуына өз әсерін тигізеді.

Қазақстан Республикасының Конституциясында біздің еліміз демократиялық, унитарлы және зайырлы мемлекет деп жарияланған. Сонымен қатар жалпыадамзаттық құндылықтарға үлкен мән берілуде [1]. ҚР «Білім туралы» Заңында «Ұрпақтың шығармашылық, рухани және денелік мүмкіндіктерін дамыту үшін, олардың бойында адамгершілік пен салауатты өмір салтын қалыптастыру қажет» деп жазылған [2]. Әлеуметтік-экономикалық жаңарулар бізді болашақ туралы, жастар туралы ойландырады.

XX ғасырдың аяғында ғылыми-техникалық прогрестің бет алғандығы, компьютерлік технология мен компьютерлердің пайда болуына түрткі болды. Компьютерлерді шығару көптеген өнеркәсіптің салаларын төңкерістік жағдайға әкелді.

Бүгінде компьютердің басқа да барлық даму салаларын арттыруға негіздейді. Ірі компанияларды айтпағанда бүгінде орта деңгейдегі фирмаларда компьютерсіз және компьютер жүйесінің қызметінсіз жұмыстарын атқара алмайды. Қазіргі заман талабына сай өмір сүретін тұлға компьютермен әрдайым жұмыста, үйде, машинада сонымен қатар ұшақта да жұмысын бастай береді. Компьютер адам өміріне тез ене бастайды, біздің санамызда өз орнын алады, біз оны көпке дейін ұғына қоймаймыз.

Қазіргі технологияның дамыған заманында дүние жүзіндегі барлық сала компьютермен қаруланып, адамдар компьютерсіз аяқ басудан қалды, балаларды компьютердің көмегінсіз оқыту мүмкін емес. Өмірімізге, тіршілігімізге дендеп енген жаңа технологиялар өздерінің жан-жақты мүмкіндіктерімен бізді бір жағынан таңдандырса, екінші жағынан табындырып келеді. Сонымен қатар, еліміздің экономикасының дамуы да, жалпы идеологияға, ұрпақ тәрбиесіне өз ықпалын өткізуде. Білім беру саласында компьютер, интернет сияқты жаңа технологиялардың кеңінен қолданылуы алдымен қуанарлық жағдай. Өйткені компьютер бір кездегі кез-келген адам күнделікті тіршілікте қолданатын қаламның, қарындаштың, сызғыштың, бояулардың, газет-журналдардың орнын басып т.б қажеттіліктерді ауыстырып, біздің өмірімізде белгілі бір өз орнын сайлады. Компьютердің тағы бір айырықша қызықтыратын жағы-ол жазылған, орындалған жұмыстарыңды еш қиналмастан әдемілеуге, түзетуге, безендіруге, басқа да ойыңа келген әрекеттерді жүзеге асыруға болады. Егер дұрыс пайдалана білсең ол сенің талмайтын көмекшіңе, сырлас досыңа, сенімді серігіңе айналары сөзсіз. Ал осындай

оң қасиеттері бар, таптырмас құрал неге жасөспірімдеріміздің болашағына қауіп төндіруде? Одан қорғану жолдары бар ма? Оның алдын алуға бола ма? Бүгінгі таңда осы тәріздес сұрақтар ата-аналарды, мұғалімдерді, дәрігерлерді, ғалымдарды мазалап отыр. Әркім, әр сала өздерінше осы сұрақтарға жауап іздеп, оны шешу жолдарын іздестіруде.

Әдебиеттерге шолу

Интернет-тәуелділік мәселесі салыстырмалы түрде шетелде ерте өзекті бола түсуіне байланысты зерттеу жұмысымызда оны осы уақытқа дейін зерттеген шетел ғалымдарының еңбектеріне жан-жақты талдау жасалды. Оларға К.Янг, И.Голдберг, М.Шоттон, Ш.Тёкл, И.Хейзинг, Лукештің, Ю.В. Фомичев, Е.А. Щепилин және т.б. жатады.

Интернет ТМД елдеріне қарағанда АҚШ-та және Батыс Еуропада әлдеқайда жоғары дамыған, ол елдердің тәжірибелері біраз елдерге үлгі боларлықтай. Қазіргі кезде «Интернетке тәуелділік» немесе интернет-аддикция ауруы талай пікірталастарға түсіп, қарқынды зерттелуде. Соның нәтижесінде Netaholic немесе Интернет-аддикт термині пайда болды.

Жалпы айтқанда, «Интернетке тәуелділік» немесе Интернет-аддикция (Internet addiction) «Интернетті қолданудан химиясыз тәуелділік» туындауы. Адамдар күнде виртуалды шындық ішінде 18 сағат бойы уақыттарын өткізгесін, іс жүзінде «шынайы» өмірден қол үзе бастайды. интернет-тәуелділіктің екінші бір түсіндірмесі – ол «off-line-да отырып, интернетке кіруге құмарту, одан кейін on-line-да отырып, интернеттен шыға алмау».

Интернеттен тәуелділік құбылыстарын психологиялық зерделеудің негізін салушылар екі америкалық ғалымдар: клиникалық психолог К.Янг және психиатр И.Голдберг [3]. 1994 жылы Янг веб-сайтта арнайы сұрақнама жасап, 500 жауап алды, ал оның 400-і, таңдап алынған критерийлерлерге сәйкес, тәуелділер болып шықты. 1995 жылы Голдберг интернеттен тәуелділікті анықтауға арналған, құмар ойындарға (гемблинг) дерттік құштарлық белгілері негізінде құрылған диагностикалық критерийлерлер жинағын ұсынды. 1997-1999 жылдары аталған проблемаларды зерттеумен және психотерапевтік кеңес берумен айналысатын веб-қызметтер құрылды. 1998-1999 жылдары К.Янг, Д.Гринфильд және К.Суратт бірінші рет монографиялар жариялады. 1998 жылдың аяғына қарай Суррат айтқандай, интернет-аддикция сөзі жай ғана клиникалық бағыт ретінде емес, зерттеу және адамдарға іс жүзінде психологиялық көмек көрсету саласы болып, қызмет көлемінің ұлғайғаны белгілі болды [4, 5].

Интернетке тәуелділік интернетті пайдалаудың сан түрлерінен туындауы мүмкін. Сипатына қарай ол маскүнемдік немесе нашақорлық сияқты тәуелділіктің бір түрі ретінде көрінді. Түрлі зерттеулердің қорытындысын зерделеп қарасақ, бүгінгі күні интернетті пайдаланушылардың 10 пайызы ғана интернет-тәуелділікке шалынған. Кейбіреулері бұл санды 2-6 пайыз деп санайды. Интернет-тәуелділіктің ерекшелігін айтар болсақ, ол – химиялық тәуелділік емес, яғни ол ағзаның бүлінуіне әкелмейді, оның ағзаға әсері құмар ойындар салдарынан пайда болатын зиянмен шамалас. Енді бұл ауруға шалдығудың уақыт ұзақтығы, басқаларына қарағанда әлдеқайда шапшаң: К.Янгның зерттеуінше, тәуелділердің 25 пайызы жарты жыл ішінде, 58% - екінші жартыжылда, ал 17% - бір жыл өткенде ғана тәуелділікке шалдыққан. Ол құбылысты адамның жүріс-тұрысының, күн тәртібінің өзгерісінен, алдымен туғандары, жақын-жуықтары байқайды

Психологиялық зерттеулерге жүгінсек, интернет кеңінен танымал және әйгілі болмай тұрып-ақ психологтар компьютерге тәуелділік туралы айта бастаған. Ең алғашқы және күні бүгінге дейін ең тиянақты компьютерге тәуелділік құбылысын зерттеуді 1980 жылдары ағылшын психологы М.Шоттон жасады. Бұл зерттеуге компьютерге тәуелділіктерін сезінген 100 кәсіби бағдарламашылар мен компьютерде білікті жұмыс жасаушы әуесқойлар қатысты. Бұл зерттеу арнайы сұрақнамалар және сыналушылармен сұхбат ұйымдастыру әдісімен өткізілді; онда стандартты психологиялық тесттер және арнайы дайындалған сұрақтар қолданылды. Компьютерге тәуелділермен қатар екі бақылау тобы зерттелді.

Бақылау тобындағыларға қарағанда, олардың көбісі үйленбеген немесе балалары аз. Компьютерге тәуелділердің көбінің ақыл-ой өрісі аса биік деңгейде дамыған. Сыналушылардың көбі компьютермен таныспай тұрып-ақ, электроникаға бұрыннан теориялық жағынан да, іс жүзінде де өте қызыққандықтарын мойындады [6].

Шоттонның айтуынша, олар компьютерді тиімді, қисынды, жоғары интеллектуалды «бәсекелес» ретінде қабылдайды. Оған қоса, компьютерге тәуелді тұлғалардың мақсаты, ешкімге ұқсамайтын айырықша «бәсекелесті» өзіне бағындырып, толық өзіне тәуелді ету. Компьютерді қадағалау олар

үшін, өмірде өзіне бағындыра алмаған жайлар үшін «өшін алу», әсіресе әлеуметтік қатынастарда: сыналұшылардың көбі басқалардың, әсіресе өзіне жақын адамдардың әр қадамын, сөзін қадағалап отыруды ең маңызды (және соны тілейді) деп санайды, алайда өмірде олай болуы мүмкін емес.

Ағылшын ғалымы Ш.Тёкл балалардың және жасөспірімдердің компьютерді игеру сатыларына зерттеулер жүргізді. Ол сыналұшылардың көбісінде компьютерді өзіне бағындырып, оған толық билік жүргізуге жету параметрі басым екендігін анықтады. Бұндай талпыныста, олар бағдарламалық қамтамасыз етуді құрастырушылар жасаған дәстүрлі бағдарламаларды қолданудан бас тартады, себебі онда компьютерді толық басқару мүмкін емес. Кейбір сыналұшы-жасөспірімдер Ш.Тёклдің байқауынша, есептеу бағдарламаларын: мысалы квадрат түбірді есептеп шығару жолдарын, дайын бағдарламадан алмай, өз бетінше жазуға тырысады, себебі дайын бағдарламаны пайдаланса, есептеу процестерін және компьютердің ішкі жай-күйін бақылаудан айрылып қалады.

Интернет-тәуелділік түсінігі (интернет-аддикция, Internet-Addiction), ең бірінші рет Нью-Йорктік психиатры Айвен Голдберг «Интернет тәуелділікті» ауру мағынасында қолданып, сол құрылымды психикалық тәуелділік ретінде қарастырады. Оның ойынша, «Интернет-тәуелділік тұрмыстық, оқу, әлеуметтік, жұмыстық, отбасылық, қаржылық және психологиялық іс-әрекет аймағында кері әсерін тигізеді» [7].

Интернет-аддикция - интернет тәуелділіктің психологиялық феномені ретінде жүзеге асады. Шынайы өмірден кетудің көрінісі, жүйедегі субъектіні осыншама тартып алатыны сонша, шынайы өмірде толықтай әрекет жүзеге асыра алмайды. Көптеген қолданушылар, интернеттегі азартты сезіне алады. Жаңа таныстықты, көптеген қызық ақпараттарды алу, виртуалды әлемде түн бойы отыруға әсерін тигізеді.

1994 жылы американдық профессор психологтар Питербург университетінің Брэтфорде Кимберли Янг web- сайтында арнайы өңделіп жасалған сауалнамасын енгізді. Зерттеудің нәтижесі бойынша, 600 зерттелушілердің 12 жастан - 47 жас аралығында ер адам мен әйел адамның 78% интернетті тек жұмыс бағытымен қолданса, 22 % демалу мен көңіл-көтеру үшін қолданады [8].

1997-1999 жж. Интернет-аддикция мәселесі бойынша, зерттеушілік және психотерапиялық-кеңес беру web- сайттар жасалды (IAD).

1998-1999 жж. бұл мәселеге сәйкес, бірінші рет монографиялық басылым басылып шықты (К.Янг, Д.Грешфилд, К.Сурратт [9]).

Зерттеу әдістері: зерттеу мәселесі бойынша психологиялық әдебиеттерге, ғылыми-зерттеу жұмыстарына талдау, вербальды диагностика әдістері.

Нәтижелер және талдау

Тәжірибелік зерттеу жұмысының **мақсаты** жасөспірімдердің интернетке тәуелділіктің пайда болу себептері мен ерекшеліктерін анықтау, оны алдын алу, түзету мәселесін теориялық тұрғыдан зерттеу және тәжірибе жүргізу. Зерттеу жұмысының бірінші кезеңінде тәжірибелік зерттеу жұмысының теориялық негіздері жөнінде материалдар жинақтау, әдебиеттерге шолу жасау ізденіс жұмыстары жүргізіле бастады. Зерттеу базасы анықталып, психологиялық диагностика жұмыстарының әдістері таңдалды.

Ғылыми-зерттеу жұмысына Орал қаласының №5жалпы білім беретін орта мектебінің орта сынып оқушылары (7-8 сыныптар) алынды. Зерттеуге барлығы 75 респондент қатысты, олар ер жынысты жасөспірімдер. Зерттеу кезіндегі жасөспірімдердің орташа жасы 13,5 құрады.

Зерттеуге вербальды диагностика әдістері таңдап алынды: «Интернетті қабылдау» Е.А. Щепилиннің сауалнамасы; Р.Кеттелдің «16-факторлық тұлғалық сауалнамасы»; Дембо-Рубинштейннің «Өзін-өзі бағалау» әдістемесі; В.Столин және С.Пантилееваның «Өз-өзіне қатынасы» тестісі [10-12].

Интернетке тәуелділік белгілері К.Янгтің (2000) интернет-аддикцияны анықтауға арналған критерийлеріне сүйеніп анықталды:

- 1) интернетке толықтай еніп кету;
- 2) жүйедегі өте көп уақыт өткізуге қажеттілік;
- 3) интернетті қолдануды төмендетуге тырысу;
- 4) интернетті қолдану тоқтатқан кезінде қобалжу сезімін тудыратын симптомдардың туындауы;
- 5) уақытты бақылауға қиындықтың болуы;

- б) қоршаған ортамен қиындықтардың туындауы (жанұя, мектеп, жұмыс, достары және т.б.);
- 7) жүйедегі өткізу уақыты туралы жалған айту;
- 8) интернетті қолдану арқылы көңіл-күйдің ауысуына жағдай жасау.

Сонымен қатар, Е.А. Щепилиннің сауалнамасы қолданылды, ол 67 сұрақтан тұрады, 12 шкала бойынша талдау жүргізіледі. Ол бойынша 1) тәуелділік факторлары; 2) интернетті қабылдау ерекшеліктері; 3) тәуелділіктің салдарлары есепке алынады.

Жасөспірімдерге жүргізілген сауалнама нәтижесі бойынша экспериментальды және бақылаушы топтар анықталды. Экспериментальды топқа интернет клубтарға баратын және интернет-аддикцияның белгілері бар №5 жалпы білім беретін орта мектебінің 7-8 сынып оқушылары таңдалса, бақылаушы топқа интернет-аддикцияның белгілері байқалмаған және интернет клубтарға бармайтын 7-8 сынып оқушылары алынды.

Е.А. Щепилиннің «Интернетті қабылдау» сауалнамасы бойынша нәтижелер.

«Интернетті қабылдау» шкалары бойынша, интернетке-тәуелді және интернетке-тәуелсіз жасөспірімдердің ішінде айтарлықтай өзгерістер көрінеді. Интернет- тәуелділердің көрсеткіштері келесідей шкалалар бойынша жоғары болып табылады (кесте 1, сурет 1).

Кесте-1

Факторлар	Экспериментальды топ	Бақылаушы топ
Тәуелділік факторы	Жүйелік мәдениетке жататындар Мақсатсыз мінез-құлық Сенсорлық стимуляцияға қажеттілігі	Мақсатты мінез-құлық Сенсорлық стимуляцияға қажетсіздік
Интернетті қабылдау ерекшелігі	Интернетті шектен тыс қолдану қажеттілігі Интернеттегі қарым-қатынас қажеттілігі Интернетті шынайы өмірден жақсырақ деп қабылдау	Интернеттегі қарым-қатынас қажеттілігі маңызды емес. Интернетті шынайы өмірден жақсырақ деп қабылдамайды.
Құмарлықтың салдары	Интернеттегі уақыты Интернеттегі кеңістік Интернетті проективті шындық деп қабылдауы Вертуальды әлемнің нормаларын шынайы өмірге ауыстыруға тырысуы Интернеттің шынайы зат ретінде қабылдау	Интернетті проективті шындық деп қабылдамау Интернеттің шынайы зат ретінде қабылдамау

Сурет 1. Е.А. Щепилиннің «Интернетті қабылдау» сауалнамасы бойынша нәтижелер

Тұлғалық ерекшеліктерді зерттеуге арналған әдістемелер.

Тұлғалық ерекшеліктерін зерттеуге таңдалған сауалнамалардың түрлері жасөспірімдердің өзіне қатынасының үш деңгейін анықтауға мүмкіндік береді, олар:

- өзіндік «Меніне» қарсы немесе дұрыс сезімінің туындауы;

- өз-өзін құрметтеуге, аутосимпатия, өз-өзіне қатынасын, өз-өзіне қызығушылығы және өзінен күтетін қатынасы;

- өзіндік «Менін» қатынасын, әрекеттердің нақты деңгейі (өз-өзін басқару, қабылдау) болып табылады.

Р.Кеттелдің «16-факторлық тұлғалық саунамасы» бойынша нәтижелер.

Бұл әдістеме арқылы қажеттіліктерді зерттеу аймағының көрсеткіштері бақылаушы топ пен эксперименталды топтардың арасында жасөспірімнің қарым-қатынасқа қажеттіліктің түрлерінің нақты сапаларын көрсетті. (кесте-2).

Кесте-2

Орташа факторлардың мағынасы.	Эксперименталды топ	Бақылаушы топ.
Фактор А	8,65*	4,59
Фактор Н	5,26	6,13
Фактор Q2	7,94*	2,92

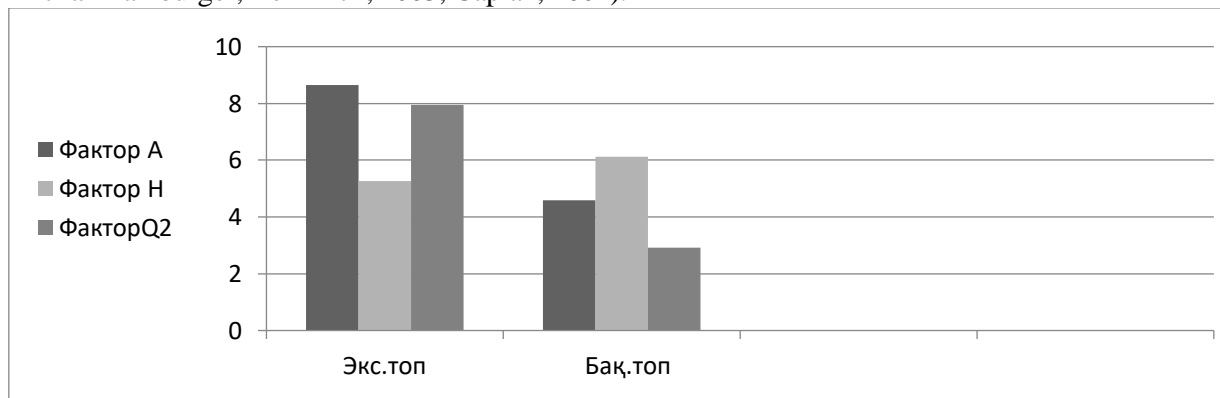
Р. Кеттелдің әдістемесі бойынша үш факторға бөліп көрсетті:

1. Фактор А – «тұйықтық - қарым-қатынасшыл» - топтағы қарым-қатынасты өлшеуге арналған;

2. Фактор Н - «әлсіздік - батылдық» - әлеуметтік қатынастың белсенділігі анықтап, әлеуметтік жағдайлардан, топтан тәуелсіз болуын анықтау.

3. Фактор Q2 - «конформизм-нонконформизм» - айналасындағылардан, топтан тәуелсіз болуын анықтау.

Бақылаушы топта, қарым-қатынастың «топшыл» түрі басым болады. Эксперименталды топтың жасөспірімдерде жоғары доминанты қажеттілікке ие болады (жоғары көрсеткіштер А және Q2 факторлар), сонымен қатар әлеуметтік батылдыққа төмен болуы (фактор Н), қоршаған адамдар мен қоғаммен қарым-қатынасты орнаут болып табылады. Оларда төмен бейімдеушілік, тұйықтық, өзіне жақын адамдарды табуға және құрдастардың арасындағы жылы қарым-қатынасты орнатуға тырысады. Алынған нәтижелердің көрсеткіштері Интернет- тәуелділіктің пайда болуына әсер тигізеді. (Amichai-Hamburger, Ben-Artri; 2003, Caplan, 2002).

Сурет 2. Р.Кеттелдің «16-факторлық тұлғалық саунамасы» бойынша нәтижелер

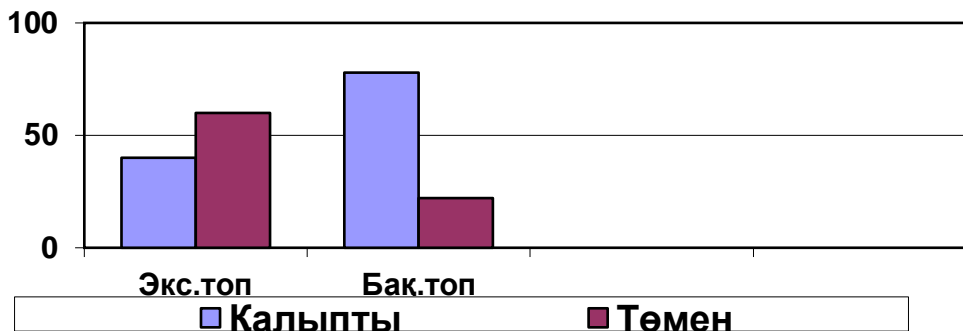
Дембо-Рубинштейннің өзін-өзі бағалау әдістемесі бойынша нәтижелері.

Өзін-өзі бағалауда, интернет-аддиктердің көрсеткіші, бақылаушы топқа қарағанда, әлде қайда төмен көрсеткішке ие. Мұндай өзін-өзі бағалаудың төмен көрсеткішке ие болған екі психологиялық мәнге ие: өз-өзіне сенімсіздігі (өз-өзіне толымсыз сезімінде болуы) және «қорғаныс», болып табылады.

Дембо-Рубинштейннің өзін-өзі бағалау әдістемесі бойынша нәтижелері

Өзін-өзі бағалау	Эксперименталды топ	Бақылаушы топ.
Өзін-өзі бағалау	Төмен: - өзі-өзіне шынайы сенімсіздік; - өзі-өзіне жалған сенімсіздік есебінен «қорғаныс» мақсатында туындау себебімен түсіндіріледі.	Қалыпты: - өз-өзіне сенімділік; - өзі-өзіне шынайы сенімділік себебінен «батылдықтың» болуымен түсіндіріледі.

Сурет 3. Дембо-Рубинштейннің өзін-өзі бағалау әдістемесі бойынша нәтижелері

В. Столин және С.Пантилееваның «Өз-өзіне қатынасы» тестісі.

Өз-өзіне қатынасы шкаласы бойынша келесідей нәтижелер алынды:

1) Интернет-тәуелді және интернет-тәуелсіз жасөспірімдердің арасындағы «өзіндік Меніне» ($P < 0,05$) қатнаста, интегралды өзгерістердің көрінуі болып табылады. Интернет-тәуелділердің көрсеткіштері әлде қайда төмен, интернет-тәуелсіздерге қарағанда.

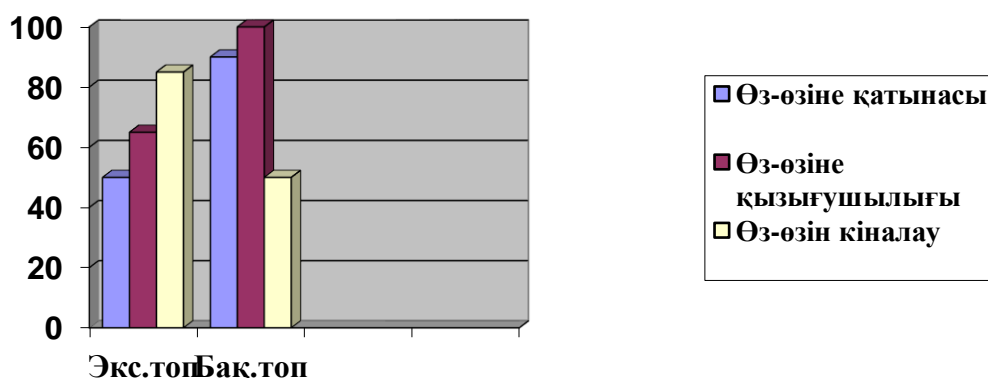
2) Өз-өзіне қызығушылығы бойынша, ауқымды айырмашылықтары байқалды. Өз-өзіне қатынастың ($P < 0,05$) көрсеткішке ие болды. Өз-өзіне қызығу интернет-тәуелділерде айтарлықтай көрініп, интернет-тәуелсіздерге қарағанда.

3) Интернет-тәуелділер мен интернет-тәуелсіздердің арасындағы өз-өзіне кіналау бойынша айтарлықтай өзгерістер бар. ($P < 0,05$). Интернет-тәуелділердің өз-өзін кіналау шкаласы бойынша айтарлықтай жоғары, интернет-тәуелсіздіктерген қарағанда.

4) Өз-өзіне қатысты іс-әрекеттің бір түрі ретінде, өз-өзіне қызығушылық деңгейі 1 және 2 топтардың ішінде өзгерістер болады. ($P < 0,05$). Интернет-тәуелсіздердің нақты өзіне бағытталған әрекет жоқ, интернет-тәуелділерге қарағанда.

В.Столин және С.Пантилееваның «Өз-өзіне қатынасы» тестісінің нәтижелері

Өз-өзіне қатынасы	Эксперименталды топ	Бақылаушы топ
Өз-өзіне қатынасы	«өзіндік Менін» төмен қолдауы;	«өзіндік Менін» жоғары қолдауы;
Өз-өзіне қызығушылығы	Өз-өзіне қызығушылығы төмен көрінуде;	Өз-өзіне қызығушылығы жоғары көрінуде;
Өз-өзін кіналау	Өз-өзін кіналау өте жоғары;	Өз-өзін кіналау өте төмен;
Өз-өзіне қатынасындағы қызығушылығы	Өз-өзіне қатынасындағы қызығушылығы аз көрінуде;	Өз-өзіне қатынасындағы қызығушылығы мол көрінуде;

Сурет 4. В. Столин және С.Пантилееваның «Өз-өзіне қатынасы» тестісінің нәтижелері

Зерттеудің нәтижелері бойынша, Р.Кеттелдің әдістемесі бойынша үш факторға бөліп көрсетті:

1) Фактор А – «тұйықтық - қарым-қатынасшыл» - топтағы қарым-қатынасты өлшеуге арналған;
 2) Фактор Н – «әлсіздік- батылдық» - әлеуметтік қатынастың белсенділігі анықтап, әлеуметтік жағдайлардан, топтан тәуелсіз болуын анықтау.

3) Фактор Q2– «конформизм-нонконформизм»- айналасындағылардан, топтан тәуелсіз болуын анықтау.

Бақылаушы топта, қарым-қатынастың «топшыл» түрі басым болды. Бақылаушы топтардағы жасөспірімдерде жоғары доминанты қажеттілікке ие болады (жоғары көрсеткіштер А және Q2 факторлар), сонымен қатар әлеуметтік батылдыққа төмен болуы (фактор Н) қоршаған адамдар мен қоғаммен қарым-қатынасты орнаут болып табылады. Оларда төмен бейімдеушілік, тұйықтық, өзіне жақын адамдарды табуға және құрдастардың арасындағы жылы қарым-қатынасты орнатуға тырысады. Жалпы, аддикциясы бар жасөспірім қарым-қатынастағы фрустрациялық қажеттілікке ие және оны Интернет ауыстырады. Алынған нәтижелердің көрсеткіштері Интернет-тәуелділіктің пайда болуына әсер тигізеді. (Amichai-Hamburger, Ben-Artri; 2003, Caplan, 2002).

Өзін-өзі бағалау мен өз-өзіне қатынасы шкалалары бойынша мәліметтердің корреляциялық анализі, интернет-тәуелді жасөспірімдердің ішінде өз-өзіне қатынасының ерекшеліктерін келесідей бөліп көрсетті (Сурет1):

- Өзіндік «Меніне» қатысты интегралды сезімінің корреляцияланған байланыстықтың болуы мен өз-өзіне қатынасына байланысты.

- Өз-өзін түсіну мен өз-өзіне қызығу факторлардың арасындағы айтарлықтай байланыстың болмауы.

- Өз-өзін қабылдау, басқалардан жағымды қарым-қатынасты күтуі; өз-өзіне сенімділік, аутосимпатия мен өз-өзіне қатынасының жүйелі функционалді түрде, интернет-тәуелді жасөспірімдердің, бұл топта көрінбеуі болып табылады.

- Өз-өзін бағалауда жетекші күйі- эмоционалды болды.

- Нақты әрекеттердің жетекші деңгейі- өз-өзіне қабылдау болып табылады.

Сәйкесінше, интернет арқылы өз-өзіннен кету жүзеге асады. Осыған байланысты, интернет-аддикциясы бар жасөспірімдерден айтарлықтай өзгерістер бар (мысалы: мінезі жағынан, қарым-қатынас орнату мүмкіндіктері жағынан, өз-өзін бағалау жағынан, өз-өзіне қатынасының құрлымы бойынша жүзеге асады).

Қорытынды

Зерттеу жұмысы барысында жаңа ақпараттық технологиялармен және интернетті қолданушылардың тұлғалық өзгерістеріне бағытталған сұрақ қойылған болатын. Бұл мәселе жалпы өзекті болып табылады. Олар белсенді түрде әйгілі басылымдарда талқыланып, соңғы уақыттары танымал зерттеу аймағы ретінде белгілі. Жоғарыда айтылып кеткен психикалық функциялардың дамуының теориясы бойынша, Л.С. Выготский және оның ізбасарлары А.П. Краковский, т.б. зерттеулерінің нәтижелері бойынша, нақты психикалық процесстер мен нақты іс-әрекеттердің көрінісі тұлғаның өз-өзін өзектендіру процесі кезінде өзгерістерге ұшырайтындығына көзіміз жетті.

Алынған нәтижелерді талдай келе, интернет-аддиктілердің арасындағы шизоидті акцентуациясының көп болуы, жүйедегі әрекеттерді ерекшеліктеріне байланысты және шынайлықтан кету шизоидті типтерге тән болады деген қорытындыға келеміз. Истероидті акцентуациялы типті көптеген тұлғалар әрдайым көздің назарында болғысы келеді және өзінің қабілеттерін көрсеткісі келеді. Бұл истероидті жасөспірімдердің фрустрациялы қажеттіліктері шынайы өмірде қанағаттандырылып, олар өзіндік истероидті қабілеттерін виртуалды әлемде көрсетеді. (мысалы: бұл чаттардағы таныстық, жән т.б). Мінез-құлық ерекшеліктеріннен интернет-аддиктер, химиялық тәуелділігі бар жасөспірімнен айырмашылықтары бар және гипертимді, тұрақсыз, эпилептонді және истероидті типті акцентуациялы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

References

1. Ayhorn A. *A difficult teenager*. – М., 2001.
2. Ayvazyan S.A., Enyukov I.S., Meshalkin L.D. *Applied Statistics. Fundamentals of modeling and primary data processing*. – М., 1987
3. Alberti R., Emmons M. *Self-affirming behavior*. – St. Petersburg, 1998.
4. Aseev V.G. *Age psychology: Textbook*. – I., 1989.
5. Akhmedzhanov E.R. *Psychological tests*. – М., 1996
6. Berkovets L. *Aggression: causes, consequences and control*. – St. Petersburg, 2001.
7. Bodolev A.A. *Perception and understanding of a person by a person*. – М., 1986.
8. Burlachuk L.F., Morozov S.M. *Dictionary-handbook of psychology*. – М., 1986.
9. Bichons. *Assertiveness training*. – St. Petersburg, 2001.
10. Wasserman L.I., Duke V.A., Iovlev B.V., Chervinskaya K.R. *Psychological diagnostics and new information technologies*. – SPb., 1997.
11. Bobrov A.E., Shurygin A.I. *Computer screening test: its validity and structure // Psychological diagnostics in neuropsychic and psychosomatic disorders*. – L., 1993.
12. Bodolev A.A., Stolin V.V. *General psychodiagnosics*. – М., 1987.

МРНТИ: 15.81.99

10.51889/4568.2022.48.73.018

А.Е. Иниятова¹, Т.С. Сламбекова¹, Ұ.Қ. Қияқбаева²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.

² Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ ЖАСӨСПІРІМДЕРГЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада мектеп оқушылары мен жасөспірімдер арасында техникалық құралдардың дамып, компьютерлер мен ұялы телефондардың енуімен пайда болған қудалаудың жаңа түрі кибербуллинг мәселесі сөз болады. Оның әлем мектептерінде кеңінен таралып, әртүрлі жастағы балаларға кері әсер ететін факторлары, алғышарттары, себептері мен қауіптері анықталып, балалардың құрбан болу механизмдерін қарастыруға назар аударылады. Кибербуллингпен күресудегі шетелдік тәжірибелер мен алдын алудағы негізгі бағыттары айтылып, жасөспірімдердегі теріс әлеуметтік мінез-құлықтар мен психологиялық факторлардың пайда болуы қарастырылады. Сонымен қатар кибербуллинг формалары мен мектеп ортасындағы балалардың құрбан болуының маңызды компоненттері айқындалады.

Кілттік сөздер: кибербуллинг, буллинг, интернет қудалау, жаһандық интернет;

Иниятова А.Е.¹, Сламбекова Т.С.¹, Кыякбаева У.К.²

¹ ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Нур-Султан

² КазНПУ имени Абая, Республика Казахстан, г. Алматы

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВОЗДЕЙСТВИЕ КИБЕРБУЛЛИНГА НА ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В данной статье речь пойдет о проблеме кибербуллинга-нового вида преследования, возникшего у школьников и подростков с развитием технических средств, проникновением компьютеров и мобильных телефонов. Его широкое распространение в школах мира, выявление факторов, предпосылок, причин и угроз, негативно влияющих на детей разного возраста, внимание уделяется рассмотрению механизмов детской жертвы. Освещены зарубежные практики и основные направления профилактики в борьбе с кибербуллингом, рассмотрено возникновение негативных социальных поведенческих и психологических факторов у подростков. Также определяются формы кибербуллинга и важнейшие компоненты детской жертвы в школьной среде.

Ключевые слова: кибербуллинг, буллинг, интернет-преследование, глобальный интернет;

Iniyatova A.E.¹, Slambekova T.S.¹, Kyakbayeva U.K.²

¹ ENU named after L.N.Gumilyov, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan,

² KazNPU named after Abai, Republic of Kazakhstan, Almaty

SOCIO-PSYCHOLOGICAL IMPACT OF CYBERBULLYING ON ADOLESCENTS

Abstract

This article will focus on the problem of cyberbullying-a new type of harassment that has arisen among schoolchildren and adolescents with the development of technical means, the penetration of computers and mobile phones. Its wide dissemination in schools around the world, the identification of factors, prerequisites, causes and threats that negatively affect children of different ages, attention is paid to the mechanisms of child sacrifice. Foreign practices and the main directions of prevention in the fight against cyberbullying are highlighted, the occurrence of negative social behavioral and psychological factors in adolescents is considered. The forms of cyberbullying and the most important components of child victimization in the school environment are also determined.

Keywords: cyberbullying, bullying, Internet harassment, global Internet;

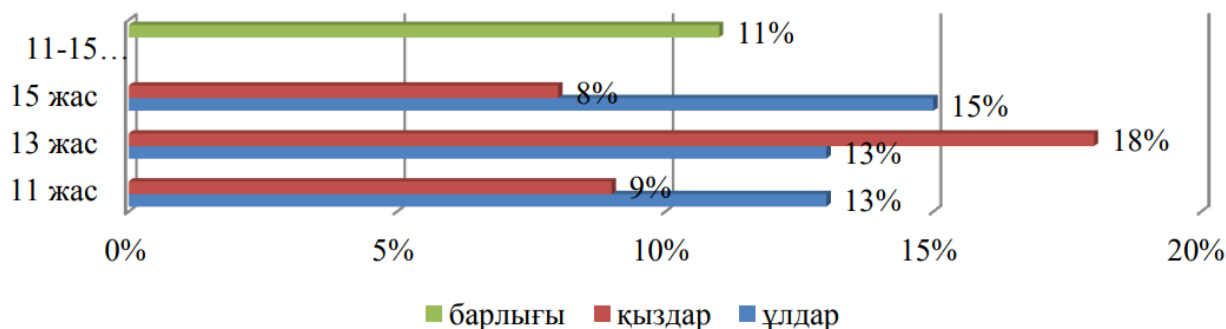
Қазіргі уақытта жаңа технологиялар дамып, әлеуметтік желілердің танымал болуымен буллингтің жаңа түрі – кибербуллинг пайда болды.

Кибербуллинг – бұл интернет-технологияларды, компьютерлерді, гаджеттерді және басқа да электрондық девайстарды қолдану арқылы біреуге мақсатты түрде және қайталамалы келтірілетін зиян [1].

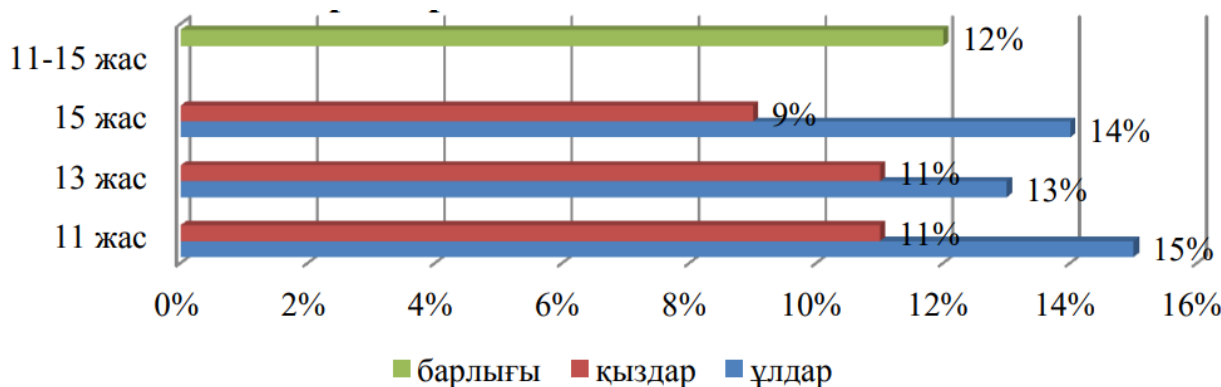
Бүгінде кибербуллинг әлем мектептерінде кеңінен таралып отыр. Ол түп негізі буллинг сөзінен шыққан, яғни ағылшын тілінің bully, қорқыту ұғымын береді. Көптеген елдерде буллингті зерттеу 70-ші жылдары басталды. Бұл физикалық агрессияны ғана емес, психологиялық қысым, әлеуметтік қорлау, басқа біреудің қорқынышын тудыру, кемсіту, және сол арқылы оны өзіне бағындыруға бағытталған және т.б. мағынада қолданылады.

Скандинавиялық ғалымдар мектептегі жасөспірімдердегі қорқыту мәселелерін бірінші болып зерттей бастаған [2].

«Бүгінде Қазақстанда мектептегі 11-15 жастағы жасөспірімдердің 12%-ы кем дегенде бір рет немесе одан да көп рет кибербуллингке ұшырағаны белгілі болған және жасөспірімдердің 11%-ы кем дегенде бір рет басқа адамдарды кибербуллинг құрбаны етуге қатысқан [3].

Сурет 1. Кибербуллинге қатысушылар, HBSC Қазақстанда айына бір немесе бірнеше рет кибербуллинге қатысқан жасөспірімдер %

Сурет 2. Кибербуллинге құрбандары, HBSC Қазақстанда айына бір немесе бірнеше рет мектептегі кибербуллинге құрбаны болған жасөспірімдер %

Сонымен қатар кибербуллинге әрекеттерін жасайтындар көбіне негізінен кәмелет жасына толмаған жасөспірімдерді нысанаға алатындығы зерттелген. Өйткені, қорғансыз балалар қорыққанынан өзіне қысым жасалып жатқаны туралы ешкімге айтпауы немесе оның зиянын білмеуі мүмкін. Тіпті ата-анасы мен мұғалімдерге оны айта алмайды. Оның басты себебі, кибершабуылдың құрбаны болған кезде, олар ұялы телефондарды немесе компьютерлерді пайдалану мүмкіндігінен айырылып қалудан қорқып, ересектерге бұл туралы айта алмайды, шабуылшының айтқанынан шықпайды.

Осы анықталған зерттеулер кибербуллинге мәселесі көбінесе жасөспірімдер арасында болатын қорқыту түрі екендігін көрсетке, ол жалпы жастардың болашағына әсер етіп, қауіп төндіруі мүмкін екендігі зерттеулерде анықталған. Яғни, зерттеушілердің пікірінше, бір мектепте оқитын оқушылар арасында болатын кибербуллинге мәселесі аса қауіпті, соның ішінде әлсіздердің, өзін қорғап, қарсы тұра алмайтындардың жиі ұшырауы. Сол арқылы олардың оқудағы жетістіктеріне, жеке, әлеуметтік және психологиялық, эмоционалды дамуына әсер етіп, қоғам қолдамайтын органы қалыптастыруында.

Кибербуллинге қауіп факторларына келетін болсақ, бұл виртуалды әлемде оқушы неғұрлым көп уақыт өткізсе, оның кибербуллинге қатысуы ұшырау мүмкіндігі соғұрлым жоғары болады. Сондай-ақ, интернеттегі қауіпті мінез-құлыққа, теріс әрекеттерге апаруы мүмкін.

Кибербуллинге тәуекел қауіп факторларына төмендегілерді жатқызуға болады:

1. Ата-аналардың балаларына жеткіліксіз көңіл бөлуі.
2. Мектеп ортасындағы атмосфераны теріс деп қабылдау.
3. Физикалық, психологиялық кибербуллинге қатысу тәжірибесінің болуы.
4. Құрдастары арасында қудалауға ұшырау т.б [4].

Жалпы әлемде соңғы 10-15 жыл ішінде кибербуллинге мәселесіне назар аударыла бастады, өкінішке орай оған жасөспірімдердің қайғылы суицидтері мен террористік әрекеттері себеп болды. Осыдан кейін көптеген елдер киберқауіпсіздік бағдарламасына және білім беру мекемелерінде, орта

білім беру ұйымдарында алдын-алу бағдарламаларын жасап, арнайы қаражат бөле бастаған. Әлемде кибербуллингпен күрес екі бағытта жүреді деп көрсетілген.

Әлем бойынша кибербуллингпен күрестің екі бағыты:

1. Интернет-платформалардың, құпиялылық параметрлерінің қауіпсіздігін арттыру, «қара тізімге» енгізу мүмкіндігі;

2. Балалар мен ата-аналарға желіде дұрыс және қауіпсіз мінез-құлықты қалай қалыптастыру керектігі туралы әртүрлі ұйымдардың кеңес беруін ұйымдастыру; арнайы бағдарламалар жасалған, онда интернетте арандатпайтын және қудалауға бармайтын мінез-құлыққа үйрету жұмыстары;

Соңғы жылдары біздің елімізде де интернетті кеңінен қолдану әртүрлі әлеуметтік мінез-құлықтың пайда болуына алып келді. Көбінесе мектеп ұжымының қалыптасу құрылымы мен деңгейіне байланысты 10-12 жастағы ұлдарда буллинг мәселесі оқу жылының басында қатты көрініс береді, ол кезде олар топтық иерархиядағы орын үшін таласады; кейінірек бұл процесс аяқталғанда және иерархия қалыптасып болғанда, буллинг әлсірейді немесе ол мектептен тыс ғаламтор арқылы кибербуллинг түрінде жалғасын табады. Бұл жағдайда ұлдар мен қыздар қудалаудың әр түрін пайдаланады. Егер ұлдар көбінесе ғаламторда, интернет ойындарда, жеке аккаунттарда сөзбен балағаттау, физиологиялық қысым көрсету, қорқыту (төбелесте осал екендігін, ұрып-соғатындығын т.б.) айту арқылы әлімжеттікке бейім болса, қыздар интернет мессенджерлерде, әлеуметтік желіде психологиялық, әлеуметтік қысым көрсетуді (өсек тарату, қарым-қатынас шеңберінен, өз ортасынан оқшаулау, кемсіту, мазақ ету, қудалау) пайдаланады [5].

Кибербуллингті толық түсіне отырып, оның жіктелуін білу маңызды, себебі интернеттегі агрессия түрлері әр түрлі болуы мүмкін, бұл қудалауға жауап берудің әртүрлі формаларына әсер етеді. АҚШ-та өткен ұлттық конференцияда Қауіпсіздік орталығының директоры Ненси Виллард кибербуллингтің жіктелуіне ұсынған әзірлемесі өзекті болып табылады делінген [6].

Кесте 1.

Кибербуллинг формалары (Н. Виллард)

Атауы	Анықтамасы
Flaming (қорлау)	Бұл интернеттің ашық кеңістігінде, қорлайтын Пікірлер, дөрекі сөздер мен ескертулер арқылы болады.
Harassment (қастандық)	Бейтаныс адамдардан, әлеуметтік желілерді пайдаланушылардан, жақын нақты әлеуметтік ортадағы адамдардан мақсатты, жүйелі кибер шабуылдар.
Denigration (қаралау, қауесет тарату)	Интернет парақшаларда, телефон арқылы, чаттарда, форумдарда, жаңалықтар топтарында фото немесе бейнематериалдарды жариялау арқылы, мысалы, достық қарым-қатынасты бұзу немесе танысынан, құрбысынан кек алу үшін әдейі қауесек тарату, мазақ ету, жала жабу әрекеттері.
Impersonation (жалған атауды қолдану)	Басқа адамның, таныс, достарының құпия сөзін, жеке профилін пайдаланып басқаларды соның атынан қорлау, мысалы, мұғалімді қорлау үшін жалған атауды пайдаланып, өзін әдейі басқа адам ретінде көрсету.
Outing and Trickery (жеке ақпаратты жария ету)	Жеке ақпаратты, мысалы, жеке фотосуреттерді, қаржылық құпияларды, қызмет түрін, мысалы, әріптес, достарын қорлау немесе бопсалау мақсатында әдейі интернетке тарату.
Exclusion (әлеуметтік оқшаулау)	Қарым-қатынастан қудалау (іскерлік және бейресми деңгейде), түрлі әлеуметтік желі, форум, чаттар тобынан немесе ойын қауымдастығынан шығарып тастау, оқшаулау және т.б.
Cyberstalking (ұзақ әзге түсу және қудалау)	Біреуді жүйелі (жыныстық) қудалау, қорқыту және қысым көрсету.
Cyberthreats (физикалық зорлық-зомбылықтың ашық қаупі)	Біреуді өлтірудің немесе денеге зиян келтірудің тікелей немесе жанама қауіптері.

Жоғарыда келтірілген Н.Виллард бойынша кибербуллингтің формалары түсінікті және айқын. Келтірілген нысандардың әрқайсысы қудалауға немқұрайлы қараудан қорқынышқа, үрейге, суицидтік әрекеттерге дейін әр түрлі әсер ете алады. Бұл интернет ресурстарын пайдаланушылар арасында кибербуллинг проблемасының өзектілігін тағы да дәлелдеп отыр.

Ресей әзірлемелерінде кибербуллингті жіктеу ұғымына А.Н. Даханиннің жұмысын жатқызуға болады [7], онда қудалаудың сипаттамаларын, оның нақты формасын неғұрлым нақты түсінуге болады.

Кесте 2.

Кибербуллинг нысандары (А.Н. Даханин)

Негіздеме	Түрі
Белсенділік дәрежесі бойынша	<ul style="list-style-type: none"> ● Агрессивті ● Пассивті
Ықтимал салдарлар бойынша	<ul style="list-style-type: none"> ● Компенсаторлық ● Виктимді
Уақыт шектері бойынша	<ul style="list-style-type: none"> ● Ситуациялық (арнайы жағдайға байланысты) ● Тұрақты, үнемі
Таратылу саласы бойынша	<ul style="list-style-type: none"> ● Аудиториялық ● Ақпараттық-коммуникативтік (кибербуллинг) ● Бос уақыт

Бұл жіктеу кибербуллингтің кез-келген түріне, оның толық және объективті сипаттамасын жасау үшін қолданылады: уақыт кезеңі, объект, белсенділік дәрежесі және т.б. қазіргі уақытта ол кибербуллингтің сипаттамасын жасау кезінде өзекті, өйткені ол кибербуллингке байланысты объективті жағдайды толығырақ сипаттап көрсетеді.

Кибербуллинг құрбандары мен жәбірленушілер кейбір жағдайларда қорғаудың белсенді кезеңінде болып, агрессивті мінез-құлық көрсетеді, ал бұл ақыр соңында оларды қудалаушыларға айналдырады. Мәселен, Германияның Штутгарт қаласындағы Хоэнхайм университетінің қызметкері Доктор Рут Фестл 2013-2015 жылдары жүргізілген зерттеу нәтижелерінің негізінде кибербуллинг құрбандарының бірімәнді түрі болмайтындығын айтады. Оның үстіне ол құрбан мен агрессор арасындағы айқын байқалатын айырмашылықтарды ажырату мүмкін болмайтындығын да айтқан. Ол жасөспірімдердің үштен бірі кибербуллингтің құрбаны бола тұра өздері де кибербуллингке баратындықтарын мойындайтындығын, көбінесе оның себебі интернет арқылы кек алу және өз қиянатшыларына соққы жауап беру мақсатында жасаған делінген. Яғни, интернет «кек алудың» қарапайым әрі жылдам тәсілі болып табылады. Осыған ұқсас «EU KidsOnline» нәтижелері бойынша кибербуллингке баратын агрессорлардың шамамен 57%-ы интернет қудалаудың құрбаны болғандар [8].

Н.Ю. Костюнина, А.Р. Дроздикова, Зарипова, Н.Н. Калацкая интернетке тәуелділіктен пайда болатын киберқылмыстық мінез-құлық: қараусыз, тәуекелсіз, жеңіл ойлы, кейде арандатушылық, өзіне және айналасындағыларға қауіпті болуы мүмкін деп есептейді, бұл басқаға кері әсер етіп, тіпті өзіне қол сұғу мүмкіндігін арттырады.

Сондықтанда киберсоциализацияның екі үлкен топқа бөлетін қауіпін қарастыру қажет. Оларға: психологиялық және әлеуметтік тәуекелдер кіреді.

Бұл тұрғыда П.В. Дик, В.А. Буровой-Лоскутова, Н.Семенов және т.б. ғалымдар «киберсеанс» кезінде жасөспірім өз назарын монитордың экранында көрсетеді, сондықтан осы сәт суггестия мен оның сана-сезімін айла-шарғы жасауға барынша қолайлы. Интернет желісінде уақытты өлшеусіз өткізу әлеуметтік аутизмге әкелуі мүмкін, балаларда өзара іс-қимылға ұдайы қосылу, виртуалды қарым-қатынас кезінде психологиялық кедергілердің болмауы, түрлі иллюзиясының пайда болуы т.б [9].

Кибербуллингтің үшінші тұлғасына келетін болсақ, әдетте бақылаушылар мінез-құлықтың үш түрін бөліп көрсетеді.

Бірінші түрі: жәбірленуші агрессорларға қарсы тұруға батылы бармайды, сөйтіп олардың әрекеттерін үнсіздікпен қабылдап жүреді.

Екінші түрі: кибербуллинг нысанына айналумен қорыққандықтан, олар құрбанды смс чаттар арқылы қудалап, қорлап, белсенді позицияға ие болады. Бұл жағдайда қатысушыдан басты қудалаушыға айналу қаупі бар.

Үшінші түрі: кибербуллинг куәгерлері құрбанның жағына шығып, оны қорғауға тырысады. Бұл жағдайда құрбанды жалғыз еместігін сезіндіру, немесе көмек көрсету я беделге ие болу ойымен қудалаудан құтқару. Ол кезде қудалау тоқтатылуы мүмкін. Олай болмаған жағдайда әрқашан құрбандардың қатарында қалу қаупі бар [10].

Көбінесе ғалымдар әлемдік ғаламтордағы кибербуллинктің негізгі механизмі деп: өзіндік «Мен» мен жалпының, әлеуметтік және жеке, қауіпті және мүмкіндік арасындағы тепе-теңдікті анықтай алмауынан деп келтіреді. Сондай-ақ, адам психикасының ерекшеліктеріне байланысты типті анықтау қажет дейді. Өйткені адам шынайы өмірде өзін, өзгелерді, өмірдегі өз айналасындағы таныстарына әртүрлі әрекет жасағанымен, желіде басқаша болуы немесе қабылдауы да өзгеруі мүмкін, сол арқылы виртуалды кеңістіктегі түрлі ақпаратты қабылдауы да, оған жауап қайтаруы да шынайы өмірден ерекшеленеді.

Ғаламдық интернеттің өзі бүгінде бұрын сипатталған факторлар мен механизмдерден бөлек кибертәуелділікті тез қалыптастыру көзі болып табылады. Сонымен қатар, қазіргі уақытта «желіде киберқастандық жасауды іздейтіндер» тез дамып, әсіресе жас ұрпақты құрбан етудің жаңа тәсілдерін табатындығына назар аудару өте маңызды. Сондықтан желіні сауатты пайдалану, ғаламдық желіде болудың қауіпсіз құралдарын пайдалану мүмкіндігі интернеттегі әлеуметтенудің, дамудың және коммуникацияның маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Демек, мектеп ортасындағы балаларды құрбан етудің маңызды компоненттері:

- балаларға тән жеке-тұлғалық (психологиялық) құрауыштар (темперамент, адам-ғасырдың психологиялық типі, эмоциялық-еріктік саланың ерекшеліктері, рефлексияның жеткіліксіздігі, оның желідегі жай-күйі, өзін-өзі қабылдау және т. б.);

- мемлекеттік-қоғамдық құрамдастар (қоғамның жай-күйі және оның құрбан болуға қатынасы, мемлекеттің әлеуметтік бақылауының болмауы немесе жеткіліксіздігі, экономикалық қатынастар және т. б.);

- әлеуметтік-психологиялық компоненттер (киберқылмыстың сана-сезімі немесе бейсаналық, девиантты мінезге әкелетін қабілеттер, нормалар мен құндылықтар, түрлі жаста қалыптасқан ойлар және оларға деген көзқарас және т. б.);

- психологиялық-педагогикалық факторлар (тікелей қоршаған ортамен өзара әрекеттесудің қолайсыз ерекшеліктері, отбасылық фактор, киберкеңістіктегі білім, жас санатының тұлғааралық компоненті, жаһандық желіде байланыс орнату мүмкіндігі, өзекті қызмет және онымен байланысты уақыт пен виртуалды қарым-қатынас қажеттілігі және т. б.);

- интернеттің жаһандық желісінің өзгеруі және дамуы (киберкеңістікті дамыту; интернет желісінің тәуелді әлеуеті, желідегі мінез-құлық этикасы, интернет қауіптерден қорғаудың бағдарламалық қамтамасыз етуінің жеткіліксіз болуы, деструктивті сипаттағы сайттарға қолжетімділік, жеке ақпаратты қорғаудың қамтамасыз етілмеуі және т. б.) [11].

Осылайша, жаһандық интернет желісіндегі кибербуллингті зерттеушілердің көпшілігі бұл мәселені келешек ұрпақты әлеуметтендіру және киберсоциализациялау, интернетке тәуелділік және виртуалды кеңістікке қосылу, әртүрлі балалардың интернеттегі мінез-құлық ерекшеліктері арқылы қарастырады. Кибербуллингтің әртүрлі аспектілерін зерттеген Слюсарев, Хусяинов өз еңбектерінде ғаламдық Интернет «адамның басқа бір әрекеттері орын алатын жағдайлар ортасы» [12] деген қорытындыға келеді.

Сондықтан кибербуллингтің мектеп ортасында әртүрлі жастағы балаларға әсер ететін барлық факторларын, алғышарттары, себептерін, қауіптерге және құрбан болу механизмдерін анықтауға назар аудару маңызды.

Осы айтылғандарды назарға ала отырып, жоғары оқу орындарында білім алып жатқан болашақ әлеуметтік педагог мамандарын интернетте қауіпсіз мінез-құлық құру және мектеп ортасында кибербуллинг профилактикасын жүргізуге даярлау біздің зерттеуіміздің басты мақсаты болатын.

Пайданылған әдебиеттер тізімі:

Refereces:

1. *Hinduja, S. & Patchin, J. W. (2019). Summary of Our Cyberbullying Research (2007-2019) Cyberbullying Research Center. Retrieved from;*

2. *Alina Yarmina, «Psichologicheskie osobennosti ychastnikov byllinga», seksua «Psihologua lichnosti: chelovek i sityatsua», April 2015;*

3. Otsenka nasilua v otnoshenu detei v shkolah Kazahstana. Ýchrejdene Ýpolnomochennogo po pravam cheloveka v Respýblike Kazahstan ı Predstavitelstvo IýNISEF v Kazahstane pri podderjke Ministerstva inostrannyh del Norvegu; (data obraenua:30.05.2015)
4. Cherkasenko O.S., Fenomen kiberbýllinga v podrostkovom vozraste /O.S. Chernkasenko // Lichnost, semia ı obestvo: voprosy pedagogiki ı psihologii. – 2015. – № 6. – S. 52-54;
5. Andreeva A.O., Manipýlirovanie v seti Internet / A.O. Andreeva // Informatsionnaia bezopasnost ı voprosy profilaktiki kiberekstremizma sredi molodeji –2015 – S. 21-28;
6. Ofitsialnyı saıt mejdýnarodnoi kompanii, spetsializirýyaıasia na razrabotke sistem zaity kiberýgroz «Laboratorua Kasperskogo»: [https://www.kaspersky.ru/](https://www.kaspersky.ru;);
7. Cherkasenko, O. S. Travlia v sotsialnyh setiah [Tekst] / O. S. Cherkasenko // Naýka ı Mir. - 2015. - Volgograd - T. 2. - № 8 (24). – S. 107-108;
8. Valerua Valerua, «8 ottenkov kiberbýllinga» 20 maia 2018;
9. G.F.Biktagirova, R.A.Valeeva, A.R.Drozdikova-Zaripova, N.N.Kalatskaia, N.Í.Kostýnina: «Profilaktika ı korrektsua viktunnogo povedenua stýdencheskoi molodeji v globalnoi seti Internet: teorua, praktika» Monografiua, Kazan, Izdatelstvo «Otechestvo», 2019g;
10. Bengina E.A., Grishaeva S. A., «Kiberbýlling kak novaia forma ýgrozy psihologicheskomyı zdorovıy lichnosti podrostka», «Psihologicheskie naýki» 2018 g;
11. Barkoýkis V.; Lazýras, L. ; Oýrda, D. ; Tsorbattsýdis H. «Jasóspirimderdiń kiberqayıptiligi úshin psihódeýmettik qayıp faktorlarymen kúresý: Mekteptegi aralasydýn dáleli», Agressua. Behav. 2015;
12. Vladimir K., Vladimir S., Hýsiamov T. «Chelovechestvo ı Tehnos: filosofua koevolýtsıu», Litres, 15 ianv. 2021 g.

МРНТИ 15.21.51

10.51889/4912.2022.57.38.019

К.М. Нагымжанова¹ , Н.М. Иргебаева¹ , Ө.Р. Исмаил^{1,*}

¹ «Тұран-Астана» Университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.

*e-mail: <mailto:omak.isma@gmail.com>

СТУДЕНТТЕРІНІҢ БОЛАШАҚ МАМАНДЫҒЫНА САЙ ИМИДЖІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛДАРЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Бұл мақалада студенттердің болашақ мамандығына сай имидж қалыптастырудың эмпирикалық жолдары, яғни, студенттерден жауап алу үшін қолданылған әдістер және қолданылған методикалар жайлы айтылып отыр. Қазіргі уақытта оң имиджді қалыптастыру саяси және іскерлік салаларда ғана емес, студенттік ортада да өзекті мәселеге айналууда. Студенттердің имиджін зерттеу болашақ маманға, қазіргі маманға қойылатын талаптар өскен кезде ерекше маңызды және өзекті болып табылады. Сонымен бірге студенттердің имиджі де өзгеріп отыратын үрдіс. Студенттердің жалпыланған бейнесінің әртүрлі аспектілері стереотиптер түрінде бұқаралық санада бекітілген, тек студенттердің санасында ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдық қабылдауында да із қалдырады. Талапкерлерді тарту процесі, перспективалық жобаларды іске асыру және білім беру жүйесіндегі ЖОО-ның жалпы жағдайы көбінесе студенттің имиджіне өз әсерін тигізетіні анық. Осы орайда қолданылған әдістер жайлы жалпы ақпарат пен олардың практикада қолдану оңтайлығы туралы қарастыруды жөн көрдік. Қорытындылар мен ұсыныстарда тұжырымдалған, алынған нәтижелер университеттің оң имиджін құру үшін маркетингтік бағдарламаларды құру мен модернизациялауда қолданыла алады. Зерттеу материалдарын психологияның имиджология, даму психологиясы, жалпы психология, педагогикалық психология, маркетинг және PR қызметі сияқты салаларында қолдануға болады. Жиналған практикалық материалды тұлғалық даму курстарын, тренингтік және түзету-дамыту бағдарламаларын әзірлеу кезінде студенттердің оқу іс-әрекетін психологиялық сүйемелдеуді ұйымдастыру үшін пайдалануға болады, олардың негізгі бөлігі ұлдар мен қыздардың мотивациялық-қажеттілік саласын қалыптастыру және өзгертуге көмекші құрал болып табылады.

Түйінді сөздер: имидж, жетістікке жету мотивациясы, табысқа жету қажеттілігі, кәсіби имидж, бәсекелестік рухы, әлеуметтік стереотип.

Нагымжанова К.М.¹ , Иргебаева Н.М.¹ , Исмаил Ө.Р.^{1, *}

¹ Университет «Туран-Астана», Казахстан, г. Нур-Султан
*e-mail: <mailto:omak.isma@gmail.com>

ИССЛЕДОВАНИЕ СПОСОБОВ ФОРМИРОВАНИЯ ОБРАЗА СТУДЕНТОВ В СООТВЕТСТВИИ С БУДУЩЕЙ ПРОФЕССИЕЙ

Аннотация

В данной статье рассматриваются эмпирические способы создания образа студентов в соответствии с их будущей профессией, то есть методы и приемы, используемые при проведении интервью со студентами. Сегодня формирование положительного имиджа становится актуальным вопросом не только в политической и деловой сферах, но и среди студентов. Изучение имиджа студентов особенно важно и актуально по мере роста требований к будущему специалисту, настоящему специалисту. В то же время меняется образ студентов. Различные аспекты обобщенного образа студенческой молодежи закрепляются в массовом сознании в виде стереотипов, оставляя след не только в сознании студенческой молодежи, но и в его общественном восприятии. Очевидно, что на имидж студента часто влияет процесс привлечения абитуриентов, реализация перспективных проектов и общее положение вуза в системе образования. В связи с этим мы решили рассмотреть общие сведения об используемых методах и целесообразности их применения на практике. Результаты, сформулированные в выводах и рекомендациях, могут быть использованы при разработке и модернизации маркетинговых программ для создания положительного имиджа вуза. Материалы исследования могут быть использованы в таких областях психологии, как имиджология, психология развития, общая психология, педагогическая психология, маркетинг и PR. Собранный практический материал может быть использован для организации экологического сопровождения учебной деятельности студентов при разработке курсов личностного развития, обучающих и коррекционных программ, основной частью которых является инструмент формирования и изменения мотивационных потребностей юношей и девушек.

Ключевые слова: имидж, мотивация успеха, потребность в успехе, профессиональный имидж, социальные стереотипы, дух соперничества.

K.M. Nagymzhanova¹, N.M. Irgebaeva¹, O.R. Ismail^{1, *}

¹ University "Turan-Astana", Kazakhstan, Nur-Sultan
*e-mail: <mailto:omak.isma@gmail.com>

RESEARCH OF WAYS FOR FORMING THE IMAGE OF STUDENTS ACCORDING TO THE FUTURE PROFESSION

Abstract

This article discusses empirical ways to create an image of students in accordance with their future profession, that is, the methods and techniques used when conducting interviews with students. Today, the formation of a positive image is becoming an urgent issue not only in the political and business spheres, but also among students. Studying the image of students is especially important and relevant as the requirements for a future specialist, a real specialist, grow. At the same time, the image of students is changing. Various aspects of the generalized image of student youth are fixed in the mass consciousness in the form of stereotypes, leaving a mark not only in the minds of student youth, but also in its public perception. Obviously, the student's image is often influenced by the process of attracting applicants, the implementation of promising projects, and the general position of the university in the education system. In this regard, we decided to consider general information about the methods used and the feasibility of their application in practice. The results formulated in the conclusions and recommendations can be used in the development

and modernization of marketing programs to create a positive image of the university. The research materials can be used in such areas of psychology as imageology, developmental psychology, general psychology, educational psychology, marketing and PR. The collected practical material can be used to organize environmental support for students' educational activities in the development of personal development courses, training and correctional programs, the main part of which is a tool for the formation and change of the motivational needs of boys and girls.

Keywords: image, motivation for success, need for success, professional image, social stereotypes, competitive spirit.

Кіріспе

Жалпы психологияда имидж кең мағынада әлемнің немесе оның фрагменттерінің субъективті бейнесін, оның ішінде субъектінің өзін, басқа адамдарды, кеңістіктік ортаны және оқиғалардың уақытша тізбегін білдіреді. Ал әлеуметтік психология тұрғысынан имидж – әлеуметтік танымнан туындайтын бейне. Осы сипаттамаларды қорытындылай келе, имидж қарапайым мағынада белгілі бір объективті құбылыстың психикалық көрінісі нәтижесінде пайда болады деп айта аламыз; бұл шағылысу процесінде бастапқы ақпарат өзгеруі мүмкін, сәйкесінше кескін міндетті түрде көрсетілгендердің дәл көшірмесін білдірмейді; кескін жасау процесі белсенді және мақсатты болуы мүмкін (мысалы, өнерде); бұл процесс талдау процедураларын (объектіге тән нәрсені көрсетуге мүмкіндік береді) және синтезді (кескіннің жеке құбылыстың сипаттамаларына ие болуын қамтамасыз етеді) қамтуы мүмкін (Давыдов, 2003: 97)[1].

Барлық осы сипаттамалар имиджге қатысты қолданылады. Алайда имидж сөзі бейне, келбет сөздерінің дәл синонимі емес: қазіргі ағылшын тілінде имидж сөзінің көптеген мағыналары мен ренктері бар. Олардың ішінде дәстүрлі түрде атап өту керектері – «сурет», «кескін», «персонализация», «ұсыну», «көрсету», «бедел» деген мәндерге де ие. Қазіргі ағылшын сөздіктері кескінді жеке тұлға, ұйым, тауарға қатысты қолданылатын ұғым ретінде түсіндіреді (Перельгина, 2002: 223)[2].

Сондықтан имидж сөзін бейненің бір түрі ретінде анықтау дұрысырақ, атап айтқанда, прототипі кез-келген құбылыс емес, субъект болып табылатын кескін. Мұндай субъект, ең алдымен адам, содан соң ұйым, ұжым, топ және соңына келгенде өзінің имиджін құру және қабылдау процесінде жеке, адами қасиеттерге ие болса кез келген объект болуы мүмкін. Бұл жағдайда қаланың имиджі, темекі немесе басқа тауарлардың имиджі, газет, журнал, фестиваль және т. б. имиджі туралы айтуға болады.

Әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан алғанда, студенттер халықтың басқа топтарымен салыстырғанда ең жоғары білім деңгейімен және кәсіби бағдарымен ерекшеленеді. Сонымен бірге, студенттер – бұл әлеуметтік белсенділікпен және зияткерлік және әлеуметтік жетілудің қарқынды үйлесімімен сипатталатын әлеуметтік қауымдастық. Студенттердің осы ерекшелігін ескеру мұғалімнің әр студентке педагогикалық қарым-қатынастың серіктесі ретінде қарым-қатынасының негізі болып табылады, бұл жеке тұлға үшін қызықты. Жеке іс-әрекетке негізделген тәсілге сәйкес студент педагогикалық өзара әрекеттестіктің белсенді, өз қызметін дербес ұйымдастыратын субъектісі ретінде қарастырылады. Ол нақты кәсіби бағытталған міндеттерді шешуге танымдық және коммуникативті белсенділіктің нақты бағытына ие.

Қазіргі уақытта арнайы әдебиеттерде имидж сөзінің көптеген анықтамаларын табуға болады. Мысалы, А.Ю. Панасюк имидж пікірмен бірдей деп санайды және тиісті терминдердің арасындағы айырмашылықты тек орыс тіліндегі тиісті сөздерді қолданудың грамматикалық ережелерінде қарастырады: «Имидж» «адам бейнесі (саясаткер, адвокат)», «пікір» сияқты тіркестерде қолданған дұрыс, «адам туралы пікір (саясат, адвокат)» сияқты тіркестер. Көбінесе имидж беделге қатысты жалпы контексте қарастырылады. Атап айтқанда А.Ю. Кошмаров имиджді бейненің экспрессивті жағы ретінде сипаттайды және оны «біреудің немесе бір нәрсенің артықшылықтары мен кемшіліктері туралы жалпы пікір» дегенді білдіреді деп көрсетті (Зинченко, 2003: 86) [3].

Кейбір авторлар имидж туралы көпше түрде айтады. Мысалы, И.А. Федоров имиджді «рухани өмір мен мінез-құлықты әлеуметтік бағдарламалау жүйесі (жеке тұлғалар мен топтар), жалпы өркениеттік және психикалық стереотиптер мен топтық мінез-құлықтың нышандары, табысқа жетудің мотивациясының күші, қалаған әсердің стандарты, субъектінің қабілеттері мен жағдайы» - деп анықтайды. Бірқатар анықтамаларда имидждің ақпараттық және символдық табиғаты бейнеленген.

Имиджді қалыптастыру кезіндегі символизацияның рөлі сөзсіз, бірақ егер сіз сол символдық интерактивизм тұрғысынан қарасаңыз, адамның барлық әлеуметтік мінез-құлқы рәміздерді өндіру және пайдалану болып табылады (Шепель, 1989: 120)[4].

Әдебиетке шолу

Жеке тұлғаның имиджін құрудың мазмұнын, функциялары мен уәждемесін ашатын жұмыстардың тұтас циклін С.В. Яндарованы, сондай-ақ мұғалімнің имиджін қалыптастыру құрылымын, қабылдау ерекшеліктері мен технологиясын зерттеген М.М. Шкурконы атап өткен жөн. Біз өз зерттеуімізде ресейлік авторлар П.С. Гуревич, В.М. Шепель, Г.М. Андреева, А.П. Жмыриков, П.Власова, Е.Б. Перельгинаның еңбектеріне сүйендік. Шетелдік зерттеушілер М.Эйзенкнің, Дж.Келли (имидж мәселесі); А.Адлер, К.Роджерс (қоғамдағы адамның табиғаты мен мінез-құлқын ашатын ұғымдар); М.Люшер және т.б. диссертациялық зерттеулер мен ғылыми жарияланымдарда осы құбылыстың жеке аспектілері көрініс табады: Е.Б. Перельгина имидждің әлеуметтік-психологиялық және акмеологиялық тұжырымдамасын интерсубъективті өзара әрекеттесу феномені ретінде негіздейді (жеке имидж); В.В. Волкова, Н.А. Кадочников, А.В. Скрипкина әлеуметтік-мәдени саладағы жоғары оқу орындарының имиджін қалыптастыру стратегиялары мен тетіктерін әзірлейді (корпоративтік имидж). Г.А. Бусыгина ЖОО оқытушысының кәсіби құзыреттілігінің әлеуметтік перцептивті компоненті ретіндегі жеке имиджді (жеке имидж) зерттейді; Л.Ю. Донская жоғары мектеп оқытушысының имиджін қалыптастырудың психологиялық шарттарын (кәсіби имидж) және т.б. зерттеген. Жоғарыда аталған жұмыстардың мәселелері құбылыстардың кең тізімін қамтиды-ұйымның имиджі, жоғары мектеп мұғалімінің имиджі, саяси көшбасшының имиджі, кескіннің мазмұндық сипаттамаларын, олардың тетіктерін, жұмыс істеу заңдылықтарын, осы құбылысты онтайландыру және басқару мүмкіндіктерін анықтауға және сипаттауға бағытталған ғылым имиджі.

Қазіргі уақытта оң имиджді қалыптастыру саяси және іскерлік салаларда ғана емес, студенттік ортада да өзекті мәселеге айналууда. Студенттердің имиджін зерттеу болашақ маманға, қазіргі маманға қойылатын талаптар өскен кезде ерекше маңызды және өзекті болып табылады. Сонымен бірге студенттердің имиджі де өзгеріп отыратын үрдіс. Студенттердің жалпыланған бейнесінің әртүрлі аспектілері стереотиптер түрінде бұқаралық санада бекітілген, тек студенттердің санасында ғана емес, сонымен бірге оның қоғамдық қабылдауында да із қалдырады. Талапкерлерді тарту процесі, перспективалық жобаларды іске асыру және білім беру жүйесіндегі ЖОО-ның жалпы жағдайы көбінесе студенттің имиджіне өз әсерін тигізетіні анық.

Сонымен қатар, студенттердің имиджінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу бойынша жүргізілген зерттеулердің маңыздылығы мен нәтижелілігіне қарамастан, бірқатар мәселелер жеткіліксіз зерттелуде. Ғылыми әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерді талдау студенттердің имиджологиясының білімнің жаңа саласы ретінде жеткіліксіз дамығанын көрсетті.

А.П. Федоркин мен Р.Ф. Ромашкина имиджді «оған саналы ғана емес, сонымен қатар әртүрлі әлеуметтік топтардың психикасының бейсаналық компоненттерінің әсерін, олардың мінез-құлқының мотивациясын, сондай-ақ бүгінде қалың бұқара талап ететін образдардың қалыптасуын көрсететін әлеуметтік-психологиялық құбылыс» ретінде сипаттайды (Бураканова, 2011: 68) [5].

Имидж – бұл әлеуметтік-психологиялық құбылыс ретінде адам бейнесінің әртүрлі қырларын қамтитын және сонымен бірге белгілі бір адамға тән имидждік (сыртқы-ішкі) өзіндік ерекшелігін көрсететін күрделі көп деңгейлі жүйе екені анық. Бірінші жағдайда, біз әлеуметтік қоғамда маңызды және белгілі бір имиджде көрінетін өркениет, ақыл-ой, әлеуметтік, кәсіби деңгейлердің қасиеттерінің жиынтығы туралы айтып отырмыз. Екіншіден, жеке имидж тұлғаның даралығын, оның бірегейлігін көрсетудің маңызды саласы түрінде пайда болады. Студенттердің имиджінің әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу бойынша жүргізілген зерттеулердің маңыздылығы мен нәтижелілігіне қарамастан, бірқатар мәселелер жеткіліксіз зерттелуде. Ғылыми әлеуметтік-психологиялық әдебиеттерді талдау студенттердің имиджологиясының білімнің жаңа саласы ретінде жеткіліксіз дамығанын көрсетті.

Осы мәселелерге сүйене отырып, университет студенттерінің имиджі мәселесінің теориялық өзектілігі, практикалық маңыздылығын зерттеу қалыптастыру жолдарын қарастыруды мақсат еттік.

Зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысымызда «Студенттердің жетістікке жету мотивациясы олардың болашақ мамандығына сай имиджін қалыптастыруға әсер етеді» деген болжамымызды тексеру мақсатында келесі әлеуметтік-психологиялық әдістерді жүргіздік:

- «Студенттердің өз имиджін жасауға қатынасы» анкетасы;
- Тұлғаның жетістікке жету мотивациясын диагностикалау (Т.Элерс сауалнамасы);
- Тұлғаның жетістікке жету қажеттіліктерін өлшеу сауалнамасы (Ю.Орлов сауалнамасы).

Эксперименталды зерттеу жұмысының міндеттері:

- Анкета әдісі арқылы студенттердің өз имидждерін жасауға қатынасын анықтау;

- Студенттерді өз имиджін жасауға қатынастары бойынша зерттеу жұмысының талаптарына сай іріктеу;

- Іріктеп алынған респонденттердің жетістікке жету мотивациясын диагностикалау;
- Эксперименталды зерттеу нәтижелерін өңдеу, сапалық және сандық тұрғыда талдау.

Зерттеу базасы: «Тұран - Астана» университетінің 3 және 4 – курс студенттері.

Эмпирикалық зерттеу жұмысы 3-кезеңнен құралды:

- 1-кезең. Респонденттерді іріктеу кезеңі – студенттердің имидж ұғымына қатынасын анықтау мақсатында арнайы құрастырылған анкета әдістемесі арқылы зерттеу жұмысының талаптары мен шарттарына жауап беретін студенттерді іріктеп, салыстырмалы екі зерттеу тобын құру;

- 2-кезең. Зерттеу жұмысының гипотезасын тексеру үшін Тұлғаның жетістікке жету мотивациясын диагностикалау (Т.Элерс сауалнамасы) мен студенттердің жетістікке жету қажеттіліктерін өлшеу сауалнамасын өткізу;

- 3-кезең. Зерттеу жұмысының гипотезасын тексеру үшін алынған нәтижелерді математикалық әдіс арқылы талдау.

Эксперименталды әдістер респонденттерге индивидуалды түрде онлайн формада (google форма және <https://testometrika.com/> сайты) жүргізілді.

Әдістемелер жайлы ақпарат:

«Студенттердің өз имиджін жасауға қатынасы» анкетасы. Анкета студенттердің имидж ұғымына қатынасын, олар үшін имидждің маңыздылығын анықтауға көмектесетін 8 сұрақтан тұрады.

Анкета әдістемесінің нәтижелерін талдайтын болсақ, «Сіз үшін имидж» - деген сұраққа қатысушылардың 55%-ы (68) «өзін-өзі көрсету тәсілі» - деп жауап берген, 15%-ы (18) «белгілі бір топқа жататындығын анықтайды» - деп жауап берген болса, қалған 30%-ы (38) имидждің маңызды еместігін көрсеткен (1-сурет).

Сурет 1 – Анкета әдістемесінің 1-сұрағы бойынша респонденттердің жауабы

«Сіздің ойыңызша, табысты студенттің пайда болуы нені білдіреді?» - деген сұраққа қатысушылардың 49% (60) «сыртқы және ішкі әлемнің үйлесімі», 21% (26) «болашақ маманның жетекші рөлі

ретінде даралықтың көрінісі», 30% (38) «өзін-өзі көрсете білу, сондай-ақ адамдармен өзара әрекеттесуге дайын болу және жағдайға сәйкес өз мәнін көрсету» (2- сурет).

Сурет 2 – Анкета әдістемесінің 9-сұрағы бойынша респонденттердің жауабы

Анкета әдістемесін талдай отырып біз зерттеу талаптарына сай келетін респонденттерді іріктеп алдық. Біздің зерттеу жұмысымызға өз имиджін қадағалайтын, қалыптастыратын, имиджді маңызды деп санайтын А зерттеу тобы мен имиджді маңызды емес деп білетін Б зерттеу тобы қатысады. Екі топта да қатысушылар саны 26, жалпы алғанда іріктеліп алынған респонденттер саны 52.

Келесі кезең бойынша біз зерттеу жұмысының басында жасалған: «Студенттердің жетістікке жету мотивациясы олардың болашақ мамандығына сай имиджін қалыптастыруға әсер етеді» деген болжаммызды нақтылау үшін екі зерттеу тобына да бірінші кезекте Т.Элерстің тұлғаның жетістікке жету мотивациясын диагностикалайтын әдістемесін жүргіздік.

Тұлғаның жетістікке жету мотивациясын диагностикалауда Т.Элерс әдісі келесі жағдаяттарға негізделеді: жетістікке жету мотивациясы жоғары тұлғалар тәуекелге бел буудың орта және төмен деңгейімен және жоғары тәуекелдік жағдайлардан қашуымен ерекшеленеді. Сонымен қатар жетістікке жету мотивациясы жоғары адамдар көп еңбек етеді және нәтижеге бағдарланады.

Жетістікке жету мотивациясын зерттеу ХХ ғасырдық ортасында Д.С. Мак-Клелланд тарапынан басталды. Д.С. Мак-Келланд жалпыға белгілі тематикалық апперцептивті тест (ТАТ) арқылы жетістікке жету мотивациясы бар тұлғалардың сапаларын анықтай алды. Жетістікке жету бойынша міндеттердің мінез-құлықтық шешімінің алгоритімі үш жас пен отыз жас аралығында қалыптасып, дамиды. Сондай-ақ Дж. Аткинсон, Х.Хекхаузен және т.б., іс-әрекет белсенділігі мен жетістікке жету мотивациясы арасындағы өзара байланысты анықтайтын үш қағидаттық мотивационды векторлар бар екенін айтты: жеке тұлғаның жетістігі мен жеке тұлғаның алдында тұрған қиындықтың ықтималдығы туралы жеке субъективті идеялар; осы міндеттің негізінде маңыздылық дәрежесі және осыған байланысты өзін-өзі бағалауды қолдауға және арттыруға деген ұмтылыс күші; белгілі бір тұлғаның өзіне, басқа адамдарға және сәттілік пен сәтсіздік үшін жауапкершілік жағдайларына сәйкес келуіне бейімділігі.

Д.Макклелландтың көзқарасы бойынша жетістікке жету мотивациясы ересек жаста да, ең алдымен, оқу арқылы дами алады. Л.Джуэлл атап өткендей, адамдар жетістікке байланысты барлық артықшылықтарды тікелей сезінген кезде, ол еңбек қызметі аясында дами алады. Жетістікке жетудің барабар мотивациясы табиғи ынтымақтастық ерекшеліктерімен сипатталатын қатынастар жүйесінде және, ең алдымен, жеке деструктивті емес қысымның үйлесімді үйлесімінде ғана табиғи түрде қалыптасып, сындарлы түрде жүзеге асырылуы мүмкін: табысқа оң көзқарас және сәтсіздікке ұшыраған жағдайда төмен қолдау.

Т.Элерстің тұлғаның жетістікке жету мотивациясының деңгейін анықтайтын сауалнамасы «иә» немесе «жоқ» деп жауап беру керек болатын 41 сұрақтан тұрады.

Бұл сауалнама тұлғаның жетістікке жету мотивациясының үш деңгейін анықтайды.

Зерттеулер көрсеткендей, орташа жетістікке бағытталған адамдар қауіптің орташа деңгейін қалайды. Сәтсіздіктерден қорқатындар аз немесе, керісінше, тәуекелдің тым жоғары деңгейін қалайды. Адамның жетістікке деген ынтасы неғұрлым жоғары болса - мақсатқа жету, тәуекелге дайын болу соғұрлым төмен болады. Сонымен қатар, табысқа деген мотивация табысқа деген үмітке де әсер етеді: табысқа деген күшті мотивациямен, табысқа деген үміт, әдетте, табысқа деген әлсіз мотивациядан гөрі қарапайым.

Табысқа жетелейтін және оған үлкен үміт артатын адамдар жоғары қауіп-қатерден аулақ болады. Табысқа жетуге ынталы және тәуекелге жоғары дайын адамдар жоғары тәуекелге дайын, бірақ сәтсіздіктерден аулақ болуға жоғары уәжге ие адамдарға қарағанда апаттарға аз ұшырайды. Керісінше, адамның сәтсіздіктерден аулақ болуға деген жоғары мотивациясы болған кезде (қорғауға бағдарлану), бұл табысқа жетудің мотивін - мақсатқа жетуді болдырмайды (Бураканова, 2011: 274) [6].

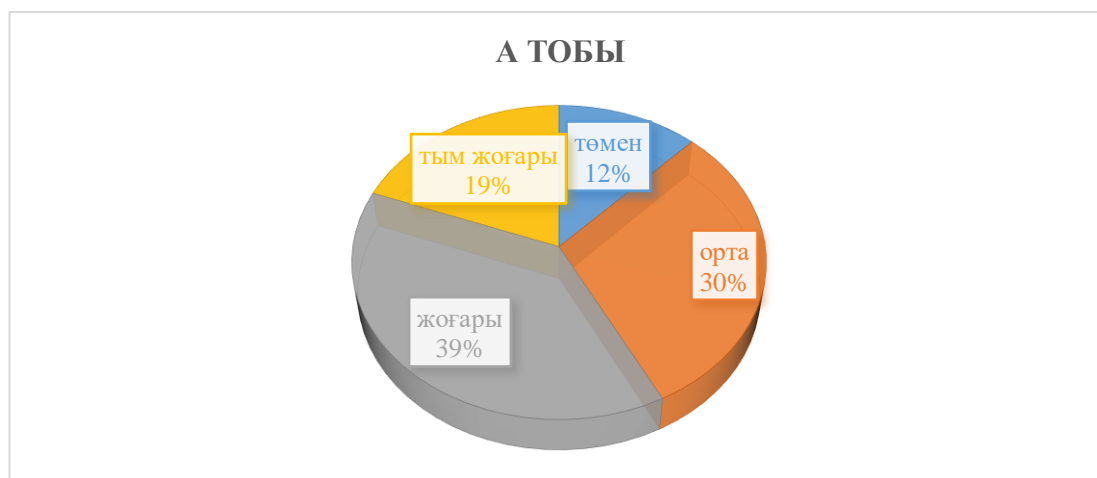
Кесте 1

Т.Элерстің тұлғаның табысқа жету мотивациясын диагностикалау әдістемесінен алынған екі топтың нәтижелері

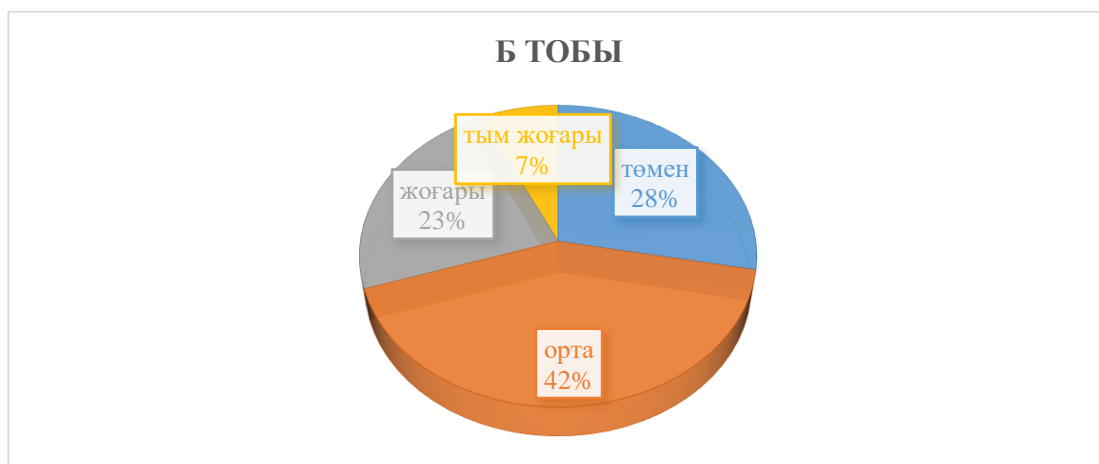
Табысқа жету мотивациясының деңгейлері	А тобы (26)	Б тобы (26)
төмен (1-10)	3	7
орташа (11-16)	8	11
жоғары (17-20)	10	6
тым жоғары (21 ден жоғары)	5	2

Жоғарыдағы кестеден көріп тұрғанымыздай А тобының респонденттерінің 12%-да табысқа жету мотивациясының төмен деңгейі, 30% қатысушыда табысқа жету мотивациясының орта деңгейі, 38% табысқа жету мотивациясының жоғары деңгейі, 19% табысқа жету мотивациясының тым жоғары деңгейі анықталды (3-сурет).

Б тобының нәтижелерін талдай отырып, респонденттерінің 28%-да табысқа жету мотивациясының төмен деңгейі, 42% қатысушыда табысқа жету мотивациясының орта деңгейі, 23% табысқа жету мотивациясының жоғары деңгейі, 7% табысқа жету мотивациясының тым жоғары деңгейі анықталды (4-сурет). Б тобының қатысушылары арасында А тобына қарағанда табысқа жету мотивациясы төмен қатысушылар саны басым екенін белгілі болды. Сонымен қатар А тобында ТЖМ тым жоғары қатысушылар саны да Б тобына қарағанда басым.

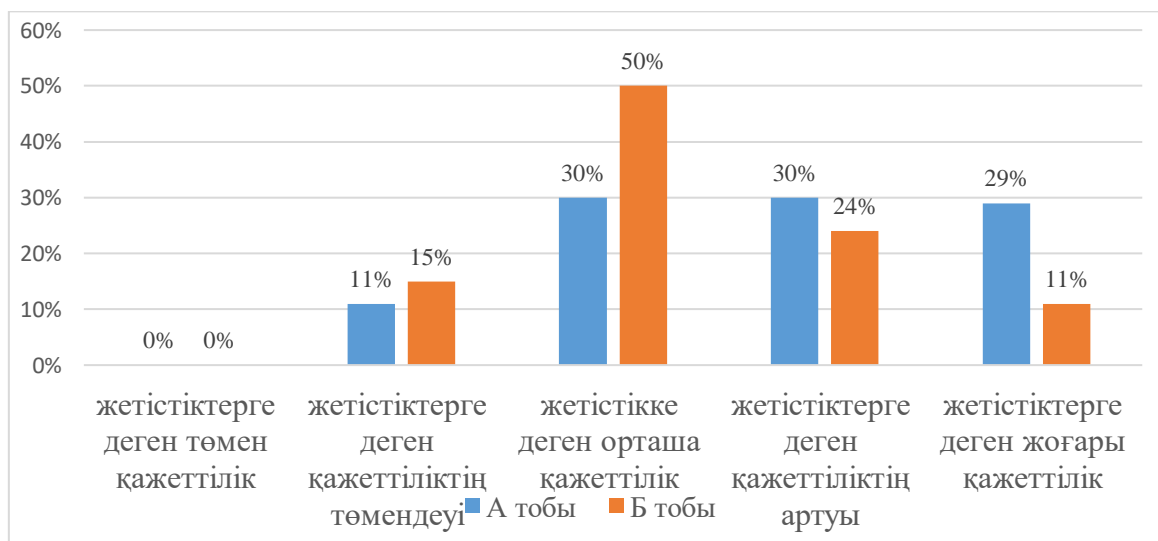
Сурет 3 – Т. Элерстің тұлғаның табысқа жету мотивациясын диагностикалау әдістемесі бойынша А тобының нәтижелері

Сурет 4 – Т. Элерстің тұлғаның табысқа жету мотивациясын диагностикалау әдістемесі бойынша Б тобының нәтижелері.

Т.Элерстің тұлғаның табысқа жету мотивациясын диагностикалау әдістемесінің нәтижелеріне сүйене отырып біз имиджді маңызды деп білетін, өз имиджін қадағалап, қалыптастыратын студенттер тобында табысқа жету мотивациясы жоғары респонденттер саны көбірек екенін айта аламыз және зерттеу жұмысы басында жасалған болжамымыздың негізсіз емес екеніне көз жеткізе аламыз. Дегенмен, осы әдістеме арқылы алынған нәтижелерді тереңірек толықтыра түсу үшін біз екі зерттеу топтарына Ю.М. Орловтың «Табысқа жету қажеттілігін бағалау шкаласы» әдістемесін өткіздік.

Ю.М. Орловтың «Табысқа жету қажеттілігін бағалау шкаласы». Мақсатқа жету қажеттілігі әдісі мақсатқа, жетістікке және жалпы жетістікке жету қажеттілігін өлшеу үшін қолданылады. Адамның өзін-өзі бағалауы неғұрлым жоғары болса, соғұрлым ол белсенді және жетістіктерге бағытталған. Жетістікке жету қажеттілігі бұл жағдайда бағыт-бағдарға айналады. Табысқа жету қажеттілігін бағалау шкаласы кадрларды іріктеу, еңбек уәждемесін бағалау, кадрлар резервімен жұмыс істеу, кадр резервін ұсынуға сүйемелдеу, басшыға қажетті қасиеттерді диагностикалау, спорт психологиясы және басқа да салаларда өзінің тиімділігін дәлелдеді. Жетістікке (табысқа, мақсатқа) жету мотивациясы нәтижелерді жақсартуға деген ұмтылыста, өз мақсаттарына жетудегі табандылықта көрінеді және бүкіл адам өміріне әсер етеді. Қатынасшылар әдістемеде берілген 23 сұрақтарға «иә» немесе «жоқ» деп жауап беруге тиіс. Тестілеудің орташа уақыты – 10-15 минут (Ануфриев, 2012: 144) [7].

Сурет 5 – Ю.М. Орловтың «Табысқа жету қажеттілігін бағалау шкаласы» әдістемесі бойынша екі топ нәтижелерін салыстырмалы көрсеткіші

Зерттеу нәтижелері және талқылаулар

Жүргізілген Т.Элерстің тұлғаның табысқа жету мотивациясын диагностикалау әдістемесі мен Ю.М. Орловтың «Табысқа жету қажеттілігін бағалау шкаласы» әдістемесінің нәтижелері бойынша екі зерттеу тобының арасында айырмашылық көрінгенімен, зерттеу жұмысының негізінде жатқан: «Студенттердің жетістікке жету мотивациясы олардың болашақ мамандығына сай имиджін қалыптастыруға әсер етеді» - деген болжамымызға сүйене отырып студенттерінің өз мамандықтарына сай имиджді, жалпы имиджді қалыптастыру олардың жетістікке жету мотивацияларына өз ықпалын тигізу мүмкіндігі бар екенін, ол сәйкесінше оқу-мотивациясына да әсер ететінін айта аламыз. Болашақ мамандарды даярлауда олардың тек кәсіби дағдыларын, білімдері мен біліктіліктерін ғана арттырып қоймай, имидж мәселесін көтеру, мамандығына сай имиджді қалыптастыру өте маңызды. Осы орайда студенттерінің өз мамандықтарына сай имидждерін қалыптастыру мәселесі өте кең ауқымды және терең зерттеуді талап ететін тақырыптардың бірі болғандықтан, жасалған болжамды тағы да тереңірек тексеріп көру қажет деп білеміз.

Жетістікке деген қажеттіліктің жоғары деңгейі бар адамдар келесі сапаларымен ерекшеленеді:

- өз мақсаттарына жетудегі табандылық;
- қол жеткізілгенге қанағаттанбау-бизнесті бұрынғыдан гөрі жақсартуға деген тұрақты ұмтылыс;
- жұмысқа деген күштарлық-кез-келген жағдайда сәттіліктің ләззатынан аман қалу;
- нашар жұмыс істей алмау;
- ең қарапайым істерді орындауда жаңа жұмыс әдістерін ойлап табу қажеттілігі;
- бәсекелестік рухының болмауы, басқалармен бірге табысқа жету және нәтижеге жету ниеті;
- оңай табысқа және тапсырманың күтпеген жеңілдігіне қанағаттанбау;
- сәттілік қуанышын бірге сезіну үшін қиын міндеттерді шешуде басқаларға көмектесуге және

көмектесуге дайын болу (Батаршев, 2013: 176)[8].

Жетістікке жету қажеттілігі – бұл адамның қол жеткізген нәтижелерінен асып түсуге және осыған байланысты басқа адамдармен немесе өзімен бәсекелесуге деген ұмтылысы.

Мұндай қажеттілік туындаған адам қол жеткізілген деңгейді жақсартуға тырысады, өз қызметінде табысқа жетеді, кез-келген жағдайда жұмысты аяқтауға тырысады, кедергілерді жеңуде табанды болады.

Жетістікке жету қажеттілігі сапалық және сандық көрсеткіштерді жақсарту жолдарын үнемі іздеуге деген жалпы ұмтылыспен сипатталады.

Кәсіби имиджді адамның мамандық сапасының саналы көрінісі ретінде анықтауға болады. Дұрыс және уақтылы болашақ маманның қалыптасқан бейнесі мамандық символына айналады және оған жетістікке жетуге көмектеседі (Почепцов, 2000: 768) [9].

Имидждің жұмысқа орналасуда үлкен рөлі бар. Біріншіден, жас маман түйіндемені дұрыс құрас-тыруы керек, ол оның күшті және әлсіз жақтарын, өмірлік ұстанымы мен мүдделерін, яғни оның бейнесін тұтастай көрсетеді. ЖОО-ң түлектері ерекше маңызды деп санамайтын және оны жобалау ерекшеліктері туралы әрдайым біле бермейтін бұл құжат маманның визит карточкасы болып табылады (Перелыгина, 2002: 223) [11].

Сондықтан түйіндеме ұйым басшысының өзінің қызығушылығы мен назарын аудару үшін кәсіби имиджді қалыптастыру принциптерін ескере отырып жасалатын құжат. Сонымен қатар сұхбат кезінде жас маманның өзінің іскерлік және жеке қасиеттері туралы ақпарат беруі үшін бар-жоғы бірнеше минуты ғана болады. Мұндай жағдайда жағымды имидж кандидаттың өзіндік «құзыреттілік проекторы» ретінде әрекет етеді. Кәсіби білімді қалыптастыру мәселесін практикалық шешу жоғары мектептің заманауи педагогикасындағы имидж біздің еліміздің ЖОО түлектерінің еңбек ресурстары нарығында бәсекеге қабілеттілігін арттыру туралы көзқараспен тең десек асыра айтқанымыз емес.

Имидждің көмегімен белгілі бір өмірлік мақсаттарға тез қол жеткізуге болатынын ескеру керек. Себебі біздің қоғамда «Алғашқы әсер» эффектісі бұл процестің жылдамдығын арттырады: адам туралы тұрақты пікір 30 секундтан 4 минутқа дейін қалыптасады. Алғашқы әсерлер өте күшті және ұзақ мерзімді. Бұл эффекттегі сәйкес біз екі рет алғашқы әсер қалдыра алмаймыз. Сондықтан бірінші реттік алғашқы әсердің сәтті болуын қамтамасыз ету керек.

Бұл имидж мәселелеріндегі маңызды сандар емес. Академик А.Мехрабянның адамды адамның қабылдауы туралы кеңінен танымал эксперименттік мәліметтерін қолдана отырып, келесі формуланы ұсына аламыз:

Егер

- Жалпы әсердің 55%-ы – бұл адамның сыртқы келбеті (тері мен Шаштың түсі, сыртқы түрі, киім, позалар, ым-ишаралар, бет-әлпеті, көздің табиғаты, эмоционалды көңіл-күй)

- 38% адамның сөйлеуімен анықталады (дауыстың үні мен биіктігі, сөйлеу қарқыны, сөйлеудің эмоционалды бояуы, айтылу және дикция)

- 7% – адам айтқан нәрсеге қалады: хабарламаның өзі. Онда-жалпы әсердің 7%-ы біздің мақсатымыз - адамдарға не үшін жүгінетініміз (және бұл бізге қаншалықты маңызды болып көрінеді!).

Біздің қалай көрінетініміз және сөйлейтініміз - шын мәнінде біздің имиджіміз.

Демек, имидж істің жетістігінің 93%-ын анықтайды!

Имиджді құру, дамыту және қолдау оңай емес. Бұл гольф сияқты: допты тесікке дәл тигізудің бірнеше жолы бар – және жіберіп алудың миллион әдісі бар.

Қорытынды

Объективті факторлар университеттің білім беру процесінде студенттің өмірлік белсенділігінің нақты жүйесімен және өзін-өзі дамыту мен өзін-өзі жүзеге асыруда бітірушінің акме-ге қол жеткізуге бағытталған іс-әрекеттердің реттілігімен байланысты (субъектінің кәсіби рөлді орындауға психологиялық дайындығы, қызметті бір түрден екінші түрге сәтті қайта құру, белсенді өзін-өзі тәрбиелеу, өзін-өзі өзгерту қажеттілігі). Субъективті факторлар студенттің жеке қасиеттерінің дамуын әлеуметтік және кәсіби сәйкестік, кәсіби және әлеуметтік нормалардың, моральдық және басқа құндылықтар мен қатынастардың тасымалдаушысы, әлемнің белгілі бір көрінісі, өзін-өзі қарым-қатынас және дүниетаным тұрғысынан анықтайды.

Жалпы, университет студентінің жеке имиджін оңтайландыру бойынша жұмысты бірқатар қажетті операцияларға әр түрлі талаптарды көрсететін педагогикалық тұрғыдан орынды әрекеттердің келесі тізбегі түрінде ұсынуға болады:

- студенттің жағымды жеке имиджді қалыптастыру қажеттілігін түсінуі;
- студенттің таңдаған мамандығына уәждемесін қалыптастыру;
- студенттің өз имиджімен жұмыс істеу кезінде өзінің белсенділігін көрсету;
- әрбір студенттің немесе жалпы топтың жеке қасиеттері мен мінез-құлқының өзіндік диагностикасын қамтамасыз ету;
- білім беру және квази-кәсіби қызметте мінез-құлқты, өзін-өзі бағалауды,
- басқаларға қатысты мәртебені түзету;
- рефлексияны, өзіне және әлемге қызығушылықты дамыту;
- кәсіби, іскерлік, тұлғааралық және т.б. оңтайлы қарым-қатынас тәсілдерін оқыту; әлеуметтік сезімталдықты және психикалық өзін-өзі реттеуді дамыту;
- студенттің жеке имиджін оңтайландыру және түзету бойынша жұмыс түрлері мен әдістерінің араландығы қағидатын сақтау;
- студенттің өзін-өзі тану әдістерін, сондай-ақ өзін-өзі тәрбиелеу дағдыларын игеру.

Демек, болашақ маманның кәсібилігін қалыптастыру факторы ретінде студенттің жеке имиджін қалыптастыру өте маңызды болып табылады. Зерттеу материалдарын психологияның имиджология, даму психологиясы, жалпы психология, педагогикалық психология, маркетинг және PR қызметі сияқты салаларда, практикалық материалды тұлғалық даму курстарын, тренингтік және түзету-дамыту бағдарламаларын әзірлеу кезінде студенттердің оқу іс-әрекетін психологиялық сүйемелдеуді ұйымдастыруда пайдалануға болады. Зерттеудің негізгі бөлігі ұлдар мен қыздардың мотивациялық-қажеттілік саласын қалыптастыру және өзгертуде ықпал етеді деп санаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

References

1. Davydov D.G. *Image in the context of psychological theory // Imageology: trends and development prospects.* - М., 2003.

2. Perelygina E.B. *Psychology of Image: Textbook* / E. B. Perelygina. – М.: Aspect Press, 2002. – 223 p.
3. *Psychological Dictionary* / Ed. V.P. Zinchenko and B.G. Meshcheryakova. - М.: Prime-Eurosign, 2003. – 672 p.
4. Shepel V.M. *Management ethics*. – М., 1989.
5. Burakanova G.M., Izteleuova L.I. *Imagelogy*. – Astana, 2011.
6. *Psychodiagnostics: Textbook* / Ed. Belousova A.K., Yumatova I.I. - Rn / D: Phoenix, 2018. – 256 p.
7. Anufriev, A.F. *Psychodiagnostics: the basis for solving diagnostic problems* / A.F. Anufriev. - М.: Os-89, 2012. - 144 p.
8. Batarashev, A.V. *Psychodiagnostics of the ability to communicate, or how to determine the organizational and communicative qualities of a person* / A.V. Batarashev. – М.: Vlados, 2013. - 176 p.
9. Pocheptsov G.G. *Imagelogy [Electron. resource]* / G.G. Pocheptsov. - Refl-book, 2000. - 768 p. – Access mode: http://artsbookz.ru/764/1078-pocheptsov_gg_imidzhelogija662412.html
10. Davydov D.G. *Image in the context of psychological theory // Imagelogy: trends and development prospects*. – М., 2003.
11. Perelygina E.B. *Psychology of Image: Textbook* / E. B. Perelygina. – М.: Aspect Press, 2002. – 223 p.
12. *Psychological Dictionary* / Ed. V.P. Zinchenko and B.G. Meshcheryakova. – М.: Prime-Eurosign, 2003. – 672 p.

МРНТИ 15:31:31

10.51889/8446.2022.94.55.020

Б.М. Мажинов¹, Н.А. Болатова¹

¹Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ДИСЛАЛИЯСЫ БАР МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРМЕН ЖЕКЕ ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ САБАҚТАРДА ИНТЕРАКТИВТІ ОЙЫНДАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Аңдатпа

Ұсынылған мақаланың өзектілігі мектеп жасына дейінгі дислалиясы бар балалармен жеке логопедиялық жұмыстарда интерактивті ойындарды қолдану мәселелерін терең зерттеумен негізделеді. Интерактивті ойындар инновациялық технологиялардың бір бөлігі ретінде күн сайын өзектілігі артып, кеңінен қолданыс табуда. Сондықтан, арнайы педагогика және психология мамандары бұл ойын түрін қолдану тиімділігін жан-жақты реттеп, олардың түрлі нұсқаларын ұсынуда. Дислалиясы бар балалармен жеке түзету жұмысында интерактивті ойындарды қолдану тиімді және нәтижелі әдістердің бірі болып табылады. Оның бірінші себебі – балалардың сензитивті кезеңі бойынша ойын жасына сай келуінде. Аталған мәселе бойынша жүргізілген зерттеу жұмысының нәтижесінде интерактивті ойындарды қолдану балалардың дыбыс айту бұзылыстарын түзету кезінде балалардың қызығушылығын арттырады және нәтижелердің тиімділігін күшейтеді деген қорытынды жасалды. Алайда, аталған нәтижелердің болуы үшін интерактивті ойындарды қолданудың педагогикалық шарттарын жан-жақты зерттеу қажеттілігі айқындалған.

Кілттік сөздер: дислалия, интерактивті ойын, дыбыс айту бұзылыстары, мектепке дейінгі жас, технология.

Мажинов Б.М. ¹, Болатова Н.А. ¹

¹Казахский национальный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ ИГР НА ИНДИВИДУАЛЬНЫХ ЛОГОПЕДИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЯХ С ДЕТЬМИ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ДИСЛАЛИЕЙ

Аннотация

Актуальность представленной статьи обосновывается углубленным изучением вопросов использования интерактивных игр в индивидуальной логопедической работе с детьми с дислалией дошкольного возраста. Интерактивные игры как часть инновационных технологий с каждым днем приобретают все большую актуальность и находят широкое применение. Поэтому специалисты специальной педагогики и психологии всесторонне корректируют эффективность применения данного вида игр и предлагают различные их варианты. Использование интерактивных игр в индивидуальной коррекционной работе с детьми с дислалией является одним из эффективных и результативных методов. Первая причина – это соответствие детей игровому возрасту по сензитивному периоду. В результате проведенной исследовательской работы по данной проблеме сделан вывод о том, что использование интерактивных игр повышает интерес детей при коррекции нарушений звукопроизношения и повышает эффективность результатов. Однако для наличия указанных результатов выявлена необходимость всестороннего изучения педагогических условий применения интерактивных игр.

Ключевые слова: дислалия, интерактивная игра, нарушения звукопроизношения, дошкольный возраст, технология.

B.M. Mazhinov¹, N.A. Bolatova¹

*¹Kazakh National Women's Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan*

PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR THE USE OF INTERACTIVE GAMES IN INDIVIDUAL SPEECH THERAPY CLASSES WITH PRESCHOOL CHILDREN WITH DYSLALIA

Abstract

The relevance of the presented article is justified by an in-depth study of the use of interactive games in individual speech therapy work with children with dyslalia of preschool age. Interactive games as part of innovative technologies are becoming increasingly relevant and widely used every day. Therefore, specialists of special pedagogy and psychology comprehensively adjust the effectiveness of this type of games and offer their various options. The use of interactive games in individual correctional work with children with dyslalia is one of the effective and efficient methods. The first reason is the correspondence of children to the playing age according to the sensitive period. As a result of the research work carried out on this problem, it was concluded that the use of interactive games increases the interest of children in correcting violations of sound reproduction and increases the effectiveness of the results. However, in order to have these results, the need for a comprehensive study of the pedagogical conditions for the use of interactive games has been revealed.

Keywords: dyslalia, interactive game, violations of sound reproduction, preschool age, technology.

Кіріспе. Дислалия – сөйлеу аппаратының иннервациясының және есту қабілетінің қалыпты даму жағдайындағы дыбыс айтудың бұзылысы. «Дыбыс айту» түсінігі балалардың дыбыстарға фонематикалық өрнек беруімен қатар, оларды тілдік белсенді қимылдар арқылы дұрыс және анық атауын білдіреді. Аталған түсінік тыныс алуды, дауысты, қайталап айтуды, дыбыстар мен буынның үйлесімін, тілдің екпіндік бағыттарын білдіреді [1].

Сөйлеудің айтылу жағының бұзылуының арасында ең көп кездесетіні-оның дыбыстық (фонемалық) дизайнындағы селективті бұзылулар, барлық басқа сөйлеу әрекеттері қалыпты жұмыс істейді. Бұл бұзылулар сөйлеу дыбыстарының көбеюіндегі ақауларда көрінеді: бұрмаланған (қалыптан тыс), оларды айту, кейбір дыбыстарды басқаларымен ауыстыру, дыбыстарды араластыру және сирек кездесетін түрі – оларды өткізіп жіберу [2].

20 ғасырдың 30-50-ші жылдары логопедиялық тәжірибеде дислалия өзінің дамуының алғашқы сатысында болды. О.В. Правдина логопедияда алғаш рет дислалияға қатысты «тіл» ұғымын енгізді, бұл олардың кейбір дыбыстарды немесе дыбыстар қатарын дұрыс айта алмайтындығын көрсетті. Бұл термин дислалияны тәуелсіз сөйлеу бұзылысы ретінде одан әрі зерттеудің өзіндік негізі, негізі болды. 60 ғасырдың 20-жылдарында осы сөйлеу патологиясына қатысты айтарлықтай өзгерістер болды. Правдина О.В. логопедияның терминологиялық аппараты түбегейлі өзгереді, яғни «тіл» терминінен бас тартады және оның орнына «дислалия» терминін қолданады, осылайша дислалияны тәуелсіз сөйлеу бұзылысына бөледі [3].

Дислалиясы бар балалармен жеке логопедиялық жұмыстарды интерактивті ойындарды қолдану олардың сөйлеу тілін түзетіп қана қоймай, сонымен қатар, мектеп жасына дейінгі балалардың танымдық қызметтерінің белсенділігін арттырып, ортақ жұмысқа деген қызығушылығын оятады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің жетекші әдістері: тақырып бойынша теориялық және әдістемелік әдебиеттерге шолу, педагогикалық модельдеу, эмпирикалық әдістер, қорыту және деректерді талдау.

Әдебиеттерге шолу

Жеке логопедиялық сабақтар – сөйлеу тілі бұзылған балалармен қарқынды жұмысты ұйымдастыруға арналған түзету сабағының бір түрі. Жеке логопедиялық сабақтар логопед маманның диагностикалық жұмысының және перспективті жоспарының негізіне сай ұйымдастырылып, 35 минут көлемінде өткізіледі.

Жеке логопедиялық жұмыстың дұрыс ұйымдастырылуымен дислалияның барлық түрлері мен ауырлық деңгейінде жетістікке жетуге болады. Кейбір жағдайларда механикалық дислалиямен табысқа бірлескен сөйлеу терапиясы мен медициналық әсер ету нәтижесінде қол жеткізіледі. Ең бастысы, дислалияның түрінің және оны әрі қарай дамыту стратегиясының сауатты жасақталуы.

Логопедиялық жұмыстың нәтижелі болуының міндетті шарты – дыбыс айту кемшіліктерін жеңу үшін қолайлы жағдайлар жасау: логопедтің баламен эмоционалды байланысы; баланың танымдық белсенділігін ынталандыратын жетекші іс-әрекетке сәйкес келетін сабақтарды ұйымдастырудың қызықты формасы; шаршауды болдырмайтын жұмыс әдістерінің үйлесімі [4].

Дислалиясы бар балалармен жеке сабақтар кезең – кезеңімен жүзеге асырылады. Әрбір кезең өзіндік мақсат пен міндеттер кешеніне құрылады.

Логопедиялық жұмыстардың кезеңдері:

1. Дайындық кезеңі. Оның негізгі мақсаты - баланы мақсатты сөйлеу жұмысына қосу. Ол үшін бірқатар жалпы педагогикалық және арнайы логопедиялық міндеттерді шешу қажет.

Маңызды жалпы педагогикалық міндеттердің бірі – сабаққа деген көзқарасты қалыптастыру: логопед баламен сенімді қарым-қатынас орнатуы, оны өзіне тартуы, логопедтің кабинетінің жағдайына бейімделуі, оның сабаққа деген қызығушылығын және оларға қосылуды қалауы керек. Балаларда жуастық, ұялшақтық, оқшаулану және кейде бейтаныс құрдастарымен және ересектермен кездесуден қорқу жиі кездеседі. Логопедтен ерекше әдептілік, ізгілік қажет; баламен қарым-қатынас бейресми формада және шамадан тыс қатаңдықсыз жүзеге асырылуы керек [5].

Қызметтің туынды формаларын қалыптастыру және сабаққа саналы көзқарас маңызды міндет болып табылады. Бала сыныптағы мінез-құлық ережелерін біліп, логопедтің нұсқауларын орындауды үйренуі және қарым-қатынасқа белсенді қатысуы керек. Ол үшін баламен тек қана сөйлеу тілін дамытуға ғана бағытталған емес, сонымен қатар, баланың танымдық және моторлық саласын дамытатын ойындар мен ойын – жаттығуларын қосқан абзал.

Дайындық кезеңінің міндеттері ерікті зейінді, есте сақтауды, ақыл-ой операцияларын, әсіресе аналитикалық операцияларды, салыстыру және шығару операцияларын дамытуды қамтиды.

Ал, нақты сөйлеу тілін дамыту бойынша дайындық кезеңнің міндеттері міндеттері: фонемаларды анықтау (тану) және ажырата білу және артикуляциялық (сөйлеу моторикасы) дағдыларын қалыптастыру.

Дислалияның формасына байланысты бұл мәселелерді параллель немесе дәйекті түрде шешуге болады. Артикуляциялық нысандарда (фонемалық және фонетикалық) қабылдау кезінде бұзушылықтар болмаған жағдайда олар параллель шешіледі. Рецепттивті дағдыларды қалыптастыруды саналы дыбыстық талдауды дамытуға және өзіңіздің айтылымыңызды бақылауға дейін азайтуға болады.

Дислалияның акустикалық-фонемалық түрінде басты міндет-балаларға фонемаларды ажырата білуге және тануға үйрету. Бұл мәселені шешпей, дыбыстардың дұрыс айтылуын қалыптастыруға көшу мүмкін емес. Дыбысты дұрыс айту бойынша жұмыс сәтті болуы үшін бала оны ести алуы керек, өйткені қалыпты қолдануды реттеуші есту болып табылады [6].

Сөйлеу тілінің дыбыстарын қабылдауды қалыптастыру бойынша жұмыс бұзылыстың сипатын және ауырлық деңгейін ескере отырып ұйымдастырылады. Кейбір жағдайларда жұмыс фонемалық қабылдауды қалыптастыруға және есту бақылауын дамытуға арналады. Басқаларында – оның міндеті фонемалық қабылдау мен дыбыстық талдау операцияларын дамытуды қамтиды. Үшіншіден, ол саналы әрекет ретінде есту бақылауының қалыптасуымен шектеледі.

Бұл жағдайда келесі ережелерді ескеру қажет.

Ана тілдің дыбыстарын тану және ажырату. Жұмысты аталған шаралардан бастау баланың дыбыстарды танығаннан кейін оларды өзара шатастырмауын, дыбыстардың орны мен негізгі айтылым формасын тез игеруін қамтамасыз етеді. Баланың ойлау операциялары дамып, дыбыстарды ойша талдау дағдысы қалыптасады.

Ана тіліне тән сөйлеудің бірліктерін дамыту. Бірінші міндеттің аясында ойлау операцияларын дамытып, тіл дыбыстарын дамытуға қол жеткізгеннен кейін дыбыстарды сөздің құрамында талдай алу дағдысын дамыту қажет [7].

Дыбыстарды саналы түрде тану және саралау дағдылары қалыптасатын дыбыстық талдау операциялары жұмыстың басында баланың дұрыс айтқан дыбыстарымен материалда жүзеге асырылады. Бала сөздегі белгілі бір дыбысты тануды, оның басқа дыбыстар арасындағы орнын анықтауды, бірін екіншісінен ажыратуды үйренгеннен кейін, дұрыс айтылатын дыбыстармен жұмыс жасау процесінде қалыптасқан дағдыларға сүйене отырып, операциялардың басқа түрлеріне көшуге болады. алайда, аталған жұмыстардың кезектілігі мен заңдылықтары сақталмаған жағдайда жұмыстың нәтижесі төмен болады.

Дайындық кезеңінде интерактивті ойындарды қолдану артикуляциялық аппаратты дайындау, сөйлеу моторикасын шыңдау, дыбыстарды сөздердің ішінен бөліп алу сияқты шаралар кезінде жүргізіледі. Аталған кезең үшін интерактивті ойындардың визуалды және аудиовизуалды түрлері қолданылады.

Айтылым кезіндегі қате дыбыстарды қабылдауды қалыптастыру және дамыту бойынша жұмыс баланың артикуляциялық аппараты мен сөйлеу деңгейін негізге ала отырып жасалуы қажет. Сол себепті, қазақ тіліндегі интерактивті ойындар мамандардың ұзақ бақылауы нәтижесінде жеке форматта құрастырылады. Мұны істеу үшін, дыбыстық талдау операциялары кезінде баланы мүмкіндігінше шектеу керек немесе материалды есту қабылдауына барлық жүктемені алып тастап, өзінің айтуын болдырмау керек [8].

Интерактивті ойындарды артикуляциялық аппаратты шыңдау үшін пайдалану кезінде оның қозғалғыштығын, еркін қимылын дамытуға арналған және артикуляциялық аппараттың ауысымдылығын дамыту бойынша ойындар ұсынылады. Мұндай ойындар әдетте «Мен сияқты жаса», «Қайтала» сияқты ойындар ретінде жасалынады.

Артикуляциялық базаны қалыптастыру үшін жаттығулар түрлері, дидактикалық талаптар мен нұсқаулықтар, айтылымды түзету бойынша ойындар кешенінің құралдары жасалды [9].

Дислалияда моторлық саланың өрескел бұзылыстары байқалмайды. Дислалиясы бар балада артикуляция органдарының сөйлеуге тән кейбір ерікті қозғалыстары қалыптаспайды. Артикуляциялық қозғалыстардың қалыптасу процесі ерікті және саналы түрде жүзеге асырылады: бала оларды жасауды және олардың дұрыстығын бақылауды үйренеді. Қажетті қозғалыстар алдымен визуалды еліктеу арқылы қалыптасады: айна алдындағы логопед балаға дыбыстың дұрыс артикуляциясын көрсетеді, қандай қимылдарды жасау керектігін түсіндіреді, оны қайталауды ұсынады. Көру бақылауымен бірге жүретін бірнеше сынамаалардың нәтижесінде бала қажетті қалыпқа жетеді. Қиындықтар туындаған кезде логопед балаға шпательмен немесе зондпен көмектеседі. Келесі сабақтарда көрнекі үлгіге сүйенбестен ауызша нұсқауларға сәйкес қозғалысты орындауды ұсынуға болады, бала болашақта кинестетикалық сезімдер негізінде оның дұрыстығын тексереді. Артикуляция, егер ол дәл орындалса және визуалды бақылауды қажет етпесе, игерілген болып саналады [10].

Еліктеу арқылы жасалатын артикуляциялық аппараттың жаттығуларын интерактивті ойындар арқылы қадамдар бойынша қадамдар арқылы қайталау жасалатын жаттығулар немесе аудио – нұсқаулықтар арқылы ұйымдастыруға болады. бұл ойындар кезінде логопед маман баланың кимылдарды дұрыс жасап жатқанын бақылауға және оны мүмкіндігінше өзгертуге мүмкіндік алады.

Зерттеу нәтижелері және оларды талдау

Ғылыми – теориялық және әдістемелік әдебиеттерді талдай келе, интерактивті ойындардың дислалиясы бар балалардың дыбыс айту бұзылыстарын түзету кезінде интерактивті ойындардың оң ықпал бар екендігіне көз жеткіземіз. Ойындар жеке сабақтарды өткізу ерекшелігіне қарай таңдалынып, мазмұндық құрылымы жағынан жүйеленуі тиіс. Сонымен қатар, ойындарды таңдау кезінде балалардың жас және жеке ерекшеліктері де негізге алынады.

Ғылыми – теориялық әдебиеттердің негізінде дислалиясы бар балалармен тәжірибелік жұмыс ұйымдастырылды, тәжірибелік жұмысқа дислалиясы бар оқушы қатысты. Интерактивті ойындарды қолдану тиімділігін зерттеу үшін бастапқы нәтижелер қарастырылды. Ол үшін дислалиясы бар балалардың дыбыс айту бұзылысының сипатын анықтауға арналған тапсырмалар берілді.

1 – тапсырма: балаларға «С» дыбысы сөздің басында, ортасында және соңында келетін буындар және сөздер қатары беріліп, оларды қайталауға нұсқаулық берілді.

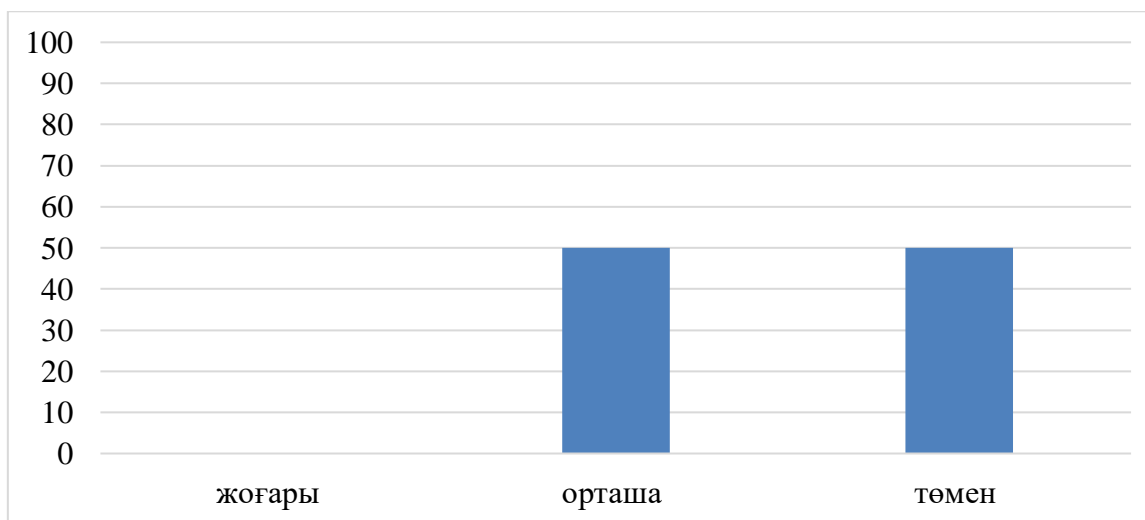
Балалардың жауабы жоғары, орташа және төмен деңгейлері арқылы бағаланды.

Жоғары деңгей – бала дыбысты барлық қалыпта дұрыс айтады.

Орташа деңгей – бала дыбысты сөздерді айту қалпының біреуінде ғана бұзады.

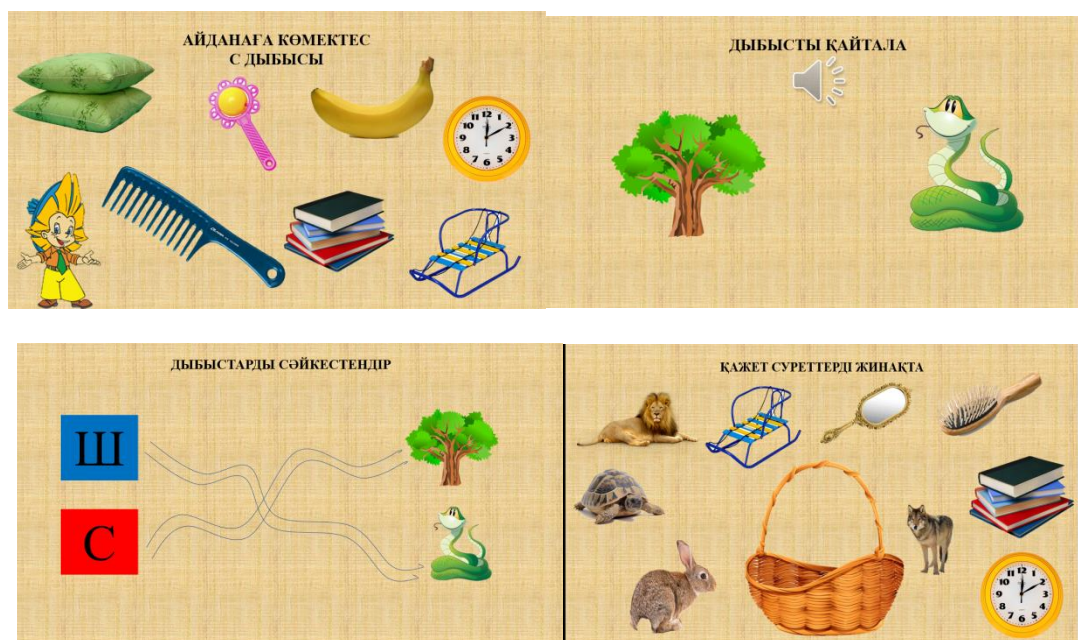
Төмен деңгей – бала барлық қалыпта сөздерді қате айтады.

Тапсырманы сынақтан өткізу нәтижесінде, қатысқан 10 баланың 5-де төмен деңгей, 5-де орташа деңгейді анықтады. Барлық сөздерді дұрыс атаған бала тіркелмеді. Нәтижелердің бастапқы көрсеткіштері бойынша мына диаграмма ұсынылады:

Сурет 1. Зерттеу әдістері бойынша бастапқы нәтиже

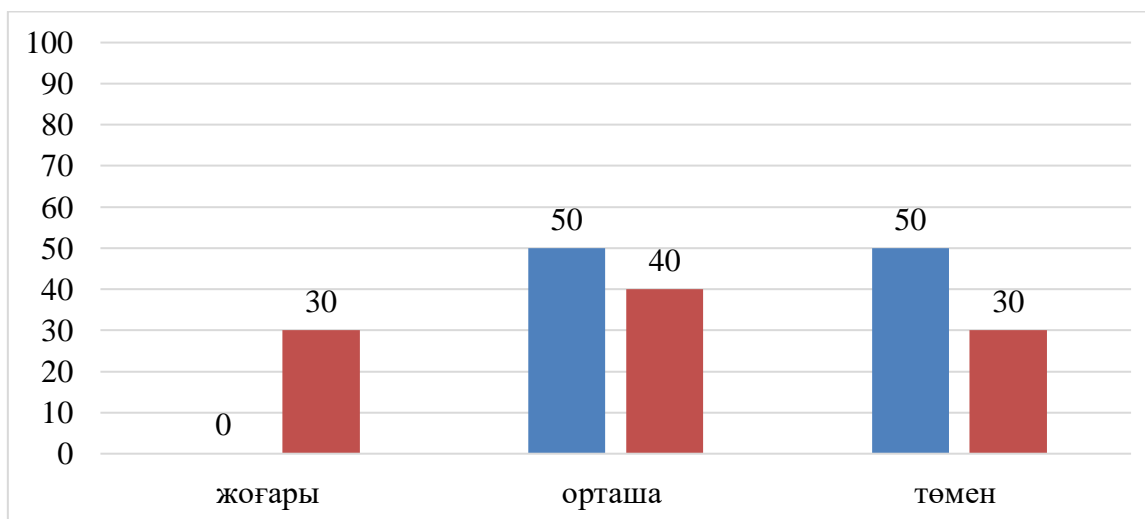
Алынған нәтижелер бойынша түзету жұмыстары интерактивті ойындарды қолдану арқылы өткізілді. «С» дыбысын түзету мақсатында интерактивті ойындардың төмендегідей түрлері қолданылды (Сурет 2):

Сурет 2. Интерактивті ойындар

Интерактивті ойындар жеке сабақтардың фрагменті ретінде әр сабақ сайын 5-7 минут көлемінде қолданылып, СанЕжН талаптарына сай барлық ережелерді сақтай отырып, ұйымдастырылды.

Зерттеу әдістерінің бастапқы көрсеткіштері мен интерактивті ойындарды өткізгеннен кейінгі динамиканы бақылау үшін қайталама сынақ өткізілді. Нәтижесінде 30% жоғары, 40% орташа және 30% төмен көрсеткіш алынды. Әдістерді салыстырмалы көрсеткіштері төменде ұсынылды.

Сурет 3. Зерттеу әдістері бойынша қорытынды нәтижелер

Суреттен көріп отырғанымыздай, балалардың бастапқы нәтижелері мен қорытынды нәтижелері арасында айырмашылық байқалады. Атап айтқанда, бастапқы тексеру кезінде балалардың нәтижелерінде «жоғары» деңгей тіркелмеген болса, қорытынды тексеру кезінде «жоғары» деңгей 30% құрады. Орташа деңгей бастапқыда 50%, ал төмен деңгей 50% болған. Қорытынды нәтижелер бойынша орташа деңгей 40%, төмен деңгей 30% екендігі анықталды.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу жұмыстарында мектеп жасына дейінгі дислалиясы бар балалардың дыбыс айту бұзылыстарын түзетудегі интерактивті ойындардың ерекшеліктері теориялық және тәжірибелік тұрғыда кешенді зерттелді.

Теориялық зерттеу нәтижесіне интерактивті ойындарды жеке логопедиялық сабақтарда қолдану ерекшеліктері мен шарттары сараланып, талданды. Ал, тәжірибелік зерттеу арқылы балалардың дыбыс айту бұзылысының деңгейі анықталып, оны интерактивті ойындар арқылы түзетудің әдістемесі көрсетілді. Ұсынылған ойындардан кейін алынған нәтижелер өзара салыстырылып, көрсеткіштері талданды.

Қорыта айтқанда, интерактивті ойындар мынадай педагогикалық шарттарды сақтау нәтижесінде жеке логопедиялық сабақтарда тиімді болады:

1. Интерактивті ойындардың түрлерін және олардың мазмұндық құрылымын кеңінен таңдау, оларды үнемі жаңартып отыру;
2. Интерактивті ойындарды таңдау кезінде ойындардың сипатын және ұсынылу ерекшелігін есепке алу;
3. Интерактивті ойындарды таңдау кезінде балалардың жасын және жеке даму ерекшеліктерін ескеру;
4. Интерактивті ойындарды қолдану кезінде барлық санитарлық ережелер мен нормаларды сақтау.

References

1. Borozinec N.M. *Logopedicheskie tehnologii: uchebno – metodicheskoe posobie* / Borozinec N.M., T.S. Shehovtsova. – Stavropol'. – 224 s.
2. Volkova G.A. *Metodika psihologo – logopedicheskogo obsledovaniia detei s narusheniami rechi. Voprosy differentsial'noj diagnostiki* / Volkova G.A. – SPb, 2008. – 144 s.
3. Pravdina O.V. *Logopedia. Uchebnoe posobie dliya studentov defectol. fak – tov. ped in – tov. Izd. 2 – e, dop I pererab.* M.: Prosveshenie, 2008. – 272 S
4. *Defektologia. Slovar' – spravochnik.* / Pod. red. B.P. Puzanova. – M., 2018. – 45 S.
5. Andryshenko T. Iy. *Korrektzia psihologicheskogo razvitiya mladshih shkol'nikov na nachal'nyh ietapah obucheniya.* / *Voprosy psichologii*, №1, 2001. – 146 S.
6. Ómirbekova Q.Q. *Sóiley tili jalpy damymaǵan (IV deńgei) balalarmen logopedialyq jumys uyymdastyru.* Almaty. 2015. – 201 b.
7. Jukova N.S., Mastiukova E.M., Filicheva T.B. *Preodolenie obshego nedorazvitiem rechi.* – M.: 2017. – 179 S.
8. Volkova L.S., Tumanova T.E., Filicheva T.B., Chirkina G.V. *Logopediya. Metodicheskoe nasledie: posobie dlia logopedov i defectol. fak – tov. ped in – tov.* / Pod. red. L.S. Volkovoi: v 5 kn. – M.: Gumanit. Izd. Tsentr VLADOS, 2003. – 153 S.
9. Bel'tukov V.I. *Universal'nyi iazykkovoi kod.* // *Defektologia.* – 1990. - №5. – 8-15 S.
10. Vinarskaya E.N. *Ranee rechevoe razvitie rebenka i problemy defektologii: Periodika rannego razvitiya iemotsional'nyh predposylok osvoeniia iazyka: Kn. dlia logopeda.* – M.: Pravda, 1987. - 159 s.

МРНТИ15.41.31

10.51889/7197.2022.94.69.021

Л.О. Баймолдина¹, Ш.Н. Закарьянова¹, О.Х. Аймаганбетова¹, З.Б. Мадалиева¹,
Э.Т. Адилова¹, З.М. Садвакасова¹

¹ *Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан*
e-mail: elnura.adilova@mail.ru

ПОЛИГРАФ КӨМЕГІМЕН ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛАТЫН ПСИХОФИЗИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУ ЖҮРГІЗУ ӘДІСНАМАСЫ

Аңдатпа

Бұл мақала қазіргі қоғам өмірінің көптеген салаларында кеңінен қолданылатын полиграф көмегімен жүргізілетін психофизиологиялық зерттеулердің ерекшеліктерін зерттеуге арналған.

Мақаланың негізгі мақсаты – бірнеше кезеңнен тұратын осындай зерттеуді жүргізу әдістемесін ұсыну.

Қазіргі полиграф – бұл эмоциялардың пайда болуымен байланысты бірқатар физиологиялық процестерді бір уақытта тіркеуге арналған көп мақсатты құрылғы. Негізінде сенсорлар тыныс алу, жүрек-қан тамыр жүйесі, терінің төзімділігі мен діріл көрсеткіштерін жазады. Сонымен қатар, психофизиологиялық өзгерістерді алудың қосымша арналарын қолдануға болады: мимиканы басқаруға арналған датчиктер, сөйлеу сигналдарын жинау және т.б.

Полиграфты қолданудың жеке тәжірибесіне сүйене отырып, біз полиграфты қолданатын психофизиологиялық зерттеу жастардың деструктивті радикалды идеялар мен көзқарастарға бейімділігін ерте диагностикалаудың ең тиімді құралдарының бірі деп санаймыз.

Бұл әдісті қолданудың ерекшеліктерін түсіну жағдайында мұндай скринингтік зерттеулерді үнемі жүргізу деструктивті сипаттағы әр түрлі радикалды бағыттардың, соның ішінде экстремистік діни ағымдардың ықтимал жақтастарын анықтауға көмектеседі деп қорытынды жасауға болады.

Сондықтан, полиграф көмегімен психофизиологиялық зерттеулер жүргізудің ұсынылған әдістемесі бүгінде қазақ жастары арасында деструктивті радикалды белсенділіктің алдын алу құралына айналды.

Түйін сөздер: психофизиологиялық зерттеулер, полиграф, зерттеу әдістемесі, жастар, деструктивті мінез, радикализм, алдын алу т.б.

Мақала «Полиграф көмегімен радикалистік көңіл күйге сезімталдықты психофизиологиялық зерттеу және студенттер радикализмінің алғашқы алдын-алу» жобасы аясында жазылған (ИРН-АРО 9261155).

Баймолдина Л.О.¹, Закарьянова Ш.Н.¹, Аймаганбетова О.Х.¹, Мадалиева З.Б.¹,
Адилова Э.Т.¹, Садвакасова З.М.¹

¹ *Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан*
e-mail: elnura.adilova@mail.ru

МЕТОДОЛОГИЯ ПРОВЕДЕНИЯ ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ, ОСУЩЕСТВЛЯЕМОГО С ПОМОЩЬЮ ПОЛИГРАФА

Аннотация

Данная статья посвящена изучению особенностей проведения психофизиологического исследования, осуществляемого с помощью полиграфа, имеющего сегодня широкое применение во многих сферах жизнедеятельности современного общества.

Основной целью статьи является представление методологии проведения такого исследования, состоящего из нескольких этапов.

Современный полиграф, представляет собой многоцелевой прибор, предназначенный для одновременной регистрации ряда физиологических процессов, связанных с возникновением эмоций. В основном, датчики фиксируют показатели дыхания, сердечно-сосудистой системы, кожного сопротивления и тремор. Кроме этого, могут использоваться дополнительные каналы получения психофизиологических изменений: датчики контроля мимики лица, съема речевых сигналов и др.

Основываясь на личном опыте применения полиграфа, мы считаем, что психофизиологическое исследование с применением полиграфа является одним из действенных инструментов ранней диагностики подверженности молодёжи деструктивным радикальным идеям и взглядам.

В контексте такого понимания особенностей использования этого метода, можно сделать вывод, что регулярное проведение подобных исследований скринингового характера способствует выявлению потенциальных сторонников различных радикальных направлений, имеющих деструктивный характер, в том числе, и экстремистских религиозных течений.

Следовательно, предлагаемая нами методология проведения психофизиологического исследования с применением полиграфа сегодня превратилась в средство профилактики деструктивной радикальной деятельности среди казахстанской молодёжи.

Ключевые слова: психофизиологическое исследование, полиграф, методология исследования, молодёжь, деструктивный характер, радикализм, профилактика и др.

Статья написана в рамках Проекта: «Психофизиологическое исследование подверженности радикалистским настроениям с помощью полиграфа и первичная профилактика радикализации студентов» (ИРН- АРО 9261155)

L.O. Baimoldina¹, Sh.N. Zakaryanova¹, O.Kh. Aimaganbetova¹, Z.B. Madaliyeva¹,
E.T. Adilova¹, Z.M. Sadvakassova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: elnura.adilova@mail.ru

METHODOLOGY OF CONDUCTING PSYCHOPHYSIOLOGICAL RESEARCH CARRIED OUT WITH THE HELP OF A POLYGRAPH

Abstract

This article is devoted to the study of the features of psychophysiological research carried out using a polygraph, which is widely used today in many spheres of life in modern society.

The main purpose of the article is to present the methodology for conducting such a study, which consists of several stages.

The modern polygraph is a multipurpose device designed for the simultaneous registration of a number of physiological processes associated with the emergence of emotions. Basically, the sensors record indicators of respiration, cardiovascular system, skin resistance and tremors. In addition, additional channels for obtaining psychophysiological changes can be used: sensors for controlling facial expressions, picking up speech signals, etc.

Based on personal experience with the use of a polygraph, we believe that psychophysiological research using a polygraph is one of the most effective tools for early diagnosis of young people's susceptibility to destructive radical ideas and views.

In the context of such an understanding of the peculiarities of using this method, it can be concluded that the regular conduct of such screening studies helps to identify potential supporters of various radical directions that have a destructive nature, including extremist religious movements.

Consequently, the proposed methodology for conducting psychophysiological research using a polygraph has today turned into a means of preventing destructive radical activity among Kazakh youth.

Keywords: psychophysiological research, polygraph, research methodology, youth, destructive character, radicalism, prevention, etc.

The article was written within the framework of the Project: "Psychophysiological study of susceptibility toradicalismusing a polygraph and primary prevention of student radicalization". (IRN-ARO 9261155).

Кіріспе

Ғылыми білімнің кез келген саласының дамуының табыстылығы көбінесе оның иелігіндегі әдістемелік құралдармен анықталады. Бұл мәселе қазіргі психология үшін, атап айтқанда, психофизиология сияқты саласы үшін өте маңызды, ол көбінесе тікелей бақылау үшін жасырылған процестер мен құбылыстармен айналысады. Қазіргі заманғы психофизиологияда тек мінез-құлық актілерін ғана емес, сонымен қатар, белгілі бір психикалық күйлердегі немесе мінез-құлық жағдайларындағы физиологиялық процестердің жүру ерекшеліктерін көрсететін белгілерді тіркеу үшін қолдануға болатын әдістердің тұтас кешені бар.

Соңғы жылдары қолданбалы психофизиологиялық зерттеулерде аппараттық әдістердің кең спектрін қолдануға негізделген полиэффеторлық әдістер кеңінен қолданыла бастады. Осы әдістердің ішінде полиграф ерекше орын алады, эмоциялардың пайда болуына байланысты бірнеше (4-тен 16-ға дейін) физиологиялық процестерді: тыныс алуды, қан қысымын (ми, жүрек, қаңқа және тегіс бұлшықеттер және т.б.) бір мезгілде жазуға арналған көп мақсатты құрылғы болып табылады.

«Полиграф» грек тілінен аударғанда «көп жазбалар» дегенді білдіреді. Реакция оператордың қай сұрағына субъектіде сәйкес эмоциялық реакция тудырғанын анық көретіндей етіп жазылады.

Қазіргі заманғы полиграфтар адам ағзасын психофизиологиялық зерттеудің 32 параметріне дейін жаза алады (Иванов, 2013: 107-114).

Негізінде, датчиктер тыныс алу, жүрек-тамыр жүйесі, теріге төзімділік пен тремор көрсеткіштерін жазады. Сонымен қатар, олар мимиканы бақылау, сөйлеу сигналдарын қабылдау және т.б. сияқты психофизиологиялық өзгерістерді алу үшін қосымша арналар ретінде пайдаланылуы мүмкін.

Бүгінгі таңда полиграфтың көмегімен жүзеге асырылатын психофизиологиялық зерттеу аясында бизнес және еңбек қатынастары саласындағы көптеген мәселелер шешілуі мүмкін, атап айтқанда персоналды іріктеу кезінде, бизнес-процестердегі бұзушылықтарды анықтау үшін қызметтік тергеу барысында; түрлі ұрлықтарға қатысқандарды анықтау; азаматтық-құқықтық мәмілелерге қатысушыларды диагностикалау кезінде және т. б.

Полиграфтың көмегімен жүзеге асырылатын психофизиологиялық зерттеу сот ісін жүргізу саласында да кеңінен қолданылады, онда ол қылмыстың мән-жайын нақтылау, күдіктілер шеңберін тарырту, қылмыстық топтың әр қатысушысының рөлін анықтау, күдіктінің, айыпталушының, сотталушының айғақтарының дұрыстығын бағалау және т. б. үшін қолданылады.

Қылмыстық іс жүргізуде полиграфтың көмегімен ПФЗ (психофизиологиялық зерттеу) жүргізу адамдардың түсіндірмелерінің дұрыстығын бағалау, қылмыскердің серіктестерін анықтау және т.б. үшін қолданылады.

Соңғы жылдары психофизиологиялық зерттеулер контекстінде полиграф жеке салаларда да кең қолданысқа ие, мысалы, шаруашылық қызметкерлерін таңдауда, жанұя мүшелерін нашақорлықтың әр түрлеріне тестілеуде және т.б. (Иванов, 2013: 107- 114).

Қазіргі уақытта полиграфтың бірнеше түрі бар, олар әртүрлі психофизиологиялық зерттеулер жүргізуге мүмкіндік береді.

Материал және әдістер

Қазіргі заманғы компьютерлік полиграф – бұл сенсорлық блогы мен тіркеу датчиктері бар портативті дербес компьютер.

Сенсорлық блок физиологиялық процестердің параметрлерін тіркейтін датчиктерден сигналдарды алуға, осы датчиктерден сигналдарды күшейтуге және сүзуге, оларды сандық кодтарға түрлендіруге және содан кейін компьютерге енгізуге арналған.

Физиологиялық мәліметтерді тіркеу үшін датчиктер электр теріге төзімділіктің тоникалық және фазалық компоненттерін анықтау үшін қолданылады (тері-гальваникалық реакция (ТГР)) (Холодный, 2008:36–40).

Тері-гальваникалық реакция – бұл тері бетінің екі аймағы арасындағы потенциалдар айырмашылығының өзгеруі және электрлік кедергінің төмендеуі, мысалы, ағзаның эмоционалды реакциясымен байланысты тітіркену болғанда қолдың сыртқы және ішкі (алақан) бетіне беріледі.

Қазіргі кезеңде ТГР зерттеулері адамның психофизиологиялық реакцияларын, оның жеке басының ерекшеліктерін, симпатикалық жүйке жүйесінің белсенділігін зерттеу, сондай-ақ адамның нейробиологиялық күйзелісін бағалау мақсатында жүргізіледі.

ТГР құрылымында оның деңгейлері фон ретінде тоникалық белсенділік, салыстырмалы түрде ұзақ мерзімдік күй және тітіркендіргіштерге жауап ретінде пайда болатын реакциялар деп ажыратылады. Бүгінгі таңда ТГР тіркеудің екі әдісі бар: терінің екі аймағы арасындағы потенциалдар айырмасын тіркеу бойынша И.Р. Тарханов ұсынған әдіс және терінің электр өткізгіштігін одан ток өткізу арқылы зерттейтін Фере әдісі.

Тері – адам ағзасының күрделі ұйымдастырылған органы, бірқатар ішкі ағзалардың қызметін толықтырады, өкпе және бүйрек арқылы шығарылмайтын өнімдерді шығаруға қатысады. Сырттан оттегіні сіңіре отырып, ол жылу алмасуда және зат алмасуда үлкен рөл атқарады.

Тері "радио дыбысты" толқынды (мысалы, жоғары жиіліктегі өткізгіштің әсер ету аймағында), әсіресе 425, 1310 және 2982 МГц жиіліктерде қабылдай алады, металдарды бейметалдардан ажыратуға қабілетті, радиоактивтілікті сезінеді және т.б.

И.Р. Тархановтың айтуынша, ТГР тербелістерінің себебі адамның жүйке қызметінің күшеюінде жатыр, бұл терлеу секрециясының жоғарылауымен бірге жүреді және терінің беткі қабатындағы гальваникалық ағымның орнын толтыруда көрінеді.

Тері потенциалдары тері қабатының біркелкі емес поляризациясына байланысты, тері потенциалдарының тіркелген реакциялары бір немесе екі фазалы тербелістер түрінде болады. Теріс фаза терідегі симпатикалық ұштардың адреналин бөлінуімен, ал оң фаза - тер бездерінің белсенділігімен байланысты.

ТГР қисығының бір бөлігі тер бездерінің шығатын түтіктерін термен толтырумен және оның бір бөлігін терінің бетіне шығарумен байланысты, ал төмен қарай – бұл шығатын түтіктерден тердің сіңуінің және олардың тегістелуінің нәтижесі. Дегенмен, ТГР қисығының көтерілу биіктігі терінің бетіне шығарылатын тер мөлшеріне сәйкес келмейді.

Шығарылатын тердің мөлшері әртүрлі себептерге байланысты: сыртқы температура, су-тұз алмасуы, қан тамырларының күйіне (гиперемия, анемия) және орталық жүйке жүйесінің функционалды жағдайына байланысты. Терлеу, сонымен қатар, жоғары вегетативті орталықтардың қозуымен байланысты.

Орталық жүйке жүйесінің белсенділігін арттыру кезінде тері бездерінің функциялары артады және тері токтарының уақтылы жоғарылауы жүйке орталықтарының уақтылы бірігуінің салдары болып табылады. Демек, тері әлеуеті әртүрлі тітіркендіргіштерге әсер еткенде рефлексті түрде пайда болады (Холодный, 2008).

Тыныс алу датчиктері тыныс алу белсенділігінің (өкпе тыныс алуының) өзгеру динамикасын тіркеуге арналған: адамның кеуде қуысының да, диафрагматикалық тыныс алудың да жиілігі мен тереңдігі автоматты (бейсаналы) және саналы түрде бақылауда болуы мүмкін.

Датчиктің диаметрі 2,1 - 2,7 см, ұзындығы бос күйінде - 20 см, созылған күйінде - 25 см пластикалық арматураланған экологиялық таза силиконнан жасалған түтіктен тұратын корпус. Барлық бекіту элементтері тот баспайтын болаттан жасалған (Холодный, 2008).

Ауа өткізгіш материалының мұндай икемділігі жинау блогын қосқышқа бекітуге және арнайы бекіткіштерді қолданбай мәліметтерді өңдеуге мүмкіндік береді.

Датчиктің фиксаторы никельмен қапталған жезден жасалған, ұзындығы 125 см шарикті тізбек түрінде болады. Датчик қосымша ұқсас шарикті тізбекпен жабдықталған - адаптері бар ұзындығы 25 сантиметр ұзартқыш сым. Қолтықтардағы шар тізбегінің қысымынан туындаған ыңғайсыздықты азайту үшін әрбір сенсорды шар тізбегіне кию керек ұзындығы 25 см екі силикон түтікшелерімен жабдықтауға болады.

Бүгінгі таңда тыныс алу датчиктерінің бірнеше түрі бар. Сонымен, атап айтқанда, кеуде тыныс алу датчигі (ЖДА) қабырға аралық бұлшықеттер тонусының өзгеру динамикасын жазуға арналған, сондықтан ол кеуденің жоғарғы бөлігінде 2-3 қабырғааралық кеңістікте орналасуы керек.

Диафрагма тонусының өзгеруін тіркеуге арналған іш қуысының тыныс алу датчигі (ТДА) кеуденің төменгі бөлігінде 7-8 қабырға аралық деңгейде орналасуы керек.

Сонымен, бұл датчиктің көмегімен келесілерді анықтауға болады:

- *тыныс алу жиілігі* - уақыт бірлігінде тыныс алу циклдері (дем алу - дем шығару) санының өзгеруі;

-

- *тыныс алу тереңдігі* - тыныс алу циклдері амплитудасының өзгеруі (біртіндеп немесе қалыптасқан);

- *тыныс алудың кідіруі* – тыныс алуда немесе дем шығаруда, сондай-ақ бір мезгілде тыныс алу мен дем шығаруда;

- *тыныс алу уақыты мен дем шығару уақытының арақатынасы*;

- *базальдық сызықтың ауысуы (жоғары - төмен)*.

Адамның жүрек-қан тамырлары белсенділігінің көрсеткішін тіркеуге арналған жоғары сезімтал артериялық қысым датчигі (ақ) зерттеу жүргізу барысында ауа толтырылатын респонденттің иығына бекітілген пневматикалық манжетті білдіреді. Иық артериясындағы қан қысымын өлшеу үшін манжеттегі ауа орташа есеппен 75-тен 125 мм-ге дейін толуы керек.

Полиграфты қолдану арқылы зерттеу жүргізу барысында пневматикалық манжеттің көмегімен артериолдардағы, шеткі артериялардағы және капиллярлардағы қан қысымының динамикасы ескеріледі.

Осылайша, қан қысымының датчигі 25 мм деңгейінде қан қысымын жоғары сапалы тіркеуді қамтамасыз етеді, бұл зерттеу кезінде субъект үшін ыңғайсыздық туғызбайды. Қан қысымының абсолютті мәнін электронды өлшеу бағалаудың жоғары дәлдігін қамтамасыз етеді (Холодный, 2008).

Психофизиологиялық зерттеуде адамның жүрек-тамыр белсенділігінің көрсеткішін жазу үшін плетизмограммалар жиі қолданылады, оның көмегімен артериолалардың, шеткі артериялардың және капиллярлардың күйі зерттеледі.

Плетизмограмма датчигінде қазіргі таңда саусақтардың перифериялық қан тамырларының белсенділігін тіркеудің түбегейлі жаңа әдісі қолданылады, бұл осы көрсеткіштің жоғары ақпараттық мазмұнын қамтамасыз етеді.

Полиграфты пайдалану арқылы зерттеу жүргізу барысында негізінен механикоэлектрлік, фотоэлектрлік, окклюзиялық плетизмографтар қолданылады (Звездочкина, 2015).

Механоэлектрлік плетизмограф механикалық тербелістерді электрлік тербелістерге түрлендіреді. Электрлік датчик саусақтардың біреуінің ішкі бетінде немесе респонденттің басында орналасқан жағдайларда окклюзия (веноздық тамырларды қысу) қажет емес.

Фотоэлектрлік плетизмограф – зерттелетін ұлпаның (мүшенің) оптикалық тығыздығын тіркейді. Ұлпаның зерттелетін аймағы инфрақызыл сәулемен жарықтандырылады, ол шағылысу немесе шашыраудан кейін фототүрлендіргішке түседі. Ұлпаның (ағзаның) зерттелген аймағынан шағылысқан немесе шашыраған жарықтың қарқындылығы ондағы қанның мөлшерімен анықталады. Осы принцип бойынша жұмыс жасайтын полиграфтардың датчигіне ФПГ датчигі кіреді.

Окклюзиялық плетизмограф дененің бір бөлігінің (немесе органның) веноздық окклюзиясын (қысуын) жасағаннан кейін оның көлемінің ұлғаюын, органнан веноздық ағуды тіркейді. Осы принцип бойынша жұмыс істейтін полиграфтың датчигіне сенсорларға веноздық ағуды бұзу үшін иыққа, білекке немесе саусаққа бекітілген манжет кіреді.

Пневматикалық манжет пен фотоплетизмографиялық датчиктің көмегімен алынған мәліметтердің сәйкестігінің мысалы ретінде жазылған реакциограммалардың фрагменті берілген (жоғарыда – манжет, төменде – ФПГ).

ФПГ датчигі қол саусақтарының бірінің шеткі (дистальді) фалангасының ішкі бетіне орташа кернеу дәрежесінде бекітілуі керек. Сонымен қатар, зерттеу барысында оның орнын және датчиктің кернеу дәрежесін өзгертудің қажеті жоқ.

«Манжет» датчигін дәстүрлі түрде білектің ортаңғы үштен бір бөлігіне бекіту ұсынылады. Әрбір сынақ аяқталғанға дейін және аяқталғаннан кейін полиграфолог манжеттегі қысымды сәйкесінше арттыруы және азайтуы керек. Сондықтан бірнеше минутқа созылатын әрбір сынақ кезінде манжет респонденттің білегіне қысым жасайды.

Ұзақ уақыт бойы қолданғанда окклюзиялық плетизмографияның кемшіліктері айқын көрінеді - респонденттің қол ұлпаларын қысуынан туындаған ыңғайсыздығы, сонымен қатар полиграфолог үшін қосымша интеллектуалдық және физикалық стрестің болуы (Звездочкина, 2015).

Тремор датчигі (ТРМ) адамның қозғалыс белсенділігінің көрсеткіштерін тіркеуге арналған. Адамның қозғалыс белсенділігін бақылауға арналған сезімтал датчик орындыққа немесе орындықтың аяғының астына орнатылып, кез келген қозғалысты тіркеуді қамтамасыз етеді. Қажет

болса, датчикті зерттеу кезінде адамның моторлық реакциясын тіркеу үшін пайдалануға болады.

Қозғалыс белсенділігін тіркеу датчигі (ТРМ) үш нұсқада жасалған: тоқыма жастық, екі металл пластина, оларды орындықтың аяғының астында немесе респонденттің өкшесінің астында орналас-тыруға болады.

Бет бұлшықеттері қозғалысының датчигі адамның бет бұлшықеттерінің қозғалыс белсенділігінің көрсеткіштерін жазуға және тұрмыстық қарсылықтың белгілі бір түрлерін (шайнау, тілді тістеу, бет әлпеті және т.б.) сенімді анықтауға арналған шайнау бұлшықеттерінің аймағында орнатылған құлаққап болып табылады.

Микрофон датчигі полиграмма графиктерімен уақытында синхрондалған сөйлеу сигналын тіркеуді қамтамасыз етеді. Дыбыстық арнаны тек сыртқы жазу құрылғысынан (веб-камера, сыртқы микрофон немесе кірістірілген компьютер микрофоны) алуға болады.

Психофизиологиялық зерттеу барысында көрсетілген физиологиялық процестерді бір мезгілде бақылау қатаң түрде міндетті түрде орындау қажет қолданыстағы халықаралық стандарттарға сәйкес келеді; осы процестердің кем дегенде біреуін бақылаусыз қалдыру полиграфиялық сынақ процедурасын жарамсыз етеді.

Полиграфтардың әртүрлі типтері мен үлгілерінің пакетіне кіретін қалған датчиктер қосалқы қызметке ие. Мысалы, тремор датчиктері (қозғалыс белсенділігі) және дауыс артефактілерді (респонденттің қозғалысы және сыртқы шу кедергісі) анықтау кезінде пайдалануға болады. Дауыс датчигі (микрофон) сұрақ-жауап сәттерін дәлірек жазу және әңгімелесу фонограммаларын жазу үшін де пайдалануға болады (Звездочкина, 2015).

Қойылатын сұрақтардың зерттелетін адам үшін субъективті маңыздылығын анықтау мақсатында және олардың арасындағы жауап беруден көрінетін реакциялардың себеп-салдарлық байланысын анықтау үшін бұл сұрақтар (немесе басқа стимулдар) арнайы түрде құрылады және белгілі бір ұйымдастырушылық-логикалық құрылымға сәйкес сауалнамаларға немесе тесттерге топтастырылады.

Сауалнаманы ұсынғаннан кейін маман оның полиграммаларын талдайды. Жеке физиологиялық реакциялардың көрінуі мен тұрақтылығы бойынша және зерттелетін адам үшін әр стимулдың субъективті маңыздылығын анықтайтын тесттің ішіндегі олардың арақатынасы, тіркелген реакциялар адамның өткен немесе қазіргі кездегі маңызды оқиға туралы ақпараттың бар/жоқ екендігімен байланысты полиграфолог қандай да бір қорытындыға келеді.

Полиграфология саласының мамандары полиграфты қолдану арқылы психофизиологиялық зерттеулерді екі кезеңде жүргізген орынды деп есептейді. Әдістемелік тұрғыдан алғанда, бұл тәсіл неғұрлым қолайлы болып саналады және қателер ықтималдығын азайтады, яғни «жалған оң психофизиологиялық реакциялар» анықталады (Сошников, Пеленицын, 2010).

Негізгі кезең скринингтік зерттеу (іріктеу, сұрыптау) форматында жүзеге асырылады. Бұл кезеңде зерттелуші, басқалармен қатар, жабық нысанда (проекциялық әдістерге ұқсас) полиграфологиялық зерттеуден өтеді.

Содан кейін скринингтік полиграфологиялық зерттеу әдістемесіне сәйкес, полиграфтың көмегімен жүзеге асырылады, ол белгілі бір тақырып бойынша құрылған сауалнаманың бірнеше сұрақтарына жауап беруге шақырылады. Мысалы, зерттеу барысында стимулдық сұрақтың респондент үшін маңыздылығын анықтау мақсатында мақала авторларымен ықтимал деструктивті діни ұйымдарға тиесілілігіне қатысты сауалнама құрастырылды (1-сауалнама қараңыз).

Бұл сауалнама зерттелушіге үш рет ұсынылатын екі тексеру сұрағы бар стандартталған көп тақырыпты RCT (ART) әдістеме форматында құрастырылған.

Сауалнама 1 - «Көп тақырыпты скрининг (RCT (ART))»

	Түр	Сұрақ мазмұны
0	О	Мен сізбен талқылаған сұрақтарды ғана қоятынымды түсінесіз бе?
2	ЖВП	Сіз жұмыс істейтін ұйымның қауіпсіздігіне қатысты сұрақтарға шынайы жауап бересіз бе?
5	ТС1	Сіз қандай да бір тиым салынған заттарды қолданасыз ба (немесе қолдандыңыз ба)?
5	ТС2	Сізде тіркелмеген қару-жарақ бар ма?
7	ТС3	Сізде ақша тігетін құмар ойындарға тәуелділік бар ма?
8	ТС4	Сіз тыйым салынған діни ұйымның (жамағат/секта) мүшесісіз бе?
10	ТС5	Сіз қандай да бір қылмыстық әрекет жасадыңыз ба?
11	ТС6	Сіздің қандай да бір қылмыстық топпен байланысыңыз бар ма?

Зерттеудің келесі кезеңінде сараптамалық өңдеу жасалады және алынған полиграммаларға талдау жүргізіледі. Бұл ретте полиграфологтың басты назары тексерілетін стимул-сұрақтың респондент үшін маңыздылық дәрежесін зерттеуге бағытталады (Сошников, Пеленицын, 2010).

Барлық тексеру тақырыптары бойынша жиынтық балдарды есептегеннен кейін олардың маңыздылық ықтималдығы кестеде келтірілген мәліметтерді пайдалана отырып жекелей анықталады (1 кестені қараңыз).

Кесте–1

3 балдық бағалаудың әмбебап әдісіне негізделген эксперименттік талдау кезінде жиналған балл санына байланысты маңызды стимулды анықтау ықтималдығы (%)

Стимулдың маңызды болу ықтималдығы, %																					
	Жиналған балдардың жалпы саны																				
	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	>20
1	4	15	37	63	85																
2	1	4	11	23	40	60	77	89	96												
3	0	1	3	8	16	27	42	58	73	84	92	97	99								
4	0	0	1	2	6	11	19	30	43	57	70	81	89	94	98	99	100				
5	0	0	0	1	2	4	8	14	22	32	44	56	68	78	86	92	96	98	99	100	100
6	0	0	0	0	1	1	3	6	10	16	24	33	44	56	67	76	84	90	94	97	100

Тексерілетін адам үшін сұрақтың маңыздылығы расталған жағдайда, полиграфолог 1 ұсынымда екі гомогенді тексеру сұрақтары бар DLST әдістемесін (басқарылатын жалған сұрақтары бар бір тақырыпты скрининг) пайдаланады (2-сауалнама қараңыз).

Сауалнама 2 - «Бір тақырыпты скрининг DLST»

	Түр	Сұрақ мазмұны
0	БС1	Мен сізбен талқылаған сұрақтарды ғана қоятынымды түсінесіз бе?
1	БС2	Сіз қазір Алматы қаласындасыз ба?
2	ҚТС	Тиым салынған заттарды қолдануға қатысты сұрақтарға шынайы жауап бересіз бе?
3	БЖС1	Өміріңізде кем дегенде бір рет өтірік айттыңыз ба?
4	ТС1	Сіз деструктивті діни ұйымның мүшесісіз бе?
5	ТС2	Сіздің тиым салынған діни топтармен тығыз байланысыңыз бар ма?
6	БЖС2	Сіз өзіңіздің жақындарыңызды кейде алдайсыз ба?
7	ТС1	Сіз деструктивті діни ұйымның мүшесісіз бе?

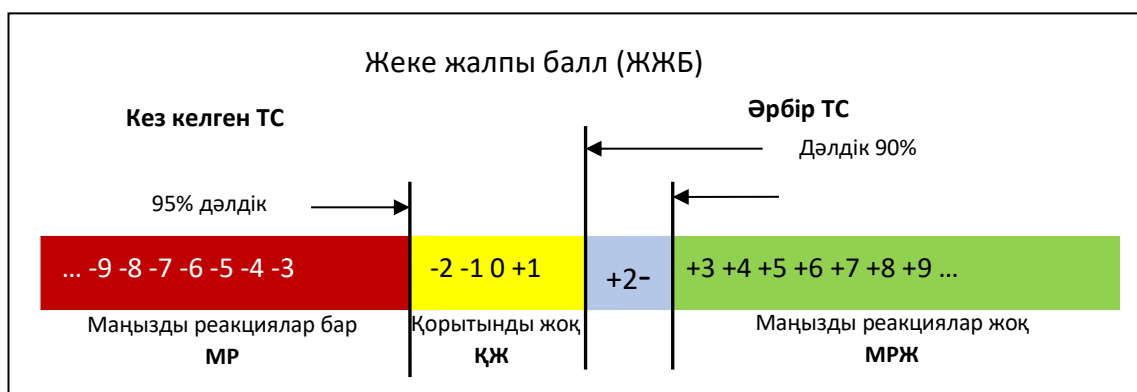
8	ТС2	Сіздің тыйым салынған діни топтармен тығыз байланысыңыз бар ма?
9	БЖС1	Өміріңізде кем дегенде бір рет өтірік айттыңыз ба?
10	ТС1	Сіздің тыйым салынған діни топтармен тығыз байланысыңыз бар ма?
11	ТС2	Сіз деструктивті діни ұйымның мүшесісіз бе?
12	БЖС2	Сіз өзіңіздің жақындарыңызды кейде алдайсыз ба?

Әрі қарай шешім қабылдаудың келесі ережелері қолданылады:

«Маңызды реакциялар бар» (МР): Екі ТС-ның КЕЗ КЕЛГЕНІ үшін ЖЖБ (жеке жалпы балл) мәні - 3 немесе одан аз. Бұл критерий шешім қатесінің 0,05-тен төмен болу ықтималдығын қамтамасыз етеді.

«Маңызды реакциялар жоқ» (МРЖ): ӘР БІР ТС-ның ЖЖБ мәні оң (+ 1 немесе одан да көпке тең). Бұл критерий шешім қабылдау қателігінің ықтималдығын 0,10-нан аз болуын қамтамасыз етеді. Егер шешім қабылдаудың жоғары дәлдігі талап етілсе, мысалы, қателік ықтималдығы 0,05-тен аз болса, онда МРЖ қорытындысы ӘРБІР ТС ЖЖБ +2 немесе одан көп болған жағдайда жасалады.

«Қорытынды жоқ» (ҚЖ): Егер жоғарыда көрсетілген критерийлерге сәйкес МР немесе МРЖ деген біржақты қорытындылары алынбаған жағдайда жазылады.

Осылайша, сараптамалық талдау нәтижелері бойынша, "күдікті студенттің" деструктивті діни ұйымдарға ықтималды тиістілігі және тыйым салынған діни ұйымдармен байланысының болуы туралы біздің тексеру сұрақтарымыздың (ТС1 және ТС2) маңыздылығы екінші рет тіркелген жағдайда, респонденттің тәуекел тобына ықтималды тиістілігі мүмкін екендігі туралы қорытынды жасалады.

Қорытынды

Сонымен, полиграф – бұл "...тыныс алу, жүрек-тамыр белсенділігі, теріге қарсы тұру параметрлерін зерделеу процесінде синхронды тіркеуге арналған техникалық құрал, сондай-ақ, маманның айтылған ақпараттың сенімділігін бағалауы үшін арналған басқа физиологиялық параметрлердің тіркеу нәтижелерін аналогтық немесе сандық түрде ұсыну қажеттілігі мен мүмкіндігі болған кездегі тіркеу құралы" (Сағынбекова, 2011).

Ғылым тұрғыда «стимул-реакция» принципі (S–R) бойынша физиологиялық реакциялар арқылы адам ағзасы субъективті маңызды стимулдарға жекелей өзгерістерін көрсетеді, яғни, құбылыстардың әмбебап анықтамасы бойынша гипотетикалық механизмдер және стимул мен жауап арасындағы қатынасқа негізделген жалпы теорияларды растайды. Респондент үшін стимулдың маңыздылығы неғұрлым жоғары болса, полиграфта соғұрлым айқын физиологиялық реакциялар жазылады.

Қазіргі таңда дәстүрлі түрде полиграфты қолдану арқылы психофизиологиялық зерттеу әдетте міндеттердің екі түрін шешу үшін қолданылады:

1. Құқық бұзушылықтың алдын алу мақсатында. Бұл скринингтік тапсырмалар (ағылшын тілінен screen – електен өткізу, сенімділікті тексеру) деп аталады.
2. Әртүрлі тергеулер (қызметтік іс жүргізу, жедел-іздістіру іс-шаралары, сараптамалық зерттеулер) барысында ақпарат алу мақсатында жүргізу(Князев, 2020 ж.).

Демек, полиграфты қолдану арқылы психофизиологиялық зерттеулер жүргізу студент жастардың деструктивті діни идеялар мен көзқарастарға ұшырауын ерте диагностикалаудың тиімді құралдарының бірі болып табылады. Студенттер арасында скринингтік сипаттағы полиграфологиялық зерттеулерді жиі жүргізу деструктивті діни ағымдардың әлеуетті жақтастарын анықтауға мүмкіндік береді. Мұндай тұлғаларды дер кезінде анықтау діни экстремизм идеяларының көрініс беруінің алдын алу және оған қарсы тұрудағы тиімді алдын алу шараларының бірі болып табылады. Нәтижесінде, полиграфтың көмегімен жүзеге асырылатын психофизиологиялық зерттеулерді жүргізуді әдінамалық зерттеу мәселесі өзекті бола түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

References

- Varlamov V.A., Varlamov G.V. (2019) *Protivodejstvie poligrafu i puti ih nejtralizacii.* – Moskva, Saratov: PER SE, Aj Pi Er Media. – 192 p.
- Zaharova L.N., Parin S.B., Poleyaya S.A. (2012) *Prakticheskaya poligrafiya: detekciya skrytoj motivacii. Elektronnoe uchebno-metodicheskoe posobie.* - Nizhnij Novgorod: Nizhegorodskij gosuniversitet. – 92 p.
- Zvyozdochkina N.V. (2015) *Issledovanie psihofiziologicheskogo sostoyaniya cheloveka s pomoshch'yu poligrafa: Uchebno-metodicheskoe posobie.* - Kazan': Kazanskij universitet. – 65 p.
- Ivanov R.S. (2013) *Primeneniye poligrafa, kak mera protivodejstviya ekstremizmu // Prikladnaya yuridicheskaya psihologiya.* - № 2. – P.107-114.
- Isajchev E.S., Isajchev S.A., Nasonov A.V., Chernorizov A.M. (2011) *Diagnostika skryvaemoj informacii na osnove analiza kognitivnyh vyzvannyh potencialov mozga cheloveka // Nacional'nyj psihologicheskij zhurnal.* - T. 1. - № 5. – P. 70-77.
- Knyazev V.M. *Istoriya razvitiya detekcii lzhi. Praktika primeneniya poligrafa v razlichnyh stranah (prodolzhenie) Minsk, 2020 / <http://antey-group.ru/jurnal53.html> История детектора лжи. <https://www.argo-a.com.ua/history.php>*
- Metodika po provedeniyu psihofiziologicheskikh issledovanij s ispol'zovaniem poligrafa v kadrovoj rabote, operativno-rozysknoj deyatel'nosti i ugovnom proizvodstve. MVD RF. Akademiya upravleniya MVD RF. BSTM MVD RF.* - M., 2008. – P. 12-13.
- Pelenicyn A.B., Komissarova YA.V., Soshnikov A.P. (2012) *Problemy rasshireniya praktiki ispol'zovaniya poligrafa v Rossii // Psihologicheskie i metodologicheskie aspekty issledovanij s primeneniem poligrafa // Materialy nauchno-prakticheskoy konferencii «Professional'nye i metodicheskie aspekty provedeniya psihofiziologicheskikh issledovanij s primeneniem poligrafa».* – M.: Izd-vo MAGMU. – P. 129-142.
- Poligraf v Rossii: 1993-2008: Retrospekt. sb. statej / Avt.-sost. YU.I. Holodnyj.* – M.: Izd-vo MGTU im. N.E. Bauman, 2008. – 177 p.
- Sagynbekova G. *Poligraf kak istochnik dokazatel'stv. Media-korporaciya «ZAN, 2011. Rezhim dostupa: <https://www.zakon.kz/221763-poligraf-kak-istochnik-dokazatelstv-g.html>*
- Soshnikov A.V., Pelenicyn A.B. (2010) *Ocenka personala. Psihologicheskij i psihofiziologicheskij metody.* –M.: Eksmo, – 173 p.
- Holodnyj YU.I. *Prikladnye vozmozhnosti proverok na poligrafe // Poligraf v Rossii 1993-2008: retrospektiv. sb. nauch. st., posvyashchennyj 15-letiyu primeneniya poligrafa v RF.* – M.: Izdvo MGTU imeni N.E. Bauman, 2008. – P. 36-40.
- Cook LG, Mitschow LC. *Beyond the Polygraph: Deception Detection and the Autonomic Nervous System // Federal practice, 2019 July; 36 (7): 316-321.*
- Yu R., Wu S. J., Huang A. T., Gold N., Huang H., Fu G., Lee K. *Using Polygraph to Detect Passengers Carrying Illegal Items // Front. Psychol. 25 февраля 2019. <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2019.00322/full>*

МРНТИ: 15.81.21

10.51889/9820.2022.76.13.022

Абилдаева Г.С.¹, Нурахметова А.Р.²

¹КГУ Школа-гимназия имени А. С. Пушкина (Шымкент, Казахстан)

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая (Алматы, Казахстан)

ИЗУЧЕНИЕ МОТИВАЦИОННОЙ СФЕРЫ И ЕЕ НАПРАВЛЕННОСТИ У ШКОЛЬНИКОВ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

Актуальность исследования продиктована поиском причин существующей серьезной проблемы снижения академической успеваемости школьников подросткового возраста. Гипотеза настоящего исследования состоит в том, что непонимание педагогами, психологами и родителями возрастных особенностей мотивационной сферы и мотивационной направленности современных школьников приводит к созданию негативного эмоционального поля вокруг учебной ситуации и к низкой организации образовательного процесса. Цель исследования: изучение мотивационной сферы, направленности и мотивационного профиля школьника для прогнозирования достиженческой академической активности. Методы исследования: методики диагностики личности на мотивацию к успеху и к избеганию неудач Т.Элерса, тест-опросник измерения мотивации достижения А.Мехрабиана в модификации М.Ш. Магомед-Эминова, тест - шкала оценки потребности в достижении успеха Ю.М. Орлова, проективная методика Х.Хекхаузена. Разработанные авторские анкеты для анкетирования педагогов, психологов, родителей и школьников. Наблюдение и беседы со школьниками. Результаты исследования: проведенный психодиагностический анализ позволил получить сведения о структуре мотивационной сферы школьника, состоящей из важных и ведущих мотивов жизнедеятельности, как мотивы достижения, мотивы аффилиации, мотивы альтруизма, мотив влияния и доминирования, мотивы саморазвития и самосовершенствования, познавательные мотивы. Исследование внешней мотивации достижения было направлено на выявление достижений во внешней предметной сфере, а изучение внутренней мотивации достижения было направлено на диагностику показателей самореализации, самопознания и самоактуализации. Практическая применимость результатов исследования значима для оптимальной организации образовательного процесса при участии родителей школьников. Выводы: знание мотивационного поля подрастающего школьника позволит скорректировать организацию образовательного процесса и выстроить отношения в рамках образовательной деятельности с максимальным использованием ведущих мотивов и актуализацией необходимых потенциальных ресурсов мотивационной сферы.

Ключевые слова: мотивационная сфера, мотивационный профиль, школьники, педагоги, мотив достижения, познавательная мотивация.

Г.С. Әбілдаева¹, А.Р. Нұрахметова²

¹А.С. Пушкин атындағы мектеп-гимназиясы (Шымкент, Қазақстан)

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы, Қазақстан)

МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МОТИВАЦИЯЛЫҚ САЛАСЫН ЖӘНЕ ОНЫҢ БАҒЫТЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа

Зерттеудің өзектілігі жасөспірім мектеп оқушыларының оқу үлгерімін төмендетудің өзекті проблемасының себептерін іздеумен байланысты. Бұл зерттеудің гипотезасы мұғалімдердің, психологтардың және ата-аналардың мотивациялық сфераның жас ерекшеліктерін және қазіргі мектеп оқушыларының мотивациялық бағдарын түсінбеу оқу жағдайының айналасында жағымсыз эмоционалдық өрістің пайда болуына және ұйымшылдықтың төмен болуына әкеледі. Зерттеудің

мақсаты: оқу жетістіктерін болжау үшін студенттің мотивациялық сферасын, бағыттылығын және мотивациялық профилін зерттеу. Зерттеу әдістері: Т.Элерстің жетістік мотивациясы мен сәтсіздікке жол бермеу үшін тұлғаны диагностикалау әдістері, М.Ш. өзгерткен А.Мехрабиянның жетістік мотивациясын өлшеуге арналған тест сауалнамасы. Магомед-Эминова, тест – Ю.М. Орлов бойынша жетістікке жету қажеттілігін бағалау шкаласы, Хекхаузеннің проекциялық әдістемесі. Мұғалімдерге, психологтарға, ата-аналарға және мектеп оқушыларына сұрақ қоюға арналған авторлық сауалнама-лар. Бақылау және оқушылармен әңгімелесу. Зерттеу нәтижелері: жүргізілген психодиагностикалық талдау жетістік мотивтері, серіктестік мотивтері, альтруизм мотивтері, ықпал ету және үстемдік мотивтері, өзін-өзі басқару сияқты өмірлік маңызды және жетекші мотивтерден тұратын студенттің мотивациялық сферасының құрылымы туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді. Сыртқы жетістік мотивациясын зерттеу сыртқы пәндік облыстағы жетістіктерді анықтауға, ал ішкі жетістік мотивациясын зерттеу өзін-өзі жүзеге асыру, өзін-өзі тану және өзін-өзі жүзеге асыру көрсеткіштерін диагностикалауға бағытталады. Мектеп оқушыларының ата-аналарының қатысуымен оқу-тәрбие процесін оңтайлы ұйымдастыру үшін зерттеу нәтижелерінің практикалық қолдану мүмкіндігінің маңызы зор. Қорытынды: кіші жастағы оқушының мотивациялық өрісін білу оқу үдерісін ұйымдастыруды түзетуге және жетекші мотивтерді барынша пайдалану және мотивациялық саланың қажетті әлеуетті ресурстарын актуализациялау арқылы оқу қызметі аясында қарым-қатынастарды құруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: мотивациялық сала, мотивациялық профиль, мектеп оқушылары, мұғалімдер, жетістік мотиві, танымдық мотивация.

Abildaeva G.S.¹, Nurakhmetova A.R.²

*¹KSU School-gymnasium named A.S. Pushkin (Shymkent, Kazakhstan)
²Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)*

STUDYING THE MOTIVATIONAL SPHERE AND ITS DIRECTION IN ADOLESCENT SCHOOLCHILDREN

Abstract

The relevance of the study is dictated by the search for the causes of the existing serious problem of reducing the academic performance of adolescent schoolchildren. The hypothesis of this study is that the lack of understanding of teachers, psychologists and parents of age-related features of the motivational sphere and motivational orientation of modern schoolchildren leads to the creation of a negative emotional field around the learning situation and to the low organization of the educational process. The purpose of the research is to study the motivational sphere, orientation and motivational profile of a student in order to predict academic achievement. Research methods: methods for diagnosing personality for motivation for success and for avoiding failure by T. Ehlers, a test questionnaire for measuring achievement motivation by A. Mehrabian modified by M.Sh. Magomed-Eminov, test - scale for assessing the need to achieve success by Yu.M. Orlov, H. Hekhausen's projective technique. Developed author's questionnaires for questioning teachers, psychologists, parents and schoolchildren. Observation and conversations with students. Results of the study: the conducted psychodiagnostics analysis made it possible to obtain information about the structure of the student's motivational sphere, consisting of important and leading motives of life, such as achievement motives, affiliation motives, altruism motives, influence and dominance motives, self-development and self-improvement motives, cognitive motives. The study of external achievement motivation was aimed at identifying achievements in the external subject area, and the study of internal achievement motivation was aimed at diagnosing indicators of self-realization, self-knowledge, and self-actualization. The practical applicability of the results of the study is significant for the optimal organization of the educational process with the participation of schoolchildren's parents. Conclusions: knowledge of the motivational field of the younger student will allow you to adjust the organization of the educational process and build relationships within the framework of educational activities with the maximum use of leading motives and updating the necessary potential resources of the motivational sphere.

Keywords: motivational sphere, motivational profile, schoolchildren, teachers, achievement motive,

cognitive motivation.

ВВЕДЕНИЕ. Во многих психолого-педагогических исследованиях авторами отмечается, что резкое снижение академической успеваемости учащихся происходит на среднем уровне школьного обучения, которая остается серьезной проблемой. Учащиеся среднего звена в школе остаются основной мишенью внимания и заботы всех участников образовательного процесса, учителей, родителей и психологов [1, 2, 3].

Объясняя причины снижения академической успеваемости в данном возрасте, однозначно нужно указать психофизиологические особенности подростков пубертатного периода и проблемы самого образовательного процесса. Педагоги предметники зачастую не желают подстраиваться и понимать возрастные особенности детей, что приводит к негативизму со стороны подростка и в следствие нежелание учиться [4, 5].

Многие отечественные и зарубежные исследователи сходятся во предположениях, что снижение мотивов к знаниям и учению вероятнее всего можно объяснить не только сменой ведущей деятельности и пубертатным периодом, а зачастую изменением иерархии мотивационной сферы и мотивационной направленностью школьников [6, 7, 8].

Особое внимание исследователи уделяют проблема мотивации достижения обучающихся и считают ее важным побудительным фактором учебной деятельности [9, 10, 11].

Уже стало классическим утверждение, что мотивация достижения – это стремление личности выполнять деятельность качественно, творчески, на высоком уровне трудности или скорости, это значимый для человека вид деятельности. Конструкт деятельности, через который можно понять и объяснить причины, направленность и механизмы осуществления поведения людей [12, 13].

Анализируя мнения представленных авторов, мы приходим к выводу, что достиженческая активность детей понимается многими авторами как мотивация, направленная на лучшее выполнение деятельности, ориентированной на достижение максимально высокого результата.

На наш взгляд, спад интереса к учебе у школьников в своей основе подразумевает изменение подростковой мотивационной направленности, учеба перестает быть основным видом деятельности, возникают другие более важные виды деятельности, к примеру общая коммуникация с другими людьми и со внешним миром, и учеба отходит на задний план.

Омарова М.О. [14], замечает, что общение и социализация для подростков пубертатного периода становятся наиболее важными и первостепенными.

Таким образом целью нашего исследования является изучение мотивационной сферы, мотивационной направленности и профиля школьника подросткового возраста.

На наш взгляд, данное направление становится важной и необходимой для психолого-педагогического исследования.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ. Для изучения мотивационной сферы и мотивационной направленности подростка и для определения значения и роли мотивации достижения в общей мотивационной структуре школьника подросткового возраста мы воспользовались следующими методами исследования: Методика диагностики личности на мотивацию к успеху и к избеганию неудач Т.Элерса дала нам возможность изучить в отдельности мотивацию успешности и мотивацию избегания неудачи. Данная методика позволяет оценить силу стремления к достиженческой активности. Автор данной методики утверждал, что личность, у которой предпочтение среднего или низкого уровня риска всегда имеет высокую мотивацию успеха. Достоинством данного метода является простота использования и возможность быстро получить данные у большого количества учащихся. Тест- опросник измерения мотивации достижения (ТМД) А.Мехрабиана в модификации М.Ш. Магомед-Эминова использовался в нашем исследовании для изучения двух устойчивых обобщенных мотивов личности – мотива достижения или мотива избегания неудачи и получения информации о преобладании одного из них в структуре мотивационной сферы личности школьника. Данный тест в нашем исследовательском психодиагностическом комплексе служит задаче определения выраженности двух основных тенденций в мотивации достижения в дополнение к проективному методу (тесту Хекхаузена). Тест - шкала оценки потребности в достижении успеха» Ю.М. Орлова в модификации Т.Ф. Ивановой позволил нам глубже понять и оценить структуры мотивационной сферы школьника. Данная методика позволила оценить заряд школьника на

достижение успеха. Указанные методики дают возможность получить сведения о структуре мотивации школьника и о его основной мотивационной направленности [15, 16].

Особое место в нашем исследовании отводилось анкетированию, с использованием разработанных авторских анкет для опроса педагогов, родителей и обучающихся. Параллельно проводилось наблюдение за подростками и беседы со школьниками. Обработка экспериментальных данных проводилась посредством пакета прикладных программ статистической обработки Statistica 6.0, с использованием сравнительного анализа по критерию Манна-Уитни и Т-критерию Стьюдента.

Экспериментальное исследование проводилось в 2018 по 2020 гг., и продолжалось в формате онлайн-обучения в период пандемии. Исследовательская выборка представлена учащимися 7-х и 8-ых классов экспериментальных школ: КГУ Школа-гимназия имени А.С. Пушкина; КГУ Школа-гимназия N 45; КГУ Школа-гимназия N 75; Общеобразовательная средняя школа N 35 имени М.Маметовой. Общее количество выборки 1235 учащихся. Исследуемая выборка была разделена на 8 исследовательских групп.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ. Полученные результаты по характеристикам мотивационной сферы в группах 7-ых и 8-ых классов представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Значения различий в характеристиках мотивационной сферы в группах.

Составляющие мотивационной сферы		Средние значения								Критерий Стьюдент	p
		1 гр.	2 гр.	3 гр.	4 гр.	5 гр.	6 гр.	7 гр.	8 гр.		
1	Потребность в достижении	13,01	11,0	14,0	12,0	14,03	12,0	14,8	11,9	5,87	0,000
2	Мотивация одобрения	6,85	8,75	7,85	9,75	7,65	8,95	7,75	9,35	-4,99	0,000
3	Мотив достижения	5,31	2,80	6,31	3,80	6,21	3,60	6,25	3,66	3,96	0,000
4	Мотив аффилиации	3,80	4,31	3,70	4,51	3,50	3,91	3,77	4,21	4,90	0,00
5	Мотив альтруизма	4,27	3,08	4,57	3,61	4,37	3,81	4,97	3,77	0,60	0,621
6	Мотив влияния, доминирования	2,96	3,05	2,88	3,25	2,75	3,25	2,16	3,66	0,83	0,369
7	Мотив саморазвития	5,23	3,68	5,43	3,48	5,13	3,48	5,03	3,18	2,67	0,026
8	Познавательный мотив	5,33	3,87	5,03	3,47	5,63	3,17	5,93	3,27	0,87	0,410
9	Мотив агрессии	3,88	4,53	3,58	4,83	3,28	4,63	3,18	4,03	-0,19	0,855
10	Направленность на материальные ценности	4,07	5,84	4,12	5,64	4,17	5,74	4,34	5,64	-4,68	0,000
11	Направленность на отдых	3,58	4,88	3,28	4,38	3,25	4,48	3,78	4,39	-5,98	0,000
12	Направленность на духовное развитие	4,55	3,82	4,63	3,55	4,63	3,72	4,83	3,69	5,68	0,000

Интерпретация полученных экспериментальных данных привела к следующим выводам: ученики седьмых классов по наличию значимых мотивов разительно отличаются от учеников восьмых классов. Результаты, приведенные в табл. 1 показывают, что есть полученные достоверные данные у учеников седьмых классов по следующим показателям: 1) «потребность в достижении» (на уровне $p \leq 0,000$), 2) «мотив достижения» (на уровне $p \leq 0,000$), 3) «мотивы аффилиации» (на уровне $p \leq 0,000$), 4) «мотивы саморазвития» (на уровне $p \leq 0,026$), «направленности на духовное развитие» (на уровне $p \leq 0,000$).

Полученные экспериментальные данные означают, что на уровне 7-ых классов наблюдается стремление у подростков достигать высоких результатов, быть успешными в своем деле, выполнять его как можно лучше. Подростки 7-ых классов активно общаются и взаимодействуют, стараются осмысливать свои собственные качества, желают быть лучшими и успешными, достигать определенных успехов.

Выявленные различия в характеристиках мотивационной сферы подростков показаны на рисунке 1.

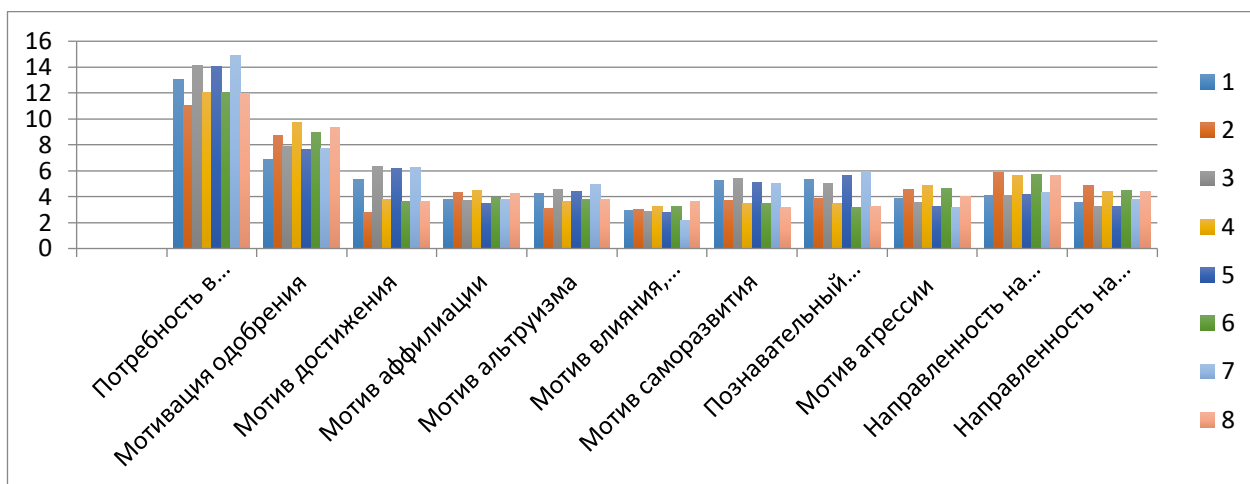

Рисунок 1 - Значения различий в мотивационной сфере школьников

Анализ возрастной сравнительной динамики достижеческой мотивации к познаниям, к обучению, к повышенной школьной успеваемости учеников 7-ых и 8-ых классов экспериментальных школ позволил получить результаты, которые мы продемонстрировали на рис. 2.

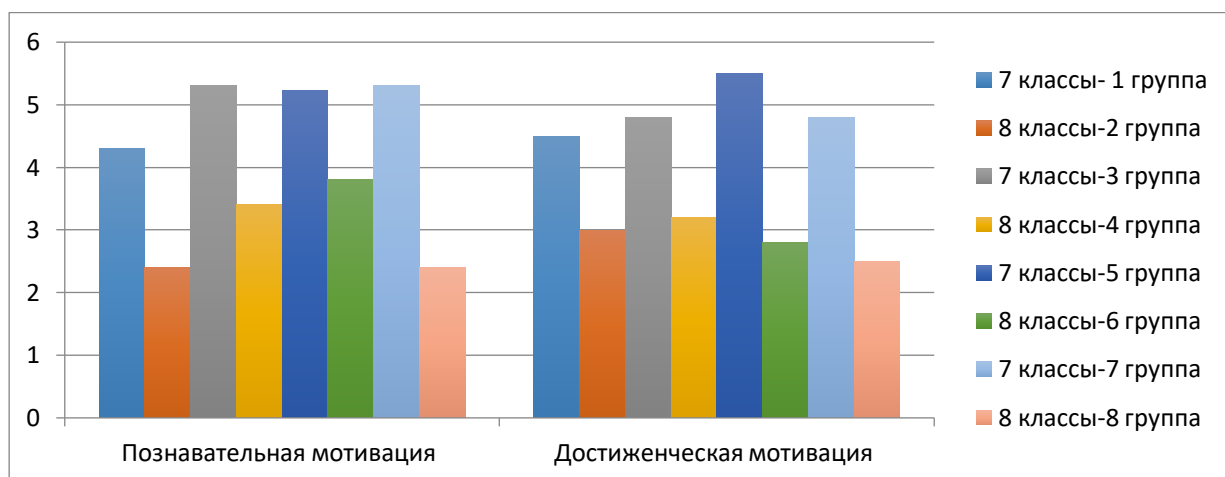

Рисунок 2 – Показатели выраженности познавательной и достижеческой мотивации у обучающихся 7-8 -х классов

Анализ полученных данных, отраженных в табл.1 и на рис. 1. При интерпретации экспериментальных данных по обучающимся 7-х классов получены высокие значения по параметрам мотивации одобрения ($p \leq 0,000$), по направленности на материальные ценности ($p \leq 0,000$), по направленности на отдых ($p \leq 0,000$).

По полученным показателям у обучающихся 8-х классов наблюдается отрицательная тенденция: обнаруживается снижение мотивации достижения, которое проявляется в снижение уровня внутренней мотивации одобрения: ученики перестают слушать свой внутренний голос, им важно только мнение и оценка окружающих и поэтому по данному параметру наблюдаются низкие показатели.

Гордеева Т. О. [2] объясняет такую трансформацию присутствием внутренней неуверенности и отсутствием ясного понимания и целеполагания у подростков 8-х классов.

Также нами было выявлено, что показатель – «материальное обогащение и приятное времяпровождение» преваляют высокими оценками у восьмиклассников, и в отличие от семиклассников. настораживает, что обучающиеся 8-х классов стремятся получать все желаемое, но только не

своими собственными усилиями, а за счет других, не стремятся выполнять, не проводя необходимую внутреннюю работу по самосовершенствованию и развитию. Такая позиция подростков объясняется снижением уровней многих мотивов, составляющих мотивационную сферу, потерей целей и смыслов.

В беседах и при анкетировании с обучающимися 8-х классов, мы выяснили, что они все мотивированы больше посвящать свое время компьютерным играм и времяпровождению в Интернете. И задаваемых вопросах от психолога и педагога «почему вы посвящаете больше времени играм, а не обучению?», ученики 8-х классов отвечали, что интернет и компьютерные игры помогают им не думать о своих проблемах и тревогах, забыть о трудных не разрешимых на их взгляд трудных ситуациях.

Снижение уровня основных мотивов в мотивационной сфере учеников 8-х классов ведет уходу таких учеников в виртуальный мир. Такой уход чреват усилением проблем дезадаптации, повышением тревожности. Снижение достиженческой активности в 8-х классах является предупреждением для педагогов и психологов, следует обратить внимание на поддержание мотивационной достиженческой активности уже на уровне 7-х классов.

У подростков, которые показали низкие результаты, происходит снижение показателей основных важных мотивов. И на передний план выступают такие характеристики мотивационной сферы: как стремление к внешнему одобрению, ориентировка не на себя, а на мнение и оценку других людей, направленность на материальное обогащение и приятное времяпровождение без желания прилагать свои внутренние усилия для саморазвития.

Полученные результаты натолкнули нас на мысль, что между 7-ми и 8-ми классами обнаруживается определенный период, когда у подростков снижается мотивационная направленность в целом и происходит изменение в иерархии мотивов в мотивационной сфере.

Основной причиной такого спада и изменения в мотивационной сфере подростка, на наш взгляд, является ослабление внимания со стороны педагогов и родителей. Следствием снижения мотивационной достиженческой направленности является снижение всей учебной и познавательной мотивации, которая ведет к снижению академической успеваемости.

Для представления и понимания общей картины мотивационной сферы школьника, мы провели анкетирование с педагогами, родителями и обучающимися. Анкеты для опроса для учеников составлялись на специальных бланках и рассылались онлайн в родительские и педагогические чаты, а также в чаты учеников с обязательной ремаркой, что все ответы гарантирована конфиденциальность.

При подведении итогов анкетирования нами были также проанализированы все оценки по предметам. Анализируя ответы на вопросы анкет от педагогов и родителей, мы руководствовались выяснением значимости их для личности ребенка.

Полученные результаты анкетирования показали нам наличие внутренней и внешней мотивации. Во внутреннюю мотивацию вошли познавательные и достиженческие мотивы к получению знаний и высоких результатов. Внешняя мотивация демонстрировалась признанием и одобрением родителей, педагогов и одноклассников.

Следующим по значимости мотивом учебной деятельности выступает стремление учиться, потому что учеба рассматривается как важная личностно значимая деятельность, имеющая личностный смысл. Смысл этого стремления позволяет расценивать его как проявление внутренней достиженческой мотивации. На третьем месте в выборке находится мотивация принятия и одобрения родителями, опережающая по значимости и роль учителей, как побудителей учебной активности и роль сверстников. Далее примерно равно выражены – интерес к учебе (внутренняя познавательная мотивация) и мотив одобрения и признания учителями, за ними.

Рисунок 2 показывает, что познавательная и достиженческая мотивация имеют тенденцию снижаться к восьмому классу. Полученные результаты взяты из анализа ответов анкетирования, где было показано, что родители и педагоги выполняют важную роль для подростков данного

возрастного периода. Родители и педагоги окончательно понимали, что они оказывают влияние как будет складываться и развиваться мотивы принятия у детей, которые зависят от одобрения значимых для них родителей и педагогов. Особенно важен для обучающихся 7-х классов в отличие от обучающихся 8-х классов.

Для 12-летних школьников родители продолжают оставаться важными источниками мотивации учебной деятельности, их мнение и реакции на учебные успехи выступают в качестве одного из наиболее важных факторов, побуждающих подростков учиться [2].

Таким образом, у школьников 7-х, обнаружены высокие показатели внутренней мотивации по сравнению с учениками 8-х классов, что свидетельствует о желании познания.

Анализ показателя снижения мотива одобрения у учеников 8-ых классов указывает на то, что успешное движение вперед требует постоянного труда, настойчивости, эффективных мотивационных стратегий, и как мы выяснили, что на уровне 8-го класса эти возможности ослабевают. Часто восьмиклассники начинают просто имитировать свою псевдоучебную деятельность. В то же время ученики 8-го класса, выражали стремления учиться ради получения принятия со стороны родителей и имели низкие учебные достижения ($p < 0,05$), если со стороны родителей, активные попытки побудить подростка учиться начинали восприниматься как давление и ограничение свободы фрустрировали потребность в автономии. .

Таким образом, современные школьники находятся в большой зависимости от возможных одобрений со стороны родителей и учителя. Данный факт необходимо донести до сознания родителей. Для того, чтобы ученики принимали свою академическую деятельность как социальную активность, необходимо выстраивать свои отношения с учителями, родителями и одноклассниками, добиваться уважения и принятия с их стороны.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ. Исходя из изложенного следует отметить, что исследование мотивационной сферы, а также общего уровня мотивации современного школьника является важным психолого-педагогическим исследованием. Выявленные, в ходе экспериментального исследования, различия в характеристиках мотивационной сферы во всех восьми экспериментальных группах, предполагают, что подростки, у которых выявлены положительные результаты по основным категориям мотивов отличаются следующими характеристиками мотивационной сферы: - стремление достигать высоких результатов, быть успешными в своем деле, выполнять его как можно лучше; стремление заводить друзей, вступать в кооперацию и сотрудничать; - способность осмысливать свои личные качества, с намерением развиваться, совершенствовать свои умения; - направленность на развитие силы духа, жизнестойкости.

Корреляционный анализ мотивационной структуры в академических достижениях подтвердился и в результате сравнения 8 групп 7-х и 8-ых классов. Обнаружено, что наиболее успешные ученики отличаются более выраженной внутренней мотивацией в рамках познавательной и достиженческой мотивацией ($p < 0.01$). Такие ученики обладали внутренним познавательным интересом, им нравится учиться, учеба доставляла им значимо большее удовольствие, чем менее успешным учащимся, им нравится процесс познания и понимания нового материала, решение трудных задач и самое главное такие ученики находят в этом большой смысл и считают ее важной.

Практическое применение результатов настоящего исследования заключается в понимании того, что оптимальный уровень общей мотивации, включающий ведущие мотивы, которые побуждают к деятельности являются фундаментом для формирования учебной мотивации достижения и академической успеваемости современного школьника. Практическая значимость исследования заключается в использовании полученных результатов о потенциальной мотивационной направленности школьника при организации образовательного процесса при участии педагогов, психологов и родителей школьников.

Список использованной литературы

1. *Bojovich L.I. Problemy formirovaniia lichnosti: Izbrannye psichologicheskie trýdy. – M.: Moskovsku psichologo-sotsialnyi insttýt. – 2001. –256 s.*

2. Gordeeva T. O. *Psihologua motivatsy dostijeniia*. – M.: Smysl, 2015. –340 s.
3. Gordeeva T. O. *Shkolnoe blagopolýchie mladshih shkolnikov: motivatsionnye i obrazovatelnye prediktory*. – 2019. DOI: 10.17759/pse.2019240303.
4. Makarycheva I. N. *Osobennosti motivatsionnoi sfery podrostkov (2002) kak resýrs povysheniia effektivnosti ýchebnoi deiatelnosti. (2012)* URL: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/1208.htm>.
5. Prihojan A.M. (2000) *Trevojnost ý detei i podrostkov: psihologicheskaiia priroda i vozrastnaia dinamika*. Rossua Moskovsku psihologo-sotsialnyi instutýt. ISBN 5-89502-089-5.
6. Zaniýk S.S. *Psihologua motivatsy: teorua i praktika motivirovaniia*. – Kiev.: Elga-N: Nika-tsentr. – 2009. – 197 s.
7. Leontev V. G. *Psihologicheskie mehanizmy motivatsy*. – M.: NGPI. – 2002. – 289 s.
8. Maklelland D. (2007) *Motivatsua cheloveka*. Piter, Rossua. ISBN 978-5-469-00449-3.
9. Akhmetova A.I., Zhiyenbayeva N.B., *Readiness of future teachers of the subject "self-knowledge" for spiritual and moral development of senior high school students as psychological and pedagogical problem. International journal of psychology. (2016) 51(S1), 1127–1129. ISSN: 1464-066X. www.iupsys.net/app/journal/issue/10.1002/ijop.2016.51.*
10. Abildaeva G., Zhiyenbayeva N.B., Tapalova O.B.(2019). *Developing Motivation in Schoolchildren: Insights from the Updated Learning Content*. Atlantis Press. <https://doi.org/10.2991/iceder-19.2020.54>
11. Chiu C., Hong Y., Dweck C.S. (1994) *Toward an integrative model of personality and intelligence: a general framework and some preliminary steps*. In R. J. Sternberg & P. Ruzgis (Eds.), *Personality and intelligence* (pp. 104–134). Cambridge University Press
12. Hiroto D. S. (1974) *Locus of control and learned helplessness*. *Journal of Experimental Psychology*, 102(2), 187-193 <https://doi.org/10.1037/h0035910>
13. Kukla A. (1972). *Foundations of an attributional theory of performance*. *Psychological Review*, 79(6), 454–470. <https://doi.org/10.1037/h0033494>
14. Omarova M.O. (2019) *National features in modern composer's work: problems of individual style and modernization of consciousness*. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of Social and Human sciences* <https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.169>
15. Sobchik L.N. (2002) *Motivatsionnyi test Hekhayzena*. *Prakticheskoe rýkovodstvo. Rech, Rossua*. ISBN 5-9268-0110-9.
16. Fetiskin N.P. (2002) *Sotsialno-psihologicheskaiia diagnostika razvitiia lichnosti i malyh grýpp*. Rossua ISBN: 5-89939-086-7

А.М. Байкулова¹, Р.С. Елубаева²

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (Алматы қ., Қазақстан)

²Халықаралық Тараз инновациялық университеті (Тараз қ., Қазақстан)

aigerim.baikulova@mail.ru, ERS40@mail.ru

ЖЕТКІНШЕКТЕРГЕ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ БЕРУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аңдатпа

Мақалада жеткіншектерге патриоттық тәрбие берудің маңызы айтылып, ұлттық сана-сезім, ұлтқа деген жанашырлық - патриоттық тәрбиенің, саналы азаматты тәрбиелеудің негізі екені қарастырылады. «Патриотизм» ұғымына қатысты ғалымдардың философиялық, педагогикалық және психологиялық анықтамаларына сүйене отырып, патриотизм және қазақстандық патриотизм ұғымдарының мәнін бүгінгі көзқарас тұрғысынан зерделенеді. Оның ішінде патриотизмнің мәні мен атқаратын ролі, жеткіншектерді тәрбиелеу мәселесін зерттеген отандық және шетелдік ғалымдар, педагогтар мен психологтардың еңбектері талданып, жеткіншектік кезеңінің психофизиологиялық ерекшеліктері айқындалған. Түрлі зерттеу жұмысында патриотизм ұғымын қабылдау және түсіндіру әртүрлі жолдармен жүзеге асыру болғандықтан, оларды шартты түрде бірнеше бағытқа бөліп көрсетілген. Тарихи руханияттылық тәрбие, рухани-адамгершілік тәрбие, саяси құқықтық тәрбие, өз елінің асыл құндылықтарын құрметтеушілік тәрбие, адамгершілік-гуманистік идеалды тәрбие, мемлекеттік-конституциялық құндылықтар негізіндегі тәрбие туралы түсінік берілген. Патриоттық тәрбие беруде жеткіншектік кезеңнің маңыздылығы, сонымен қатар қазақстандық патриотизм кез келген тұлғаның бойында өзінің ұлтына, дініне қарамастан Қазақстан азаматы өзін осы елдің баласы, нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп санағанда ғана қалыптасатындығы баяндалған.

Мақала Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті қаржыландырған «Ұлттық құндылықтар негізінде жеткіншектердің қазақстандық патриотизмін қалыптастырудың ғылыми-әдістемелік негіздері» университет ішілік жоба аясында алынған зерттеулер нәтижелеріне негізделген. Абай атындағы ҚазҰПУ университетінің басшылығына алғысымызды білдіреміз.

Кілттік сөздер: ұлттық сана-сезім, патриоттық тәрбие, патриотизм, қазақстандық патриотизм.

Байкулова А.М.¹, Елубаева Р.С.²

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая,

(г. Алматы, Казахстан)

²Международный Таразский инновационный институт (г. Тараз, Казахстан)

aigerim.baikulova@mail.ru, ERS40@mail.ru

ВАЖНОСТЬ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО И ПАТРИОТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ

Аннотация

В статье рассматривается важность патриотического воспитания молодежи, что национальное самосознание, сострадание к нации – это основа патриотического воспитания, воспитания сознательного гражданина. На основе философских, педагогических и психологических определений ученых, связанных с понятием «патриотизм», изучается сущность понятий патриотизм и казахстанский патриотизм с точки зрения сегодняшнего дня. В нем основное внимание уделяется сущности и роли патриотизма, проанализированы работы отечественных и зарубежных ученых, педагогов и психологов, изучавших проблему воспитания подростков, выявлены

психофизиологические особенности подросткового возраста. Поскольку восприятие и интерпретация понятия патриотизма в различных исследовательских работах осуществляется по-разному, то их условно разделяют на несколько направлений. Дается представление об историческом духовном воспитании, духовно-нравственном воспитании, политико-правовом воспитании, воспитании уважения к благородным ценностям своей страны, нравственно-гуманистическом идеальном воспитании, воспитании на основе государственно-конституционных ценностей. В патриотическом воспитании подчеркивается важность подросткового периода, а также то, что казахстанский патриотизм формируется у любого человека, независимо от его национальности, вероисповедания, когда гражданин Казахстана чувствует себя сыном, настоящим гражданином этой страны, считает Казахстан своей родной страной, родиной.

Статья основана на результатах исследования, полученных в рамках внутриуниверситетского проекта «Научно-методические основы формирования казахстанского патриотизма подростков на основе национальных ценностей», финансируемого Казахским национальным педагогическим университетом имени Абая. Мы выражаем нашу благодарность руководству КазНПУ им. Абая.

Ключевые слова: национальное самосознание, патриотическое воспитание, патриотизм, казахстанский патриотизм.

Baikulova A.M.¹, Yelubayeva R.S.²

¹Abai Kazakh National Pedagogical University (Almaty, Kazakhstan)

²International Taraz Innovation Institute (Taraz, Kazakhstan)

aigerim.baikulova@mail.ru, ERS40@mail.ru

THE IMPORTANCE OF PSYCHOLOGICAL AND PATRIOTIC EDUCATION OF ADOLESCENTS

Abstract

The article discusses the importance of patriotic education of young people, that national self-awareness, compassion for the nation is the basis of patriotic education, the upbringing of a conscious citizen. The basis on the philosophical, pedagogical and psychological definitions of scientists associated with the concept of "patriotism", the essence of the concepts of patriotism and Kazakhstani patriotism studied from the point of view of today. It focuses on the essence and role of patriotism, analyzes the work of domestic and foreign scientists, teachers and psychologists who have studied the problem of adolescent education, and identifies the psychophysiological features of adolescence. Since the perception and interpretation of the concept of patriotism in various research works is carried out in different ways, they are conditionally divided into several directions. An idea is given about historical spiritual education, spiritual and moral education, political and legal education, education of respect for the noble values of one's country, moral and humanistic ideal, education based on state and constitutional values. Patriotic education emphasizes the importance of adolescence, as well as the fact that Kazakhstani patriotism is formed in any person, regardless of his nationality, religion, when a citizen of Kazakhstan feels like a son, a real citizen of this country, considers Kazakhstan his native country, homeland.

The article is based on the research results obtained within the framework of the intra-university project "Scientific and methodological bases of formation of Kazakhstani patriotism of teenagers on the basis of national values", funded by the Kazakh National Pedagogical University named after Abai. We express our gratitude to the leadership of the Kazakh National Pedagogical University named after Abai.

Keywords: national identity, patriotic education, patriotism, Kazakhstani patriotism.

Кіріспе

Өскелең ұрпаққа сапалы біліммен бірге саналы тәрбие беру қай кезде де өзектілігін жоғалтқан емес. Ұлттық сана-сезім, ұлтқа деген жанашырлық – бұл патриоттық тәрбиенің, саналы азаматты тәрбиелеудің негізі мен өзегі. Осыған байланысты Қазақстандағы патриоттық тәрбие мәселесі мемле-кеттің сындарлы дамуын айқындайтын, елдің ұлттық қауіпсіздігін, тәуелсіздігі мен

егемендігін көрсететін «Мәңгілік Ел», «Қазақстан–2030» құжаттарында егжей-тегжейлі көрсетілген. Осы құжаттар негізінде білім мен тәрбиенің басты міндеті азаматты, өз елінің патриотын тәрбиелеу болып табылады, соның негізінде «патриоттық тәрбие», «қазақстандық патриотизм» және «азаматтық ұстаным» жеткіншектердің тәрбиелік және білім деңгейін бағалау көрсеткіштері болып табылады.

Патриотизм ұғымның мағынасы, ұстанған бағыты, жеткіншектер нәрленетін, сол қоғамның руханилығымен, адамгершілік болмысымен, тарихи тамырымен, сабақтастығымен анықталады. Патриотизмнің мәні мен атқаратын рөлі, тарихи дамудың күрделі бұрылыстарында өсіп отырады. Әсіресе қоғам дамуының объективті тенденциясы қиыншылық кезеңге тап болғанда (соғыс, жаудан қорғану, әлеуметтік-экономикалық дағдарыста, аш-жалаңаштықта, т.б.) өз азаматтарынан барлық күш-жігерін аямаушылықты талап етеді. Бұл кезде патриотизм өз халқы мен жері үшін, Отан-ана үшін құрбандыққа дейін баруға даярлықтан көрінеді.

Қазақстанның көпұлтты халқы үшін Отансүйгіштік сезімі рухани саладағы бейбітшілік пен келісімге, азаматтық келісімге ғана емес, мемлекеттің материалдық негіздерін нығайтуға да тікелей әсер етеді. Отансүйгіштік рух - Қазақстанға әлемнің өркениетті елдерінің қатарына кіруге және әлемдік қоғамдастықта лайықты орын алуға мүмкіндік беретін жалғыз күш.

Сонымен бірге, қазіргі уақытта Республиканың егемендігі мен тыныштығын сақтауда жеке тұлғаның патриоттық құндылықтарын дамыту арқылы қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға үлкен мән берілетіні Қазақстан Республикасының Конституциясында, ҚР-сы «Білім туралы» Заңында, ел Президентінің Жолдауларында, «Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында», «Бала құқықтары туралы Конвенцияда» және мемлекеттік құжаттар мен ғылыми-зерттеу жұмыстарында және ағымдағы басылымдарда айқын көрінеді. Мысалы, «Білім туралы» Қазақстан Республикасының Заңында, білім беру жүйесінің міндеттері: азаматтыққа және патриотизмге, Отанына деген сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді, халық дәстүрлерін құрметтеуге тәрбиелеу» деп айтылған, ал орта білімді дамыту тұжырымдамасы тәрбие жұмысы патриотизм, азаматтық негізде құрылуы керек деп тұжырымдап және гуманистік интернационализм негізінде құру керек екендігі көрсетілген [1-2]. Бұл заңнамалық құжаттардағы ортақ сәт болашақ ұрпақты рухани негізге тәрбиелеу, патриотизмге тәрбиелеу және оның қажеттілігін анықтау деп айтуға негіз бар.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеудің жетекші әдістері: зерттеу тақырыбына сәйкес ғылыми-зерттеу жұмыстарына, педагогика, психология бойынша әдебиеттерге талдау жасау, ой қорыту және зерттеу деректерін талдау, синтез, жалпылау, индукция, дедукция әдіс түрлері қолданылды.

Әдебиеттерге шолу

Қазіргі әлеуметтік-қоғамдық жағдайда басты міндет - жеке тұлғада қазақстандық патриотизмді қалыптастыру. Осы тұрғыда ұлы ойшыл Әл-Фараби: «Жас жеткіншектеріңізді көрсетіңіз, мен сіздердің болашақтарыңызды айтып берейін» деген екен [3] олай болса, біздің болашағымыз кімге және неге байланысты?

XXI ғасырда рухани әлемі бай, креативті, сын тұрғысынан ойлай білетін, топта жұмыс жасай алатын, қарым-қатынасқа ашық, өзін-өзі тәрбиелеуге және шығармашылық қабілеті ерекше тұлғалардан тұруы керек. Осыған сәйкес, біз жеткіншектердің өзіндік психологиялық ерекшеліктеріне назар аударуды жөн көрдік.

Жеткіншектерді тәрбиелеу мәселесі XX ғасырдан бастау алып күні бүгінге дейін педагогтар мен психологтардың зерттеулеріне арқау болып, әр қырынан қарастырылуда. Атап айтсақ, қоғамдағы жеткіншектік кезеңнің әлеуметтік психологиялық мәні мен маңызы туралы зерттеулер ресей психологтарының Р.С. Немов, А.В. Петровский, А.Крутецкий, С.Кон және т.б. еңбектерінде жан-жақты қарастырылса, отандық ғалымдар Л.К. Керімов, М.Мұқанов, Ж.Ы. Намазбаева және т.б. еңбектерінде де жеткіншектерді тәрбиелеудің педагогикалық және психологиялық аспектілерін әр қырынан зерттеуге өз үлесін қосқан.

Өз еңбектерінде жоғарыда аталған ғалымдар жеткіншектік кезеңінің психофизиологиялық ерекшеліктерін анықтай отырып, осы жастағы балаларға ерекше назар аудару керек екенін атап өтті. Шынында да, осы жаста болатын өзгерістер кейде баланың бұрынғы сипаттамаларын, оның мүдделері мен қатынастарын, сондай-ақ өмірге деген көзқарасын түбегейлі өзгертетін сипатта болады. Осы

кезеңде бала бұрын қалыптасқан қасиеттер үшін көптеген жаңа қасиеттерді немесе жаңа құрылымдар пайда болады. Сондықтан бұл кезеңде жеткіншектерге мақсат қоятын мәселелерді шешу қиын: болашақта кім болатынын, өмірде атқаратын әлеуметтік рөлін және қарым-қатынас ерекшеліктерін анықтау қажет болған кезде, бала алаңдап, өз орнын табуға тырысады.

Демек, жеткіншектік кезеңнің маңыздылығы – бұл адамның жеке басының моральдық және әлеуметтік негіздеріне таралады және олардың қалыптасуының жалпы бағытын белгілейді. Мұндай бағалау, ең алдымен, қазіргі уақытта болып жатқан көптеген сапалық өзгерістердің кейде баланың бұрынғы сипаттамаларын, мүдделермен қарым-қатынасын түбегейлі өзгертетін сипатқа ие болуымен байланысты. Екіншіден, болып жатқан өзгерістер, бір жағынан, жеткіншектің өзінде әртүрлі маңызды субъективті қиындықтардың болуына, екінші жағынан, оны тәрбиелеудегі қиындықтарға байланысты болады. Осы тұрғыда Л.С.Выготский өз еңбектерінде жеткіншектерді зерттеудегі жаңа проблемаларды атап өтіп, сананың негізгі жаңа құрылымын анықтау және дамудың әлеуметтік жағдайын анықтау қажеттілігі туралы сөз қозғайды. Ол осы қатынастар жүйесін қайта құру өтпелі шақтағы «дағдарыстың» басты мазмұнын құрайды деп пайымдайды [4, 61 б.].

Бұл жастағы дағдарыстың өтуінің ең басты ерекшелігі, адам тек қана өз өміріндегі өзгерістерді, неше түрлі оқиғаларды және жағдайларды басынан өткізе алады. Дағдарыстың өзін-өзі идентификациялау мақсатында жеткіншектердің барлығы басынан өткізеді. Идентификация – латынның *identification* – ұқсас, бірдей деп санау, теңестіру деген сөзінен шыққан. Идентификация барысында басқа адамдардың идеалдары, құндылықтары, нормалары, өнеге сапалары, рөлдері менгеріледі, игеріледі. Бұл ұғым психологияда баланың басқа адамдардың психологиясы мен қылықтарына өзін теңестіруінен көрінеді [5, 138 б.].

Жеткіншектік кезеңде идентификация өзі үлгі тұтқан басқа адамдардың қасиеттері мен қылықтарын қабылдайды. Бұл процесс жеткіншектің бұрынғы іс-тәжірибесінің, оның барлық мүмкіндіктерінің бірігуіне және өзінің таңдау жасауы керек. Сол себепті өзін-өзі анықтай алмау және онымен байланысты барлық қиындықтар жеткіншектің эмоционалды, әлеуметтік және кәсіби салаларда өз орнын таба алмауына әкеледі.

Бұл кезең – баланың өзінің жеке тұлғасын қалыптастырудың өз бетінше бастамасы. Осы кезеңде жеткіншектерге мына ерекшеліктер тән болады: мінез-құлқының өзгеруі, сезім мен ойлану тұрақсыздығы, ашуланшақтық, дөрекілік, өзінің «Мен» қасиетін көрсету және т.б.

Демек, жеткіншектік кезеңде балалық максимализм басым келеді. Бұл өзіндік «Мен» концепциясының дамуымен байланысты. Оған дәлел, Т.Р.Нұрмұханбетованың «Тәжірибелі психология» атты оқулығында былайша көрсетіледі:

– бәрін өз бетімен жасауға деген ұмтылыс, ересектердің қамқорлығы мен кеңестерінен құтылу; үйге жүктелген тапсырмаларды жаттап алмай, өз сөзімен түсінікті етіп айтуға тырысуы;

– ересектер сын көзбен қарау, олардың пікірін қабылдамау, сынап-мінеу, өрескел мінез көрсетуі;

– істі игеру тұрғысынан әлі бала болған жеткіншек, ал талап қою жағынан ересек, өзінің қабілеттерін бағалайды және бәрін өзі жасай алатындығын сезінеді - деп көрсетеді [6, 58 б.] десе, В.А. Крутецкий былай түйіндейді: «Жеткіншектік кезең – бұл баланың өмірге деген өз көзқарасы, қоғамның нанымдары, принциптері мен мұраттары оның іс-әрекетін басқаратын кезеңі болып есептеледі [7].

Зерттеу нәтижелері мен оларды талдау

Осылайша, ғалымдардың зерттеулерінен, нақ осы жеткіншектік кезеңнің даму ерекшеліктеріне сәйкес, оларға ұлттық тәрбие бере отырып, еліне деген патриотизмін қалыптастыруды қажет ететін кезең болып саналады деген ой түйіндеуімізге болады. Бұл қажеттілік – жеткіншектің өміріне біріншіден, моральдық, азаматтық, көркемдік, шығармашылық және рухани сезімдердің белсенді дамуымен; екіншіден, өзін-өзі тануды дамыту арқылы көзқарасының тұрақтылығымен; үшіншіден, сана мен өзін-өзі танудың даму деңгейіне байланысты көзқарастардың, бағдарлар мен қажеттіліктердің бірыңғай жүйесі қалыптасады деп айта аламыз.

Сол себепті патриоттық тәрбие жас адамның ойлары мен сезімдерінің ішкі әлемін дамытуға және қалыптастыруға бағытталған ұлттық ерлік дәстүрлерге негізделуі тиіс.

Демек патриотизм – тарихи құбылысты құндылық тұрғысынан сипаттайтын категория. Сондықтан, «патриотизм» ұғымына қатысты ғалымдардың философиялық, педагогикалық және

психологиялық анықтамаларына сүйене отырып, біз патриотизм және қазақстандық патриотизм ұғымдарының мәнін бүгінгі көзқарас тұрғысынан зерттедік.

Патриоттық тәрбие мәселесі жайында, әлемдік деңгейдегі ой алыбы, көрнекті қазақ ақыны және демократ XIX ғасырдың ағартушысы А.Құнанбаев өзінің өлеңдері мен прозаларында патриот болуға үндеу тастап отырған. Ол адамдық қасиеттерге: «... адамзаттың бәрін сүй бауырым» деп, Отанға, халқына, жалпы адамзатқа деген махаббат, қоршаған ортамен достық қарым-қатынасты орнату, мейірімділік, шыншылдық, еңбекке құлшыныс пен білім алуға талпынысты жатқызған. Ал Ш.Уалиханов, адамзаттың жан-жақты қалыптасуына көп көңіл бөле отырып, жастарды білімге тарта отырып, елінің патриоты болуға шақырады. Ұлт алыбы А.Байтұрсынов, халқымыздың ұлттық болмысын, мәдениетін, тілін, әдебиетін, рухани-адамгершілік дәстүрлерін сақтау, тереңдету және дамыту мәселелерін анықтап, азаматтық-рухани тәрбие әдістерімен әрекет ете отырып, жастардың сана-сезімдеріне, азаматтық ұстанымдарына тиімді әсер етеді деді [8-9]. Ж.Аймауытов патриоттық және азаматтық тәрбие үдерісінің құралы ретінде Отанға, туған өлкеге, тарихи үдеріске – мәдени, рухани, дәстүрлерге деген сүйіспеншілікке баулу деп түсіндірді [10].

Сонымен қатар, патриоттық тәрбие берудің және құндылықтарды қалыптастырудың теориялық әдіснамалық негізі Т.Меңлібаев, еңбегінде зерделенсе, зерттеу мәселесінің психологиялық негіздері Ж.Аймауытов, Ә.Алдамұратов, О.С. Газман, А.Н. Леонтьев, К.Оразбекова еңбектерінде қарастырылған. Олай болса, алдымен философиялық сөздікте «патриотизм (грек. patris-отан) – бұл моральдық-саяси принцип, әлеуметтік сезім, оның мазмұны Отанға деген сүйіспеншілік, оған адалдық, өткені мен бүгінгі үшін мақтаныш, Отан мүдделерін қорғауға деген құлшыныс. Патриотизм - мыңдаған жылдар бойы нығайып келе жатқан адамның терең сезімдерінің бірі. Туған жерге, тілге, салт-дәстүрлерге адал болып, олардан қол үзбеу түрінде патриотизмнің тарихи элементтері көне заманда-ақ қалыптаса бастаған» - деп тұжырымдайды [11].

Сонымен жоғарыда талқыланған патриотизм ұғымын талдай келе: «патриотизм дегенде, әуел бастан-ақ туған жерін, ана тілін елдің әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрін құрметтеп, қастерлеумен шарт-тасқандығын ұғындық. Және патриоттық сезім ерте заманнан-ақ қалыптасып, оның терең мағынасына ұлтжандылық жатады десек қателеспейміз. Біздің пайымдауымызша патриотизм – ол Қазақстан, онда тұрып жатқан барлық ұлттардың ұлттық Отаны деген іргелі негізге сүйенген ұлттық патриотизмдерінің синтезі.

Демек, отаншылдық сезімді тәрбиелеу мәселесі білім берудің барлық ұйымдарында көкейкесті мәселе. Жеткіншектердің санасына патриотизм – өзің, отбасың және біздің Отанымыз үшін ұлы жауапкершілік екенін сіңірте отырып, патриот болу – бұл Қазақстанды өз жүрегінде ұялату, ал патриотизм – өзің, отбасың және біздің Отанымыз үшін ұлы жауапкершілік екенін жастайынан санасына мықтап күйеу қажет.

Жеткіншектерге патриоттық тәрбие берудегі негізгі міндеттері – қоршаған ортаға деген сүйіспеншілік, қоғамға рухани және мәдени көзқарас, елдің тәуелсіздігі мен бірлігін сақтау, Қазақстанның көпұлтты мемлекет болуына негізделген қазіргі қоғам мүшелерінің бойында қазақстандық патриотизм сезімін қалыптастыру болып табылады.

Қазақстандық патриотизм – елімізде бейбітшілікті, бірлік пен тәуелсіздікті сақтау, білім беруді, мәдениетті, экономиканы дамыту, барлық ұлттар мен ұлыстардың, Қазақстанда тұратын халықтардың әлеуметтік дамуы үшін жағдай жасау үшін барлық күш-жігерді жұмсаудан тұрады.

Сондықтан да Қазақстандық патриотизм – бұл әрбір азаматтың өз Отанының тағдыры, қауіпсіздігі мен болашағы үшін жауапкершілік сезімі. Ұлты мен дініне қарамастан, барлық отандастарымызды құрметтеу, олардың дәстүрлерін, салттарын, тарихы мен мәдениетін құрметтеу, мемлекеттік рәміздерді, мемлекеттік тілді құрметтеумен қатар, туған жерге деген сүйіспеншілік, Қазақстанды барлық азаматтар үшін біртұтас Отан ретінде түсіну.

Яғни, қазақстандық патриотизм кез келген тұлғаның бойында өзінің ұлтына, дініне қарамастан Қазақстан азаматы өзін осы елдің баласы, нағыз азаматы ретінде сезінгенде, Қазақстанды өзінің туған елі, Отаны деп санағанда ғана қалыптасады. Егер біз Қазақстанның патриоты қандай болу керектігін анықтасақ, онда оның ерекшеліктері мынадай:

1-ден, Қазақстанда, көпұлтты мемлекетте 130-дан астам ұлт өкілдері тұрады. Әр адам Қазақстан Республикасының Мемлекеттік рәміздеріне ерекше құрметпен қарайды. Қазақстан азаматының

конституциялық құқықтарын құрметтейді. Әрбір ұлттың Қазақстанды біздің ортақ үйіміз ретінде санай білуі.

2-ден, Қазақстанда тұратын барлық халықтардың ұлтына қарамастан өз Отанын қорғауға дайындығы. Қазақстан халқы Ассамблеясында қабылданған барлық шешімдерді іске асыруға өз үлесін қосуы.

3-ден, бұл әр азаматтың конституциялық борышын орындау ғана емес, оның жеке қасиеттерін қалыптастыру.

4-ден, Қазақстан халқын ұлы державалық патриоттық сезімге ұмтылдыру мақсатында қазақстандық ғажайыпқа сендіру, оны мақтаныш еткізу.

5-ден, Қазақстан Республикасы азаматының Отанды қорғауға деген оң көзқарасын қалыптастыру, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері қатарында болатыны үшін ұлттық-патриоттық мақтаныш сезімін қалыптастыру.

6-дан, Қазақстан Республикасының әскери доктринасына сәйкес Қазақстан халқының мүддесі үшін патриотизм сезімін ояту.

Сондықтан жеткіншектер бойында қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, яғни ерте жастан бастап батылдық пен патриотизм рухын себу отбасына, елге, жерге деген сүйіспеншілікті жетілдіру арқылы Отанға және мемлекетке шынайы сезімдерді қалыптастырудан тұрады.

Қазіргі кезде патриотизм көп жақтылығымен, көп түрлілігімен, көп мағыналылығымен түсіндіріледі. Оның себебі бұл құбылыстың жаратылысының күрделілігінде, көп мағыналылығында, көп құрылымдылығында, көп формада көрінуінде. Сонымен қоса патриотизм мәселесі әр түрлі тарихи, әлеуметтік-экономикалық, саяси жағдайда-әрбір азаматтың өзіндік ұстанған азаматтық позициясына, білімділігіне, тәрбиелілігіне байланысты қаралады.

Түрлі зерттеу жұмысында патриотизм ұғымын қабылдау және түсіндіру әртүрлі жолдармен жүзеге асырылады. Оларды шартты түрде бірнеше бағытқа бөлуге болады.

Біріншіден, патриотизмді адам бойындағы ең жоғары сезім деп санайтындар, оның пайда болуы мен қалыптасуы бала кезінен басталады, ана сүтімен, содан кейін өмірдің әлеуметтік, рухани және адамгершілік аспектілерімен толтырылады.

Екіншіден, патриотизм нақты іс-әрекеттерде, адамдардың Отан үшін белсенді әлеуметтік әрекеттерінде көрінеді.

Үшіншіден, патриотизм, өте күрделі, әрі терең әлеуметтік құбылыс ретінде қоғам өмірінің мәні ғана болмай, өмір сүру мен дамудың қайнар көзі ретінде әр бір тұлғаның, әлеуметтік топтардың тірлігінің мұратына айналатын құндылық дейтіндер.

Төртіншіден, әр уақытта патриотизмнің басты тақырыбы жеке тұлға деп санайтындар, демек, әр адамның өмір салты, болашағы тек Отанымен, Отан үшін қызмет жасау, Отанын гүлденсе, жеке өмірдің гүлденетінін тарихи тұрғыдан да, мәдени, ұлттық тұрғыдан да санасына сіңіру, басты міндет деп санайтындар.

Бесіншіден, шынайы патриотизм - жоғары руханияттылықта. Осылайша, патриотизм жоғары сезім, таптырмас құндылық, таусылмайтын қайнар көзі, әлеуметтік маңызы бар, пайдалы қызметтің көшбасшысы ретінде, жеке және әлеуметтік топтар рухани, адамгершілік және мәдени өсудің жоғары шегіне жеткен кезде жүзеге асырылады деушілер.

Демек, патриотизм – бұл жеке адамның рухани байлығының бөлігі, мемлекет пен қоғам өмірінің барлық аспектілеріне қатысты маңызды және тұрақты құндылық. Яғни, Отан мен ел игілігі үшін қажымас еңбекке дайындайтын жоғары руханияттылық.

Дейтұрғанмен, өтпелі кезең қоғамында қалыптасқан идеологиялық «бос қуыс» патриотизм саласында да әр түрлі «алдампаздық» көзқарастарды да туындатты. Олардың көбісі, былайша айтқанда «өтірік патриотизмнің» әр түрлі формалары ғана. Солардың бірнешеуіне тоқталайық. Патриотизмді «тірлік көзіне айналдыру» немесе «жаһандандыру» - біздің отандастарымыздың Отанға қызмет ету ұғымының мәнін түсінуге дұрыс әсер етпейді. Бірінші жағдайда «маған жақсы болса - мемлекетімізде де жақсы» болады деген ұстаным басшылыққа алынса, екінші жағдайда қоғамдық сананы жаһандандыру бірінші орынға әлемдік, адамзаттық құндылықтарды шығарып, ал Отансүйгіштікті іс жүзінде ығыстыруға даяр тұру. Отандық, елдік, ұлттық құндылықтарды ығыстырып, мифологиялық қоғамды құруға шақырған, қоғамның немен біткеніне тарих куә.

«Өтірік патриотизмнің» ішіндегі ең қауіптісі - «гиперпатриотизм», оның өкілдері өз мақсаттары мен мүдделеріне жету үшін патриоттық сезімдерді «алыпсатарлықпен» қолданады. Гиперпатриотизмнің түрлеріне национал-социализм, нацизм, шовинизм, фашизм сияқты бағыттарды жатқызуға болады.

Біздің елімізде, мемлекетімізде сөз бостандығын пайдалана отырып туындаған өтірік патриотизмнің бағыттарының көп болуы, тамырлана бастауы шынайы патриоттық сананың қалыптасу дағдарысын тудыруына мүмкіндік береді. Әсіресе Өтірік патриотизм ағымдардың «тырнағына» ілінетіндер әлі де болса саяси саналылығы өсіп, толық жетілмеген жастар. Олай болса жастардың бойына патриоттық сезімді сіңдіретін, мемлекет көлемінде жастардың рухани байлығын еселендіретін механизмін пайдалану керек.

Бұл руханияттылықты жастардың бойына сіңдіру үшін, тәрбие жұмысын бірнеше бағыттарда, яғни тарихи, саяси, құқықтық, ұлттық, ұлтаралық, кәсіби, психологиялық, мәдени т.б. салаларды қамти отырып іске асырылуы тиіс. Солардың бірнешеуіне тоқталайық.

Тарихи руханияттылық тәрбие - өз Отанының тарихын білу, әрі өзінің өз Отанының бөлінбейтін бір бөлігі ретінде сезіну, ата-бабаларының салып кеткен сүрлеу жолын, көрсеткен өнегесін, ел қорғаудағы ерлігін, шыбын жанын сала қорғап, әрі бізге қалдырған байтақ жерді, асыл мұраларды мақтанышпен сезіну, сонымен қатар қазіргі кезде елімізде болып жатқан күрделі де, тауқыметті өзгерістерден сүрінбей өтіп, тарих алдына да, ата-баба аруағы алдында да, келешек ұрпақ алдында да жауапкершілігін толық түсіну, мойындау.

Рухани-адамгершілік тәрбие - жастардың өтпелі кезеңдегі ең басты құндылықтарды, даму бағытын, ұстанған идеяларды, нақты өмірдегі өзекті әлеуметтік өзгерістерді нақты түсініп, тәуелсіздік идеяларын ата-баба қалдырған мұрағаттарымен толықтырып, іс-жүзінде, күнделікті өмірде басты ұстаным ретінде басшылыққа алу. Ол үшін әрине білімділік, мәдениеттілік, еліміздің болашағы қазіргі жастардың өз қолында екенін түсініп, қазірден бастап, өз бойына адамгершілік, кәсіби-әдептілік іс-әрекет өлшемдерін қалыптасыруға тырысу.

Саяси-құқықтық тәрбие - азаматтық және конституциялық міндеттерін терең түсініп игеруге, қоғам мен мемлекетте жүріп жатқан саяси әрі құқықтық өзгерістерді ұғынуға; жастардың саяси процесстердегі орны мен рөлін түсінуге көмектеседі. Ол үшін, жеткіншектерге оқу орнының қабырғасында жүргенде-ақ, қоғамдық-саяси істерге араластырып, саяси іс-әрекет мәдениетін бойында қалыптастыру.

Өз елінің асыл құндылықтарын құрметтеушілік тәрбие – негізінен рухани-адамгершілік және мәдени-тарихи құндылықтарды тәрбиелеп-қалыптастыруға бағытталған. Бұл қоғам мен мемлекетте болып жатқан күрделі өзгерістерді, ұлттық сана, өмір салты, дүние таным, өмірге «кірпіш болып қалануды» қамтиды. Оның өзі Отанға, елге, жерге деген терең сүйіспеншілікпен, берілгендік тұрғысында, өз халқының басынан өткен қиыншылықтарынан сабақ алып, жетістіктеріне мақтаныш сезім, мемлекеттік рәміздерге құрмет, қандай қиыншылық болса да төзу әрі оны шешуге даяр тұру т.б.

Адамгершілік-гуманистік идеалды тәрбие - жастар бойына ғылыми-дүниетанымдық білімді қалыптастыра отырып, әрі қайшылықты, әрі біртұтас дүниеде, адамзат өркениетіне төніп тұрған экологиялық, ядролық апаттардан құтқаруды сезіну, түйсіну бағытында жүргізілуіне тиіс. Бұл жерде ең басты құндылық ретінде адам, адам өмірі мен құқығын, бостандығын мойындау, мемлекет аралық қайшылықтарды шешудің бірден-бір құралы ретінде қолданылып келген соғыстан, ядролық жаппай қырып-жоятын қару-жарақтардан, күш қолданудан бас тартып, оның орнына өзара сенім шаралары мен келісім, халықаралық гуманитарлық құқық өлшемдерін қолдану, адамдар арасында жікшілдікті, жеккөрушілікті тудыратын әр түрлі фанатизмдік идеаларды әшкерелеп, татулықты, халықаралық, адамзаттық билікшілдікті, қоршаған ортаны қорғауда өзара бірігіп белсенді түрде қорғау шараларын жүргізуді, т.б. адамзат өмірінің негізі ретінде мойындауды айтамыз.

Азаматтылықты тәрбиелеу - рухани құндылықтардың бір бөлігі ретінде жеткіншектердің санасына сол елдің бір азаматы екендігіне мақтаныш сезімін ұялату. Ол Отансүйгіштік, Қазақстан Республикасының Конституциясын әр бір жолын оқып үйрену, түсіну, өмір жолында басшылыққа алу, мемлекеттік рәміздерді қоғамдағы қалыптасқан құқықтық, моральдық өлшемдерге, ұлттық сана-

сезімге елдің тарихына тарих тұлғаларына силасымдылықпен қарау, Қазақстан халықтарын ұлттық сезімін, тілін, мәдениетін сыйлауға үйрету.

Мемлекеттік-конституциялық құндылықтар негізіндегі тәрбие – біздің құрып жатқан қоғамымыз өз міндетін дұрыс атқаруы үшін қоғам мүшелері, оның ішінде жастар қауымы, барлық заңдарда бекітілген тірлік өлшемдерін, конституциялық құқықтар мен бостандығын, міндетін терең түсінуі, күнделікті өмірде оны басшылыққа алуға мүмкіндік береді. Сонда ғана жас жеткіншектер тәуелсіз Қазақстанымыздың егемендігін, тұтастығын, конституциялық құрылымын қорғауға дайын тұрады.

Қорытынды

Аталмыш мәселеге қатысты педагогикалық және психологиялық әдебиеттерді зерделей келе, жеткіншектердің бойында патриоттық сезімді қалыптастырушы, тәрбиелеуші механизм субъектісі болып - сол қоғамның өзі саналады. Ал бұл механизмнің шынайы субъектісі мемлекет (билік салалары) және азаматтық қоғам (саяси партиялар, қоғамдық бірлестіктер және тағы басқа да мемлекеттік емес ұйымдар), сонымен қатар, жанұя, «ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген бекер айтылмаған, балабақша, мектеп, жоғарғы білім беру орындарының орны ерекше.

Қорыта айтқанда, әрбір халықтың, өзіндік табиғи-тарихи жағдайда өмір сүруіне, дамуына байланысты тілі, мәдениеті, ұстанған дінімен қатар ойлау салты, әлемді бейнелеу, оны танып білу стилі түпкі санасында тұрақты, берік сақталады, яғни ұлттық менталитеті қалыптасады, сонысымен өзгешеленеді. Ол сол халықтың зердесі мен жадында ең үлкен құндылық ретінде бағаланады, құрметтеледі, ұрпақтан ұрпаққа сабақтастық ретінде берілетіндігін атап өтеміз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

References:

1. *Qazaqstan Respublikasynyñ «Bilim turaly» 2007 jylǵy 27 şildedegı № 319-III Qazaqstan Respublikasynyñ Zańy (2015.21.07. berilgen ózgerister men tolyqtyrularymen). Elektronıdy resurs: [http://online.zakon.kz/Dosument/?dos_id=30119920].*
2. *Bala qūqyqtary turaly konvensia. Birikken Ūlttar Ūiymynyñ Bas Asambleiasy. – 1989, 20 qaraşa.*
3. *Äl-Farabi. Äleumettik-etikalıq traktattar. – Almaty: Ğylym, 1975. – 163 b.*
4. *Vygotski L.S. Sobranie sochineni: v 6 t. – M., 1982. – 61 s.*
5. *Jaryqbaev Q.B. Jantanu sözdıgi. – Almaty, 2004. -138 b.*
6. *Nürmühanbetova T.R. Täjiribelı psihologia. – Şymkent, 2006. – 58 b.*
7. *Kruteski V.A. Vozrastnyye psihologicheskie osobenosti podrostka // Sov. Pedagogika. – 1970. №1. – С. 92-95.*
8. *Abai (İbrahim) Qūnanbaev. Şyǵarmalarynyñ eki tomdyq tolyq jınaǵy. T.1. – Almaty: Ğylym, 1977. – 454 b.*
9. *Uälihanov Ş. Şyǵarmalary. (5 tomdyq.) 1-tom. – Almaty: Ğylym, 1984. – 85.*
10. *J.Aimaulytov. Psihologia. – A., «Ğylym» baspasy, 2004.*
11. *Saiasi tüsındırme sözdık. – Almaty, 2007. ISBN 9965-32-491-3*

Красмик Ю.Н.^{1*}, Аймагамбетова О.Х.¹

¹Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: juliakrasmik@mail.ru

ОСОБЕННОСТИ САМОРЕАЛИЗАЦИИ СПОРТСМЕНОВ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ К СОРЕВНОВАНИЯМ

Аннотация

Актуальность исследования особенностей самореализации в спорте связана с социально-экономической политикой государства, ориентированного на развитие профессионального спорта. После неудачных выступлений казахстанских спортсменов на международных соревнованиях (олимпиад Токио-2021 и Пекин-2022) остро стоит вопрос самореализации казахстанских спортсменов.

Проблемное поле исследования задано сравнением особенностей самореализации спортсменов-профессионалов, спортсменов-любителей и спортсменов-параолимпийцев. Целью статьи является изучение самореализации личности в спортивной деятельности, а также определение различий в компонентах самореализации у спортсменов трех изучаемых категорий.

Для проведения исследования использовался многомерный опросник самореализации личности С.И. Кудинова.

Полученные результаты показали, что выявлены различия в развитии некоторых компонентов самореализации у спортсменов трех изучаемых категорий: динамического, эмоционального и когнитивного компонентов, а также в развитии видов самореализации – социальной самореализации.

Ключевые слова: самореализация, спортсмены, виды и компоненты самореализации.

Ю.Н. Красмик^{1*}, О.Х. Аймаганбетова¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: juliakrasmik@mail.ru

ЖАРЫСТАРҒА ДАЙЫНДЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ СПОРТШЫЛАРДЫҢ ӨЗІН-ӨЗІ ӨЗЕКТЕНДІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Спорттағы өзін-өзі өзектендіру ерекшеліктерін зерттеудің өзектілігі мемлекеттің кәсіби спорты дамытуға бағытталған әлеуметтік-экономикалық саясатымен байланысты. Қазақстандық спортшылардың халықаралық жарыстардағы (Токио-2021 және Пекин-2022 олимпиадалары) сәтсіз өнер көрсетуінен кейін қазақстандық спортшылардың өзін-өзі таныту мәселесіне қатаң қарауда.

Зерттеудің проблемалық саласы кәсіби-спортшылардың, әуесқой-спортшылардың және параолимпиадашылардың өзін-өзі жүзеге асыру ерекшеліктерін салыстыру арқылы беріледі. Мақаланың мақсаты – жеке тұлғаның спорттық іс-әрекеттегі өзін-өзі жүзеге асыруын зерттеу, сондай-ақ зерттелетін үш санаттағы спортшылар арасындағы өзін-өзі өзектендіру компоненттеріндегі айырмашылықтарды анықтау.

Зерттеу үшін С.И. Кудиновтың тұлғаның өзін-өзі өзектендірудің көп өлшемді сауалнамасы қолданылды.

Алынған нәтижелер зерттелетін үш категорияның спортшылары арасында өзін-өзі жүзеге асырудың кейбір компоненттерінің дамуында айырмашылықтар бар екенін көрсетті: динамикалық, эмоционалдық және когнитивтік компоненттер, сонымен қатар өзін-өзі жүзеге асыру түрлерінің дамуында - әлеуметтік өзін-өзі жүзеге асыру.

Түйін сөздер: өзін-өзі өзектендіру, спортшылар, өзін-өзі өзектендірудің түрлері мен компоненттері.

Yu.N. Krasnik^{1*}, O.Kh. Aimagambetova¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: juliakrasnik@mail.ru

FEATURES OF ATHLETES' SELF-REALIZATION DURING THE PREPARATION FOR COMPETITIONS

Abstract

The relevance of the study of the features of self-realization in sports is related to the socio-economic policy of the state focused on the development of professional sports. After the unsuccessful performances of Kazakhstani athletes at international competitions (Tokyo-2021 and Beijing-2022 Olympics), the issue of self-realization of Kazakhstani athletes is acute.

The problem field of the study is set by comparing the features of self-realization of professional athletes, amateur athletes and Paralympic athletes. The purpose of the article is to study the self-realization of the individual in sports activities, as well as to determine the differences in the components of self-realization among athletes of the three studied categories.

For the study, a multidimensional questionnaire of self-realization of the personality by S.I. Kudinov.

The results showed that there were differences in the development of some components of self-realization in athletes of the three categories studied: dynamic, emotional and cognitive components, as well as in the development of types of self-realization - social self-realization.

Keywords: self-realization, athletes, types and components of self-realization.

Введение

Актуальность исследования. Подготовка спортсменов высокого уровня зависит от многих условий: экономического обеспечения, организации тренировок, материального стимулирования, планирования, реабилитации, медицинского сопровождение и популярности определенного вида спорта. Очевидно, значение этих условий отличается. Тем не менее восхождение к выдающимся результат в спорте невозможно без систематической, продуманной психологической подготовки, направленной на формирование личности спортсмена. Это обеспечивает успех и устойчивость соревновательной деятельности, максимальную реализации потенциала спортсмена [3,5].

Проблема самореализации личности в спорте представлена в работах как зарубежных спортивных психологов (H.Reid, T. Edensor, R.Scott, M.Holowchak, R.Mechikoff, H.Hambrecht, W.Morgan), так и российских (Л.Г. Уляева, В.Э. Бушманова, А.Н. Радостев, О.А.Козырева, Г.Б. Горская). Так же важно отметить, что активно проводятся исследования в этой сфере и казахстанскими учеными: А.М. Ким, Ж.К. Айдосова, Н.Н. Хон, Д.Б. Жанатова, А.Д. Джанкулдукова, Т. Момбек, Н.С. Жубаназарова, Ж.К. Шуленбаева, Г.Ш.Джумагулова, А.М. Нуржанова, Р.Т. Бейсекова, Г.О. Жанибекова, Ю.Н. Красмик, О.Х. Аймагамбетова, Ж.С. Мұхамбет.

В исследованиях проблемы самореализации личности в спорте представлено несколько определений феномена самореализации спортсмена, однако они не имеют существенных различий. Таким образом, обобщив их, можно рассматривать самореализацию спортсмена как реализацию его потенциала в ходе достижения профессиональных результатов посредством совершенствования и самовыражения в спортивной деятельности.

В современном спорте человеку предоставляются большие возможности в самореализации как в профессиональном, так и личностном плане. Однако, исследования показывают, что самореализовать свой спортивный потенциал на высоком уровне могут лишь 37% спортсменов [8, с.26].

Такой низкий процент самореализации в спорте связан с рядом причин объективного характера, среди которых низкий уровень финансирования спорта, отсутствие поддержки со стороны близких и тренеров, травмы, полученные спортсменами во время соревнований и тренировок, психологическая неготовность к соревнованиям, политическая ситуация в мире, различные форс-мажорные обстоятельства типа пандемии COVID-19, оказавшей существенное влияние на мировой спортивный календарь, тренировки и соревнования [9, с.380].

После неудачных выступлений казахстанских спортсменов на международных соревнованиях, вопросы развития спорта взяты под особый контроль, с достаточно большим количеством поручений, одно из которых связано с пересмотром подходов к подготовке профессиональных спортсменов. И несмотря на то, что в мировом спорте только одна треть спортсменов способны достигать высокого уровня самореализации, данный аспект требует более детального изучения, поскольку знание особенностей (факторов, условий, уровней и т.д.) самореализации в профессиональном и любительском спорте, позволит планировать и осуществлять процесс психологического сопровождения спортивной карьеры, нейтрализовать негативные факторы, создать условия, способствующие успешной самореализации спортсмена, прогнозировать эффекты самореализации.

Объект исследования: самореализация спортсменов.

Предмет исследования: особенности самореализации спортсменов-профессионалов, спортсменов-любителей и спортсменов-параолимпийцев.

Цель исследования: изучение самореализации личности в спортивной деятельности, а также определение различий в компонентах самореализации у спортсменов трех изучаемых категорий в период подготовки к соревнованиям.

Материалы и методы исследования

В исследовании принимало участие 180 спортсменов: 60 профессиональных спортсменов (КМС, МС, МСМК), 60 спортсменов-любителей и 60 спортсменов-параолимпийцев. База исследования: Академия спорта г.Алматы, Федерация армрестлинга Казахстана, Федерация тяжелой атлетики КЗ, Федерация пауэрлифтинга АРФ, Федерация по паралимпийским видам спорта г.Кокчетав, Шымкент, Тараз.

Средний возраст респондентов 26,4, в спорте они в среднем 9,5 лет:

- средний возраст профессиональных спортсменов 23,1 лет,
- средний возраст спортсменов-любителей 30,6 лет,
- средний возраст спортсменов-параолимпийцев 24,6.

Гендерный состав достаточно равномерный – 96 мужчин и 84 женщины. Средний возраст мужчин 26,5 лет, средний возраст женщин 25,9 лет.

Среди спортсменов представители разных видов спорта: бег, триатлон, пауэрлифтинг, бодибилдинг, дзюдо, гребля, волейбол, каратэ, футбол, художественная гимнастика, кудо и другие.

Для проведения исследования использовался многомерный опросник самореализации личности С.И. Кудинова [10, с.203].

Математическая обработка данных исследования производилась с помощью программы SPSS, версия 26.0. Были использованы следующие методы: описательная статистика, U-критерий Манна-Уитни и H-критерий Краскела-Уоллиса.

Результаты и обсуждение

Был проведен анализ развития компонентов и установок самореализации в каждой группе спортсменов. На рисунке 1 представлены средние показатели развития установок самореализации у спортсменов-профессионалов.

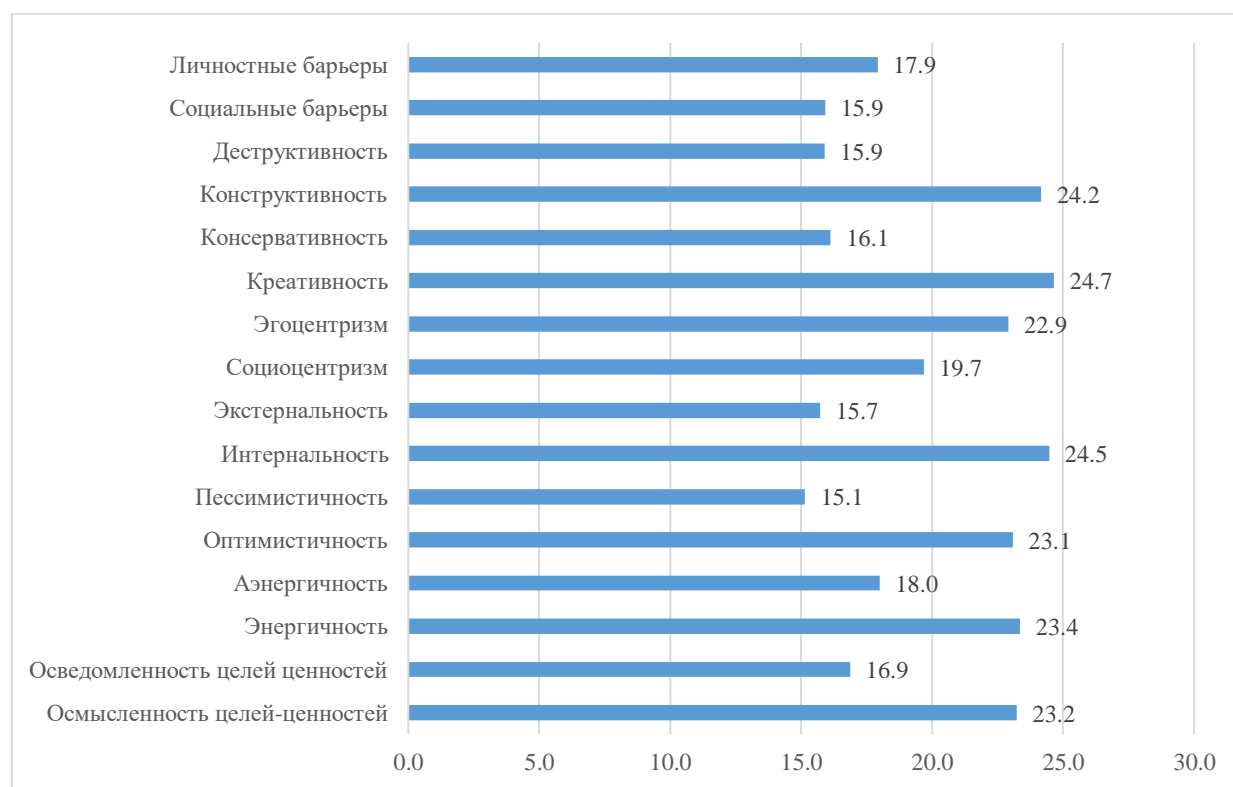

Рисунок 1 – Установки самореализации у спортсменов-профессионалов (ср.ариф.)

Отметим, что установки самореализации парные, их соотношение формирует определенный компонент самореализации. Анализ установок позволяет оценить, как наиболее важные аспекты, на которых сосредоточены спортсмены, реализуя свой потенциал, так и установки, которые слабо развиты.

Рассмотрим сложившуюся иерархию установок самореализации, сопоставляя пары:

- На первом месте установка самореализации – креативность (ср.ариф.=24,7), консервативность (ср.ариф.=16,1), соответственно когнитивный компонент равен 8,5 баллам. Доминирование данной установки указывает на присутствие у спортсменов-профессионалов разнообразных схем самореализации, ясное понимание того, чего они хотят добиться в своей спортивной карьере, они хорошо чувствуют нужные моменты в соревнованиях и тренировках, когда необходимо приложить усилия.

- На втором месте установка самореализации – интернальность (ср.ариф.=24,5), экстернальность (ср.ариф.=15,7), соответственно организационный компонент равен 8,7 баллам. Доминирование данной установки указывает на высокое развитие у спортсменов-профессионалов навыков самоконтроля и самоорганизации своей спортивной деятельности, они анализируют свои ошибки, вырабатывают стратегии их исправления, не перекладывая ответственность на обстоятельства.

- На третьем месте установка самореализации – конструктивность (ср.ариф.=24,2), деструктивность (ср.ариф.=15,9), соответственно прогностический компонент равен 8,3 баллам. Доминирование данной установки указывает на высокий уровень развития у спортсменов-профессионалов специфических действий, приемов самореализации, они довольны как складывается их профессиональная карьера.

Отметим, что достаточно выраженное развитие показывают такие установки самореализации как энергичность (ср.ариф.=23,4), осмысленность целей-ценностей (ср.ариф.=23,2) и оптимистичность (ср.ариф.=23,1). Показатели по социальным и личностным барьерам не высоки, отмечается преобладание личностных барьеров, которые мешают самореализации спортсменов-профессионалов.

Общий уровень самореализации у профессиональных спортсменов равен 21,7 баллам, что соответствует среднему уровню. Так же важно отметить, что у профессиональных спортсменов

лучше развита социальная самореализация, тогда как профессиональная самореализация ими оценивается как недостаточная.

С помощью критерия Манна-Уитни были выявлены половые различия в сформированности компонентов самореализации в группе спортсменов-профессионалов, полученные данные представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Половые различия в развитии компонентов самореализации у спортсменов-профессионалов

Переменные	ранги		U-критерий	p
	М	Ж		
Ценностно-целевой компонент	14,23	28,58	93,500	0,001
Динамический компонент	18,10	26,77	151,500	0,043
Эмоциональный компонент	20,27	25,75	184,000	0,200
Организационный компонент	18,20	26,72	153,000	0,046
Мотивационный компонент	23,57	24,20	233,500	0,882
Когнитивный компонент	17,97	26,83	149,500	0,039
Прогностический компонент	15,17	28,14	107,500	0,030
Компетентно-личностный компонент	21,83	25,02	207,500	0,457

Из данных представленных в таблице 1 следует, что выявлены половые различия по 5 компонентам самореализации:

- Ценностно-целевой компонент ($p=0,001$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-профессионалов женщин, они в большей степени ориентированы на достижения результатов в спорте, чтоб ими гордилась страна, тогда как мужчины профессиональные спортсмены в большей степени ориентированы на получение дивидендов от соревнований и побед;

- Динамический компонент ($p=0,043$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-профессионалов женщин, они более активны и энергичны в самореализации своего потенциала, тогда как мужчины профессиональные спортсмены чаще демонстрируют однотипные стратегии самореализации;

- Организационный компонент ($p=0,046$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-профессионалов женщин, у них преобладают позитивные индикаторы самореализации, тогда как мужчины профессиональные спортсмены, чаще ждут, когда обстоятельства в спортивной карьере сложатся в их пользу и склонны перекладывать ответственность на других за свои неудачи на соревнованиях;

- Когнитивный компонент ($p=0,039$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-профессионалов женщин, у них преобладает гибкий, широкий набор стратегий самореализации, тогда как мужчины профессиональные спортсмены консервативны, проявляют значительную стабильность и стереотипность в стратегиях самореализации своего спортивного потенциала;

- Прогностический компонент ($p=0,030$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-профессионалов женщин, они стремятся реализовать новые навыки и стратегии самосовершенствования, тогда как мужчины профессиональные спортсмены, чаще используют непродуктивные стратегии самореализации.

Таким образом, мы видим, что у профессиональных спортсменов доминируют три установки самореализации – креативность, интернальность конструктивность и соответственно более развиты три компонента самореализации – когнитивный, организационный и прогностический. Общий уровень самореализации соответствует среднему, однако профессиональная самореализация в спорте крайне низкая и спортсмены-профессионалы нуждаются в развитии новых стратегий самореализации. Выявлены половые различия в компонентах самореализации, которые указывают на то, что женщины профессиональные спортсменки в больше мере обладают гибкими, широкими схемами самореализации, по сравнению с профессиональными спортсменами мужчинами.

Исследования Л.К. Серовой и Е.В. Власовой показали, что для спортсменов-профессионалов характерны 4 доминирующие стратегии самореализации: «самореализация через борьбу и достижение успеха», «самореализация через социальное признание», «самореализация через свободу и автономию», «самореализация через помощь другим людям» [11, с.207].

Данные Л.Г. Уляевой и Е.В.Мельник показывают, что модель самореализации спортсмена зависит от развития установки на саморегуляцию [12, с.302].

Перейдем к анализу результатов второй группы, на рисунке 2 представлены средние показатели развития установок самореализации у спортсменов-любителей.

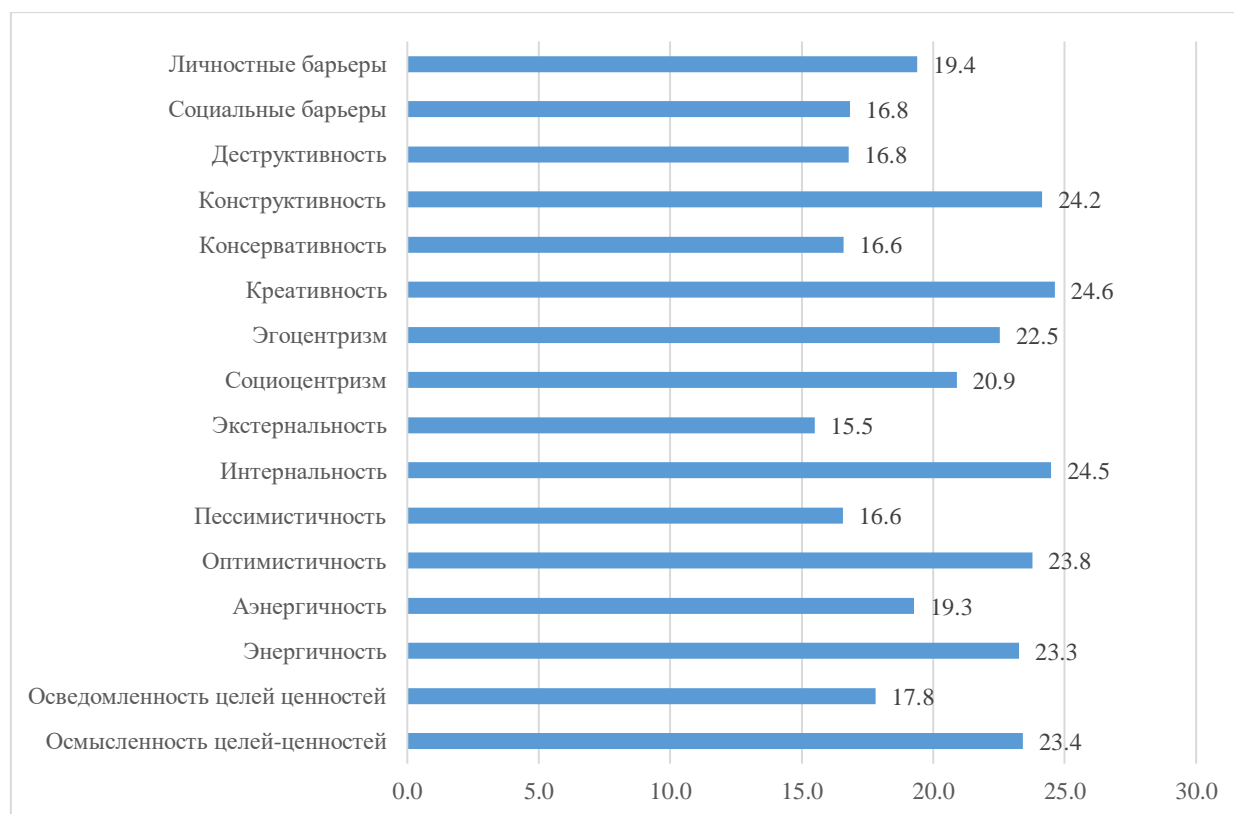

Рисунок 2 – Установки самореализации у спортсменов-любителей

Рассмотрим сложившуюся иерархию установок самореализации, сопоставляя пары:

- На первом месте установка самореализации – креативность (ср.ариф.=24,6), консервативность (ср.ариф.=16,6), соответственно когнитивный компонент равен 8 баллам. Доминирование данной установки указывает на присутствие у спортсменов-любителей разнообразных схем самореализации, ясное понимание того, чего они хотят добиться в своей спортивной карьере, они хорошо чувствуют нужные моменты в соревнованиях и тренировках, когда необходимо приложить усилия.

- На втором месте установка самореализации – интернальность (ср.ариф.=24,5), экстернальность (ср.ариф.=15,5), соответственно организационный компонент равен 9 баллам. Доминирование данной установки указывает на высокое развитие у спортсменов-любителей навыков самоконтроля и самоорганизации своей спортивной деятельности, они анализируют свои ошибки, вырабатывают стратегии их исправления, не перекладывая ответственность на обстоятельства.

- На третьем месте установка самореализации – конструктивность (ср.ариф.=24,2), деструктивность (ср.ариф.=16,8), соответственно прогностический компонент равен 7,4 баллам. Доминирование данной установки указывает на высокий уровень развития у спортсменов-любителей специфических действий, приемов самореализации, они довольны как складывается их профессиональная карьера.

Отметим, что достаточно выраженное развитие показывают такие установки самореализации как энергичность (ср.ариф.=23,3), осмысленность целей-ценностей (ср.ариф.=23,4) и оптимистичность (ср.ариф.=23,8). Показатели по личностным барьерам достаточно высоки, что говорит о том, что тревожность, неуверенность в себе мешают спортсменам-любителям реализовывать свой потенциал.

В целом можно отметить схожую иерархию установок самореализации в группах спортсменов-профессионалов и спортсменов-любителей.

Общий уровень самореализации у спортсменов-любителей равен 21,1 баллам, что соответствует среднему уровню. Профессиональная самореализация также, как и у спортсменов-профессионалов развита слабо, тогда как личностная и социальная самореализации значительно более развиты.

С помощью критерия Манна-Уитни были выявлены половые различия в сформированности компонентов самореализации в группе спортсменов-любителей, полученные данные представлены в таблице 2.

Таблица 2 – Половые различия в развитии компонентов самореализации у спортсменов-любителей

Переменные	ранги		U-критерий	p
	М	Ж		
Ценностно-целевой компонент	29,78	30,43	381,500	0,891
Динамический компонент	29,05	31,85	353,000	0,553
Эмоциональный компонент	27,37	35,13	287,500	0,100
Организационный компонент	33,51	23,85	255,000	0,030
Мотивационный компонент	33,54	23,10	252,000	0,027
Когнитивный компонент	34,91	20,58	198,500	0,002
Прогностический компонент	33,13	22,70	246,500	0,021
Компетентно-личностный компонент	31,64	26,80	365,500	0,694

Из данных представленных в таблице 2 следует, что выявлены половые различия по 4 компонентам самореализации:

- Организационный компонент ($p=0,030$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-любителей мужчин, у них преобладают позитивные индикаторы самореализации, тогда как спортсмены-любители женщины, чаще ждут, когда обстоятельства в спортивной карьере сложатся в их пользу и склонны перекладывать ответственность на других за свои неудачи на соревнованиях;

- Мотивационный компонент ($p=0,027$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-любителей мужчин, ими движет желание внести вклад в популяризацию и развитие определенного вида спорта, интерес к командной работе, тогда как женщин характерны исключительно узколичностные мотивы реализации себя в спорте, которые способствуют достижению власти, статуса и т.п.;

- Когнитивный компонент ($p=0,002$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-любителей мужчин, у них преобладает гибкий, широкий набор стратегий самореализации, тогда как женщины-спортсменки более консервативны, проявляют значительную стабильность и стереотипность в стратегиях самореализации своего спортивного потенциала;

- Прогностический компонент ($p=0,021$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-любителей мужчин, они стремятся реализовать новые навыки и стратегии самосовершенствования, тогда как женщины спортсменки чаще используют непродуктивные стратегии самореализации.

Таким образом при внешней схожести иерархий установок на самореализацию в группах спортсменов-профессионалов и спортсменов любителей, мы наблюдаем существенную разницу в половых различиях в развитии компонентов самореализации. В группе спортсменов-любителей у мужчин отмечается более гибкий, широкий набор стратегий самореализации в спорте, тогда как стратегиям самореализации женщин-спортсменок присуща эгоистическая мотивация самореализации в спорте, они более консервативны и ригидны.

Перейдем к анализу результатов третьей группы, на рисунке 3 представлены средние показатели развития установок самореализации у спортсменов-параолимпийцев.

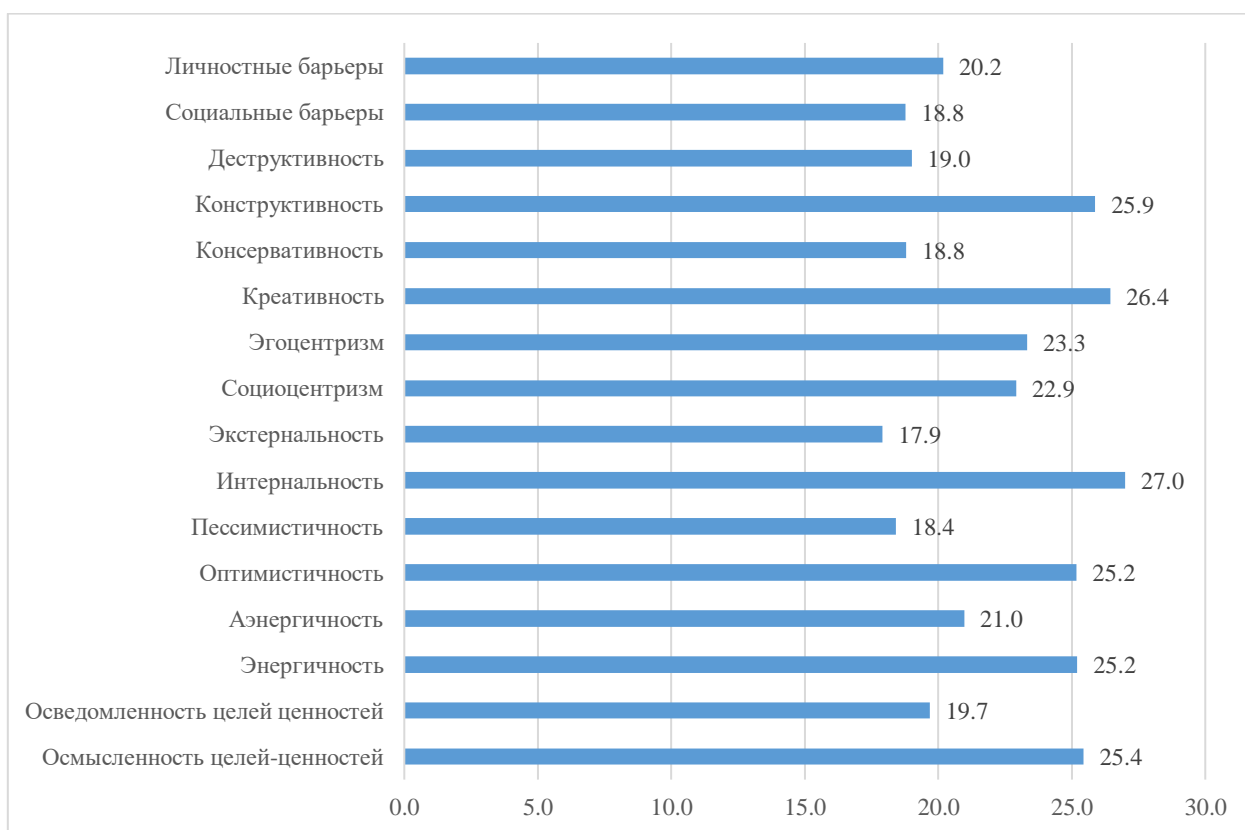

Рисунок 3 – Установки самореализации у спортсменов-параолимпийцев

Рассмотрим сложившуюся иерархию установок самореализации, сопоставляя пары:

- На первом месте установка самореализации – интернальность (ср.ариф.=27), экстернальность (ср.ариф.=17,9), соответственно организационный компонент равен 9,1 баллам. Доминирование данной установки указывает на высокое развитие у спортсменов- параолимпийцев навыков самоконтроля и самоорганизации своей спортивной деятельности, они анализируют свои ошибки, вырабатывают стратегии их исправления, не перекладывая ответственность на обстоятельства.

- На втором месте установка самореализации – креативность (ср.ариф.=26,4), консервативность (ср.ариф.=18,8), соответственно когнитивный компонент равен 7,6 баллов. Доминирование данной установки указывает на присутствие у спортсменов-параолимпийцев разнообразных схем самореализации, ясное понимание того, чего они хотят добиться в своей спортивной карьере, они хорошо чувствуют нужные моменты в соревнованиях и тренировках, когда необходимо приложить усилия.

- На третьем месте установка самореализации – конструктивность (ср.ариф.=25,9), деструктивность (ср.ариф.=19), соответственно прогностический компонент равен 6,9 баллам. Доминирование данной установки указывает на высокий уровень развития у спортсменов-параолимпийцев специфических действий, приемов самореализации, они довольны как складывается их профессиональная карьера.

Отметим, что достаточно выраженное развитие показывают такие установки самореализации как энергичность (ср.ариф.=25,2), осмысленность целей-ценностей (ср.ариф.=25,4) и оптимистичность (ср.ариф.=25,2). Показатели по личностным и социальным барьерам достаточно высоки, что говорит о том, что тревожность, неуверенность в себе, внешние условия и недостаток информации мешают спортсменам-параолимпийцам реализовывать свой потенциал.

В целом можно отметить схожую иерархию установок самореализации в трех изучаемых группах спортсменов, у спортсменов-параолимпийцев отмечается лишь некоторое изменение в значимости установок самореализации, но в целом доминируют все те же три установки – креативность, интернальность и конструктивность.

Общий уровень самореализации у спортсменов- параолимпийцев равен 20,5 баллов, что соответствует низкому уровню. Профессиональная самореализация также, как и у спортсменов- профессионалов и любителей развита слабо, тогда как личностная и социальная самореализации значительно более развиты.

С помощью критерия Манна-Уитни были выявлены половые различия в сформированности компонентов самореализации в группе спортсменов- параолимпийцев, полученные данные представлены в таблице 3.

Таблица 3 – Половые различия в развитии компонентов самореализации у спортсменов- параолимпийцев

Переменные	ранги		U-критерий	р
	М	Ж		
Ценностно-целевой компонент	30,35	34,20	426,500	0,408
Динамический компонент	36,46	26,06	325,500	0,025
Эмоциональный компонент	30,50	34,00	432,000	0,452
Организационный компонент	35,76	26,98	350,000	0,050
Мотивационный компонент	38,25	23,67	261,000	0,002
Когнитивный компонент	26,87	35,85	347,500	0,049
Прогностический компонент	25,43	36,93	308,500	0,013
Компетентно-личностный компонент	35,17	27,78	372,000	0,112

Из данных представленных в таблице 3 следует, что выявлены половые различия по 5 компонентам самореализации:

- Динамический компонент ($p=0,025$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-параолимпийцев мужчин, они более активны и энергичны в самореализации своего потенциала, тогда как женщины-спортсменки достоверно чаще демонстрируют однотипные стратегии самореализации;

- Организационный компонент ($p=0,050$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-параолимпийцев мужчин, у них преобладают позитивные индикаторы самореализации, тогда как спортсмены-параолимпийцы женщины, достоверно чаще ждут, когда обстоятельства в спортивной карьере сложатся в их пользу и склонны перекладывать ответственность на других за свои неудачи на соревнованиях;

- Мотивационный компонент ($p=0,002$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-параолимпийцев мужчин, ими движет желание внести вклад в популяризацию и развитие определенного вида спорта, интерес к командной работе, тогда как женщин характерны исключительно узколичностные мотивы реализации себя в спорте, которые способствуют достижению власти, статуса и т.п.;

- Когнитивный компонент ($p=0,049$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-параолимпийцев женщин, у них преобладает гибкий, широкий набор стратегий самореализации, тогда как мужчины-параолимпийцы более консервативны, проявляют значительную стабильность и стереотипность в стратегиях самореализации своего спортивного потенциала;

- Прогностический компонент ($p=0,013$) – данный компонент самореализации лучше развит у спортсменов-параолимпийцев женщин, они стремятся реализовать новые навыки и стратегии самосовершенствования, тогда как мужчины-параолимпийцы достоверно чаще используют непродуктивные стратегии самореализации.

Таким образом при внешней схожести иерархий установок на самореализацию в группах спортсменов-профессионалов, спортсменов любителей и спортсменов-параолимпийцев, мы наблюдаем существенную разницу в половых различиях в развитии компонентов самореализации. В группе спортсменов-любителей у мужчин отмечается более гибкий, широкий набор стратегий самореализации в спорте, тогда как стратегиям самореализации женщин-спортсменок присуща эгоистическая мотивация самореализации в спорте, они более консервативны и ригидны. В группе

спортсменов-параолимпийцев женщины обладают более развитыми когнитивными и прогностическими компонентами самореализации, а мужчины имеют более развитые динамический, организационный и мотивационный компоненты самореализации. Данные различия определять и разные подходы в развитии стратегии самореализации в период подготовки к соревнованиям.

Данные украинских ученых показывают, что наиболее важным личностным фактором, способствующим формированию высокого уровня самореализации спортсменов-паралимпийцев в спорте, является их психологическая устойчивость и способность к самоорганизации своей деятельности, то есть установка на интернальность [2, с.440].

Исследование украинского психолога доктора психологических наук О.М. Шамич (2021) показывает, что удовлетворённость спортсменов-параолимпийцев профессиональной самореализацией зависит от уровня результатов в спорте. Паралимпийцы с наивысшим уровнем результатов имеют существенно выше других показатели развития профессиональной и личной самореализации [13, с.128].

Так же можно отметить в контексте последних паралимпийских психологических исследований данные R. De la Vega [1, с.44], который связывает настроение (установку на оптимизм) спортсменов-паралимпийцев и их воспринимаемые результаты (оценку профессиональной самореализации), J.Martin и L.Whalen [6, с.22] и Y. Wareham et al. [7, с.1185], которые отметили существенную зависимость удовлетворенности различными аспектам самореализации в паралимпийском спорте в зависимости от качества тренерской работы и отношения между тренером и спортсменом, а C. Li et al. [4, с.40] показали, что тревожность является основной причиной спортивных травм на Паралимпийских играх.

Следующим шагом анализа данных было сравнение в развитии компонентов самореализации в трех группах спортсменов, для этого был взят Н-критерий Краскела-Уоллиса, полученные данные представлены в таблице 4.

Таблица 4 – Различия в развитии компонентов самореализации у трех групп спортсменов: профессионалов (СПр), любителей (СЛ) и параолимпийцев (СПо)

Переменные	ранги			Т-критерий	р
	СПр	СЛ	СПо		
Ценностно-целевой компонент	93,63	79,81	83,43	2,198	0,333
Динамический компонент	97,09	75,42	74,96	6,145	0,048
Эмоциональный компонент	97,63	77,54	72,56	6,670	0,047
Организационный компонент	91,87	77,98	86,44	2,200	0,333
Мотивационный компонент	76,76	86,75	89,52	1,955	0,376
Когнитивный компонент	97,44	77,27	72,96	6,629	0,048
Прогностический компонент	94,60	80,17	82,37	2,575	0,276
Компетентно-личностный компонент	90,41	85,14	80,83	1,039	0,595

Из данных представленных в таблице 4 следует, что выявлены значимые различия в развитии компонентов самореализации между тремя группами спортсменов:

- Динамический компонент (p=0,048);
- Эмоциональный компонент (p=0,047);
- Когнитивный компонент (p=0,048).

Все три компонента самореализации лучше развиты у группы спортсменов-профессионалов, что указывает на то, что их стратегии самореализации отличаются активностью, устойчивостью, они с уверенностью используют новые подходы для реализации своего потенциала, легче воспринимают и переживают неудачи на соревнованиях, ищут неординарные, нестандартные способы достижения результатов.

Выводы

Таким образом, результаты исследования особенностей самореализации личности в спортивной деятельности и определения различий в компонентах самореализации у спортсменов трех изучаемых категорий позволяют сделать следующие выводы:

1. Три группы спортсменов – профессионалы, любители и параолимпийцы имеют схожую иерархию развития установок на самореализацию. Доминируют три установки самореализации: креативность, интернальность, конструктивность. Данные установки соответствуют преимущественному развитию трех компонентов самореализации: организационному, когнитивному и прогностическому.

2. При внешней схожести иерархий установок на самореализацию в группах спортсменов-профессионалов, спортсменов любителей и спортсменов-параолимпийцев, мы наблюдаем существенную разницу в половых различиях в развитии компонентов самореализации.

3. В группе спортсменов-профессионалов женщины в большей мере обладают гибкими, широкими схемами самореализации, по сравнению с профессиональными спортсменами мужчинами.

4. В группе спортсменов-любителей напротив у мужчин отмечается более гибкий, широкий набор стратегий самореализации в спорте, тогда как стратегиям самореализации женщин-спортсменок присуща эгоистическая мотивация самореализации в спорте, они более консервативны и ригидны.

5. В группе спортсменов-параолимпийцев женщины обладают более развитыми когнитивными и прогностическими компонентами самореализации, а мужчины имеют более развитые динамический, организационный и мотивационный компоненты самореализации.

6. Сравнительный анализ трех групп показал, что у спортсменов-профессионалов более развиты три компонента самореализации: динамический, эмоциональный и когнитивный. Данные различия определяют и разные подходы в развитии стратегии самореализации в период подготовки к соревнованиям.

Список использованной литературы:

References

1. De la Vega R., Galan A., Ruiz R. & Tejero C. *Estado de Animo Precompetitivo y Rendimiento Percibido en Boccia Paralimpica* // *J Hum Sport Exerc.* – 2013. - #22(1). – S. 39-45.

2. Kokun O., Serdiuk L., Shamych O. *Personal characteristics supporting Paralympic athletes' self-realization in sports* // *Journal of Human Sport and Exercise.* – 2020. -#2. - S.435-444.

3. Kolosov A.B, Volianiuk N.Yu, Lozhkin G.V, Buniak N.A, Osodlo V.I. *Comparative analysis of self-reliance of athletes of different sports* // *Pedagogics, psychology, medical-biological problems of physical training and sports.* – 2019. -#23(4). – S.162–168.

4. Li C., Lam L. Wu Y. *Sports-related Injuries in Chinese Paralympic Athletes* // *Eur J Adapt Phys Act.* – 2015 - # 8(2). - S.37-43.

5. Lochbaum M., Zazo R., Kazak Cetinkalp Z., Graham K., Wright T., Konttinen N. *A meta-analytic review of achievement goal orientation correlates in competitive sport* // *A follow-up to Lochum et al. Kinesiology.* – 2016. - #48. - S.159-73.

6. Martin, J., Whalen, L. *Effective Practices of Coaching Disability Sport* // *Eur J Adapt Phys Act.* – 2015. - #7(2). – S.14-24.

7. Wareham Y., Burkett B., Innes P., Lovell G.P. *Coaching Athletes With Disability: Preconceptions and Reality* // *Sport in Society.* 2017. - #20(9). – S.1185-1202.

8. Bagadirova S.K. *Model` samorealizacii sportsmena v xode professionalizacii (na primere dzyudo)* // *Psixologiya sporta: nauka, iskusstvo, professiya: materialy` Pervoj vsrossijskoj konferencii s mezhdunarodny`m uchastiem, 6-7 dekabrya 2019 g. / Moskovskij institut psixoanaliza.* – Moskva, 2019. – S. 22–29.

9. Bagadirova S.K. *Strukturnaya model` samorealizacii sportsmena v usloviyax professionalizacii v dzyudo* // *Ucheny`e zapiski universiteta im. P. F. Lesgafta.* – 2019. - #12 (178). – S.369-374.

10. Kudinov S.I. *Psixodiagnostika lichnosti: uchebn. posobie / S.I. Kudinov, S.S.Kudinov.* – Tol'yatti: Izd-vo TGU, 2012. – 270 s.

11.11. Serova L. K., Vlasova E. V. *Vidy` strategij samorealizacii sportsmenov i trenerov* // *Ucheny`e zapiski universiteta im. P. F. Lesgafta.* – 2014. - # 9 (115). - S. 203-207.

12. Ulyaeva L. G., Mel'nik E. V. *Psixicheskaya samoregulyaciya sportsmenov kak pokazatel` samorealizacii lichnosti* // *Ucheny`e zapiski universiteta im. P. F. Lesgafta.* – 2017. - #2 (144). – S.298-303.

13. Shamich O.M. *Osoblivosti samorealizaczii paralimpijcziv za rivnem sportivnix dosyagnen`* // *Teoretichni i prikladni problemi psixologii.* - 2021. -#1(54). - S. 116-129.

Zh.Zh. Ainakulov^{1*}, M.A. Bogacheva², E.S. Suleimanova², A.M. Beisenbayeva²,
K.T. Koshekov², G.E. Kurmankulova¹

¹Kazakh National Agrarian Research University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²JSC «Civil Aviation Academy», Almaty, Republic of Kazakhstan

METHODS AND TOOLS FOR OPERATIONAL PSYCHODIAGNOSTICS FOR IDENTIFYING AND PREVENTING ACTS OF UNLAWFUL INTERFERENCE IN CIVIL AVIATION ACTIVITIES

Abstract

Methods and means of operational psychodiagnostics have been developed to detect and prevent acts of unlawful interference in the activities of civil aviation. Various profiling methods are analyzed and systematized depending on the specifics of the operation of transport complexes. It has been established that the most important professional quality of an inspector is the development of control. Together with the science that studies the sound codes of non-verbal communication - paralinguistics, kinesics is included in the central area of non-verbal semiotics - the science that studies non-verbal sign systems. The most convincing evidence of the superiority of non-verbal language over verbal is the results of the international characteristics of the main facial expressions, postures, gestures, as well as data on the features of gestures and facial expressions. human genetic features, such as innate ways of expressing emotions. This information is useful and important. The concept of observation and assessment of personality by external signs (operational psychodiagnostics) is given. Various options for using technologies based on artificial intelligence, including speech signal analysis, are discussed. It has been established that the use of profiling is useful and important for detecting and preventing acts of unlawful interference in the civil aviation service. Particular attention is paid to the results of this study, which involves the use of a device designed for digital processing of speech signals to identify and analyze the information necessary to assess the psycho-emotional state based on artificial intelligence.

Keywords: aviation profiling, emotion recognition, speech signal, neural network, inspector-profiler.

Айнакулов Ж.Ж. ^{1*}, Богачева М.А. ², Сулейманова Е.С. ², Бейсенбаева А.К. ²,
Кошеков К.Т. ², Курманкулова Г.Е. ¹

¹ Казахский Национальный Аграрный Исследовательский Университет, г. Алматы, Казахстан

² АО «Академия гражданской авиации», г. Алматы, Казахстан

МЕТОДЫ И ИНСТРУМЕНТЫ ОПЕРАТИВНОЙ ПСИХОДИАГНОСТИКИ ДЛЯ ВЫЯВЛЕНИЯ И ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ АКТОВ НЕЗАКОННОГО ВМЕШАТЕЛЬСТВА В ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГРАЖДАНСКОЙ АВИАЦИИ

Аннотация

Разработаны методы и средства оперативной психодиагностики для выявления и предупреждения актов незаконного вмешательства в деятельность гражданской авиации. Проанализированы и систематизированы различные методы профилирования в зависимости от специфики эксплуатации транспортных комплексов. Установлено, что важнейшим профессиональным качеством инспектора является развитость контроля. Вместе с наукой, изучающей звуковые коды невербальной коммуникации – паралингвистикой, кинесика входит в центральную область невербальной семиотики – науки, занимающейся изучением невербальных знаковых систем. Наиболее убедительным свидетельством превосходства невербального языка над вербальным являются результаты интернациональной характеристики основных выражений лица, поз, жестов, а также данные об особенностях жестов и мимики. генетические особенности человека, такие как врожденные способы

выражения эмоций. Эти данные полезны и важны. Дано понятие наблюдения и оценки личности по внешним признакам (оперативная психодиагностика). Обсуждаются различные варианты использования технологий на основе искусственного интеллекта, в том числе анализа речевого сигнала. Установлено, что использование профайлинга полезно и важно для выявления и предотвращения актов незаконного вмешательства в службу гражданской авиации. Особое внимание уделено результатам данного исследования, предполагающего использование устройства, предназначенного для цифровой обработки речевых сигналов, для выявления и анализа информации, необходимой для оценки психоэмоционального состояния на основе искусственного интеллекта.

Ключевые слова: авиационный профайлинг, распознавание эмоций, речевой сигнал, нейронная сеть, инспектор-профайлер.

Ж.Ж. Айнакулов^{1*}, М.А. Богачева², Е.С. Сулейманова², А.К. Бейсенбаева²,
К.Т. Кошекков², Г.Е. Курманкулова¹

¹ Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті, Алматы қаласы, Қазақстан

² АҚ «Азаматтық авиация академиясы», Алматы қаласы, Қазақстан

АЗАМАТТЫҚ АВИАЦИЯНЫҢ ҚЫЗМЕТІНЕ ЗАҢСЫЗ АРАЛАСУ ӘРЕКЕТТЕРІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ АЛДЫН АЛУ ҮШІН ЖЕДЕЛ ПСИХОДИАГНОСТИКА ӘДІСТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Азаматтық авиация қызметіне заңсыз араласу актілерін анықтау және алдын алу үшін жедел психодиагностиканың әдістері мен құралдары әзірленді. Көлік кешендерінің жұмыс істеу ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі профильдеу әдістері талданады және жүйеленеді. Инспектордың ең маңызды кәсіби сапасы бақылауды дамыту екені анықталды. Вербалды емес коммуникацияның дыбыстық кодтарын зерттейтін ғылым – паралингвистикамен бірге кинесика вербалды емес семиотиканың орталық саласына – бейвербалды белгілер жүйесін зерттейтін ғылым кіреді. Бейвербалды тілдің вербалға қарағанда артықшылығының ең сенімді дәлелі - негізгі мимика, поза, ым-ишараның халықаралық сипаттамаларының нәтижелері, сондай-ақ ым-ишара мен мимика ерекшеліктері туралы деректер. эмоцияны білдірудің туа біткен тәсілдері сияқты адамның генетикалық ерекшеліктері. Бұл ақпарат пайдалы және маңызды. Тұлғаны сыртқы белгілер бойынша бақылау және бағалау (операциялық психодиагностика) түсінігі берілген. Жасанды интеллект негізіндегі технологияларды қолданудың әртүрлі нұсқалары, соның ішінде сөйлеу сигналын талдауы талқыланады. Азаматтық авиация қызметіне заңсыз араласу актілерін анықтау және алдын алу үшін профильді қолдану пайдалы және маңызды екені анықталды. Жасанды интеллект негізінде психоэмоционалды жағдайды бағалауға қажетті ақпаратты анықтау және талдау үшін сөйлеу сигналдарын цифрлық өңдеуге арналған құрылғыны пайдалануды көздейтін осы зерттеудің нәтижелеріне ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: авиациялық профайлинг, эмоцияны тану, сөйлеу сигналы, нейрондық желі, профильші инспекторы.

Introduction

The experience of recent decades has shown that the traditional focus on standard control procedures in law enforcement agencies and aviation security services using only screening equipment is a necessary but not sufficient condition for preventing unlawful interference in aviation activities.

Methods, means, methods for detecting the prevention of acts of unlawful interference in activities are mainly aimed at identifying prohibited items and substances, as well as forging documents. At the same time, screening technology does not allow detecting the unlawful intent of a potentially dangerous passenger.

The intent may have a purpose and motive not directly related to terrorism. Consequently, the actions of a potentially dangerous passenger may be of a criminal nature, and aggressive behavior or actions that lead

to a violation of public order in the controlled areas of the airport depend on the psychophysiological characteristics of the person, his political and religious views, temporary economic difficulties, etc.

The concept of profiling is based on the postulate that every passenger can be a terrorist or a “destructive” passenger, and every object can be an explosive device, an attack weapon or a weapon.

The insufficient theoretical development of the problem, as well as the high practical significance of identifying potentially dangerous passengers by aviation security officers at civil aviation facilities, determined the choice of the topic and determined the idea of the study.

Research Methodology

In the practice of bodies specializing in operational-search service and investigation, profiling technology (the term comes from the English word profile - “profile”) is understood as a system for assessing a person and identifying his features, using methods of non-verbal and operational psychodiagnostics. The use of this technology in the work of aviation security personnel is designed to solve a number of critical tasks related to flight safety.

Profiling is a tool for operational psychodiagnostics, which directly helps to create a complex psychological portrait of a person in order to predict and predict his behavior in a given situation.

Modern methods of profiling technology set themselves the task of identifying or refuting illegal intentions and threats during screening at airports before departure by analyzing the psychophysiological reactions of passengers, in other words, identifying possibly dangerous people with destructive (negative) behavior in order to isolate them from other passengers, with further transfer of these persons and their data to law enforcement and security services for operational work [1].

Since the 70s of the 20th century, the Israeli profiling service has been operating in the El Al airline, which is considered the most effective profiling service (Figure 1). Organization of airport security. Ben Gurion is conducted according to the principle of several circles of protection. The outer circle performs the work of special services, that is, to obtain information about possible terrorist attacks and prevent the threat on their own. The perimeter of the main protection circle is a protected area. The airport security service is part of the inner circle of protection, no one can enter this circle without official permission. There is no general screening at the airport. On the way to the terminal, the passenger is under the supervision of more than ten profilers, conversations are being held, and if necessary, an examination is carried out.

Figure 1. Israeli airline El Al (downloaded from <https://ppt-online.org/> (Accessed 09/28/2022))

In the US Transportation Security Administration, employees use a behavioral detection program, program purpose, outdoor, covert surveillance, and passenger behavior inference. Today, the administration confirms the work of 3 thousand employees, these employees are engaged in behavioral detection at 161 of 450 US passenger airports.

In Russia, the first airport to use profiling technology is Domodedovo Airport. Further, these technologies began to be applied at the airports of Sheremetyevo, Pulkovo, Adler, Koltsov and other major airports in Russia [2].

The profiler's job is to constantly monitor the flow of passengers, also to analyze the maximum possible number of people in the minimum amount of time, to reduce the threat, this whole procedure reduces the risk of a terrorist getting into the flow of passengers, but unfortunately this risk will never be equal to zero. Profilers do not always have the opportunity to watch, have a conversation, ask specific questions to absolutely everyone, since the passenger flow is huge.

In this regard, "visual profiling" is the main stage of the profiler's work, with the help of visual profiling, a specialist can draw a conclusion based on the appearance and behavior of a person. That is, the passenger traffic is divided into two categories - "potentially dangerous" or "potentially safe" [3].

The technologies of our time are aimed at protecting society from persons who are potentially dangerous, capable of causing damage on a different scale. Profiling (from the English profile - profile) has become one of these technologies, using techniques that can identify people with potentially dangerous behavior.

The first task of the inspector - profiler in the work of collecting information is to assess the personality by observing external signs (operational psychodiagnostics), in order to identify passengers who may pose a danger to the lives of civilians.

The main task of profiling (from the English profile - profile) is the operational analysis of the psychological behavior of people. With the help of analysis, the profiler can quickly classify a person, predict his behavior, and identify basic behavioral strategies. All this psychodiagnostics is designed for lie detection without any tools (Figure 2).

Figure 2. Instrumentless lie detection (downloaded from <https://guardinfo.online/> (Accessed 09/28/2022))

The main task of developing and implementing profiling technology is to determine and understand what behavioral strategies distinguish a person who is trying to hide the truth. One of the most difficult aspects in the work of a profiler is the rapid identification and analysis of the psychological characteristics of a person [4].

For a qualitative and effective solution of the task, in a short period of time it is necessary to identify a way of interacting with the subject, and then choose the most effective strategy of behavior. It is necessary, having adjusted to the individual characteristics of the subject, to arrange him for yourself, thereby motivating him to be sincere in communication. The ability to obtain a psychological portrait of the subject allows you to analyze his behavior in general and end the whole process without conflict.

For the competent and high-quality implementation of all these actions, the profiler must have the appropriate knowledge and skills. The task is complicated by the fact that there is always little time for personality assessment [5].

Profiling technology [6] is based on non-test character recognition with behavior control, which makes it possible to obtain a holistic objective idea of the psychological potential of the observed subject by individual fragments of behavior.

The basis of the methodology is a clinical or phenomenological way of describing the forms and results of people's behavior. This method of examination was formed in psychiatric practice. It was noted that various behavioral phenomena, assessed by psychiatrists as symptoms (signs) of mental illness, are partly observed in healthy people - adequate, socially successful.

Compared with painful manifestations, which are, as it were, "blurred", in healthy people they do not reach a marginal degree of severity. In general, in essence, the phenomena of the behavior of patients are not identical, but similar. A large amount of data has been collected on the characteristics of social behavior, as part of a clinical approach.

An idea has been formed about various behavioral tendencies - stable, defined in their essence, using characteristic psychological tools and pursuing specific goals.

In the depths of any crime, there are two reasons: the first is the personality of the criminal, which is woven from the characteristics of his mental constitution, the second consists of factors external to this personality, under the influence of which a person falls into a criminal path. But not a single crime can be explained solely by external causes, ignoring the characteristics of the personality psychotype.

Now various methods of assessing the typology of people are becoming more relevant. Thus, such terms as "type of behavior" or "type of character" appeared, which describe a set of actions united by one pronounced general trend, based on this, in order to be able to describe large trends, the term "typologies of characters" was introduced. The principle of any typology or classification is as follows: if a person exhibits any character trait characteristic of other people with similar traits, then he belongs to the group corresponding to this type of character.

Research results

Based on the teachings of psychologists about the properties of character, the technique of "7 radicals" by Viktor Ponomarenko was developed - based on non-test character recognition with behavior control, which allows for individual fragments of behavior to obtain a holistic objective idea of the psychological potential of the observed subject.

The author of the "7 Radicals" methodology is a Russian scientist, psychiatrist, expert psychologist of the special services of the Russian Federation, researcher in the field of individual and social psychology Viktor Viktorovich Ponomarenko. The methodology of "7 Radicals" is based on the so-called clinical or otherwise phenomenological approach to describing the forms and results of human behavior. This approach originated and developed in psychiatric practice. It was noted that various behavioral phenomena, assessed by psychiatrists as symptoms (signs) of mental illness, are partly observed in healthy people - adequate, socially successful.

Of course, in healthy people they do not reach a marginal degree of severity, they are, as it were, "blurred" in comparison with painful manifestations. And in its essence, the phenomena of behavior of sick and healthy people are not identical, but similar. As part of the clinical approach, a lot of data has been accumulated on the characteristics of social behavior.

An idea has been formed about various behavioral tendencies - stable, defined in their essence, using characteristic psychological tools and pursuing specific goals.

The basic concept of the methodology is "radical" (a word derived from Latin radix - root). A radical is a structural and functional element of an individual's character, a stable set of traits (qualities of behavior) that have the same origin (homogeneous, single-rooted). The author of the methodology proceeds from the generally accepted and scientifically substantiated idea that certain behavioral phenomena (phenomena) are based on innate characteristics of temperament and intelligence.

According to him, radicals denote enhanced character traits and characteristics of an individual, due to which a person begins to use the same "patterns" of behavior in different situations.

The presence of leading radicals in a person can be determined by the following criteria:

- Appearance (body build, clothing, accessories and jewelry, facial expressions, gestures, gait, facial features);
- observable features of behavior (habits, patterns and main features);
- space design (home, office, car, desk and even screens of smartphones and computers).

As a rule, 1-2 radicals are pronounced in each person, while the rest are “mixed” in different proportions. This forms a kind of cocktail of qualities that makes people different from each other. The presence of leading radicals makes it possible to predict human behavior on the basis of those character traits that are inherent in a particular radical. Having understood which radicals are leading, you can understand much more:

- styles of behavior in crisis situations;
- hidden character traits;
- Patterns and patterns of behavior.

In conditions of lack of time for the rapid collection of information, this technique is perfect. Using the technique, you can avoid testing and establish contact as quickly as possible by recognizing the typology of a person. This technology has found its application in various areas of work with people, especially the special services, with which the author worked closely, fell in love with it.

The main operational task of the profiler is to determine the leading psychotype of a person in the first minutes, which becomes possible when using this technique.

In addition, one of the equally important tools of profiling technology is physiognomy. "Physiognomy" is a system of knowledge that allows you to quickly draw conclusions about the emotional manifestations of a person in appearance. This is a science that studies the features and expressions of the face, due to the physiological structure, in order to determine the type of personality, character of a person and the characteristics of his health. It originated in ancient times, and in each culture it was given its own meaning. For example, in the East it was believed that a person's whole life path can be seen on a person's face, and physiognomy was equated there with a full-fledged section of medicine. Consider what can be said about a person by the features of his face. Specialists studying physiognomy can easily put forward proposals about the type of personality and character of a person according to special features. They divide the face into zones that carry certain information. In doing so, attention is paid to:

- bright and special features of the face, which are indicators of the main specific character;
- protruding parts indicating human capabilities;
- symmetries and asymmetries, which indicate individual characteristics.

To date, it has been proven that the entire spectrum of a person's emotional state can reflect the face. Studies have established universal individual and emotional expressions. They are based on six systems of facial reactions, specifically reflecting surprise, fear, indignation, disgust, joy and sadness.

As a rule, the assimilation of the features of the manifestation of universal expression makes it possible to learn to recognize the emotional subtext of the actions of the person being studied.

In the work of the profiler Kinesics is a necessary tool for operational diagnostics of identifying potentially dangerous persons, which allows you to comprehensively analyze a person's non-verbal behavior: gait, facial expressions, hand and body movements.

There is also the phrase “body language”, which contains symbolic fragments of movements of various parts of the body and postures, with the help of which, just like with the help of words, people’s thoughts are structured, formed and encoded, as well as their feelings, and emotions are betrayed. and ideas. Unsigned movements can also be attributed to body language, for example, postures, gait, foot and head gestures, facial gestures, etc. It is known that facial expressions, gestures as elements of a person's non-verbal behavior are one of the first visual, sign systems acquired in ontogeny. The most compelling argument in favor of the priority of non-verbal language over verbal is the results that testify to the international nature of the main facial expressions, postures, sets of gestures, as well as data on the features of gestures and facial expressions that are genetic features of a person, for example, innate ways of expressing emotions. Spontaneous non-verbal behavior is gradually supplemented by symbolic facial expressions, gestures, intonations, postures, the use of which is based on cultural, group, situational agreement and is impossible without prior training.

Thus, a variety of body languages \u200b\u200bhas appeared. There are several main ones:

Body language that exists and interacts with verbal language in the process of communication;

- The language of pantomime;
- Sign languages that do not correspond to speech, created by people with hearing impairments;
- ritual sign languages;
- Professional sign languages and dialects;
- Gesture pictorial language subsystems of cinema and theater;
- Dance languages.

Together with the science that studies the sound codes of non-verbal communication - paralinguistics, kinesics is included in the central area of non-verbal semiotics - a science that studies non-verbal sign systems. People perceive and decipher body language on a subconscious level, and, as a rule, this language is beyond the control of the person who speaks it. It is no secret that non-verbal communication is the most effective way to convey information, and non-verbal signs quite accurately determine the behavioral constructs of a person. Non-verbal behavior itself is defined, first of all, as an emotional channel for transmitting information [7].

The technique "Psychological portrait" is a set of activity-significant, characterological, typological features and personality traits.

Table 1 shows the types of behavior orientation according to K.Horney.

Table 1 – Types of behavior orientation according to K.Horney

Features	"To people"	"From people"	"Against the People"
Gait	Fast, smooth, rhythmic.	Fast and short steps, frequent stops.	Fast, angular. The steps are long. Does not pay attention to obstacles, touches things.
Pose	Hands are not clasped, lie freely on some surface. The body is slightly tilted forward, towards the interlocutor. The head is often tilted to one side. The feet are directed towards the interlocutor, close to each other.	Hands close to the body, pressed to the body, clasped or crossed at chest level. The legs are one in front of the other or one on top of the other, the feet are directed towards the interlocutor. Sits on the edge of the seat. Holds sideways to the interlocutor. He often holds some objects in his hands, clutches a bag or folder to himself.	Hands far from the body, high (at face level), not connected to each other, palms often clenched into fists. Legs are widely spaced. Sits on the entire seating area, leaning back. It is located close to the interlocutor, turning to him with his whole body.
Gestures	Often nods his head, touches the interlocutor, strokes him with his hands.	During the conversation, he often scratches different parts of his body or face, twists small objects in his hands.	Often swings his arms, swings his whole body, taps on surrounding objects, grabs the interlocutor by the clothes, pats on the shoulder.
Facial expressions	Often smiles.	Often raises eyebrows, horizontal wrinkles form on the forehead. The mouth is slightly open.	Often reduces eyebrows, frowns, vertical wrinkles form on the forehead. Tightly clenching jaws, baring teeth.
Sight	Looks at the interlocutor directly or slightly sideways.	He tries not to look directly at the interlocutor, often averts his eyes to the side.	Looks straight at the interlocutor, often frowningly.
Speech	The voice is loud, speaks calmly, smoothly and without pauses, listens attentively.	The voice is quiet, sometimes trembling. The speech is not very coherent, there are many pauses. Laconic.	Loud voice, sometimes breaking. He speaks a lot, quickly, almost without pauses, often does not listen to his interlocutor, interrupts.

Language	Often uses the pronouns "I" and "We", asks a lot of questions, uses a lot of interjections and exclamations.	The expressions "I must", "I need", "I can't", "I can't", "shouldn't" are often used. Many words of parasites (well, in general, it means).	There are many pronouns "you", evaluative adjectives and verbs in the imperative mood ("you must", "you need", "let's").
Clothes	Modern, relevant to the situation.	Dressed neatly, a lot of clothes, buttoned tightly.	Careless, wide open.
Behavior style	Often pretends to be naughty, laughs, jokes.	Often justifies, defends, clarifies, hesitates.	Demands and criticizes a lot, often shouts, insults, threatens, refuses to fulfill the requirements.

Using the above methods, you can quickly draw up a "psychological portrait" of the alleged offender. "Psychological portrait" is a set of activity-significant, characterological, typological features and personality traits. A psychological portrait contains, as a rule, two main sections: a general part (a statement of the leading tendency of the character and the conditions for its manifestation) and a special part (answers to specific applied questions posed to psychological research) [8-9].

If the profiler does not have enough information collected to assess threats, then the second step in its work is a standard survey conversation. The profiler does not need to evaluate a person or his actions from a "bad-good" position. He simply observes and draws his conclusions, without value judgments. He identifies and analyzes both strong, screaming "inconsistencies" and signals, as well as weak and imperceptible signals, inconsistency and "unevenness" of the psychological texture of behavior (verbal and non-verbal): not only details are important, but also the method and order of human actions. The profiler analyzes, compares the facts and compiles his psychological portrait, "performs prospection and, if necessary, retrospection. Of course, the liar is aware that he is lying, and tries to control these very external manifestations. But, having caught even slight deviations from typical behavior, the profiler will ask additional questions, read the candidate's emotions, and this will help him find out the reasons for the change in the behavior of the interlocutor. Special observation allows the profiler to correctly interpret the information received. For a more accurate assessment, the profiler comes to the aid of instrumental diagnostics, during which it is recommended to use the digital speech processing apparatus developed by the authors signal, to identify and analyze informative features necessary for assessing the psycho-emotional state based on artificial intelligence.

Discussion (Discussion of results)

In the course of studying modern advanced international experience in the use of profiling technology, the authors analyzed and systematized various methods of operational psychodiagnostics in relation to the specifics of the operation of transport complex facilities. The authors emphasized the development of observation as the most important professional quality of an inspector-profiler. The authors came to the conclusion and identified a number of basic methods recommended for use by profilers at the airports of the Republic of Kazakhstan.

Conclusion

Thus, as a result of the task of analyzing the best practices of using profiling technology at the world's leading airports, the following effective and promising methods were identified and established [10]:

- "7 Radicals" is based on non-test character recognition with behavior control, which allows for individual fragments of behavior to obtain a holistic objective idea of the psychological potential of the observed subject;

- "Physiognomy" - a system of knowledge that allows you to quickly draw conclusions about the emotional manifestations of a person in appearance.

- "Kinesics" allows you to comprehensively analyze the non-verbal behavior of a person: gait, facial expressions, movement of hands and body.

The above methods form a psychological portrait according to activity-significant, characterological, typological features and personality traits.

The technological solutions determined as a result of the research should be applied in the Republic of Kazakhstan, while the main emphasis should be placed on the use of technologies based on artificial intelligence, including the analysis of a speech signal.

As a result of the research, the relevance and scientific novelty were confirmed.

Acknowledgements: The work was carried out within the framework of the grant funding project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan IRN: AP09258659 “Research and implementation of profiling technology in the aviation security system in the Republic of Kazakhstan using artificial intelligence”

Список использованной литературы:

Refereces:

1 Abramov V.N., Berjozkin A.M., Stepanenko Ju.V. O merah po obespecheniju bezopasnosti lic, nahodjashhihsja na bortu vozdušnogo sudna vo vremja poleta // *Sovremennyy jurist*. 2013. № 4 (5). S. 8-22.

2 Aminov I.I., Jeriashvili N.D., Volynskij-Basmanov Ju.M., Volynskij V.Ju., Kameneva M.E. Profajling. Tehnologii predotvrashhenija protivopravnyh dejstvij. 2-e izdanie. M.: Izd.- Juniti-Dana, Zakon i pravo, 2012.

3 Bezopasnost' na transporte: Uchebno-metodicheskoe posobie: Ju.B. Mihajlov, Ju.M. Volynskij - Basmanov; pod red. V.B. Chertoka. -M.: NUC «Abinteh», 2014. - 584 s.

4 Eremina T.I. Vizual'naja psihodiagnostika. Jekspress-metody identifikacii lichnosti po vneshnosti, mimike i zhestam. Uchebnoe posobie. Rostov-na-Donu. 2012.

5 Kameneva M.E., Nazarov O.V. Psihologicheskaja model' vyjavlenija potencial'no opasnyh lic na ob#ektah grazhdanskoj aviacii // *Transportnaja bezopasnost' i tehnologii* № 2 (37) 2014 g. - s. 174-177.

6 V.V. Ponomarenko. Prakticheskaja karakterologija. Metodika 7 radikalov // ISBN: 978-5-17-116268-9, Izdatel'stvo: AST, 2019 g. S. 224.

7 Profajling. Tehnologii predotvrashhenija protivopravnyh dejstvij: uchebnoe posobie dlja studentov vuzov, obuchajushhihsja po special'nostjam «Jurisprudencija» i «Pravoohranitel'naja dejatel'nost'» / N.D. Jeriashvili, E. Kameneva, Ju. Volynskij-Basmanov i dr.; pod red. N.D. Jeriashvili, E. Kamenevoj. - 4-e izd., pererab. i dop.: JuNITI-DANA: Zakon i pravo, 2016. - 1 s.: il., shem. - Bibliogr. v kn. - ISBN 978-5-238-02662-6; [Jelektronnyj resurs]. - URL: //biblioclub.ru/index.php?page=book&id=446430 (14.04.2022).

8 Profajling v dejatel'nosti organov vnutrennih del. Uchebnoe posobie. Pod red. V.L. Cvetkova. – M.: JuNITI-DANA, 2014.

9 Chelovek i bezopasnost' poletov: Nauchno-prakticheskie aspekty snizhenija aviacionnoj avarijnosti po prichine chelovecheskogo faktora: sbornik nauchnyh trudov / pod red. V. A. Ponomarenko, A. V. Chuntula. Jelektron. dan. - Moskva, 2, 2013. - 287 s. – Rezhim dostupa: <https://e.lanbook.com/book/109313>

10 K.T. Koshekov, A.A. Savostin, B.K. Seidakhmetov, R.K. Anayatova, I.O. Fedorov. Aviation profiling method based on deep learning technology for emotion recognition by speech signal // *Transport and Telecommunication*, 2021, volume 22, no. 4, P.383-393. <https://doi.org/10.2478/ttj-2021-0037>

МРНТИ 15.81.21

10.51889/9015.2022.15.48.026

Г.Н. Кисметова.¹, А.Б. Насимуллина¹, О.Г. Полянина¹

¹М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті
Қазақстан Республикасы, Орал

БІРІНШІ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫҚ САПАЛАРЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа

Мақала бірінші сынып оқушыларының мінез-құлықтық сапалары қалыптасуының психологиялық ерекшелігін, оның ішінде оқу үлгеріміне әсерін қарастырған. Зерттеу тақырыбына қатысты ғылыми-зерттеу жұмыстарын, ғылыми-әдістемелік әдебиеттерді толық қамти отырып, өзіндік талдау жасалынған. Авторлар бірінші сынып оқушыларының мінез-құлықтық сапалары қалыптасуының негізін құрайтын және оқу үлгеріміне әсер ететін құлықтық-еріктік сапаларының деңгейін теориялық деңгейде жан-жақты қарастыра келе, ұжымдық, ізгілік, мейірімді мінез-құлық, әдептілік қасиеттері арқылы анықтауға болатынын, оның тиімді жолдары мен әдістемесін тұжырымдалған. Тәжірибелік-зерттеу жұмысы негізінде сабақтан және сыныптан тыс жұмыстар сағаттарда бірінші сынып оқушыларының құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастыратын әдіс-тәсілдерді және ойын-жаттығуларды қолдану арқылы оқушылардың оқу үлгерімін арттыруды әдістемелік жағынан қамтамасыз ету жұмысы ашылған.

Түйінді сөздер: бірінші сынып оқушылары, мінез-құлық сапалары, қалыптасу, психологиялық ерекшелігі, ұжымдық, ізгілік, мейірімді мінез-құлық, әдептілік.

Кисметова Г.Н.¹, Насимуллина А.Б.¹, Полянина О.Г.¹

¹Западно-Казахстанский университет имени Утемысова
Республика Казахстан, Уральск

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПОВЕДЕНЧЕСКИХ КАЧЕСТВ ПЕРВОКЛАССНИКОВ

Аннотация

В статье рассмотрены психологические особенности формирования поведенческих качеств первоклассников, в том числе ее влияние на успеваемость. Проведен самоанализ с полным охватом научно-исследовательской работы, научно-методической литературы по теме исследования. Авторы сформулировали эффективные пути и методологию формирования у первоклассников поведенческих качеств, которые можно определить через коллективные, доброжелательные, доброжелательные черты характера, этические качества, всесторонне рассмотрев на теоретическом уровне уровень волевых качеств, лежащих в основе формирования их поведенческих качеств и влияющих на успеваемость. На основе опытно-исследовательской работы раскрыта работа по методическому обеспечению повышения успеваемости учащихся через использование приемов и игр-упражнений, формирующих урочно-волевые качества первоклассников на уроках урочной и внеклассной работы.

Ключевые слова: первоклассники, качества поведения, сформированность, психологические особенности, коллективность, гуманность, доброжелательное поведение, порядочность.

Kismetova G.N.¹, Nassimullina A.B.¹, Polyamina O.G.¹

*¹The West Kazakhstan university named after M. Utemisov
The Republic of Kazakhstan, Oral*

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF BEHAVIORAL QUALITIES OF FIRST GRADERS

Abstract

The article examines the psychological features of the formation of behavioral qualities of first-graders, including its impact on academic performance. Self-analysis with full coverage of research work, scientific and methodological literature on the research topic was carried out. The authors formulated effective ways and methodology for the formation of behavioral qualities in first-graders, which can be determined through collective, benevolent, benevolent character traits, ethical qualities, comprehensively considering at the theoretical level the level of volitional qualities underlying the formation of their behavioral qualities and affecting academic performance. On the basis of experimental research work, the work on methodological support for improving student academic performance through the use of techniques and games-exercises that form the strong-willed qualities of first-graders in the lessons of scheduled and extracurricular work is disclosed.

Keywords: first-graders, qualities of behavior, formation, psychological characteristics, collectivity, humanity, benevolent behavior, decency.

Кіріспе

Бүгінгі таңдағы күрделі әлеуметтік және экономикалық, техника мен технологияның жедел өзгеру жағдайында интеллектуалды еңбекке қабілетті және қоршаған ортаны шығармашылық тұрғыда жаңарту алатын әлеуметтік-белсенді тұлғаны дамыту ерекше маңызға ие. Соған байланысты білім беру жүйесін жаһандандыруды жүзеге асыру бойынша маңызды міндеттерді белгілеген. Білім беруді жаһандандыру – бұл еліміздің дамуын қамтамасыз ететін саяси және жалпы ұлттық міндет. Білім беуді жаһандандырудың мақсаты – бұл білімнің заман талабына сай сапасын қамтамасыз ету негізінде білім беру жүйесінің тұрақты даму механизмін құру. Білім беруді нәтижелі жаһандандыру оны негізі сақталып, мемлекеттің, қоғам мен жеке тұлғаның өзекті және перспективті қажеттіліктеріне сай болған жағдайда ғана мүмкін [1].

Бүгінгі таңда бастауыш мектеп жаһандану және білім берудің мазмұнын жаңарту кезеңінде. Дәстүрлі мектептерде бұрын бар бастауыш білім берудің моделі жаһандану үрдісін талап етіп отыр, өйткені ондағы сабақ жүктемелері оқушылардың жалпы дамуына кедергі болып, балалардың денсаулығына жағымсыз әсер етеді. Яғни, ақпараттың көптігі сәйкесінше, тұлғаның шынайы даму мүмкіндігінің және олардың негізгі қабілеттері мен құзыреттіліктерінің қалыптасу міндеттеріне толық жауап бермейді. Білім беруді жаһандандыруға қатысты құжаттарда тәбилеу-білім беру үрдісін оқушы тұлғасын дамыту жағдайы және оқу үрдісін ұйымдастырудың сапасын анықтайтын оқу үлгерімінің деңгейін арттыру ретінде жетілдіру маңыздылығы белгіленген. Бұнда басты маңызға ие мәселе – бұл бірінші сынып оқушыларының мінез-құлықтық сапалары қалыптасуының психологиялық ерекшелігін ескеру. Бұл мәселе қашан да өзекті. Өйткені оқу үлгерімі физиологиялық, әлеуметтік, ақыл-ой және құлықтық-еріктік жетілуінің көрсеткіші болып табылады. Оқу үлгерімінің дамуы қарапайым ұғымдардың, ойлау операцияларының, қарым-қатынас және пәндерді жекелендіру, өзін-өзі реттеу және өзін-өзі бағалау дағдыларының қалыптасу және баладағы еріктің даму деңгейімен шартталған [2].

Әдебиеттерге шолу

Тұлғаның оқу ақпараттарын игеруге, оқу әрекетін орындауға, сонымен қатар, оқу материалын есте сақтауға, міндеттерді, әр түрлі білім бақылаулары мен өзін-өзі реттеу әрекеттерін орындауға деген жеке мүмкіндіктерінің эмпирикалық сипаты оқу үлгерімі болып табылады. З.И. Калмыкова көрсеткендей, баланың оқу үлгерімі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым ол жаңа білімді тез игеріп, оларды жаңа жағдайларда еркін жүзеге асыра алады және ақыл-ойының да дамуы жеделдейді [3].

Балалардың оқу үлгерімінің мәселесі педагогика және психология салалары үшін маңыздыларының қатарынан орын алады. Бұл мәселені зерттеумен Б.Г. Ананьев, С.Л. Рубинштейн, Н.А. Менчинская, З.И. Калмыкова, Н.С. Лейтес, Л.А. Венгер және т.б. ғалымдар айналысқан болатын. Қазіргі кезде «оқу үлгерімі» ұғымына көптеген анықтамалар берілген және мектеп жасындағы балалардың үлгерімінің деңгейі мен критерийлері белгіленген. Оқу үлгерімі және оны арттыру үшін жағдай жасау мәселесі бастауыш оқушыларына қатысты әлі де толықтай өңделмей отыр [4]. Әсіресе, бұл оқу үлгерімінің нәтижелілігі баланың оқу әрекетіне зейін аударуын, жетістікке жету үшін оқу әрекетінің дағдылары мен тәсілдерін басқару және оның сапасын өзіндік реттеу мүмкіндіктерін қамтамасыз ететін құлықтық-ерікті сапаларының дамуына тәуелді (Р.А. Агеева, Г.И. Веденеева, Г.Н. Волков, И.А. Ильин, Н.М. Трофимова, Ә.И. Шыныбекова, Ә.Ж. Жұмабаев және т.б.) [5].

Кіші мектеп жасы баланың оқу және тәрбиенің өзара әрекеттесуіне, қоршаған әлемді тануына жоғары сезімталдық және сензитивтілік танытатын кезеңі болып табылады. Жеті жасында оқу сапасын қамтамасыз ететін баланың психикалық қызметтері (ойлауы, зейіні, қиялы, есте сақтауы) дамудың жоғарғы деңгейіне жетеді. Тұлғаның жүйекұраушы ядросы кіші мектеп жасындағы оқушылардың оқу үрдісінің нәтижелілігін анықтайтын құлықтық-еріктік сапаларды тәрбиелеу негізіндегі ерік болып табылады (В.А. Иванников, Е.П. Ильин, В.А. Крутецкий, В.И. Селиванов, Қ.Б.Жарықбаев, Ж.Намазбаева және т.б.) [6-7].

Оқыту әрекетінде оқушыларды құлықтық-еріктік тәрбиелеу мәселесі білім беру парадигмасының өзгеруімен байланысты күрделенді, яғни бұл өзгеріс тұлға құндылығы оның мақсатқа жетудегі жетістігін анықтайтындығынан көрінеді. Біздің ойымызша, бірінші сынып оқушыларының оқу үлгерімінің сапалылығы оқу әрекетінің нәтижесін анықтайтын құлықтық-еріктік сапаларының даму деңгейіне тәуелді. Тұлғаның таным, мәдени-шығармашылық құлықтық өзіндік берілу процесстерінің бірлігіне педагогикалық шеберлік және мұғалімнің шығармашылығы, дер кезінде балаға психологиялық-педагогикалық қолдау және оқушының оқу әрекетінде өзіндік позициясын көрсету іскерлігі арқылы қол жеткізіледі.

Үлгерім мәселесі өте күрделі, оның зерттеуі әртүрлі жағдайларды қарастырады, бірақ олар қарастырлатын мәселенің 2 негізгі аспектілерімен топтастырылады:

- 1) мұғалім қалай оқытады;
- 2) оқушы қалай оқиды және оның дамуы қалай жүзеге асады.

Педагогика ғылымының әртүрлі бөліміндегі мамандар бұл мәселеге жан-жақтан көңіл аударады. Сөйтіп дидактиктер негізгі зерттеу объектісін оқу-тәрбие үрдісінің ерекшеліктері, педагогикалық жағдайды таңдаса, психологтар өз көзқарасын үлгерімі төмен оқушының жеке тұлғалық ерекшеліктеріне бағыттайды. “Оқушының үлгермеуіне қандай себеп?” деген сұраққа психологиялық зерттеулер жауап береді.

Мұндай зерттеулер үшін дидактикалық негіз А.М. Гельмонттың жұмыстарында көрініс табады. Бұл жұмыста оқушының үлгермеушілік сараптамасы оның себептері беріледі. Гельмонттың салған критерияларының бірі –жағымсыз құбылысты жеңудегі жеңілдік деңгейі. Негізгі мағынада оқушыға байланысты себептер болады:

- 1) дайындық төмендігі;
- 2) оқуға деген жағымсыз қатынас;
- 3) жалпы даму деңгейінің төмендігі.

А.М.Гельмонт мұғалім мен оқушыға байланысты себептерді тығыз байланыстырады. Оқушының ұзақ үлгермеушілігі моральды және психологиялық қарама-қайшылықты тудырады [8].

В.И. Самохвалова балалардың мінез –құлығы мен жеке тұлғаның ерекшеліктері қарастырлатын 3 көрсеткішті бөліп көрсетеді:

- 1) оқуға деген қатынас;
- 2) оқу жұмысын ұйымдастыру;
- 3) білім мен білікті ұғыну.

Бүгінгі күнге дейін өз мәнін А.С. Выготскийдің «жақын даму зонасы» да әлі жоғалтқан емес. Мұнда оқушылардың үлкендермен серіктесу жағдайында жүзеге асатын ақыл-ой мүмкіндіктері көрінеді. Оқу ерекшеліктерін сараптауға бағытталған оқу психологиясы бойынша зерттеулерде 2 міндет қойылады.

- 1) оқушылар өз бетімен жаңа білімді қандай әдіспен алатынын анықтау;
- 2) оқушыға тапсырманы орындау үшін қажетті көмек түрлерін қалыптастыру.

Басқа сөзбен айтқанда оқу үрдісі оқушының жеке психологиялық қабілетімен, бірге жүреді.

Н.С. Лейтес «ұғынудың психологиялық компоненттері» түсінігін енгізді. Мұнда оқушының жан-жақты психологиялық жақтарының байланысы жүреді. Мұндай компоненттерге жатады:

- 1) оқушылардың оқуға деген жағымды қатынасы;
- 2) материалмен танысу үрдісі;
- 3) алынған материалды белсенді өңдеу үрдісі ретінде ойлау процесі;
- 4) алынған және өңделген ақпаратты сақтау және еске сақтау үрдісі.

Оқу үрдісін сараптай отырып, көптеген психологтар оны басқаруға жеткіліксіз үрдіс екенін айтады. Оқу үрдісін басқарудың маңызды жолы – ұғыну үрдісін арнайы ұйымдастыру. Бұл бағыттағы өңделген оқу жүйесі П.Я. Гальпериннің ақыл-ой әрекетінің кезеңмен даму теориясына негізделген. Осы теория бойынша интериоризация әрекет үрдісі жүзеге асады. Осы бойынша оқу үрдісін құрылады. Оқу үрдісін басқарудың басқа мүмкіндіктерін іздеу оқу бағдарламаларының психологиялық негізімен байланысты (Л.Н. Ланда және т.б.). Бағдарламаланған оқуда оқушы алдыңғыға ие болмай, келесі «қадам» жасай алмайды [9].

Оқушы әрдайым ұғынған материал туралы ақпарат береді. Керібайланыс әрдайым әрекет етіп, ұғынудың жеке ерекшеліктеріне сай үрдісті реттеп, әрбір оқушының белсенділігін қамтамасыз етеді. Әрбір оқушы өзіне сай темпте, ритмде, стильде оқытылады.

В.В. Давыдова оқушының ерекше қажеттілігі мен мотивін оның шындыққа деген қатынасы мен бағыты деп атайды. Оқушының алдына оқу міндетін қою – оны жеке және нықты жағдайды шешудегі жалпы тәсілдерін талап ететін ситуацияға енгізу деген сөз. Оқу әрекетінің ең маңызды компонентінің бірі тапсырманы шешу бойынша ерекше әрекет жүйесі болып табылады. Ол нақты жағдайға байланысты келесідей оқу әрекеттеріне бөліп көрсетеді:

- 1) қарастырылып отырған жүйе анықтау үшін ситуацияны қайта жасау;
- 2) бөлінген қатынасты графикалық және белгілер формасында модельдеу;
- 3) жалпы әдістен туындайтын жеке нақты – практикалық міндеттер сериясын құру және бөлу;
- 4) алдын-ала орындалған әрекеті бақылау;
- 5) оқу міндеттерін шешу нәтижесі ретінде жалпы әдістерді ұғынуды бағалау;

Кіші мектеп жасындағы оқушылардың жан-жақты оқу әрекетін ұйымдастыру тек материалды талдау принципін негізінде жүзеге асып рухани сананың талаптарымен орындалады. Қазіргі уақытта бұл тек арнайы ұйымдастырылатын жағдайларда ғана жүзеге асуда [10].

50 жылдардың соңында Д.П.Эльконин басты әрекеттің 2 түрін бөлді: «бала-қоғамдық пән» жүйесіндегі әрекет және «бала - үлкендер» жүйесіндегі әрекет. Мұнда адамның өзара қатынасы, нормалары, әрекет мотивтері, мақсаты ұғынылады. Оқу әрекеті пәнде бірнеше жақтары бөлінетін, аталған және пәндермен әрекеттенетін әдістерді ұғыну жүретін әрекеттер тобына жатады. Оқу әрекетінің ерекшелігі оның оқушыны өзгеру нәтижесі болып табылады. Ұғынушы мазмұнның сипаты ішкі, яғни шындықта өмір сүретін субъектіден тәуелсіз психикалық дамуы болып табылады. Оқу міндеті, оқу әрекеті мен операциялар, оқу әрекетін бақылау және бағалау тәрізді құрылымдық компоненттер бөлінеді [11].

Оқу әрекетін зерттеудегі келесі кезең баланың айналасындағы шындыққа көңіл бөлуі. Бұл келесі түрлерден тұрады:

- 1) параметрлерді бөлу білігінен көрінетін баланың зерттелуші пәнге қатынасы;
- 2) баланың өз әрекетіне өзін-өзі реттеуге қатынасы;
- 3) өз әрекетіне біріккен әрекет ретінде қатынасы;

Өзін-өзі бақылаудың қарапайым және элементтарлы формаларын орындау, өз мінез-құлығын басқару бойынша оқу әрекетін өз бетімен қалыптастырудың маңызды жағдайы болып табылады.

П.П. Блонскийдің зерттеулерінде «ұғыну» түсінігі басты орынға ие. Оның ойынша, білімді ұғыну мәселелерін еске сақтау мәселерімен араластыру дұрыс емес. Ол субъектінің ойлау әрекетін алдын-алып, бірнеше психологиялық үрдістерді енгізетін таным әрекетін құрайтын «ұғыну» терминін білдіреді.

Н.А. Менчинскаяның ойынша, білімді ұғыну тек ойлау үрдісіне қатысып қоймайды. Ұғыну жеке тұлғаның ерекшеліктерімен –оның сезім, ерігімен тығыз байланыста болады. Білімді ұғынуды зерттеу кезінде құбылыстың 3 қатары бөлініп, көрсетіледі:

- 1) өзіндік білім, яғни оқу барысында қалыптасқан нәтиже, өнім;
- 2) белгілі бір нәтиженің көмегімен жететін ойлау үрдісі;
- 3) оқу және тәрбие жағдайдағы оның өмірлік тәжірибесінде қалыптасқан оқушының ойлау әрекетінің арнайы сатысы. Ұғыну оқушы оқу материалдарымен белсенді жұмыс істеп, білімді қолдана білгенде ғана мүмкін. [11]

Жасына сай оқушының таным мүмкіндіктері кеңейеді. Сондықтан ұғынудың кезеңдері мен жастың кезеңдері арасындағы тікелей байланыс туралы сөз болады. Білім ұғыну деңгейі тек жастың даму сатысына емес, сонымен қатар, оқу материалын ұғыну қиыншылық деңгейіне де байланысты. Сөйтіп, білімді ұғыну кезеңін төменнен жоғарыға көтеруде көмек болатын заңдылық – сараптау және талдау заңдылықтары.

Н.Ф. Добрынинмен өткізілген жұмыстар көрсеткендей, мектепте алынған жалпы білім мәні жайыменен тұлғаның қызығушылық, қажеттіліктерімен байланысты оқушылар үшін мәнге ие болады. Тек дұрыс ұйымдастырылған білім ғана оқушыларды алынған білімнің мәнін түсініп, оларды өмірге дайындауға әкеледі. Оның зерттеулері көрсеткендей, білім, білік және дағдының мәні оқушылармен түсінілген жағдайда ғана олар үшін түсінікті болып оларда оқуға деген қызығушылығын ашады.

Н.С. Лейтестің айтуы бойынша ақыл-ой дамуы білім көлемі мен ақыл-ой операциясына байланысты емес, оның ойынша ақыл-ой дамуы қабілетке қатысты болып табылады. Ішкі жақындастық ақыл-ой дамуының бірігуі мен ақыл-ой қабілетін байланыстыру мүмкін. Оның ойынша, ақыл ой күшінің өсуі, оқушылардың кіші жасынан жоғарғы сыныпқа көшуіне себеп болады. Тек сандық жақ маңызды емес, сонымен қатар ақыл ойдың сапалық жағы да бар. Ақыл-ой дамуының деңгейі басқа жас ерекшеліктерінен бөлінбей, оларға өзіндік оқу табыстылығына деген тікелей қатынасқа ие.[12].

Л.С. Славинаның ойынша, егер де мұғалім өз оқушыларының жеке қасиеттерін қолға алып, оларға индивидуалды қадамды жүзеге асыратын болса, онда үлгерімдегі ерекшелікті жоюға болады. Әртүрлі оқушыларда әртүрлі себептермен анықталады. Біреулерінде үлгермеушіліктің негізгі себебі оқуға деген қатынастың дұрыс қалыптасуынан болса, екіншілердің үлгермеушілік себебі материалды ұғынудағы әлде қиыншылық болса, үшіншілерінде оқу әрекетінің тәсілдеріне дұрыс ие болмау [12].

Тек оқуда емес, сонымен қатар, мінез-құлықта кемшіліктер – тұлға бағаларының маңызды көрсеткіші. Айтылып өткендей, жұмыстарындағы қателіктерге бағалауы дұрыс балалар да реакция білдіреді. Олар өз қателерін өзбетімен қызығушылықпен іздесе, бағалауы төмен балалар ештеңе өзгертпестен жұмысын қайта-қайта оқып шығады. Мұғалімнің жағымды қатынасы мен мадақтау, олардың әрекетін көтермелейтін стимул болып табылады. Бұдан бірінші сынып оқушысының құлықтық-еріктік сапаларына әсер болып, оқушы өзінің әрекеттерін өзі реттеуіне мүмкіндік туады.

Бірінші сынып оқушыларының құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастыру нобайы келтірілген (Сурет 1).

Зерттеу әдістері: теориялық талдау, сауалнама, әңгімелесу, тест, диагностика, ойын-жаттығулар, тәжірибелік - эксперимент жұмысы

Нәтижелер және талдау

Жоғарыда айтылған мәліметтерді негізгі ала отырып, біз бірінші сынып оқушыларының оқу үлгерімін анықтап, үлгерімді арттыру үшін құлықтық-еріктік сапаларды қалыптастыруды зерттеу жұмысымыздың мақсаты ретінде алынды. Зерттеу жұмысымыздың бұл бөлімі үшін зерттеу базасы Орал қаласы №42 мектеп-гимназияның бірінші сынып оқушыларын зерттелушілер етіп белгіледік. Оларды екі топқа бөлген болатынбыз: эксперименталды және бақылау тобы. Эксперименталды топтың зерттелушілері 17 оқушыдан, ал бақылау тобының зерттелушілері 21 оқушыдан тұрды.

Анықталған зерттелушілердің оқу үлгерімін анықтау үшін оқу журналын және оқу табельдерін қарап, талдаған болатынбыз. Нәтижесінде келесі көрсеткішке ие болдық: эксперименталды топтың оқу үлгерімі жоғары көрсеткіш 20%, орташа – 52%, ал төмен үлгерім оқушылардың 28% байқалды. Бақылау тобында бұл көрсеткіштер сәл өзгереді: жоғары – 22%, орташа – 58%, төмен - 20%.

Ал зерттелушілердің оқу үлгеріміне әсер ете алатын құлықтық-еріктік сапаларының деңгейін теориялық бөлімде ұжымдық, ізгілік, мейірімді мінез-құлық, әдептілік қасиеттері арқылы анықтауға болатынын анықтадық. Бұл қасиеттердің қалыптасу деңгейін анықтау мақсатында сынып жетекшілерінің көмегіне жүгінген болатынбыз. Олар сабақ кезінде әрбір оқушыға аталған қасиеттердің тізімі жазылған карточкаларды тағайындап қояды. Сәйкесінше, сабақ кезінде немесе сыныптан тыс сағаттарда оқушыларды бақылау отырып аталған қасиеттер көрінген жағдайда карточкаға белгі салып отырды. Бақылау соңында бірінші сынып оқушыларының эксперименталды тобында ұжымдылық 19%, ізгілік 12%, мейірімді мінез-құлық 32%, ал әдептілік 37% ие болғанын байқаймыз. Бақылау тобында бұл көрсеткіш келесідей сипатқа ие болды: ұжымдылық - 20%, ізгілік - 12%, мейірімді мінез-құлық 35%, ал әдептілік - 33% болды.

Оқушылардың аталған бұл қасиеттерінің көрсеткішін арттыратын болсақ, біз олардың оқу үлгерімін де арттыруға мүмкіндік ала аламыз деген болжам жасай отырып келесі түзету жұмыстарын ұсынамыз. Өйткені егер бірінші сынып оқушылары сабақ кезінде немесе сабақтан тыс уақыттарда ұжымдасып бірге әрекет ететін олардың ынтасы артып, біріккен әрекетке деген ынтасы оянады. Ал ұжымдасып әрекетте бірігу үшін олар мейірімді қарым-қатынас ұстанып, бірінің ойын бірі тыңдап, әдептілік көрсете білу керек. Осы қасиеттерді дамыта отырып, біз оқушылардың құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастыра аламыз. Ол үшін зерттеу жұмысыздың келесі бөлімінде бірінші сынып оқушыларының оқу үлгерімін арттырудағы құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастыру жолдарын қарастыруды талап етті.

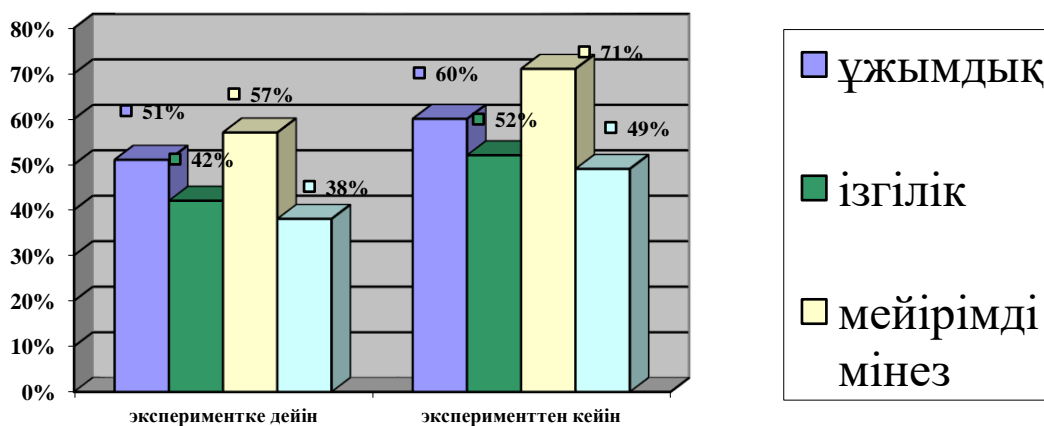
Зерттеу жұмысымыздың бұл бөлімінің мақсаты сабақтарда және сыныптан тыс сағаттарда бірінші сынып оқушыларының құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастыратын әдіс-тәсілдерді және ойын-жаттығуларды қолдану арқылы оқушылардың оқу үлгерімін арттыруды әдістемелік жағынан қамтамасыз ету болып табылады.

Оқушылардың оқу үлгерімін арттыру үшін сабақтарда және сыныптан тыс сағаттарда құлықтық-еріктік сапаларды қалыптастырудың жолдарын қарастырдық. Сабақтарында жаңа тақырыпты игеру кезінде және сыныптан тыс сағаттарда тапсырмаға жауап беруде мұқияттылық, жауапкершілік және тағы басқа қасиеттер негізінде құлықтық-еріктік сапаларды анықтайтын қасиеттерді дамытуды көздедік. Бұл бағытта бастауыш сынып мұғалімдерімен бірлесіп жұмыстандық. Бұл бағытта тәжірибелік кезеңде 1-сыныпта сынып жетекшімен бірлесіп өткізген сыныптан тыс сағаттар кеңінен орын алды. Сонымен қатар, сабақта және сабақтан тыс уақытта балалардың құлықтық-ерікті сапаларын дамытуға арналған ойын-жаттығулар жүргізілді.

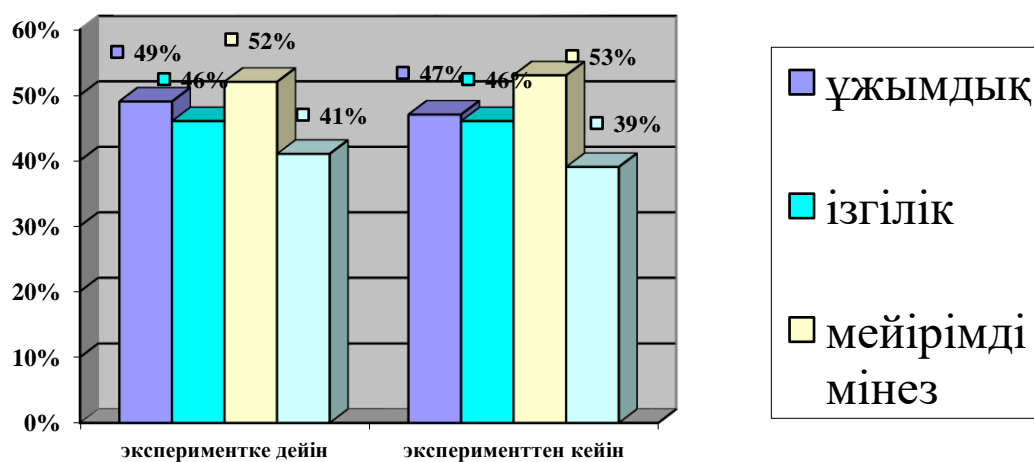
Сурет тұрады

Осы ойын-жаттығулар мен сыныптан тыс сағаттардың жоспарларының бірінші сынып оқушылардың құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастырудағы нәтижелілігін бағалау үшін қайталау диагностикасын өткізуді жоспарладық.

Зерттеу жұмысымыздың жоғарғы бөлімінде берілген ана тілі сабақтары мен сыныптан тыс сағаттардың жоспарларының нәтижелілігін бағалау үшін қайталау диагностиканы жүргіздік. Ол үшін эксперименталды топ пен бақылау тобының бірінші сынып оқушыларының құлықтық-еріктік сапаларының қалыптасу деңгейін ұжымдық, мейірімді мінез-құлық, әдептілік және ізгілік қасиеттерін қайта бақылау нәтижесінде сурет 4-5 берілгендей көрсеткішке ие болдық.

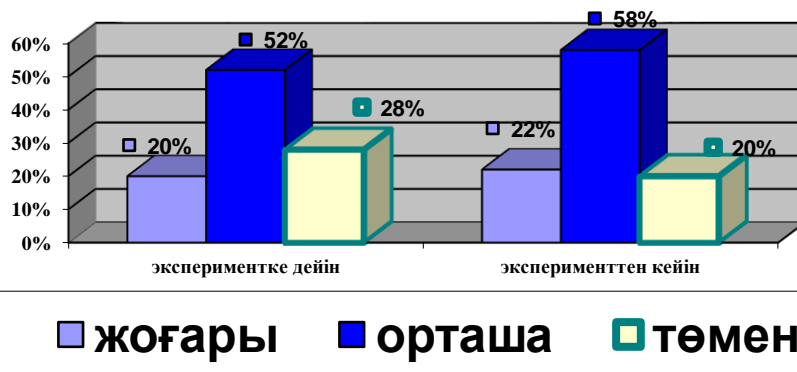

Сурет 2. Эксперименттен кейінгі эксперименталды топтың құлықтық-еріктік сапалардың қалыптасу деңгейін бақылаудың нәтижесі

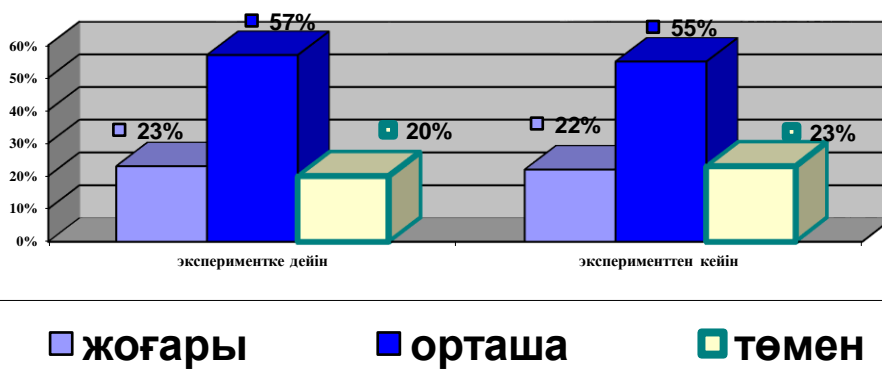

Сурет 3. Эксперименттен кейінгі бақылау тобының құлықтық-еріктік сапалардың қалыптасу деңгейін бақылаудың нәтижесі

Біз зерттеу қорытындысында алынған нәтижелерді (сурет 2-3) талдай келе, сыныпта сыныптан тыс сағаттарда ұйымдастырған жұмыстарымыз эксперименталды топқа өз әсерін тигізіп, құлықтық-еріктік сапалардың қалыптасуында белгілі бір өзгерістер болғандығын байқаймыз. Ал бақылау тобын көрсеткіштер айтарлықтай сол күйінде қалған. Бұндай өзгерістерге қолжеткізе отырып біз енді олардың оқу үлгерімін анықтадық. (Сурет 4-5).

Сурет 4. Эксперименттен кейін эксперименталды топ оқушыларының ана тілі пәні бойынша оқу үлгерімінің көрсеткіші

Сурет 5. Эксперименттен кейін бақылау тобының оқушыларының ана тілі пәні бойынша оқу үлгерімінің көрсеткіші

Қорытынды

Баланың құлықтық-еріктік сапаларының қалыптасуына байланысты, оның мектептегі оқу үлгерімі, сонымен қатар, алдағы өміріндегі позициясының қалыптасуы жүзеге асады. Балалардың құлықтық-еріктік сапалары кішкентайынан қалыптаспаса, ересектер мен балалар арасындағы дұрыс емес қарым-қатынастың туындауына, шектен тыс қамқорға алу, еріншектің себебіне, өзіне өзі сенбейтін, тәуелді, өзімішіл тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Сондықтан, өз мінез-құлқын басқара білетін, қоғамның талаптарын ұстанатын, кездесетін кедергілерді жеңетін адамды тәрбиелеу үшін оның бойында жинақылық, тәртіптік, табандылық, жауапкершілік, өзбеттілік, т.б. құлықтық-еріктік сапаларды қалыптастыруымыз керек. Осы орайда, құлықтық-еріктік сапаларды дамытатын ойын-жаттығулар таптырмас құралдар болып табылады. Себебі ойын-жаттығулардың арнайы ережелері, талаптары баланың бойында осы сапалардың қалыптасуына жағдай жасайды, сондықтан бала ұжымда ойнай жүріп, өзін-өзі ұйымдастыра білуге, мақсатқа бағдарлануға, тапсырмаға берілген уақытты тиімді пайдалануға, жұмыс ырғағын арттыруға, табандылыққа, байқампаздыққа, тез шешім таба білуге үйренеді.

Тәжірибелік-эксперимент жұмысын талдай келе, байқайтынымыз -бұл эксперименталды топтың оқу үлгерімі артуы, демек оқушылардың тәжірибелік жұмыс кезіндегі қалыптасқан құлықтық-еріктік сапаларының оқу үлгеріміне өзіндік әсерін тигізіп отырғандығы. Сәйкесінше оқушылардың оқуға деген қызығушылығы артып, ынтасы артқан. Бұл өз кезегінде бірінші сынып оқушыларының оқу үлгерімін арттырудағы құлықтық-еріктік сапаларын қалыптастыру бойынша ұйымдастырған тәжірибелік жұмысының нәтижелі екенін дәлелдейді.

Қорыта келе, баланың құлықтық-еріктік сапаларының қалыптасуы ең алдымен, оның мектептегі оқу үлгерімі, сонымен қатар, алдағы өміріндегі позициясының қалыптасуы жүзеге асады. Балалардың құлықтық-еріктік сапалары кішкентайынан қалыптаспаса, ересектер мен балалар арасындағы дұрыс емес қарым-қатынастың туындауына, шектен тыс қамқорға алу, еріншектің себебіне, өзіне өзі сенбейтін, тәуелді, өзімішіл тұлғаның қалыптасуына ықпал етеді. Сондықтан, өз мінез-құлқын басқара білетін, қоғамның талаптарын ұстанатын, кездесетін кедергілерді жеңетін

адамды тәрбиелеу үшін оның бойында жинақылық, тәртіптік, табандылық, жауапкершілік, өзбеттілік т.б. құлықтық-еріктік сапаларды қалыптастыруымыз тиіс деп тұжырымдай аламыз.

Список использованной литературы

References

1. *The Law Of Knowledge". Sovereign Kazakhstan, 2007*
2. Aitzhanova Z. "Moral Education " Primary School 2000.
3. Zaharov, A.I. *Balalar Nevrozynyñ Paida Bolýy Jáne Psihoterapiasy [Mátin] / A. I. Zaharov. – M.: Karo, 2006. – 129 B. "*
4. Sardarova Zh.I. Abildina S. K., Zhalgassova A. A., Bakhtiyarova G. R., Adilshinova Z., Issabayeva D., Zhiyenbayeva S., Assakayeva D. S.,) "Features of the work organization at the main stages on the project in the primary classes" *Revista on line de Política e Gestão Educacional, Araraguara, v.25.n.esp 2. – P.828-841, maio, 2021.*
5. Leont'ev A.N. *Psihologiya Smysla: Priroda, Stroenie, Dinamika. – M., 2003. – 487 S.*
6. Aliyeva K. " Theoretical Foundations Of The Formation Of A Sense Of Morality " *Primary School. 2004 No. 3*
7. Nemov R. S. *Psychology: In Three Volumes. Moscow, 1999.*
8. Shishov S. E., Kalney V. A. *School: Monitoring The Quality Of Education. – Moscow, 2000.*
9. Winter I. A. *Pedagogical Psychology. Moscow, 2000.*
10. Omarova L " *Problems Of The Formation Of Moral Education " Primary School No. 2, 2004*
11. *Jas Psihologiasy Boiynsha Seminar: Oqý Quraly / Red. L. A. Golovei, E.F. Rybalko. – Spb.: Sóiley, 2005. – 688 b.*
12. *Development Of Primary School Students Through Extracurricular Educational Work // Multidisciplinary University: Patriotism, Multiculturalism And Competitiveness Of Future Specialists: Materials Of The Viii International Baikonurov Readings Conference. Two Books. The First Book. - Zhezkazgan: 2008. – P.207-211.*

МРНТИ 15.31.31

10.51889/1377.2022.31.42.027

Н.Р. Махамбетжанова¹, А.Н. Аутеева¹

¹ *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, (Алматы қ, Қазақстан)*
nurlyaiyym@gmail.com

**ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА ЛОГОПЕДИЯЛЫҚ ҚОЛДАУДЫҢ
ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа

Бүгінгі күні барлығына бірдей қолжетімді білім беруді қарастыратын инклюзивті білім беру ерекше өзектілікке ие. біз білетіндей, заманауи білім берудің мақсаты ол жеке ерекшеліктерді ескере отырып, білім берудің қолжетімділігі мен сапасы саналады. Сөйлеу тілі зақымдалған балалар жалпы білім беру ортасында білім алатын негізгі санақ ретінде қарастырылады. Логопед мұғалімнің жұмысының негізгі мақсаты - сөйлеу тілі бұзылыстарын анықтау мен оны түзету бойынша жағдай жасау, балалардың ауызша және жазбаша сөйлеу тілін дамыту т.б болып келеді. инклюзивті білім беру ортасында логопед мұғалімнің жұмысының бірқатар ерекшеліктері бар. түзету дамытушылық жұмысытың мазмұны арнайы білім беру бағдарламалары мен оқыту әдістерін қолдануға, арнайы жағдай жасауға, және дидактикалық материалдарды таңдауға т.б негізделеді. инклюзивті білім беру ортасында логопедиялық жұмысты ұйымдастырудың маңызды жағдайларының бірі өзге мамандармен, ата-аналармен тығыз байланыста жұмыс жасау саналады. Мақалада инклюзивті білім беру ортасында логопедиялық қолдаудың психологиялық-педагогикалық ерекшеліктері

Түйін сөздер: сөйлеу тілі зақымдалған балалар, мұғалім логопед, түзету, диагностика, профилактика

Махамбетжанова Н.Р.¹, Аутаева А.Н.¹

¹ *Казахский национальный педагогический университет имени Абая, (Алматы, Казахстан)*
nurlyaiyym@gmail.com

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛОГОПЕДИЧЕСКОЙ ПОДДЕРЖКИ ДЕТЕЙ С НАРУШЕНИЯМИ РЕЧИ В УСЛОВИЯХ ИНКЛЮЗИВНОЙ СРЕДЫ

Аннотация

На сегодняшний день особую актуальность приобретает инклюзивное образование, которая рассматривает доступность образования для всех. Как известно, задача современного образования - это качество и доступность образования для всех, с учетом их индивидуальных особенностей. Дети с нарушениями речи это основная масса детей, которые обучаются в условиях общеобразовательной школы. Основной целью работы учителя логопеда является это создание условий для выявления и устранения нарушений речи, развитие устной и письменной речи и др. Работа учителя дефектолога в условиях инклюзивного образования имеет ряд особенностей. Содержание коррекционно - развивающей работы основывается на использовании специальных образовательных программ и методов обучения, создание специальных условий, а также подбор дидактических материалов. Одним из важных условий реализации логопедической работы в инклюзивной среде является тесное сотрудничество с другими специалистами, а также с родителями. В статье рассматривается психолого-педагогические особенности логопедической поддержки в условиях инклюзивной среды.

Ключевые слова: дети с нарушениями речи, учитель логопед, коррекция, диагностика, профилактика.

Makhambetzhanova N.R.¹, Autayeva A.N.

¹*Abai Kazakh National Pedagogical University, (Almaty, Kazakhstan)*
nurlyaiyym@gmail.com

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF SPEECH THERAPY SUPPORT FOR CHILDREN WITH SPEECH DISORDERS IN AN INCLUSIVE ENVIRONMENT

Abstract

Today, inclusive education, which considers the accessibility of education for all, is of particular relevance. As you know, the task of modern education is the quality and accessibility of education for everyone, taking into account their individual needs. Children with speech disorders are the majority of children who study in a comprehensive school. The main purpose of the work of a speech therapist teacher is to create conditions for the identification and elimination of speech disorders, the development of oral and written speech, etc. The work of speech therapist teacher in inclusive education has a number of features. The content of correctional and developmental work is based on the use of special educational programs and teaching methods, the creation of special conditions, as well as the selection of didactic materials. One of the important conditions for the implementation of speech therapy work in an inclusive environment is close cooperation with other specialists, as well as with parents. The article discusses the psychological and pedagogical features of speech therapy support in an inclusive environment.

Keywords: children with speech disorders, speech therapist teacher, correction, diagnosis, prevention

Кіріспе. Бүгінгі таңда көзі ашық, көкірегі ояу қоғамда адам құндылығы, оның өмірі мен ерекшеліктері маңызды саналады. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру ортасында оқыту үрдісін сипаттау үшін «инклюзивті білім беру» термині қолданылып, алғылшын тілінен аударғанда «Inclusion» - «қосу», «француз» тілінен аударғанда «Inclusif» - «қосамын» деген мағынаны білдіріп, барлық балалар үшін қолжетімді білім беру мен тең қолдауды қарастырады.

Негізгі бөлім. Елімізде жылдан бастап инклюзивті білім берудің мемлекеттік бағдарламасына сәйкес 2011 жылдан бастап инклюзивті білім беру енгізіліп, Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі бағдарламасында инклюзивті білім беру мен қолжетімділікті қамтамасыз етудің бірқатар мақсаттары айқындалған [1]. И.Г. Елисеева, А.К.Ерсаринаның «Психолого-педагогическое сопровождение детей с особыми образовательными потребностями в общеобразовательной школе» атты әдістемелік нұсқаулығында: «Бүгінгі таңда Қазақстанда психофизикалық даму бұзылыстарымен байланысты ерекше білім беру қажеттіліктері бар балалар толыққанды арнайы мектептерде білім алуда. Олардың 14,2% ПМПК ұсыныстары мен қорытындылары бар балалар. Осы категориядағы өзге оқушылар, сонымен қатар оқу қиындықтары бар балалар жалпы білім беру мекемелерінде білім алып, әлі де психологиялық педагогикалық сүйемелдеумен толыққанды қамтамасыз етілмей отыр» деген. Қарап отырсақ, жалпы білім беру мекемелері, инклюзивті білім беру ортасын құрғанымен, әлі де толыққанды педагогикалық, психологиялық қолдауға мұқтаж [2].

Инклюзивті білім берудің өзектілігі қандай? Заманауи қоғамда ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды сапалы біліммен қамтамасыз ету, қолжетімді ортаны туындату, білім алуы мен әлеуметтенуі үшін жағдай жасау, түзетушілік дамытушылық жұмыстарын дұрыс ұйымдастыру т.с.с мәселелер арнайы педагогикада өзектілігін жойған жоқ. Себебі, әр баланың жеке ерекшелігін есепке алып, бала бойындағы бұзылыстың құрылымы мен сипатына орай ықпал ету жолында балалар үшін кедергісіз ортаны туғызу, оқу әдістемелік құралдарды балалар үшін бейімдеу, сонымен қатар балаларға қалыпты құрдастарымен тірі қарым-қатынас пен бірге дамуға мүмкіндік беру болашақта балалардың қоғамға әлеуметтенуіне, өз орнын табуына үлкен ықпалын тигізбек.

2008 жылғы ЮНЕСКО-ның анықтамасы бойынша, инклюзивті білім беру - әр тұлғаның түрлілігін, әр түрлі қажеттіліктерін, қабілеттерін т.б есепке ала отырып, дискриминацияның барлық формасын жою мен сапалы білім берумен қамтамасыз етуге бағытталған жалпы білім беруді дамытудың үздіксіз үрдісі саналады. Осы орайда ерекше білім беру қажеттіліктері ол әр білім алушының оқудағы жетістігін қамтамасыз ету мақсатында психологиялық педагогикалық әдістермен жүзеге асырылатын оқу үрдісіндегі көмекке қажеттіліктер ретінде қарастырылады [3].

Инклюзивті білім беру ортасында ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды педагогикалық - психологиялық сүйемеледеу жолында білім беру мекемесінің әр субъектісінің белсенділігі мен қолдауы маңызды. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды педагогикалық психологиялық қолдау мәселелері Ю.А. Афонькина, И.М. Бондаренко, А.М. Ковешникова, Н.Я. Семаго т.с.с ғалымдар тарапынан, инклюзивті білім беру ортасында мұғалім логопедтің жұмысының спецификасы мен ұйымдастыру жұмыстары О.Е. Потапова, О.А. Степанова, О.А. Денисова т.с.с ғалымдар тарапынан қарастырылған. Отандық арнайы білім беру саласында ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту мен тәрбиелеу жолында Намазбаева Ж.И., Айтжанова Р.С., Аутаева А.Н., Мовкебаева З.А., Елисеева И.Г., Ерсарина А.К., Бутабаева Л.А. т.с.с ғалымдардың, ал сөйлеу тілі зақымдалған балаларды оқыту мен тәрбиелеу, сөйлеу тілі бұзылыстарын түзету, жою жолында Өмірбекова Қ.Қ., Тулєбиева Г.Н., Оразаева Г.С., Ибатова Г.Б. т.с.с ғалымдардың еңбектерінің маңызы өте зор.

Сөйлеу тілі зақымдалған балалармен жұмыс жасайтын маман – «логопед маманы» болып, логопедия саласы арнайы педагогиканың жетекші салаларының бірі саналады. Бүгінгі таңда мектеп жасына дейінгі ғана емес, мектеп жасындағы балалар арасында сөйлеу тілі бұзылыстары жиі кездесіп жатады. Сөйлеу тілі бұзылыстарының себептері әр түрлі болып, олар эндогенді және экзгенді факторларға байланысты болып келеді. Сөйлеу тілі бұзылыстарының түрлері әр түрлі болып, ал оларды түзету мен дамыту жолында сөйлеу тілінің дамуының онтогенетикалық негіздерін білу маңызды саналады. Г.Л. Розенгард Пупко балалардың сөйлеу тілінің дамуы барысында дайындық және сөйлеу тілін өз бетінше безендіру кезеңдерін атап өтеді. Ал, Леонтьев А.А. бойынша балалардың сөйлеу тілінің қалыптасуының төрт кезеңі қарастырылады: біріншісі дайындық, екіншісі мектепке дейінгі кезең алды, үшіншісі мектепке дейінгі, төртіншісі мектеп кезеңін құрайды. Бұнда бірінші кезең дайындық кезеңі болып бала туғаннан бастап бір жасқа дейінгі уақытты қарастырады [4]. Бұл кезең неге дайындық кезеңі деп аталады? Себебі, бала туылған кезде кезеңде баланың сөйлеу тілі адамның сөйлеу тілінен алыс, бірақ жылау т.б балалардың сөйлеу тілдік аппараты мен тыныс алу, дауыс, артуляциялық аппаратының қозғалыстарының түрлі қозғалыстары мен бұлшықеттерінің дамуына ықпал етіп, ал екі аптадан кейін баланың сөйлеген адамның дауынына назар аударуын,

тындайын байқауға болады. бір айдың соңында бала мелодиялық әуенмен баланы тыныштандырып, кейі бала сөйлеушіге назар аударып, басын бұрып, көзімен қарап, келекеле бала еркелету интонациясына назар аудара бастайды. Екі айда немесе үш айдың басында балада гуілдеуі байқалып, ол былдырға ұласады. Былдыр ол белгісіз артикляцияланатын дыбыстардың үйлесімділігі саналады (агу агу). 5 айда балалар естіген дыбыстарына, көрген нәрселеріне еліктеп қандай да бір белгісіз кимылды бірнеше рет қайталауы дағдыға әкеледі. байында екілтеуі арқылы жеке буындарды айтып, еліктеу арқылы бала тек фонема ғана емес, теп, ритм, интонация т.б назар аудара бастайды. Екінші жарты жылдығында заттық әрекетпен байланысты дыбыстық үйлесімдерді айта бастайды (бух, тик, так). 8 бен 9 айларында бала түрлі дыбыстық үйлесімдіктерді қайталап, 10 -11 айында маңызды сөздерге реакциялары пайда болып, бірінші жылдың соңында алғашқы сөздері пайда бола бастайды. Екінші кезең мектепке дейінгі кезең алды болып, ол 3 жасқа дейінгі уақытты қамтиды. Бұл кезеңде балаларда қоршаған адамдардың айтқанын артикуляциялауы, қайталауы байқалып, 1.5 жасқа таман алғашқы сөздері жалпы мағыналық сипатқа ие болып, қандай да бір сөз тіркестері бір сөзді білдіруі мүмкін. Мысалы, «каша» сөзі тамақ жейімін дегенді де білдіре алады. Балалардың сөздік қорлары жиналып, 1 жас 6 айда 10-15 сөзді, 2 жаста шамамен 300 сөзді, 3 жаста шамамен 1000 сөздік құрап, сөздердің мағынасы бала өскен сайын анық бола бастайды. 3 жасқа таман балалардың сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымы қалыптаса бастайды. Үшінші кезең ол мектеп жасына дейінгі кезең болып, 3-7 жас аралығын қамтиды. Мектеп жасына дейінгі кезеңде балалардың басым бөлігінде дұрыс емес дыбыстар байқалып, ысқырық, сонорлы дыбыстардың дефектісі, йотациялар байқалуы мүмкін. 3-7 жас аралығында балаларда өзінің сөйлеу тілін естіп бақылауы дамып, өзгеше айтқанда фонематикалық естіп қабылдауы қалыптасады. Сөздік қорлары белсенді дамып, 4-6 жаста белсенді сөздік қоры шамамен 3000-4000 сөзді құрап, сөздердің мағыналары нақтылана түседі. Сөздік қорының дамуымен қатар грамматикалық айналымы, сөйлемдегі сөздерді үйлестіру тәсілдері дами түсіп, сөйлеу тілінің грамматикалық құрылымы дами түседі. А.Н. Гвоздев бойынша, 3 жастағы балаларда негізгі грамматикалық категориялар қалыптасқа келеді екен. 4 жаста балалар қарапайым жай сөздерді қолданып, 5 жаста сабақтас құрмалас пен себеп салдарлық сөйлемдерді қолдана алады екен. Осы кезеңде балалардың монологтық сөйлеу тілі дамып, балалар ертегілерді әңгімелеп айта алады. Қалыпты жағдайда 4 жастағы балалар дыбыстарды ажырата алуы керек. яғни аталмыш жастағы балаларда фонематикалық қабылдауы қалыптасқан болуы керек. Төртінші кезең мектеп кезеңі болып, ол 7-17 жас аралығын қамтиды. Аталмыш кезеңде балалардың сөйлеу тілін дамытудың басты ерекшелігі оның саналық сипатында. Балалар дыбыстық талдауды меңгеріп, пайымдаудың грамматикалық құрылымын меңгеріп, жетекші роль бұл кезеңде жазбаша сөйлеу тіліне де жүктеледі. Қарапай отырсақ, балалардың сөйлеу тілінің дамуының онтогенетикалық негіздерін білу сөйлеу тілі бұзылыстарын түзету мен дамыту бойынша жұмысты дұрыс ұйымдастырудың негізгі алғышарттарын құрайды [5].

Елисеева И.Г., Ерсарина А.К. бойынша бүгінгі таңда отандық білім беру жүйесінде оқытудың арнайы жағдайын туғызуда келесі ерекше оқу қажеттіліктерін қолдану маңызды:

- оқу жоспары мен оқу бағдарламасын өзгерту;
- оқыту нәтижелерін бағалау тәсілдерін өзгерту;
- оқытудың вариативті, арнайы, альтернативті тәсілдерін қолдану;
- оқулықтар, оқу құралдарын, жеке оқу материалдарын дайындау;
- оқыту формасын таңдау;
- келергісіз ортаны туындату мен оқыту орнын бейімдеу;
- орынбасушылық пен техникалық құралдардың қажеттілігі;
- арнайы психологиялық педагогикалық қолдау (психолог, логопед, арнайы педагог т.б.);
- педагог ассистенттің көмегі;
- әлеуметтік педагогикалық көмек.

ППҚ-дың логопедиялық сабағына жалпы сөйлеу тілінің дамымаушылығының белгіленген деңгейіндегі, фонетикалық фонематикалық жетіспеушілігі бар, жазбаша сөйлеу тілі бұзылыстары бар (дисграфия, дислексия) т.б. балалар қабылданып, логопед сабағына алудағы басты көрсеткіш ауызша немесе жазбаша сөйлеу тіліндегі бұзылыстардың балаға оқу бағдарламасын меңгеріне кедергісін келтіруі саналады.

Біз білетіндей, сөйлеу тілі функциясы адамның маңызды танымдық үрдісінің бірі саналады. Сөйлеу тілінің дамуы үрдісінде танымдық іс-әрекетінің жоғарғы формалары қалыптасып, адамның түсініктік ойлау қабілетіне ықпал етеді. Мұғалім логопедтің іс-әрекетінің басты мақсаты - баланың сөйлеу тілі бұзылыстарын (ауызша және жазбаша) анықтау мен оны түзету, сөйлеу тілін дамытуға ықпал ететін жағдай жасау, ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың коммуникациясын жетілдіру т.б. саналады. Логопед мұғалімнің жұмысы бір жағынан мектептің жалпы стратегиялық міндеттері мен мақсаттарымен анықталса, екінші жағынан білім берудің мемлекеттік стандартына сай болады. Яғни, бір жағынан логопед мұғалімі кәсіби мақсаттары мен міндеттеріне жүгініп, сөйлеу тілі зақымдалған балалармен жұмыс жасай отырып, аталмыш категориядағы балаларды оқыту мен тәрбиелеу жұмысына мұғалімге көмектесе отырып, нәтижесіне инклюзивті білім беруді оңтайландыруға ықпалын тигізеді.

Логопед мұғалімі өз жұмысын қызметтік нұсқаулығына сәйкес нормативті және әдістемелік құжаттарға сүйеніп ұйымдастыра отырып, келесі жағдайларды есепке алуы қажет:

- өзінің кәсіби іс-әрекетінің барлық бағыттары;
- оларды жүзеге асырудың кезектілігі;
- өткізу уақыты мен нақты іс шаралар мазмұны мен формасы;
- жұмыс үшін қажет құжаттарды даярлау мен рәсімдеу.

Жұмысты ұйымдастыру жоспары бойынша логопед мұғалімі әр оқу жылына жоспар құрып, жұмыс жоспарында іс-әрекеттің негізгі бағыттары, жыл бойы атқаруға қажет әдістемелік іс шаралар уақытмен көрсетіледі. Жұмыс жоспары ұйымдастырушылық, түзету дамытушылық, оқу тәрбиелік, әдістемелік, біліктілікті арттыру мен өзін өзі жетілдіру, ағартушылық жұмыс, кабинетті жабдықтау т.с.с. бағыттарды қамтып, жоспарды құруға қойылатын негізгі талаптар: оны мақсатқа бағытталуы, бір бағытқа ие болуы, алға қойылған міндеттерді орындау бойынша іс-шаралар жүйесін орындау; қысқа әрі нақты болуы т.б. болып келеді. Логопедия түзетушілік, арнайы педагогиканың бір саласы бола отырып, өзінің басты міндеттері ретінде сөйлеу тілі бұзылыстарын анықтау мен зерттеу, оларды түзету мен алдын алу бойынша әдістер мен қағидаларды негізге ала отырып, түзету дамытушылық жұмысты жүзеге асыруға негізделеді.

Сөйлеу тілі зақымдалған балаларда сөйлеу тілі бұзылыстарының әр түрлілігі мен бұзылыстың құрылымы, ауырлық сипатына орай түзету дамыту жұмыстары жүргізіледі. Мысалы, дыбыстап айту бұзылыстарын түзету бойынша жұмыста логопедиялық жұмыстың келесі кезектілігі қарастырылады: есту зейіні мен қалыптастыратын дыбысты фонематикалық қабылдауын дамыту; артикуляциялық жаттығу, дыбысты қою, дыбысты дағдыландыру, дыбысты ажырату т.б. егер, бала қалыптастыратын фонеманы естуі арқылы нақты қабылдай алатын болса, екінші кезеңді алып тастауға болады. дыбысты қою барысында түрлі анализаторлардың (есту, көру, тері, қозғалыс т.б.) қолданысы іске қосылады. Дыбыспен жұмыстың бастапқы кезеңінен бастап балада өзін естіп қабылдауын дамыту маңызды. Қойылған дыбыстарды автоматтандыруға өту бала ол дыбысты оқшау айтқанда нақты және ұзақ және көп қайталауларда нақты айта алған кезде өтуге болады. әлі жеткіліксіз айтылатын буынды сөзде қолдануға болмайды. Осы орайда тіпті автоматтандырудың (дағдыландыру) өзі белгілі кезектілікте ұйымдастырылуы керек: буында дағдыландыру, сөзде дағдыландыру, сөйлемде дағдыландыру, тақпақтар мен жаңылтпаштарда дағдыландыру, қысқа кейін ұзақ әңгімелерде дағдыландыру, сөйлеу тілінде дағдыландыру т.б. Дыбысты дағдыландыру үшін қажет лексикалық материал арнайы фонетикалық талаптарға сай болып, ең алдымен онда бекітілетін дыбыстардың максимальды саны болуы қажет. Ескеретін жағдай, әлі дұрыс айта аламайтын дыбыстардың болмауы маңызды. Сонда балада дұрыс дыбыстап айтуы дағдыланбайды.

Біз білетіндей, мектепке дейінгі немесе мектептегі инклюзивті білім беру ортасы болсын логопед мұғаліміне жүгінетін балалардың түрлі сөйлеу тілі бұзылыстары байқалады (ЖСТД, дизартрия, дислалия, тұтықпа, ринолалия, брадилалия, тахилалия, жазбаша сөйлеу тілімен оқу бұзылыстары, дауыс бұзылыстары т.б.). Тіл ол сөйлеу тілі формасына енетін адамның ойлау механизмі. Тіл - ол тіл мен сөйлеу тілінің үйлесімділігі. Бұнда тіл мен сөйлеудің үйлесімділігі, ойлау, сана үшеуі ментальды лингвальды кешенді құрап, тіл артикуляциялық мазмұндық типтегі инструментальды ақпараттық жүйе; ойлау функционалды типтегі динамикалық ақпараттық жүйе, сана реттеушілік типтегі жинақтау бағалау жүйесі ретінде танылады. Инклюзивті білім беру ортасында логопед

маманының іс-әрекеті тек сөйлеу тілі зақымдалған балалармен жұмысқа ғана емес, сонымен қатар балаларды бейімдеу мен әлеуметтендіруге де арналған. Біз білетіндей, жиі жағдайда логопедиялық мәселелер балалардың өзге балалармен қарым-қатынасқа түсуіне кедергісін келтіріп, сөйлеу тілі зақымдалған балалар тарапынан білім, білік, дағдыларды меңгеруінде қиындықтарды туғызады.

Инклюзивті білім беруде инклюзивті білім беру ортасы келесі компоненттерді қарастырады:

- заттық кеңістіктік компонент: мекеменің материалды мүмкіндіктері, қолжетімді (кедергісіз) архитектуралық кеңістіктік ұйымдастырушылық; ерекше білім беру қажеттілігі бар балалардың білім беру қажеттіліктеріне сәйкес келетін техникалық құралдар мен жүйелермен жабдықталуы;

- мазмұндық әдістемелік компонент: ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды оқыту мен дамытудың жеке, бейімделген маршруты; білім беру мен тәрбиелеу әдістемелерінің, формаларының, құралдарының икемдігі;

- коммуникативті ұйымдастырушылық компонент: арнайы педагогтардың, логопед, психолог, өзге де педагог мамандарының бірігіп жұмыс атқаруға кәсіби тұлғалық дайындығы, сынып ұжымында жағымдық психологиялық ақуалды туғызуы, мамандардың біріккен командалық іс әрекетін ұйымдастыру.

Осы орайда білім беру ортасы инклюзивті тәжірибенің мүмкіндігін қамтамасыз етуі үшін ол келесі белгілерге ие болуы керек:

- өзгерістерге дайындығы мен икемділігі;

- басқарудың мобильділігі мен тиімділігі;

- гуманистік құндылықтардың басым болуы;

- әр баланың жеке ерекшелігін есепке ала отырып, білім беру үрдісіне жеке ықпал ету т.б.

Мұғалім логопед маманы нормативті және әдістемелік құжаттарға негізделі отырып, қызметтік лауазымына сәйкес өз жұмысын ұйымдастырады:

- өзінің кәсіби іс-әрекетінің барлық бағыттары;

- оларды жүзеге асырудың кезектілігі;

- нақты іс-шаралардың уақыты, формасы, мазмұны;

- жұмыс үшін қажет құжаттарды даярлау мен безендірі кезеңдері т.б. [5].

Білім беру ұйымының жалпы жоспарына орай, логопед мұғалімі әр оқу жылына өзінің жұмыс жоспарын құрып, онда іс-әрекеттің негізгі бағыттары, жалпы мазмұны, сол жылы атқарылуға тиісті шаралар мерзімімен көрсетіледі. Жұмыс мазмұны ұйымдастырушылық жұмыстан (түзету дамытушылық оқу тәрбие жұмысы), әдістемелік жұмыстан, құжаттар, өз білімін жетілдіру, ағартушылық жұмыс, кабинеттің жабдықталуы т.с.с. бөлімдерден тұрады.

Сөйлеу тілін зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамыту, сөйлеу тілі бұзылыстарын түзету басым жағдайда логопед маманының кәсібилігіне тікелей байланысты. Логопед маманы балаға қарым қатынастың шексіз жолын ашып қана қоймай, сонымен қатар адамзаттық өзара қарым-қатынастың негізін ұғындырады. Сөйлеу тілі мен танымдық үрдістің сабақтастығы ұғымына орай, бала бойындағы сөйлеу тілін түзету баланың өзіне деген сенімділігін арттырып, танымдық үрдістерінің оңтайлы дамуына да ықпал етеді.

Зерттеу әдістемесі мен әдіснамасы. Зерттеу тақырыбы бойынша зерттеу жұмысының әдіснамалық негіздерін Л.С. Выгодскийдің «дамудың өзекті аймағы», «дамудың жақын аймағы» атты теориялары, А.Н. Гвоздевтің, Н.И. Лалаеваның, отандық ғалымдардан Өмірбекова Қ.Қ., Тулебиева Г.Н., Ибатова Г.Б. зерттеулерін негізге алдық.

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Логопед мұғалімі инклюзивті білім беру ортасында сөйлеу тілі зақымдалған балалармен жұмыс барысында өзінің лауазымдық міндеттерін мұқият және жіті атқаруы қажет. Осы орайда логопедия саласының озық технологиялары мен әдістерін меңгере отырып, өзінің тәжірибесінде ғылыми негізделген, дәлелденген әдістерді қолдануы маңызды. Жыл басында ауызша сөйлеу тілі мен жазбаша сөйлеу тілі зақымдалған балаларды диагностикалау негізінде сабақ кестесін құрып, жеке және топтық сабаққа балаларды топтастыруды қолға алады. Жоғарыда атап өткеніміздей, инклюзивті білім беру ортасында сөйлеу тілі зақымдалған балалардың сөйлеу тілі бұзылыстары түрлі құрылымдық сипатқа ие болып, ал ол өз кезегінде жалпы білім беру немесе инклюзивті білім беру жағдайында бейімделген бағдарламаны меңгеруде белгілі қиындықтарды туғызып, түзетушілік дамытушылық жұмысты талап етеді.

Қорытынды. Инклюзивті білім беру ортасында логопедиялық қолдауды ұйымдастыру кешенді, жүйелік үрдіс. Себебі, оның кешенділігі пәнаралық байланыспен сипатталса, ал жүйелілігі оның үздіксіз нәтижелік сипатында саналады. Инклюзивті білім беру ортасында дұрыс ұйымдастырылған логопедиялық қолдау жұмысы өзге сөйлеу тілі қалыпты дамыған балалармен білім алатын түрлі деңгейдегі өйлеу тілі зақымдалған балалардың сөйлеу тілін дамытуға, бұзылыстарын түзетуге, коммуникативті дағдыларны жетілдіруге, жалпы әлеуметтендіруіне зор ықпалын тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

References

1. *Strategic Development Plan of the Republic of Kazakhstan until 2025 (Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated February 15, 2018, No. 636)*
2. *Psychological and pedagogical support of children with special educational needs in a comprehensive school: method. recommendations/ Eliseeva I.G., Ersarina A.K. – Almaty: NNPC KP, 2019. – 118 с.*
3. *Open dossier on inclusive education. UNESCO, 2003*
4. *Leontiev A.A. Psycholinguistic units and the generation of speech utterance / A.A. Leontiev. – M.: Nauka, 1969. – 307 p.*
5. *Bogatyreva, A.V. Features of the organization of speech therapy work in inclusive education / A.V. Bogatyreva, M. A. Kostkina. — Text : direct // Questions of preschool pedagogy. – 2017. – № 1 (7). – PP. 146-148. — URL: <https://moluch.ru/th/1/archive/49/1723> / (accessed: 30.04.2022).*